

*Algemene tellingen
in de twintigste eeuw*

De methode van onderzoek bij personen en bedrijven

J.G.S.J. van Maarseveen (red.)

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Prinses Beatrixlaan 428
2273 XZ Voorburg

Druk

Centraal Bureau voor de Statistiek – Facilitair Bedrijf

Omslag

Wat ontwerpers Utrecht

Inlichtingen

Tel.: (045) 570 70 70
Fax: (045) 570 62 68
E-mail: infoservice@cbs.nl

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl

Internet

www.cbs.nl

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2002.
Bronvermelding is verplicht. Verveelvoudiging voor eigen of intern gebruik is toegestaan.

Prijzen zijn excl. administratie- en verzendkosten.

Prijs: € 50,00

Kengetal: A-310

ISBN 9035731255

Verklaring der tekens

–	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid
2000–2001	= 2000 tot en met 2001
2000/'01	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz. beginnend in 2000 en eindigend in 2001
1990/'91–2000/'01	= boekjaar enz., 1990/'91 tot en met 2000/'01

In geval van afronding kan het voorkomen dat de totalen niet geheel overeenstemmen met de som der opgetelde getallen.

Verbeterde cijfers in de staten en tabellen zijn niet als zodanig gekenmerkt.

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	8
Deel 1. Personen	11
1. Volkstellingen 1795–1971	15
<i>Dr. J.G.S.J. van Maarseveen</i>	
2. Intrekking Volkstellingenwet. Registertellingen; op weg naar volks- tellingen nieuwe stijl 1979–2000	89
<i>Dr. J.G.S.J. van Maarseveen</i>	
3. Beroepstellingen 1849–1971/2000	115
<i>Dr. J.G.S.J. van Maarseveen</i>	
4. Woningtellingen oude en nieuwe stijl 1899–2000	145
<i>Dr. J.G.S.J. van Maarseveen</i>	
Deel 2. Bedrijven	171
1. Landbouwtellingen 1910–2000	175
<i>Ir. A.J. Niphuis</i>	
2. Bedrijfstellingen 1930–1978	225
<i>Drs. J. Atsma</i>	
3. Economische Basistellingen 1946–1988	288
<i>Drs. J. Atsma</i>	
4. Bedrijfstellingen nieuwe stijl 1980–2000. Van tellen naar schatten	363
<i>Drs. J.H.G. Ritzen</i>	

Voorwoord

Een belangrijk onderdeel van het statistisch wetenschappelijk werk van het Centraal Bureau voor de Statistiek is de verantwoording van de gevolgde onderzoeksmethodiek bij de samenstelling van statistieken. Een systematische beschrijving van de statistische procesgang en toegepaste kwaliteitszorg hoort daarbij.

Tegenwoordig is een toename waarneembaar van het gebruik (via cd-roms en internet) van historische statistische gegevens. De met steun van NWO en KNAW door het CBS gedigitaliseerde publicaties van de Volkstellingen 1795–1971 en de digitale inhoudsconversie van de Volkstelling 1899 (zie: www.cbs.nl en www.volkstellingen.nl) stimuleren dit historisch gebruik. Tegelijk groeit daarmee de behoefte aan informatie over de methode van onderzoek bij de vroegere algemene tellingen zoals volkstellingen, bedrijfstellingen e.d. Publicaties van deze statistieken geven soms slechts in beperkte mate informatie over de toegepaste methodiek en de ontwikkeling daarvan.

Een systematische toegang tot de methoden van onderzoek die bij deze tellingen zijn toegepast, kan in deze behoefte voorzien. Veel gegevens over de methodische aspecten (tegenwoordig aangeduid met meta-informatie) van de voorheen gehouden tellingen liggen opgeslagen in het archief van het Bureau en dat van de Centrale Commissie voor de Statistiek. Ook de bibliotheek van het CBS beschikt over het nodige materiaal zoals handleidingen, instructies, classificaties e.d. Al dit materiaal is voor een inzicht in de onderzoeksmethodiek van belang maar veelal niet in andere bibliotheken aanwezig. Het verheugt mij dan ook dat de auteurs van de publicatie *“Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven”* het nodige spit- en graafwerk hebben verricht om deze informatie voor een breder publiek te ontsluiten. Zij hebben daarbij kunnen profiteren van een jarenlange betrokkenheid bij de onderzoeken van het CBS.

De Directeur-Generaal
van de Statistiek,

Ir. Drs. R.B.J.C. van Noort

Inleiding

Algemene tellingen waarbij alle inwoners of bedrijven door tellers worden onder-
vraagd, vinden in Nederland niet meer plaats. Het geregeld houden van deze
tellingen dateert uit de negentiende eeuw. Vooral de bekende negentiende eeuwse
statisticus Alphonse Quetelet had gepleit voor deze vorm van statistiek. “Tever-
geefs”, zo zei hij, “zal men trachten eene goede statistiek te verkrijgen, indien men
niet als grondslag de uitkomsten eener telling neemt, die met zóódanige zorg-
vuldigheid en omzichtigheid is verwerkt, als zulk een fijne arbeid gebiedend
eischt.”¹⁾ Was Nederland in vergelijking met sommige andere Europese landen relatief
laat met het opzetten van een reeks algemene tellingen (volkstellingen vanaf 1829 maar
bedrijfstellingen pas een eeuw later), met de stopzetting ervan in de jaren zeventig en
achtig in de twintigste eeuw liep het voor op de ontwikkelingen elders.

In de publicatie “Een eeuw statistieken” uit 1999 is aan deze tellingen de nodige aan-
dacht geschonken.²⁾ De behandeling van deze statistieken was chronologisch en
geenszins volledig. Mede door de digitalisering van de volkstellingen en het toenemend
gebruik van statistische gegevens van de overige tellingen via internet en
cd-roms³⁾ bestaat behoefte aan een historisch overzicht en aan meer gedetailleerde
informatie over de methodologie van de gehouden tellingen. In deze leemte tracht
deze publicatie te voorzien.

Doel is het geven van een systematische toegang tot de onderzoeksmethodiek van
de gehouden algemene tellingen in de twintigste eeuw. Daarbij komen de volgende
vragen aan de orde: welke doelstellingen werden bij deze tellingen nagestreefd,
welke wet- en regelgeving was er, hoe verliep de organisatie van de tellingen, wat
werd er gevraagd, hoe werden de gegevens verzameld, verwerkt en gepubliceerd,
was de geheimhouding gewaarborgd, en hoe was het vervolg van de statistische
informatievoorziening nadat de laatste algemene tellingen – met uitzondering van
die voor de landbouw – in de jaren zeventig waren gehouden? Op deze wijze
voorziet de publicatie in de behoefte aan een systematische beschrijving van deze
methodische aspecten.

Wat wordt bedoeld met het begrip algemene telling? Hiervan is sprake als deze
telling bij alle personen of bedrijven plaats vindt. In de praktijk was de waarneming
van gegevens bij bedrijven niet altijd integraal. De kleinere bedrijven werden soms
via een steekproef waargenomen. In beginsel gaat het echter om een telling van *alle*
eenheden van een bepaalde populatie. Dus om telling van alle inwoners bij een
volkstelling, alle bedrijven (ondernemingen) bij een bedrijfstelling, alle woningen
en huishoudens in een woningtelling, en alle eenheden in een bepaalde bedrijfs-
klasse of -groep bij een economische basistelling.

Een andere mogelijkheid om een telling te houden van alle eenheden in een populatie is gebruik te maken van een of meerdere administratieve bronnen (registraties). Statistieken die geheel langs die weg zijn samengesteld worden ook wel register-tellingen genoemd. Voor personen is de gemeentelijke bevolkingsregistratie een belangrijke administratieve bron. Zo kwamen in plaats van de vroegere volks-, beroeps- en woningtellingen tijdens de jaren tachtig en negentig registertellingen tot stand aangevuld en verrijkt met gegevens afkomstig uit omvangrijke steekproefonderzoeken zoals de Arbeidkrachtentelling (later: Enquête Beroepsbevolking), de Woningbehoeftenonderzoeken en het Permanent Onderzoek Leefsituatie. Met andere woorden er was tot op zekere hoogte een verschuiving van 'tellen naar schatten'.

Voor bedrijven zijn onder meer het handelsregister van de Kamers van Koophandel en de registratie van de Bedrijfsverenigingen belangrijke administratieve bronnen. De gegevens van deze registraties worden met behulp van steekproefonderzoeken gecorrigeerd en getransformeerd tot statistische gegevens, die zijn opgenomen in het Algemeen Bedrijfsregister (ABR) van het CBS. Anders gezegd: via steekproefonderzoek worden correctieschattingen gemaakt voor onvolkomenheden in de registraties. Op deze wijze vormt het ABR een bron voor steekproeftrekking ten behoeve van allerlei statistieken. Tevens kunnen aan dit register statistische gegevens worden ontleend voor een demografische beschrijving van de bedrijven in Nederland. De voorgaande ontwikkeling komt tot uitdrukking in het hoofdstuk over de bedrijfstellingen nieuwe stijl. Tevens verschilt daardoor de opzet van dit hoofdstuk met die van de voorgaande hoofdstukken.

Een bijzondere plaats nemen in dit verband de woningtellingen en de landbouwtellingen in. Woningtellingen vonden veelal plaats in combinatie met de volks- en beroepstellingen, waarbij tevens alle woningen en huishoudens werden waargenomen. De landbouwtellingen hebben zowel een statistisch als administratief karakter. Het onderscheid tussen algemene tellingen, waarbij over personen, huishoudens en bedrijven rechtstreeks gegevens voor statistische doeleinden worden verkregen, en tellingen gebaseerd op administraties zou ook kunnen worden aangegeven met de termen primaire en secundaire statistieken. Tevens kunnen algemene tellingen worden getypeerd als demografische statistieken. Immers, zij beschrijven de opbouw van de desbetreffende populaties van personen, bedrijven, huishoudens en woningen. Vergelijking van opeenvolgende tellingen geeft tevens inzicht in de ontwikkeling van de populaties en de verandering in de structuren ervan.

De publicatie bestaat uit twee delen: die over personen en bedrijven. Onder het deel betreffende personen ressorteren behalve de volks- en beroepstellingen ook de woningtellingen omdat daarin tegelijkertijd ook gegevens over de huishoudens werden verzameld. Hoewel er verbanden zijn tussen de tellingen bij personen en bedrijven, zijn de eenheden (personen en bedrijven) die in deze tellingen worden onderzocht geheel verschillend. Beide delen zijn echter zoveel mogelijk op dezelfde

wijze thematisch gestructureerd. Wanneer sprake is van onderling verband tussen de verschillende tellingen, wordt hieraan aandacht geschonken. In de publicatie is verder een aantal overzichten opgenomen, al of niet in de vorm van bijlagen. Dit betreft overzichten van de wet- en regelgeving betreffende tellingen, van de vragen respectievelijk variabelen opgenomen in de vragenlijsten, van de publicaties van deze tellingen, en van de geraadpleegde archivalia en literatuur. Op deze wijze kan men snel een indruk krijgen van bepaalde aspecten van de toegepaste onderzoeksmethoden. Tevens kan de lezer zich desgewenst via de literatuur nader in sommige zaken verdiepen.

Om een indruk te geven van de wijze van vraagstelling die bij de algemene tellingen is toegepast, zijn enkele vragenlijsten (geheel of gedeeltelijk) als bijlagen aan de verschillende hoofdstukken toegevoegd. Verder zijn enkele beeldgrafiekken opgenomen, die illustreren hoe de statistische uitkomsten halve eeuw geleden grafisch werden weergegeven.

Jacques van Maarseveen

Noten

- 1) Brief voorzitter CCS aan minister van BiZa, 15 oktober 1903, 116–136. Bijlage in Jaarverslag CCS 1903. Hierin staat op pag. 121 het uit het duits vertaalde citaat van E. Waxweiler, *Die Belgische Industrie- und Gewerbestatistik von 1896*. In: *Allgemeines Statistisches Archiv* (herausgegeben von G. von Mayr) VI, Halbband 1, 97–70.
- 2) Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen), Voorburg/Amsterdam 1999.
- 3) P.K. Doorn, J.K. Jonker en T. Vreugdenhil, 'Digitalisering van de Nederlandse Volkstellingen 1795–1971. Met een nadere beschouwing van de gedigitaliseerde telling van 1899'. In: *Nederland een eeuw geleden geteld* (Amsterdam 2001), 41–64. De Nederlandse Volkstellingen 1795–1971 zijn digitaal beschikbaar op twee sets cd-rom's en voor een deel op het internet:
  - Set 1: *Data en publicatie volkstelling 1899*. Twee cd-rom's. ISBN 90.6861.176.3. Deze uitgave bevat de volledige tekst van de Inleiding op de Volkstelling 1899, alle gepubliceerde tabellen als StatLine-databases en digitale afbeeldingen van alle ca. 10 000 pagina's van de oorspronkelijke gedrukte uitgave. Met het bijgeleverde Statline-programma kan de gebruiker tabellen samenstellen met een zelf gekozen selectie van gegevens. Deze cd-rom's zijn ook te raadplegen via het internet; zie: www.cbs.nl en www.volkstellingen.nl.
  - Set 2: *Publicaties volkstellingen 1795–1971*. Vijf cd-rom's, ISBN 90.6861.177.1. Deze uitgave bevat digitale afbeeldingen van de ca. 42 500 pagina's van alle gedrukte publicaties van de volkstellingen, gehouden van 1795 tot en met 1971.

Deel 1

Personen

Inhoud

Hoofdstuk 1. Volkstellingen 1795–1971	15
1. Inleiding	15
1.1 Voorgeschiedenis	15
1.2 Volkstellingen en andere algemene tellingen	16
2. Wettelijke regelingen en doeleinden	18
2.1 Wettelijke regelingen	18
2.2 Doeleinden	20
2.2.1 Algemeen	20
2.2.2 Het vaststellen van de bevolkingsomvang	21
2.2.3 Toetsing en verificatie van het bevolkingsregister	23
3. Methode van onderzoek	25
3.1 Inleiding (organisatie van de telling)	25
3.2 Onderzoekspopulatie	28
3.3 Thema's, definities en classificaties	28
3.3.1 Algemeen	28
3.3.2 De plaatselijke indeling en regionale differentiaties – Algemeen – Binnen en buiten de kom – Bewoonde oorden en verspreide huizen – Wijk- en buurtindeling – Urbanisatiegraad – Corop-gebieden –	29
3.3.3 Leeftijd, geslacht en burgerlijke staat	32
3.3.4 Samenwoning: gezin, huishouden en alleenstaande – Algemeen – Gezin en huishouden – Alleenstaande – Huishouden en huishouding – Institutionele huishoudens – Plaats in het gezin/huishouden – Samenstelling van het huishouden – Grootte van het huishouden –	32
3.3.5 Nationaliteit	38
3.3.6 Godsdienst	39
3.3.7 Beroep, woning en huisvesting	41
3.3.8 Onderwijs	41
3.3.9 Lichamelijke handicaps	43

3.3.10	Huwelijksvruchtbaarheid	44
3.3.11	Andere thema's: inkomen; woon- werkverkeer	45
3.4	Gegevensverzameling, veldwerk en bewerking	46
3.4.1	Algemeen	46
3.4.2	Vragenlijsten/telkaarten	47
3.4.3	Veldwerk	48
3.4.4	Proeftellingen	50
3.5	Dataverwerking	51
4.	Geheimhouding individuele gegevens	54
5.	Publicaties	56
5.1	Algemeen	56
5.2	Overzicht	57
6.	Nabeschuiving	60
	Geraadpleegde bronnen en literatuur	63
	Bijlagen	
1.	Wet- en regelgeving	69
2.	Overzicht vragen	73
3.	Vragenlijst Volkstelling 1899	82
4.	Vragenlijst A Volkstelling 1971 (enkele pagina's)	84

1. Volkstellingen 1795–1971

Jacques van Maarseveen

De volkstellingen kennen een rijk verleden. Reeds in de oudheid werden in China, Rome en Athene volkstellingen gehouden. Deze tellingen waren vrijwel uitsluitend bedoeld om het aantal belastingplichtigen en het aantal manschappen voor het leger vast te stellen. Eerst in de negentiende eeuw komt in veel Europese landen waaronder Nederland de telling als statistisch instrument van waarneming tot ontwikkeling. Aanvankelijk was alleen sprake van een volkstelling. Later werd deze gecombineerd met een beroeps- en woningtelling.

In deze methodisch historische beschrijving richten we ons met name op de periode 1899–1971, de periode waarin het Centraal Bureau voor de Statistiek verantwoordelijk was voor de uitvoering van de grootscheepse integrale volkstellingen waarbij persoonsgegevens van iedere Nederlander werden waargenomen. Niet alleen de volkstellingen die vanaf 1899 zijn uitgevoerd, het jaar waarin het CBS werd opgericht, maar ook de tellingen gehouden vóór 1899, worden voor zover dit relevant is in deze beschrijving betrokken.¹⁾ We gaan daarbij na op welke wijze het CBS bij deze tellingen en onderzoeken ‘methodisch’ te werk is gegaan. Een nabescherwing sluit deze bijdrage af.

1. Inleiding

1.1 Voorgeschiedenis

De volkstellingen vormden tot 1899 praktisch de enige statistische onderzoeken die afzonderlijk werden ingesteld ter onderbouwing van overheidstaken. Op de ervaring hiermee opgedaan kon het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) voortbouwen. De overige overheidsstatistieken waren nevenprodukten van administratieve taken (belastingheffing, controle op vervoersstromen e.d.). Voor ander nieuw statistisch onderzoek stelde de politiek destijds geen geld beschikbaar. Aan het einde van de negentiende eeuw kwam hierin verandering. In toenemende mate was op sociaal-economisch gebied (zoals arbeid, huisvesting e.d.) overheidsbemoediging geboden. Ordening en vernieuwing van de ambtelijke statistieken waren dringend gewenst. Hiertoe werden de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) en het CBS opgericht. Het CBS stelde nieuwe statistieken samen, waarvoor de methode van de grond af aan moest worden ontwikkeld. Maar ook de methodiek van de tienjaarlijkse volkstelling maakte in de loop van de tijd nieuwe ontwikke-

lingen door, die soms tevens van invloed zijn geweest op die van andere statistieken.

Vanaf de vijftiende eeuw zijn in enkele provincies partiële tellingen gehouden. Eerst in 1795 vindt in Nederland een algemene volkstelling plaats (Methorst 1902). Dit gebeurde onder Franse invloed tijdens de Bataafse Republiek. Het nieuwe gecentraliseerde bestuur wilde cijfermatige informatie verzamelen om een nieuw stelsel van kiesdistricten te ontwerpen. Daarna vonden tot 1829 nog verschillende tellingen plaats waaronder in 1807-'08 om ieders aandeel in de belastingen vast te stellen en in 1815 om de militiedistricten af te bakenen (Zanden 1987; Kompagnie 1992). Deze tellingen hadden slechts een beperkt doel, waren soms gebrekkig uitgevoerd en hadden in geografisch opzicht vaak slechts op een gedeelte van Nederland betrekking. Voor het jaar 1829 werd bij Koninklijk Besluit de eerste algemene volkstelling voorgeschreven. Zo'n telling diende voortaan elke tien jaar plaats te vinden. In 1899 vond de achtste telling plaats. Na nog al wat aandrang van de CCS besloot de minister van Binnenlandse Zaken die verantwoordelijk was voor de uitvoering van de volkstellingen, het CBS de volkstelling van 1899 te laten uitvoeren. Een grote operatie voor het zo juist in dat jaar opgerichte Centraal Bureau voor de Statistiek. Tot en met 1971 heeft het Bureau eens in de tien jaar, met uitzondering van het oorlogsjaar 1940, een volkstelling uitgevoerd. Na de oorlog 1940-1945 was de behoefte aan cijfers zo groot dat reeds in 1947 een volkstelling plaats vond. Daarna volgden, afgewisseld met een afzonderlijke woningtelling in 1956, weer volkstellingen in 1960 en 1971. Na dat jaar bleek het onmogelijk om nog integrale volkstellingen te houden waarbij van elke burger door tellers aan huis gegevens werden verzameld. Sindsdien waren registertellingen, aangevuld met steekproefonderzoeken, nodig om in de informatiebehoefte te voorzien (zie: deel 1, hoofdstuk 2).

1.2 Volkstellingen en andere algemene tellingen

In combinatie met de volkstelling zijn vaak andere algemene tellingen bij personen gehouden, te weten de beroepstelling en de woningtelling. Ook zijn er pogingen geweest om de volkstelling te combineren met een bedrijventelling.

Vanaf 1849 werd tegelijk met het houden van de volkstelling een algemene beroepstelling gehouden. Van het gelijktijdig houden van een woningtelling is eerst sprake in 1947. Wel was vanaf 1899 het thema huisvesting in de volkstelling opgenomen. Koppeling van deze twee soorten tellingen aan de volkstelling lag voor de hand, omdat voor de volkstelling alle adressen in Nederland moesten worden bezocht en de daarvoor op te bouwen tellersorganisatie tegelijkertijd kon worden gebruikt voor de verkrijging van beroeps- en woninggegevens. Bovendien voorkwam dit het tweemaal verzamelen van bepaalde algemene gegevens. De uitvoering van de drie gelijktijdig gehouden tellingen werd daarom zo uniform mogelijk geregeld.

Overzicht 1
Volks-, Beroeps-, Woning- en Registertellingen

Jaar	Telling
1795	Volks-telling in de Nederlandsche Republiek (15 okt. 1795–31 dec. 1795)
1829	Volkstelling (16 nov. 1829–1 jan. 1830)
1840	Algemene Volkstelling (18 nov.–31 dec.)
1849	Derde tienjarige Volkstelling (tevens Beroepstelling); (19 nov. 1849)
1859	Vierde tienjarige Volkstelling (tevens Beroepstelling)*
1869	Vijfde tienjarige Volkstelling (1 dec. 1869)
1879	Zesde tienjarige Volkstelling*
1889	Zevende tienjaarlijkse Volkstelling (tevens Beroepstelling)*
1899	Achtste tienjaarlijkse Volkstelling (tevens Beroepstelling en Woningstatistiek)*
1909	Negende tienjaarlijkse Volkstelling (tevens Beroepstelling en Woningstatistiek)*
1919	Woningtelling in gemeenten met meer dan 2000 inwoners en in enkele kleinere gemeenten (laatste maanden 1919)
1920	Tiende Algemene Volkstelling (tevens Beroepstelling)*
1930	Elfde Algemene Volkstelling (tevens Woningstatistiek en Gezinsstatistiek)*
1947	Twaalfde Volkstelling, annex Algemene Woningtelling (tevens Beroepstelling) (31 mei–1 juni 1947)
1956	Algemene Woningtelling (30 juni 1956)
1960	Dertiende Algemene Volkstelling (31 mei–1 juni 1960); tevens Beroepstelling
1971	Veertiende Algemene Volkstelling (tevens Beroepstelling en Algemene Woningtelling) 28 febr. 1971
1981	Registertelling bevolking; Telling woningvoorraad; Steekproefonderzoeken: Arbeidskrachtentelling en Woningbehoeftenonderzoek
1991	Registertelling bevolking; Steekproefonderzoeken: Enquête Beroepsbevolking en Woningbehoeftenonderzoek
1992–2000	Telling woningvoorraad (jaarlijks geactualiseerd)
1995–2000	Jaarlijkse structuurtelling bevolking en vanaf 1998 nieuwe huishoudensstatistiek (jaarlijks)

* Tijdstip telling 31 december.

Een eerste poging tot het samengaan van volkstelling met een bedrijfstelling betrof een telling van de landbouwbedrijven. In 1898 diende het Nederlandsch Landbouw-Comité bij de minister het verzoek in om gelijktijdig met de volkstelling een uitgebreide telling te houden van het aantal eigenaars en pachters, het aantal hectaren bouw- en grasland dat deze in eigendom of pacht hadden, en de veestapel (Brief febr. 1898 arch.BiZa). De CCS wees het verzoek af. Ook toen de minister poogde het comité tegemoet te komen door de beroepstelling met enkele vragen van het comité aan te vullen, handhaafde de commissie zijn afwijzend standpunt (CBS 1904; Brief juli 1898 arch BiZa). Voor de CCS ging het hier om het houden van een bedrijfstelling. Koppeling van een bedrijfstelling aan een volkstelling wees de commissie af. Allereerst waren de statistische eenheden verschillend, bij de volkstelling het individu en bij de bedrijfstelling het bedrijf. Vervolgens stond de voorgestelde

uitbreiding met liefst 60 vragen haaks op het standpunt van de CCS om de vraagstelling zo eenvoudig en beperkt mogelijk te houden.

De vraag van het Landbouw-Comité zou tien jaar later uitmonden in een voorstel tot een Landbouwtelling. Deze werd voor het eerst in 1910 gehouden (zie: deel 2, hoofdstuk 1). Van een relatie tussen de landbouwtelling met de volkstelling is daarna, voor zover bekend, nooit sprake geweest. Dit in tegenstelling tot de bedrijfstelling. Reeds aan het einde van de negentiende eeuw bestonden er plannen voor zo'n telling. Een poging om gegevens over de omvang van de nijverheidsbedrijven in de verschillende regio's te verzamelen vond plaats bij de Volkstelling 1889. In de daaraan gekoppelde Beroepstelling waren vragen opgenomen over het aantal in de bedrijven werkzame personen en het aantal gebruikte krachtswerktuigen. De CCS ontwikkelde daarna spoedig een plan voor een algemene bedrijfstelling. Tussen volks- en bedrijfstelling bleef overigens ook daarna een band bestaan. De volkstellingen boden namelijk de mogelijkheid om voor een bedrijfstelling het adressenbestand van bedrijven te vervolledigen. Daartoe werd bij de beroepsvraag een bedrijfskaart gevoegd waarop aan bedrijfshoofden enkele gegevens over het bedrijf werden gevraagd. Deze methode werd bij de volkstellingen van 1920 en 1930 toegepast.²⁾ Ook bij de voorgenomen telling van 1940 zou deze toegepast worden, bij de latere volkstellingen niet meer. De na-oorlogse bedrijfstellingen – in 1950, 1963 en 1978 – stonden geheel op zichzelf (zie: deel 2, hoofdstuk 2). Een pleidooi om de volkstelling van 1960 te combineren met een bedrijfstelling leed schipbreuk.

2. *Wettelijke regelingen en doeleinden*

2.1 *Wettelijke regelingen*

De algemene tellingen van het CBS (naast de volkstelling waren dit de beroeps- en woningtelling en de verschillende soorten tellingen bij bedrijven) werden in het algemeen gekenmerkt door integrale waarneming, een uniforme vraagstelling en wettelijke verplichting om gegevens te verstrekken. Grondslag voor het houden van de volkstellingen vormde het Koninklijk Besluit (KB) van 1828, later vervangen door de wet van 1879 (Wet 1879). Deze wet bestond slechts uit twee artikelen. Hierin werd bepaald dat in 1879 en vervolgens telkens na tien jaar – dus in jaren eindigend met het getal 9 – in Nederland een algemene volkstelling zou worden gehouden en dat de voorschriften van deze telling bij Algemene Maatregel van Bestuur zouden worden vastgesteld. De wet verving het KB 1828 omdat alleen via wetgeving de bijbehorende strafbepalingen geldig bleken te zijn (Methorst 1902).

Voorafgaand aan iedere telling werd via een KB de inhoud van de telling bekend gemaakt. De wet van 1879 bleef bijna honderd jaar van kracht (zie: *Bijlage 1, Wet- en regelgeving*).

In 1918 vond wel een wetswijziging plaats (Wet 1918). Op initiatief van de directeur van het CBS, Methorst, is bij die gelegenheid bepaald dat voortaan in 1920 en vervolgens telkens na tien jaar (in jaren eindigend met het getal 0) een algemene volkstelling zou plaats vinden (Brief febr. 1917 arch. CCS). De reden was dat het jaartal van de Nederlandse volkstelling zo voortaan aansloot bij wat in de meeste andere landen gebruikelijk was, zodat de demografische gegevens internationaal beter vergelijkbaar zouden zijn. Bovendien duurden de abnormale omstandigheden, ontstaan tijdens de oorlog 1914–1918, in 1919 nog voort. Het tijdstip van de tellingen was in de periode 1899–1930 steeds 31 december. De Volkstelling 1940, die voor de demografische gegevens zou worden gebaseerd op het eind 1938 ingevoerde persoonskaartenstelsel, werd na de Duitse inval bij Besluit van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van 29 mei 1939 uitgesteld.

Na afloop van de oorlog bestond grote behoefte aan basisgegevens over bevolking en huisvesting. Daarom werd besloten niet in 1950 maar reeds in 1947 een nieuwe volkstelling te houden (Wet 1946). In het daarop volgende Koninklijk Besluit van 5 februari 1947 (KB 1947) werd onder meer bepaald dat aan deze telling een algemene woningtelling zou worden verbonden. Het Besluit kon mede steunen op de Woningwet die enkele bepalingen bevatte over het houden van woningtellingen in gemeenten. Daarop volgden als gebruikelijk diverse ministeriële beschikkingen zoals voor de vaststelling van de modellen der telformulieren en omslagen, voor de instructies aan de gemeenten en voor de vergoeding aan de gemeenten.

In 1960 werd overeenkomstig de wettelijke grondslag weer een tienjaarlijkse telling gehouden op een op 0 eindigend kalenderjaar. De veertiende algemene volkstelling zou derhalve in 1970 plaats vinden. Deze telling stond al in 1966 op de agenda van de Centrale Commissie voor de Statistiek, die tot taak had te adviseren over het werkprogramma van het CBS. Het CBS had namelijk om een moderne telling te houden voorgesteld de sterk verouderde wet van 1879 te herzien (CBS 1967). De wet van 9 juli 1970 vormde de nieuwe grondslag voor de komende volkstellingen (Wet 1970). Bij de uitvoering ervan kreeg de geheimhouding van de gegevens meer dan voorheen aandacht (KB 1970). Tevens werd de sanctie vastgelegd op weigering tot medewerking aan de verplicht gestelde deelname (hechtenis van ten hoogste twee weken of een geldboete van ten hoogste f 500,-). Voor sancties bij weigering deel te nemen aan de Woningtelling werd verwezen naar de artikel 97 van de Woningwet 1962, die de grondslag vormde van deze telling (KB 1970). De sanctie kon echter hoger zijn: ten hoogste vier maanden hechtenis of een geldboete van duizend gulden (Wet 1962). Op dit punt was dus geen sprake van coördinatie van wetgeving. Ook werden aspecten van methodologische aard in de Wet van 1970 behandeld zoals: de mogelijkheid van het verzamelen van gegevens door middel van deel- en steekproefonderzoeken, en het vooraf houden van één of meer proeftellingen.

Niet lang na het van kracht worden van de nieuwe wet ontstond in sommige kringen heftig maatschappelijk verzet tegen de volkstelling (Katus 1984). Het ging

daarbij in hoofdzaak om de privacybescherming van de burger. Mede door al deze commotie ontstond vertraging. Tijdens de zitting van de Tweede Kamer op 10 februari 1971 werden amendementen ingediend om de telling uit te stellen en om de strafvervolging bij weigering achterwege te laten. Deze werden niet aangenomen. Maar de politieke druk leidde wel tot beperkende maatregelen van de ministers van Economische zaken en Justitie ten aanzien van de koppeling met adres- en naamsgegevens, de bewaartermijn van de gegevens, en tot het achterwege laten van controles op het bevolkingsregister voor de categorie buitenlanders. De wettelijke grondslag voor het houden van volkstellingen werd op zich dus niet aangetast, terwijl de telling in 1971 gewoon doorgang vond. De geschiedenis van de volkstellingen kreeg niettemin een belangrijke wending.

2.2 *Doeleinden*

2.2.1 *Algemeen*

Bij alle volkstellingen waren er twee hoofddoeleinden: het vaststellen van de bevolkingsomvang op een bepaald tijdstip naar een aantal kenmerken alsmede het toetsen van de gegevens van de bevolkingsregisters aan die van de volkstelling. Dit waren twee onderscheiden zaken. Bij het eerste doel, het bepalen van de bevolkingsomvang, stond het verschaffen van statistische informatie centraal. In het KB voor de telling 1947 werd het vaststellen van de bevolkingsomvang nog aangevuld met “het verzamelen van een aantal statistische gegevens” betreffende de bevolking, iets wat overigens al volop praktijk was bij de tellingen (KB 1947). Het tweede doel, de toetsing van de bevolkingsadministratie, gaf de gemeentebesturen de mogelijkheid om bevolkingsregisters aan te leggen en up to date te houden. Een administratief doel dus. Dit laatste stond tot de telling van 1930 niet vermeld in het KB maar wel in de voorschriften aan de gemeenten waarin werd aangegeven wat de administratieve en organisatorische taken van de gemeenten waren. De geschiedenis van de volkstelling is door dit dubbele oogmerk sterk bepaald geweest, zoals met name uit het verloop van de telling in 1971 en uit de periode daarna is gebleken.

Naast de bovengenoemde formeel vastgelegde doeleinden werd, vooral na de Tweede Wereldoorlog, bij de voorbereiding van de tellingen in de externe communicatie veel aandacht geschonken aan de maatschappelijke betekenis ervan. De argumentatie die in verschillende documenten is terug te vinden nam in de loop van de tijd in omvang en ambitie toe. Zo hield in februari 1947 de Directeur-Generaal van het CBS, Idenburg, tijdens zijn rondtocht langs de provincies voor de gemeentebesturen een klemmend pleidooi om de medewerking van de gemeentebesturen te verkrijgen. Hij benadrukte, wat hij zelf noemde de “rijk geschakeerde betekenis der volkstellingen” (Nota 1947 arch. CBS). In dit verband noemde hij de bestudering van de demografische ontwikkeling van de bevolking (waaronder de huwelijksvruchtbaarheid en leeftijdsopbouw) omdat tal van spanningen op economisch en sociaal gebied ten nauwste verband hielden met demografische veranderingen. Voorts

wees hij op het verkrijgen van inzicht in de economische structuur. Hoewel ook bij deze telling de controle van het bevolkingsregister als doel bleef gehandhaafd, toonde Idenburg zich niet zo ingenomen met uitspraken van personen die het nut van de volkstelling primair zagen in de betekenis voor de bevolkingsboekhouding. Hiermee sloot hij in zekere zin aan bij de opinie van de 'founding-fathers' van de Nederlandse volkstellingen in de eerste helft van de negentiende eeuw. Uitdrukkelijk diende de volkstelling in hun ogen ook de wetenschap te bevorderen door inzicht te verstrekken in de verschillende aspecten van de samenleving (Bijdragen 1878).

Bij de voorbereiding van de Volkstelling 1960 werden dezelfde argumenten gebruikt. In een nota aan de CCS werd gewezen op de betekenis van de telling voor inzicht in de demografische ontwikkeling, de oriëntering omtrent de economische en sociale structuur, het verkrijgen van regionale informatie, gegevens over het forensisme en onderwijsniveau van de beroepsbevolking. Bovendien werd in de nota een nieuw element genoemd: "thans vormt een dergelijke telling een integrerend onderdeel van het statistische program als geheel." Deze ontwikkeling hing samen met het feit, dat de uitkomsten van de volkstelling in veel sterkere mate dan vroeger toepassing vonden bij het gebruik van andere statistieken. Nieuw in de argumentatie was ook het internationale aspect. In ca. 70 landen zou een volkstelling worden gehouden. Vooral op Europees niveau bestond behoefte aan onderling op elkaar afgestemde informatie op tal van terreinen (Nota 1958 arch. CBS). De volkstelling 1971 kende de meest ambitieuze doelstelling. Het ging om een "inzicht" te verkrijgen "in de structuur van de bevolking van Nederland" (Wet 1970). In de voorlichtingsbrochure schreef het CBS: "De betekenis van een moderne Volkstelling gaat ver uit boven het tellen van het inwonertal". Beoogd werd een doorlichting "van de bevolking als een onmisbaar uitgangspunt voor het treffen van maatregelen en voorzieningen ten behoeve van probleemcategorieën in onze samenleving (bejaarden, gehandicapten, laagstbetaalden, werkende jongeren, enz.)." Vooral bestond grote behoefte aan gedetailleerde onderling vergelijkbare regionale gegevens met het oog op onder meer de ruimtelijke ordening, arbeids- en woningmarktplaning, onderwijsplaning, verkeersplaning, regionaal industrialisatiebeleid, marktanalyse e.a. In dit verband werd ook het aantal van 10 000 wijken en buurten genoemd waarin de 873 gemeenten voor de volkstelling werden verdeeld. Ook was er een duidelijke verwijzing naar de planing van voorzieningen voor arbeidsplaatsen, woningen, scholen, winkels, sociaal-culturele instellingen e.d. De controle van de bevolkingsregisters was overigens nog steeds als administratief doel gehandhaafd (CBS 1971).

2.2.2 Het vaststellen van de bevolkingsomvang

Bij de besluitvorming voor de algemene telling van 1829 stond de bevordering van de wetenschap op de voorgrond. De bepaling van het juiste getal der inwoners

vormde de grondslag voor al het verder demografisch onderzoek (Bijdragen 1878). Om welke bevolkingsomvang ging het nu precies? Wat te doen bijvoorbeeld met personen die tijdelijk op een adres verbleven of personen die in het buitenland vertoefden terwijl zij op het (tel)adres woonachtig waren? En wat te zeggen van personen die feitelijk op het adres woonden maar niet in het bevolkingsregister stonden ingeschreven?

Bij alle volkstellingen die vanaf 1879 zijn gehouden, stond de vaststelling van de “werkelijke bevolking” centraal, dit is de bevolking die de werkelijke woonplaats heeft in een bepaalde gemeente of daar gewoonlijk verblijf houdt (Methorst 1902). Hierbij gaat het om personen die in een van de bevolkingsregisters “behooren te zijn opgenomen”, ongeacht of zij op het tijdstip van de telling in de gemeente van hun werkelijke woonplaats zijn. Dit wordt de “de jure”-bevolking genoemd (KB 1947). Ook tijdelijk afwezige personen (schippers e.d.) werden geteld bij de gemeente waar zij hun werkelijke woonplaats hadden en waar zij dus als zodanig ingeschreven waren in het bevolkingsregister. Buitenlanders die tijdelijk in Nederland verbleven, vielen buiten de telling. Dit gold ook voor hen die het recht van diplomatieke immuniteit bezitten. Personen die tijdelijk in het buitenland verbleven maar ingeschreven waren in een Nederlandse gemeente, vielen daarentegen wel onder de doelgroep van de telling.

Een ander, daarmee niet te verwarren, begrip is de “feitelijke bevolking”. Hiervan is sprake, wanneer personen die in een gemeente op het tijdstip van de telling toevallig tijdelijk aanwezig zijn, wel tot de bevolking van deze gemeente gerekend worden, de bevolking dus die ‘de facto’ in een gemeente aanwezig is. Hoewel dit laatste begrip bij enkele tellingen in de negentiende eeuw is toegepast, bleef dit in de tellingen van 1879 en daarna buiten beschouwing.

**Overzicht 2
Het begrip bevolking**

Tellingen	Definitie van het begrip bevolking
1829, 1839	Werkelijke bevolking
1849	Feitelijke bevolking
1859, 1869	Feitelijke en werkelijke bevolking
1879–1971	Werkelijke bevolking
1981–2000	Werkelijke bevolking

De commotie rond de Volkstelling 1971 leidde in de Tweede kamer op 10 februari 1971 tot een correctie op dat “de jure” – begrip: buitenlanders mochten alleen

worden geteld voor zover zij in het bevolkingsregister waren opgenomen. Acht jaar later werd deze correctie in het wetsontwerp tot wijziging van de Volkstellingenwet zelfs uitgebreid tot de gehele bevolking. Alleen de personen die geregistreerd waren in het bevolkingsregister, waren onderwerp van telling (HTK 1979). Nadat de telling van 1981 werd uitgesteld en in 1991 de Volkstellingenwet werd ingetrokken, is deze werkwijze feitelijk ook daarna toegepast bij de levering van de alternatieve volkstellinggegevens voor 1981 en 1991. Het integrale gedeelte van de demografische basisgegevens is namelijk gebaseerd op de gemeentelijke bevolkingsregistratie, zodat alleen personen die hierin zijn opgenomen in de statistische informatie zijn betrokken.

Een tweetal bevolkingscategorieën werden in de wettelijke besluitvorming speciaal vermeld: de bevolking die in inrichtingen (ook gestichten genoemd), instellingen of tehuizen verbleef en de varende en rijdende bevolking. Voor deze bevolkingsgroepen werden aan de gemeenten uitvoerige voorschriften gegeven om duidelijk vast te stellen wat hun werkelijke woonplaats was. Voor de eerstgenoemde categorie was dit het tehuis of gebouw waar zij gedurende het jaar gehuisvest waren. Personen die in deze instellingen werkzaam waren, hadden daar hun werkelijke woonplaats als zij er hun nachtverblijf hadden. De varende en rijdende bevolking (schippers, bewoners van woonwagens e.d.) werd geteld bij de gemeente waar de werkelijke woonplaats was. Na invulling van de telkaarten ontvingen zij een bewijs van invulling. Tijdens de telling moesten zij dit bewijs aan elke ambtenaar die erom vroeg, kunnen tonen. Studenten, militairen e.d. die met vakantie of verlof waren bij hun ouders of elders, werden daar als tijdelijk aanwezig aangemerkt.

2.2.3 Toetsing en verificatie van het bevolkingsregister

Zoals gezegd was een ander doel bij de volkstellingen de aanleg en controle van het bevolkingsregister aan de hand van de gegevens van de telkaarten. Tot de Volkstelling 1849 beperkte de doelstelling zich tot de aanleg van bevolkingsregisters in iedere gemeente (Methorst 1902). Vanaf 1850 kregen de gemeenten de verplichting om de bij de volkstelling verkregen gegevens bij te houden (Verhoef 1981). De gemeenten hanteerden hiervoor een vastbladig register waarin de gegevens werden vastgelegd. Via doorhalingen en toevoegingen werden de gegevens gewijzigd, wat de overzichtelijkheid bepaald niet ten goede kwam (Seegers en Wens 1993). Reeds in 1896 en later in 1909 had de CCS - zij het tevergeefs - geadviseerd over te gaan op de invoering van persoonskaarten. In 1916 deed de CCS opnieuw een dergelijk voorstel. De commissie adviseerde een geleidelijke invoering van het persoonskaartenstelsel. Hiertegen had de minister geen bezwaar. Maar hij wilde zich daarbij niet aan een tijdstip van invoering binden. Bij de gemeenten bestond namelijk veel weerstand tegenover het nieuwe stelsel. Telkens werden de voorstellen hierover op de lange baan geschoven. In 1920 werd wel het gebruik van de gezinskaart toegestaan

maar van een verplichting was geen sprake. Eerst in 1936 werd besloten in alle gemeenten de persoonskaart in te voeren (KB 1936).

In 1919 stelde de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, Ruijs de Berenbrouck, onverwacht aan de CCS de vraag: "of het houden van tienjarige volkstellingen achterwege zou kunnen worden gelaten na volledige invoering van het persoonskaartenstelsel" (Brief jan. 1919 arch. CCS). Aangezien de regering een omvangrijke bezuinigingsoperatie wilde doorvoeren, leek uitstel van de volkstelling vanwege de hoge kosten ervan een belangrijke bezuiniging op te leveren. Bedroegen de kosten in 1899 nog f 439 852 voor 1920 werd het viervoudige geraamd, namelijk f 1,7 mln. (Brief aug. 1919 arch. CBS). De commissie stelde zich echter geheel achter het afwijzend antwoord van de directeur van het CBS, Methorst.

Wat was nu Methorst's argumentatie tegenover de minister? De kwestie is interessant omdat ruim 50 jaar later bij de discussie over afschaffing van de volkstelling hetzelfde denkbeeld als van de minister werd gebruikt. Behalve als controle van de bevolkingsregisters, aldus de reactie van Methorst, had de volkstelling tot doel "onze bevolking te leren kennen in nog andere groepeerings en samenstellingen dan aan het Bevolkingsregister kunnen worden ontleend" (Brief jan. 1919 arch. CCS). Volgens hem was de telling onmisbaar voor de berekening van sterftetafels, voor een beroepsstatistiek, en voor waardevolle onderzoeken als naar woningtoestanden e.d. Hij gaf toe dat een aantal gegevens ook uit het bevolkingsregister was te verkrijgen. Maar dit vereiste zo'n uitvoerige, kostbare controle dat een volkstelling de voorkeur had. Methorst's conclusie was dat de gewenste gegevens het beste met een tienjaarlijkse volkstelling waren te verzamelen en dat hiermee tevens een afdoende controle van het bevolkingsregister werd bereikt.

Daarmee was de discussie nog niet voorbij, want Ruijs had zich daarna tot de Commissarissen van de Koningin gewend om advies. Hierbij had hij – niet geheel terecht – verklaard dat het hoofddoel van de volkstelling, het corrigeren van de bevolkingsregisters (en daarop gebaseerde cijfers), thans minder nodig was. Door de uitreiking van identiteitskaarten voor distributie van levensbenodigdheden tijdens de Eerste Wereldoorlog zouden de registers thans "ongekend" volledig en nauwkeurig zijn (CCS 1920). Zowel Methorst als de CCS opponeerden krachtig. De CCS constateerde dat de volkstelling zo "in een zeer eenzijdig licht" werd gesteld en wees uitvoerig op de grote praktische betekenis van de telling voor tal van andere doeleinden (zoals kennis van de arbeidsmarkt, verzekeringswezen, volksgezondheid, huisvesting etc.). Evenals Methorst bracht de Commissie naar voren dat de correctie van de bevolkingscijfers belangrijke besparingen opleverde voor de Rijksuitkeringen aan gemeenten (Brief juni 1920 arch. CBS). Methorst had namelijk berekend dat in 1909 ca 40 000 personen teveel waren ingeschreven en in 1919 waarschijnlijk minstens het dubbele daarvan. Uitvoering van de volkstelling voorkwam dit en leverde zoveel aan besparingen op dat hiermee de kosten voor de volkstelling geheel of grotendeels werden gecompenseerd. Een week nadat de CCS advies had uitgebracht, verklaarde Ruijs dat hij op grond van ingewonnen adviezen afzag van

zijn denkbeeld (Brief 13 juli 1920 arch. CCS). Daarbij heeft het advies van de CCS blijkbaar de doorslag gegeven, want de Commissarissen hadden bij hun advisering – aldus de CCS – een overwegend “eng, eenzijdig plaatselijk standpunt” vertolkt. Mogelijk zijn de door Methorst berekende besparingen daarbij voor de minister doorslaggevend geweest.

Op de ruimere betekenis van de volkstelling dan alleen als instrument tot correctie van de bevolkingsregisters hadden overigens ook de Commissarissen van Noord- en Zuid-Holland gewezen. Deze ruimere betekenis vloeide ook voort uit het nut voor de lokale belangen, zoals de directeur van het Statistisch Bureau van Amsterdam, Van Zanten, aan Methorst uiteenzette. Hij had Methorst bij zijn protest krachtig ondersteund en hem daarbij gewezen op het grote belang van een volkstelling voor lokale kennis (Brief juni 1920 arch. CCS). Ook bij de latere tellingen keerde de controle van de bevolkingsregisters steeds als doelstelling terug. Bij de telling van 1947 werd gesproken over het “toetsen” van de persoonsregisters aan de door de volkstelling verkregen gegevens. In 1960 was sprake van een “verificatie” van de gemeentelijke bevolkingsregisters. Maar er stond nu bij: “Deze verificatie geschiedt echter mede uit statistische overwegingen.” De gemeentelijke bevolkingsregisters waren immers grondslag voor de lopende bevolkingsstatistieken en dienden als bron zo nauwkeurig mogelijk te zijn (Nota 1958 arch. CBS).

Zoals hiervoor vermeld werd bij de volkstellingen van 1947 en 1960 uitdrukkelijk gesteld dat de telling zich richtte op alle personen die in het bevolkingsregister “behoren” te zijn opgenomen. Dit was vooral van belang voor de genoemde registercontrole. Tegen deze controle ontstond bij de volkstelling van 1971 in sommige kringen heftig verzet. De telling werd volgens de protesterende burgers op deze wijze gebruikt voor niet-statistische doeleinden, waarbij er in hun ogen onvoldoende garanties bestonden voor de bescherming van hun privacy (Katus 1984). Ook bij de voorbereiding voor de beoogde telling van 1981 zou deze kwestie weer aan de orde worden gesteld (zie: deel 1, hoofdstuk 2).

3. *Methode van onderzoek*

3.1 *Inleiding (organisatie van de telling)*

Tot aan de oprichting van het CBS was de organisatie van de volkstellingen in handen van het ministerie van Binnenlandse Zaken (BiZa). De verzameling en bewerking van de gegevens gebeurde in nauwe samenwerking met de provincies en gemeenten. De organisatie en uitvoering van de telling was een taak van het Bureau van statistiek op het departement. Wegens de opheffing van dit Bureau in 1878 was de begeleiding van de volkstelling in handen gelegd van een speciale

commissie. De eindverwerking en publicatie van de resultaten verzorgde het ministerie. Na de oprichting van de Centrale Commissie voor de Statistiek in 1892 wendde de minister zich voortaan tot deze commissie om advies. Een speciale subcommissie van deskundigen stelde hiertoe voorstellen samen. Hierbij werd vanaf het begin ook advies ingewonnen bij andere instanties (zoals in 1899 bijvoorbeeld de inspecties van Geneeskundig Staatstoezicht en van Arbeid, de Vereniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek e.a. (CBS, 1904). Sommige personen en instellingen maakten hun wensen ten aanzien van de vraagstelling rechtstreeks kenbaar aan de minister, die deze weer voor advisering doorgaf aan de CCS. Belangrijk waren ook de verlangens van de provinciale en gemeentelijke besturen. Na elke telling brachten Commissarissen van de Koningin verslag uit aan de minister over het verloop van het onderzoek en hun bevindingen. Tevens werden de provincies verzocht om voorafgaand aan de telling hun wensen te formuleren.

Aan de hand van de concepten, opgesteld door het CBS en na bespreking respectievelijk advisering door de CCS, stelde de minister de Algemene Maatregel van Bestuur vast (neergelegd in een KB) alsmede de inhoud van de telkaarten (modellen genoemd), de voorschriften voor de gemeenten en tellers, en de kostenraming die deel uitmaakte van het begrotingsoverleg met de Tweede Kamer. Tevens werd hem goedkeuring gevraagd voor de wijze van bewerking en het publicatieplan. Deze intensieve bemoeienis van de minister met de telling vloede voort uit zijn politieke verantwoordelijkheid voor de budgettaire aspecten en voor de uitvoering van het veldwerk door de gemeenten. Via de Commissarissen van de Koningin vond de verspreiding van al het materiaal plaats naar de gemeenten. Geleidelijk ontstond een meer rechtstreekse relatie tussen gemeenten en het CBS. In 1930 kreeg de directeur van het CBS zelfs de bevoegdheid om de werkzaamheden van de gemeenten, zo dikwijls als hij dit nodig achtte, te controleren (KB 1929). In dit verband werd bij het CBS in 1929 een inspecteur voor de bevolkingsregisters in tijdelijke dienst aangesteld (Seegers en Wens 1993). In 1932 ging de inspectie over naar Binnenlandse Zaken. Voor instellingen en tehuizen, die onder toezicht stonden van andere departementen dan dat van Binnenlandse Zaken, werden de daarvoor verantwoordelijke ministers aangeschreven. Evenals de Commissarissen van de Koningin werden deze verzocht zorg te dragen voor het toezicht op het verloop van de telling.

In de gehele organisatie speelde de CCS in de periode 1899–1930 een sleutelrol. Dit advieslichaam was actief betrokken bij alle fasen van de totstandkoming van de statistiek. De minister wendde zich steeds tot deze instantie om advies en stelde het CBS hiervan schriftelijk op de hoogte. Concepten van de documenten werden veelal samengesteld door het CBS en aan de CCS voorgelegd ter verdere afhandeling. Na vaak intensieve discussies kwam dan een definitief advies tot stand. Ook bij de na-oorlogse tellingen bleef de CCS een belangrijke rol spelen, maar geleidelijk ontstond meer sturing op afstand.

In 1937 zond de voorzitter van de CCS aan de minister een afschrift van een schrijven van de Directeur-Generaal van de Statistiek over de organisatie van de

volkstelling van 1940. Hij schreef hierbij: "Naar het mij voorkomt, zijn de daarin ontwikkelde denkbeelden der overweging alleszins waard" (Brief juni 1937 Arch. CCS). Methorst had in bedoeld schrijven een – voor die tijd revolutionair – voorstel gedaan om de persoonsgegevens van de ingezetenen te ontlenuen aan de nieuw op te zetten bevolkingsadministratie en alleen aanvullende vragen (o.a. over godsdienst, beroep en huwelijksvruchtbaarheid) per post bij de ingezetenen op te vragen. Hij schreef: "De gemeentebesturen zouden het dan waarschijnlijk geheel zonder de gewone volkstellers kunnen stellen. Deze methode zou verlichting brengen aan de gemeentebesturen en waarschijnlijk niet onaanzienlijke besparing geven. Bij het volgen van deze methode zal een nauwe samenwerking tot stand gebracht moeten worden tusschen de leiding der Volkstelling en de onder mijn leiding staande Inspectie der bevolkingsregisters".

De haalbaarheid van dit plan was overigens geheel afhankelijk van de invoering van de nieuwe bevolkingsadministratie (het zgn. Gezinspersoonskaartenstelsel). Later bleek daarbij vertraging te zijn opgelopen. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog, toen de telling werd verschoven naar 1947, is merkwaardiger wijs niet meer over dit idee gerept. Eerst bij de opzet van de niet uitgevoerde telling voor 1981 werd deze verzamelingsmethode weer op een nieuwe wijze ontwikkeld.

De organisatorische voorbereiding van de volkstelling 1940 werd – wellicht mede veroorzaakt door de voorgestelde plannen – in 1939 op politiek niveau begeleid. Eerst werd Methorst (tot 1939 DG van het CBS) bij Koninklijk Besluit benoemd tot hoofd van de volks- en beroepstelling 1940 (KB 1939). Vervolgens werd bij ministeriële beschikking een maand later (Brief juli 1939 Arch. CBS) een Commissie voor de volkstelling ingesteld, om een "ongestoord verloop van de twaalfde Volkstelling" te waarborgen. Reeds in september 1939 werd de telling wegens de bijzondere tijdsomstandigheden uitgesteld. Daarna zijn de voorbereidingen nog tot in 1942 voortgezet. De Tweede Wereldoorlog maakte echter uitvoering onmogelijk. In juni 1945, één maand na de beëindiging van de oorlog had de CCS zich al uitgesproken over de wenselijkheid van een algemene volkstelling. Door het CBS werd terstond de voorbereiding ter hand genomen en overleg gevoerd met vele autoriteiten en deskundigen. Evenals voorheen was aan de gemeenten de verzameling van de gegevens opgedragen en aan het CBS de statistische bewerking en controle van de werkzaamheden door de gemeenten. Bij de telling van 1960 werd in het KB opgenomen dat de Directeur-Generaal van het CBS belast werd met de organisatie van de volkstelling, de statistische bewerking van de verzamelde gegevens, de vaststelling en openbaarmaking van de uitkomsten van de telling (KB 1960). In de wet van 9 juli 1970 (Wet 1970) werd deze taakstelling gecontinueerd en aan de gemeenten voorgeschreven dat zij op hun eigen kosten medewerking moesten verlenen aan de uitvoering van het bij of krachtens deze wet bepaalde.

Uit het voorgaande blijkt dat de verantwoordelijkheid voor de tellingen geleidelijk geheel aan het CBS werd opgedragen. Met uitzondering van de controle van de

bevolkingsregisters behoorden daartoe ook de werkzaamheden van de gemeenten. Ten aanzien van die controle bestond vanaf de telling 1947 een gedeelde verantwoordelijkheid. "Het Hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters", bezat "gelijke bevoegdheden" tot controle welke hij echter slechts uitoefende "in verleg met den Directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek" (KB 1947). Voor de tellingen van 1960 en 1971 is voor een enigszins andere formalisering gekozen. In de Besluiten hierover is vastgelegd dat de Directeur-Generaal van het CBS, voor zover het ging om de controle op de bevolkingsregisters, diende te handelen in overeenstemming met het hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Dit was ook in de wet van 9 juli 1970 vastgelegd.

3.2 Onderzoekspopulatie

Zoals in par 2.2.2 is uiteengezet, gaat het bij de volkstellingen om de werkelijke bevolking, dus om alle personen die in het bevolkingsregister staan (of behoren te zijn) ingeschreven. Dit betekent dat niet alleen de bewoners van gewone woningen in de telling zijn betrokken maar ook de rijdende en varende bevolking zonder vaste woonplaats en de zogenaamde institutionele bevolking die leeft in instellingen en tehuizen. Deze institutionele bevolking wordt dan weer in enkele categorieën onderverdeeld. Ook voor de volkstellingen die binnen de Europese Unie plaats vinden, wordt de institutionele bevolking in de waarneming betrokken.

3.3 Thema's, definities en classificaties

3.3.1 Algemeen

De volkstellingen hadden een ruimere betekenis dan het vaststellen van de bevolkingsomvang en controle van de bevolkingsboekhouding. Zij waren gericht op een brede beschrijving van de demografische en sociaal-economische structuur van de bevolking, waardoor in de loop der tijd een schat aan informatie is verkregen over een groot aantal thema's. Steeds weer ontvingen het CBS en de CCS vanuit de maatschappij wensen om via de volkstelling gegevens te verkrijgen over nieuwe thema's. Menigmaal kon de Commissie deze wensen niet honoreren. Vermeld werd reeds het verzoek om de volkstelling van 1899 te combineren met een zeer uitgebreide landbouwtelling (zie par.1.2). Een ander opvallend verzoek was afkomstig van de onderneming Philips, die in 1930 verzocht het aantal radioluisteraars te tellen. Ook waren er allerlei wensen om de bestaande thema's (zoals beroepsarbeid en godsdienst) te specificeren. CBS zowel als CCS stelden zich tegenover deze wensen in het algemeen terughoudend op. Voorop stond dat het verkrijgen van gegevens over de demografische en sociaal-economische structuur van de bevolking niet in gevaar mocht komen. Vanuit dit gezichtspunt konden wel vragen

worden toegevoegd over huwelijksvruchtbaarheid, onderwijs, arbeid, woon-werkverkeer en maatschappelijke positie, maar niet over thema's als politieke gezindheid, rechtsbescherming en veiligheid, cultuur, vrije tijdsbesteding e.d. Ook de welvaartsverdeling bleef als thema buiten beschouwing. Vragen over de bronnen van levensonderhoud en over de loon- en inkomensklasse werden wel in de laatste tellingen gesteld, maar uitsluitend ten behoeve van de sociale groepsindeling.

Ondanks de verscheidenheid aan informatie die in de diverse tellingen is verkregen, keerden een aantal kernthema's steeds terug. Primair ging het om een beschrijving van de sociaal-demografische structuur van de bevolking. Dit betekende dat er bij de tellingen een vast vragenpatroon ontstond dat betrekking had op de volgende kenmerken van de respondent:

naam (familienaam en voornamen), adres³⁾, wijze van samenwoning (gezin, alleenstaande), gezinssamenstelling, geboortejaar (leeftijd) en geboorteplaats, burgerlijke staat, nationaliteit, godsdienst, beroep en woongelegenheden.

Was bij de eerste algemene volkstelling van 1829 nog sprake van een beknopte eenvoudige vraagstelling, in de volgende tellingen werd dit vaste vragenpatroon geleidelijk gedetailleerder (zie: *Bijlage 2, Overzicht vragen*). Dit had vooral betrekking op de vragen over de samenstelling van het gezin (en huishouden) en de beroepsarbeid. Deze grotere detaillering was veelal primair bedoeld om de kwaliteit van de antwoorden te vergroten. Vanaf de telling van 1849 was voor het eerst gevraagd naar het beroep zodat tevens een beroepstelling plaatsvond en vanaf 1899 is het thema 'huisvesting' toegevoegd, dat geleidelijk werd aangepast en uitgebreid, om tenslotte uit te monden in een met de volkstelling gecombineerde woningtelling in 1947 (zie: deel 1, hoofdstuk 3 en 4). Wisselend werd het thema "lichamelijke handicaps" in de telling opgenomen, terwijl vanaf 1920 het thema 'huwelijksvruchtbaarheid' werd toegevoegd en vanaf 1930 het thema onderwijs. De belangstelling voor deze laatste twee thema's weerspiegelt de toenemende behoefte van de overheid aan gegevens voor sturing van het maatschappelijk leven. Dit leidde onder meer tot afzonderlijke statistieken over de huwelijksvruchtbaarheid en over de 'academisch gegradueerden'. In de volgende tellingen zou de vraagstelling naar het onderwijsniveau geleidelijk worden uitgebreid. Ook andere nieuwe thema's zoals het woon-werkverkeer en de sociale welstand, weerspiegelden de maatschappelijke ontwikkeling. De volgende paragrafen handelen over de thema's waaraan bij de volkstellingen over het algemeen veel aandacht is besteed.

3.3.2 De plaatselijke indeling en regionale differentiaties

Algemeen

Een thema dat bij alle tellingen terugkeerde, was de regionale spreiding van de bevolking. De volkstellingen hadden betrekking op het gehele Nederlandse terri-

torium. Als integrale onderzoeken vormden zij bij uitstek een bron voor wetenschappelijke analyse, beleidsondersteunende research en marktonderzoek waarbij kleinere en grotere gebieden object van onderzoek waren.

Hoe belangrijk demografische lokale kennis was, bracht de directeur van het Statistisch Bureau van Amsterdam, Van Zanten, naar voren toen de minister de volkstelling van 1920 niet nodig achtte. De lokale gegevens, verkregen via de volkstelling, waren volgens Van Zanten niet alleen gewenst voor inzicht in de samenstelling van de plaatselijke bevolking, maar ook van belang voor de lokale tuberculose- en kankerbestrijding, het voorkomen van besmettelijke ziekten, huisvestings- en onderwijsbeleid (Brief juni 1920 arch. CCS).

Binnen en buiten de kom

Primair ging het om demografische gegevens per gemeente en per provincie. Bestuurlijke eenheden derhalve. Toch bestond al vanaf 1849 een onderscheid naar onderdelen binnen de gemeenten, in 1859 gepreciseerd met gebieden “*binnen*” en “*buiten de kom*”. In 1889 wordt een uitvoerige omschrijving gegeven van het begrip kom. Het ging om “aaneengebouwde huizen” die alleen door straten, grachten, pleinen e.d. van elkaar gescheiden waren (CCS 1893). Daarbij kon geen “meetkundige strengheid” worden toegepast. Daarnaast kon een gemeente uit meer dorpen of gehuchten bestaan, en dus ook meer kommen hebben. Later, bij de telling van 1909, moesten de gemeenten in plaats daarvan een gedetailleerde lijst van de plaatselijke indeling opstellen bestaande uit: afdelingen, gehuchten, dorpen, wijken en buurtschappen. Bij de verzameling en bewerking van de gegevens werden de formulieren verdeeld naar deze onderdelen van de gemeenten (CBS 1950).

Bewoonde oorden en verspreide huizen

De Volkstelling 1920 vormde een keerpunt in de regionale informatie. In de eerste plaats vormde kritiek van geografen en militairen voor de statistici aanleiding om naar een andere plaatselijke indeling te zoeken (zie: Vliegen 1999). De tot nu toe gebruikte indeling liet in hun ogen te wensen over, omdat genoeg werd genomen met de indeling die de gemeenten opgaven.

Met behulp van de Topografische Inrichting werd gekozen voor een indeling op basis van een nauwkeurige opgave van de “*bewoonde oorden*” door op stafkaarten groepen van huizen te omlijnen die een min of meer samenhangend geheel vormden. De huizen buiten deze omlijning behoorden tot de “*verspreide huizen*” (CCS 1918). In de tweede plaats kwam op initiatief van de economisch-geografen ten behoeve van de beroepstelling een indeling tot stand van het grondgebied van heel Nederland in 42 economisch-geografische gebieden. Deze is toegepast bij de Volkstellingen van 1920 en 1930. In 1939 kwam een indeling tot stand in 54 gebieden. Deze is na de Tweede Wereldoorlog verfijnd tot indelingen in 78 (1951), resp. 129 (1961) gebieden. Volledige vergelijkbaarheid van deze indelingen is echter niet mogelijk (Vliegen 1999).

Wijk- en buurtindeling

De plaatselijke indeling binnen de gemeenten werd in 1947 drastisch gewijzigd in een *wijk- en buurtindeling*. De buurten vormden voor de statistiek de basis om het regionaal spreidingspatroon van de bevolking weer te geven (topografisch criterium). De wijkindeling verschafte inzicht in verschillen binnen een gemeente in de demografische, sociale en economische structuur. In de na-oorlogse volkstellingen en de Woningtelling 1956 is dit type indeling steeds toegepast.

De *buurt* werd als kleinste eenheid van een indeling van gemeenten beschouwd. Het gaat hierbij om een ruimtelijke eenheid die vanuit morfologisch of sociaal-economisch oogpunt als een geheel is te beschouwen waardoor dit gebied zich van andere ruimtelijke eenheden onderscheidt. Voorbeelden zijn: dorpskernen, landelijk gebied, tuindorp, villabuurt, industriegebied.

Een *wijk* werd opgevat als een conglomeraat van buurten die een functionele eenheid vormen. Dit betreft gebieden waarop de bevolking in sociaal-economisch of sociaal-cultureel opzicht is georiënteerd zoals bijvoorbeeld uit oogpunt van scholen en kerkgang, koopavonden, het verenigingsleven e.d. Bedrijven- en industrie-terreinen werden als afzonderlijke buurten onderscheiden, terwijl wijk- en buurtgrenzen zoveel mogelijk de "ruimtelijke grenzen" dienden te volgen zoals wegen, kanalen etc. (CBS 1976).

Voor de indeling in wijken en buurten bij de Algemene Woningtelling 1956 vond overleg plaats met de Provinciale Planologische Diensten en gemeenten. De resultaten hiervan werden per gemeente op kaartbladen vastgelegd (Jaarverslag CBS 1955). Bij de Volkstelling 1971 bestonden de 873 gemeenten uit 10 000 onderdelen, te weten ca 2 000 wijken en 8 000 buurten. Uit deze onderdelen zijn ongeveer 3 400 plaatsen samengesteld, territoriale groeperingen van huizen die een min of meer aaneengesloten bebouwing vormden en onder een gemeenschappelijke naam bekend stonden. Het zou echter na de telling van 1971 ruim twintig jaren duren voordat het CBS weer cijfers kon samenstellen over wijken en buurten voor alle gemeenten op eenzelfde tijdstip (Vliegen 1999).

Urbanisatiegraad

Behalve aan een wijk- en buurtindeling is bij de tellingen na 1945 ook steeds behoefte geweest aan gegevens over *woonplaatsen, kernen en agglomeraties*. Dit verschafte inzicht in de wijze van bebouwing (geconcentreerd of verspreid) en in combinaties van aaneengegroeide woonplaatsen, agglomeraties genoemd (CBS 1981). De regionale betekenis van de volkstelling, zo blijkt hieruit, bestond vooral uit het verstrekken van geografisch kleinschalige informatie. Geen enkele andere statistische bron bood deze mogelijkheid.

De gedetailleerde regionale gegevens van de volkstelling maakte ook de ontwikkeling van een typologie van gemeenten mogelijk naar de mate van verstedelijking, *urbanisatiegraad* genoemd. De ontwikkeling hiervan hing samen met de toenemende aandacht na 1945 voor vraagstukken van ruimtelijke ordening. Grondlegger van deze typologie was Schmitz, medewerker van het CBS (De Smidt 1986). De resultaten van

de Volkstelling 1947 vormden het uitgangspunt voor deze typologie die destijds ook internationaal veel waardering heeft gekregen. In feite was de typologie een verdere uitwerking van de eerder toegepaste eenvoudige tweedeling: stad-platteland.

Bij de bepaling van de stedelijkheidsgraad waren van belang: de morfologische verschijningsvorm, sociaal-economische kenmerken en de aard van de voorzieningsfuncties. Dit resulteerde in drie hoofdtypen van urbanisatie (stedelijk, verstedelijkt platteland, en platteland) met een verdere onderverdeling. Overigens is het bij een typering van gemeenten gebleven, hoewel de volkstelling de mogelijkheid bood om ook de onderdelen van gemeenten (wijken, buurten) en agglomeraties in de typologie te betrekken. Om praktische redenen is hier echter van afgezien (CBS 1964). Vanaf het begin van de jaren negentig stelt het CBS de urbanisatiegraad vast op basis van de adressendichtheid. Daarbij worden vijf categorieën in afnemende volgorde onderscheiden: van zeer sterk stedelijk tot niet stedelijk.

Corop-gebieden

Tenslotte dient nog de indeling naar zogenaamde *Corop-gebieden* vermeld te worden, die in 1972 werd vastgesteld (zie: Vliegen 1999). Deze indeling die bestaat uit 40 gebieden, beoogt inzicht te verschaffen in de verschillen en gelijkheid van regionaal economische gebieden. De indeling is gebaseerd op 80 zogenaamde nodale gebieden. De onderverdeling in Corop-gebieden speelt sindsdien een centrale rol in de regionalisering van de CBS-statistieken.

3.3.3 Leeftijd, geslacht en burgerlijke staat

Bij de Volkstelling 1795 telde men nog alleen het 'aantal zielen'. Vanaf de Volkstelling 1829 wordt de bevolking onderscheiden naar geslacht (man/vrouw) en leeftijd, en naar burgerlijke staat (gehuwd, ongehuwd, weduwe/weduwnaars en vanaf 1859 ook naar de categorie 'gescheiden van echt'. Om tot een indeling naar leeftijd te komen, werd de geboortedatum gevraagd. De hierop gebaseerde indelingen naar leeftijd zijn in de loop der tijd telkens op andere wijze samengesteld. Zo is bij de tellingen van 1849 en 1859 voor elk afzonderlijk levensjaar (van 1 tot en met 100) het aantal personen vermeld, onderscheiden naar geslacht en burgerlijke staat. In 1869, 1879 werd in publicaties voor de voornaamste gemeenten of elke gemeente het geboortjaar vermeld. Voor kinderen tot 12 jaar werden meestal meer gedetailleerde indelingen gegeven. Voor de overige leeftijden werden in de publicaties meestal ruimere jaarsklassen gebruikt.

3.3.4 Samenwoning: gezin, huishouden en alleenstaande

Algemeen

Het thema samenwonen keert bij alle tellingen terug. Gebruikte termen zijn: gezin, alleenstaande of alleenwonende, huishouden en huishouding. Zij komen in de loop

Bron: Statistisch Zakboek 1960.

Berekend met gegevens afkomstig uit de Volkstelling 1859 en voor 1960 de bevolkingsregisters.

van de tijd afwisselend en ook in wisselende betekenis voor (zie: overzicht 3). Opvallend is dat tot aan de Tweede Wereldoorlog de tegenwoordige term huishouden nog niet wordt gebruikt en nog alleen gesproken wordt over gezinnen en alleenstaanden. Eerst vanaf de Volkstelling 1849 worden de alleenstaanden als afzonderlijke categorie onderscheiden. Geleidelijk ontwikkelt zich daarna de omschrijving van de begrippen (huis)gezin/huishouden en alleenstaande (zie ook: Harmsen en Winkels 1999).

Gezin en huishouden

Zoals de titel van deze paragraaf al aanduidt bestaat er een nauwe samenhang tussen de begrippen gezin, huishouden en wonen. Aanvankelijk wordt tot 1930 alleen de term huisgezin gebruikt. Vanaf 1859 behoren alle huisgenoten tot het gezin, onderscheiden in verwanten en niet-verwanten, en vanaf 1879 –1930 bestaat het gezin uit de categorieën: hoofden, kinderen, personeel en overige gezinsleden (zoals inwonende verwanten e.d.).

Een (huis)gezin, aldus de beknopte definitie van 1899, wordt gevormd door de samenwoning van twee of meer personen (CCS 1898). In 1920 en 1930 is nog dezelfde omschrijving het uitgangspunt. Uit de toelichting blijkt dat een gezin niet als een familie (biologische eenheid) maar ruimer wordt opgevat. Ook alle groepen van personen die geacht worden samen te wonen, dit is “met elkander het huiselijk verkeer delen”, behoren hiertoe.

Gezin respectievelijk huishouden zijn, zoals ook in de latere internationale richtlijnen geldt, steeds opgevat als een economisch-consumptieve eenheid (house keeping unit). Kenmerken van het gezin zijn: samenwoning, gezamenlijk de maaltijd gebruiken en huiselijk verkeer. Ook twee vrienden die samenwonen alsook iemand die alleen met inwonende dienstboden samenwoont, kunnen derhalve een gezin vormen. Deze omschrijving komt overeen met het latere begrip *huishouden*. Mochten echter twee of meer gehuwde echtparen, met of zonder kinderen, met elkaar samenwonen dan blijven het toch twee of meer gezinnen, zelfs al geschiedt de voedselvoorziening door een van de gezinnen. Voorwaarde is wel dat zij geen ander huiselijk verkeer met elkaar hebben dan onder goede buren de gewoonte is (CBS 1924; CBS 1934). Wanneer zij met elkaar een huiselijk verkeer hebben en de maaltijden gezamenlijk gebruiken, dan vormen zij samen een gezin. Familierelaties waren derhalve niet beslissend.

Alleenstaande

Hoe wordt de alleenstaande omschreven? Tot en met de Volkstelling 1930 wordt gesproken over “een afzonderlijk levend persoon”. Dit is, aldus de wederom beknopte omschrijving uit de Volkstelling 1899, iemand die niet in een gezin leeft. Als hij (zij) echter, aldus de toelichting, in een huis woont en met andere bewoners zijn (haar) maaltijden gebruikt of met hen “gezellig verkeer” deelt, dan behoort hij (zij) tot een gezin. Bij de Volkstellingen 1920 en 1930 is de omschrijving uitgebreider: een alleenstaande is “hij, die geen deel uitmaakt van een gezin of huishouding”

zoals is aangeduid bij het begrip gezin; dus hij die “geheel alleen” een woning of gedeelte ervan bewoont en geen huiselijk verkeer heeft met het gezin van de hoofdbewoner, ook al wordt zijn voedselvoorziening hierdoor verzorgd. Het latere begrip huishouden waarbij wordt onderscheiden in een een- en een meerpersoons-huishouden, zou in dit verband meer duidelijkheid brengen.

Overzicht 3
Begrippen voor ‘samenwonen’

Telling	Gezin (familie)	Gezin (huishouden)	Alleenstaande/ alleenwonende	Huishouden	Huishouding
1795					
1829–1839		x ¹⁾			
1849–1930		x ²⁾	x		
1947			x	x	x
1960	x		x	x	
1971	x		x	x	

¹⁾ Bij de tellingen van 1829 en 1839 is de term huisgezin (huishouden) niet nader omschreven.

²⁾ Bij de telling van 1849 werden afzonderlijk levende personen als huisgezinnen beschouwd.

Huishouden en huishouding

Bij de voorbereiding van de telling van 1947 vormde het woningtekort een maatschappelijk probleem van de eerste orde. Voor het beleid op het terrein van de volkshuisvesting was het dus van belang een cijfermatig inzicht te verkrijgen in de wijze van (samen-)wonen om zo de woningtekorten vast te stellen. Tegen deze achtergrond werd de term gezin verwarrend geacht. Het ging bij de volkshuisvesting immers om de wijze van samenwonen en daarvoor werd de term huishouden meer geschikt bevonden. Als huishouden werd beschouwd: “elk gezin of twee of meer samenwonende personen, die geen eigenlijk gezin vormen, doch wel een gemeenschappelijke huishouding voeren”.

Bovendien gebruikte men het verzamelbegrip *huishouding*, een begrip dat zowel huishoudens als alleenstaanden omvatte. Vanaf 1960 werd het begrip huishouden, in aansluiting op internationale aanbevelingen, verruimd. Werden samenwonende huishoudens voorheen als afzonderlijke eenheden geteld, thans werden deze als één (gezamenlijk) huishouden beschouwd. Criteria voor het samenwonen waren: het onderling huiselijk verkeer en het voeren van een gemeenschappelijke huishouding. Tevens kwam ook het begrip gezin weer meer nadrukkelijk terug. Het werd nu als een familie opgevat en als zodanig vormde het een onderdeel van het begrip huishouden. Dit leidde tot de onderscheiding in publicaties van: ééngezins-, meergezins-, en niet-gezinshuishouden (zie: samenstelling van het huishouden).

Institutionele huishoudens

Met de begrippen gezinnen, alleenstaanden en huishoudens werd nog niet de gehele bevolking beschreven naar de wijze van samenwonen. Een aparte categorie vormden de personen in inrichtingen en tehuizen, de zogenaamde “gestichtsbevolking”, later “institutionele huishoudens” genoemd. Dit betreft onder meer personen in gevangenissen, bejaardentehuizen, onderwijsinstellingen, kloosters etc. Personen die bij deze instellingen beroepsmatig werkzaam waren en inwonend, werden als alleenstaanden beschouwd, ook al hadden ze met de overige bewoners huiselijk verkeer en gebruikten zij gezamenlijk de maaltijd. (CBS 1924; CBS 1957). Tegenwoordig spreekt men van een institutioneel huishouden als sprake is van:

“Twee of meer personen die gezamenlijk woonachtig zijn in een tot bewoning bestemd gebouw of in een andere bewoonde ruimte en voor wie in huisvesting en in dagelijkse levensbehoeften door derden bedrijfsmatig wordt voorzien” (zie: Harmsen en Winkels 1999).

In 1849 wordt de institutionele bevolking voor het eerst afzonderlijk waargenomen. Van een systematische indeling is nog geen sprake. De uitkomsten werden gepubliceerd in de tabel van de plaatselijke indeling. Vanaf 1859 wordt de institutionele bevolking nader onderscheiden naar soort instelling (krijgs- en zeemacht, onderwijsinstellingen e.d.).

Van 1899 tot en met 1930 werd in grote lijnen de volgende indeling gehanteerd:

- onderwijsinrichtingen;
- verplegingsinrichtingen;
- onderwijs- en verpleeginrichtingen;
- militaire inrichtingen;
- kloosters;
- gevangenissen;
- overige inrichtingen.

Vanaf de Volkstelling 1947 werd voor de gezondheidszorg een meer gedetailleerde indeling toegepast, terwijl in 1960 het taalgebruik werd aangepast (oude lieden werden bejaarden, gebrekkigen werden gehandicapten genoemd). Sindsdien waren er geen substantiële wijzigingen (zie: Harmsen en Winkels 1999).

Plaats in het gezin/huishouden

In 1859 en 1869 spreekt men niet over samenwoning maar wijze van ‘huizing’. Hierbij wordt onderscheid gemaakt in:

- personen behorende tot het gezin;
- personen die verwant zijn (man/vrouw);
- personen die niet verwant zijn (man/vrouw);
- afzonderlijke levende personen;
- personen in instellingen e.d.

Vanaf 1879–1930 is de volgende indeling gebruikt:

- Hoofd;
- Echtgenote (vanaf 1889);
- Kinderen;
- Andere verwanten (vanaf 1889);
- Personen in dienstbetrekking (na 1971 vervallen);
- Overige leden van het huisgezin (kostgangers e.d.);
- Afzonderlijk levend (in 1947 ‘alleenwonend’, later ‘alleenstaand’);
- Personen in instellingen.

De term hoofd van het huishouden riep in de jaren tachtig van de twintigste eeuw tijdens enquêtes weerstand op en is daarom vervangen door neutralere termen als ‘referentiepersoon’ en ‘kernleden’ van het huishouden. Referentiepersoon is in het huishouden degene die het woonverblijf huurt, in onderhuur of in eigendom heeft. Personen in dienstbetrekking respectievelijk huispersoneel zijn tot met de telling van 1971 onderscheiden. Wegens de nog zeer geringe omvang is deze categorie daarna uit de classificatie verdwenen.

Samenstelling van het huishouden

Bij de eerste volkstellingen bestaat nog geen aandacht voor de samenstelling van het huishouden. De waarneming blijft aanvankelijk beperkt tot die van het aantal huisgezinnen. Later ontstaat aandacht voor de relatie tot het hoofd van het gezin, d.i. voor de plaats in het gezin. In de periode 1899–1930 wordt de volgende indeling gebruikt:

- echtparen alleen;
- echtparen alleen met inwonende kinderen;
- echtparen zonder inwonende kinderen en met anderen;
- echtparen met inwonende kinderen en met anderen;
- gezinshoofd met kinderen;
- gezinshoofd zonder inwonende kinderen en met anderen;
- gezinshoofd met inwonende kinderen en met anderen.

In 1947 krijgt wordt de term gezin overeenkomstig het toenmalig spraakgebruik beperkt tot een biologische eenheid waarbij sprake is van huwelijk of bloedverwantschap. Zo ontstaat het onderscheid tussen ‘gezinshuishoudens’ en ‘overige huishoudens’.

Gezinshuishoudens		Overige huishoudens
Echtpaar	Man met kind(eren)	Man met ander(en)
Echtpaar met kind(eren)	Man met kind(eren) en ander(en)	Vrouw met ander(en)
Echtpaar met kind(eren) en ande(ren)	Vrouw met kind(eren)	Alleenwonende mannen
Echtpaar met ander(en)	Vrouw met kind(eren) en ander(en)	Alleenwonende vrouwen

Vanaf 1960 was niet langer het gezinshoofd 'automatisch' hoofd van het huishouden. Een huishouden werd omschreven als: een groep van twee of meer personen die in huiselijk verkeer samenwonen en tezamen een gemeenschappelijke huishouding voeren (gemeenschappelijk hoofdwoonvertrek, tezamen koken en eten, e.d.). Onderscheid werd gemaakt in:

- meerpersoonshuishoudens;
- eengezinshuishoudens;
- meergezinshuishoudens (verdeeld in primaire en secundaire eenheden);
- niet-gezinshuishoudens (verdeeld in primaire en secundaire eenheden);
- eenpersoonshuishoudens (alleenstaanden).

Alleenstaande was: elke persoon die alleen woont en hij/zij die wel met anderen samenwoont, maar een afzonderlijke huishouding voert en met die anderen geen huiselijk verkeer onderhoudt.

Vanaf de jaren zeventig was sprake van een toenemend aantal personen die ongehuwd samenwonen alsmede van huishoudens met één ouder en kind(eren). De huidige indeling is daarom als volgt:

- eenpersoonshuishoudens;
- meerpersoonshuishoudens zonder kinderen, gehuwd samenwonend;
- meerpersoonshuishoudens zonder kinderen, niet-gehuwd samenwonend;
- meerpersoonshuishoudens met kinderen, gehuwd samenwonend;
- meerpersoonshuishoudens met kinderen, niet-gehuwd samenwonend;
- eenouderhuishoudens;
- overig.

Grootte van het huishouden

Een berekening van de gemiddelde grootte van het gezin is uiteraard uit de gegevens af te leiden. Een classificatie naar de grootte van het gezin respectievelijk huishouden werd eerst later bij de bewerking van het verzamelde telmateriaal gemaakt. Daarbij werd de grootte van het huishouden soms vergaand in grootteklassen onderscheiden (bijvoorbeeld naar 1, 2, 3, 4, 5 etc. tot 10 of meer personen).

3.3.5 Nationaliteit

Vanaf 1849 zijn vragen over de geboorte- en woonplaats in de de volkstelling opgenomen. Dit verschaftte terloops informatie over het aandeel van personen die buiten Nederland waren geboren. Maar niet iedereen die buiten Nederland is geboren, heeft een niet-nederlandse nationaliteit. Ook maakt geboorte in Nederland iemand niet zonder meer tot Nederlander (zie: Van Eijl en Lucassen, 2001).

Pas in 1889 wordt niet alleen naar geboorteplaats maar ook naar nationaliteit gevraagd. Mogelijk hangt het opnemen van de vraag samen met een verdrag dat in

1889 tussen Nederland en België is gesloten om elkaar na iedere volkstelling gegevens te verstrekken over het aantal Nederlanders dat in België woont en het aantal Belgen in Nederland verblijft. Met Duitsland, Italië en Oostenrijk-Hongarije volgden soortgelijke afspraken in 1893 (CCS 1893; CBS 1904). Van Eijl en Lucassen vermoeden dat deze afspraken van invloed zijn geweest op de zich steeds wijzigende en verder gaande uitsplitsing naar nationaliteit bij de uitkomsten van de tellingen. In 1920 werden ook vragen gesteld over de verandering van nationaliteit door naturalisatie en voor vrouwen door huwelijk (Van Eijl en Lucassen 2001). Vanaf 1889 werd ook gevraagd naar de beroepsarbeid van vreemdelingen, maar pas bij de Volkstelling 1899 zijn hierover ook uitkomsten gepubliceerd. Afhankelijk van de financiële middelen waren de uitsplitsingen beperkter of gedetailleerder.

3.3.6 Godsdienst

De omschrijving van de godsdienstige achtergrond van de bevolking is vaak een bron van discussies geweest. In het laatste kwart van de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw staan de godsdienstige verschillen centraal bij vele tegenstellingen in de maatschappij (Knippenberg 2001). Dit leidde tot maatschappelijke segregatie op levensbeschouwelijke grondslag, veelal aangeduid als verzuiling. Vandaar dat het godsdienstig verzuilde Nederland zich nogal gevoelig toonde bij de vraag naar godsdienst.

Overzicht 4
Kerkelijke gezindte/levensbeschouwing

	Kerkelijke gezindte	Kerkgenootschap	Vereniging met godsdienstig doel	Zelfstandig kerkelijke gemeente	Godsdienstige gemeenschap	Humanisme
1829–1889		x				
1899	x					
1909	x		x			
1920		x		x	x	
1930		x		x	x	
1947		x			x	
1960		x			x	
1971	x					x

Allereerst waren er vele godsdienstige groeperingen die niet altijd onder een bepaalde term waren te vatten. Vervolgens rees er soms verzet tegen de vraagstelling uit privacy-overwegingen. De aanduiding en nadere omschrijving van het begrip godsdienst fluctueerde daarom nogal in de tijd. Reeds bij de eerste algemene telling

van 1829 werd gevraagd naar het lidmaatschap van een kerkgenootschap. De term kerkgenootschap diende in 1889, aldus de instructie voor tellers, als “gezindte of kerkelijke gemeente” te worden opgevat (CCS 1893). In 1899 werd deze term vervangen door kerkelijke gezindte. In de Tweede Kamer was er op gewezen dat velen wel tot kerken of gezindten behoren (bijv. leden van de Gereformeerde Kerk), maar niet tot een godsdienstig genootschap. In 1909 was de terminologie ruimer. Ook een vereniging met een godsdienstig doel duidde de godsdienstige achtergrond aan. Bij de tellingen van 1920 en 1930 keerde de term kerkgenootschap weer terug, daarnaast werd als nieuwe term een zelfstandige kerkelijke gemeente toegevoegd. Een persoon behoorde hiertoe krachtens doop, belijdenis, besnijdenis of geboorte. De toelichting bij de volkstellingen bevatte tevens een lange opsomming van de verschillende godsdienstige denominaties die onder al deze termen ressorteerden. Ook de toelichting op de vraagstelling kon op kritiek stuiten. Bij de Volkstelling 1920 ontstond hierover enige commotie. Het CBS had in overleg met de Nederlands Hervormde Synode en de Aartsbisschop van Utrecht, Mgr. Van de Wetering, de volgende tekst samengesteld: “Het komt toch voor dat Nederlandsch Hervormden en anderen zich aansluiten bij bijvoorbeeld de Vrije gemeente of eene Theosophische Vereeniging of dat Rooms-Katholieken tevens werkzaam zijn bij het “Leger des Heils”, zonder op te houden lid van hun kerkgenootschap te zijn” (Brief 13 okt. 1919 arch. CBS). Van de Wetering had zich hiermee schriftelijk akkoord verklaard (Brief 15 okt. 1919 arch. CBS). Behalve een protest van het Leger des Heils aan het adres van de minister van Binnenlandse Zaken was kort na het tijdstip van de telling in de Residentiebode en daarna in andere dagbladen verontwaardigd gereageerd over de zinsnede met betrekking tot de Rooms-katholieken. Methorst vroeg nu de aartsbisschop of zijn instemming met de tekst mocht worden vermeld. Hierin stemde Van de Wetering toe, maar – zo schreef hij – de tekst mocht niet zo worden opgevat dat het daarmee aan katholieken “geoorloofd” zou zijn bij het Leger des Heils werkzaam te zijn (Brief jan. 1921 arch. CBS). Deze toevoeging werd door het CBS bekend gemaakt maar moet menigeeen uiterst gekunsteld zijn overgekomen.

Bij de telling van 1930 had het CBS wederom de redactie van de vraag naar godsdienst ter advisering voorgelegd aan de kerkelijke autoriteiten. Niet van kerkelijke zijde maar vanuit de Tweede Kamer werd door sommige Kamerleden aangedrongen op wijziging van de vraagstelling. Met name werd verzocht om bij personen die niet tot een kerkgenootschap behoorden, ook na te gaan in hoeverre ze nog godsdienstige gevoelens bezaten. Terecht adviseerde de CCS de minister aan dit verzoek geen gevolg te geven. Doel van de vraag was immers slechts de omvang van de verschillende kerkelijke gezindten te leren kennen (VT 1930 arch. CBS). Volstaan werd met de bestaande vraag naar kerkgenootschappen of andere godsdienstige gemeenschappen.

Bij elke telling kon de respondent uiteraard te kennen geven dat hij tot niet tot een kerkgenootschap (kerkelijke gezindte) behoorde. De toelichting in 1920 dat een

persoon hiertoe behoorde door belijdenis, doop of geboorte, wanneer men zich niet uitdrukkelijk heeft afgescheiden, kon echter tot bezwaren leiden bij hen die “op deze gronden” niet tot een kerkelijke gemeenschap wilden behoren. In een aanvullende vraag kregen ze daarom de gelegenheid aan te geven niet “tot eenige godsdienstige gemeenschap” gerekend te willen worden (CBS 1934). Kinderen werden geacht te behoren tot de kerkelijke gezindte van hun ouders. Ook de volgende tellingen kenden een soortgelijke vraagstelling en toelichting.

In 1946 had de Synodale Commissie van de Nederlands Hervormde Kerk verzocht om via de vraag naar godsdienst bij de volkstelling “juridisch” het aantal leden van de verschillende kerkgenootschappen vast te stellen. Hierop had het CBS met instemming van de CCS afwijzend geantwoord, omdat het bij een volkstelling ging om het “sociologisch” groeperen naar kerkelijke gezindte (CCS 1946). Het CBS wees in 1971 op de uitzonderlijke veranderingen die zich sinds de vorige telling hadden voorgedaan. Voor de vaststelling van het aantal leden van een kerkgenootschap, had de vraag naar de kerkelijke gezindte volgens het CBS geleidelijk aan betekenis ingeboet. Steeds vaker gaven personen die formeel lid van een kerkgenootschap waren, te kennen dat ze geen kerkelijke gezindte hadden. Dat de vraag toch gehandhaafd bleef, was omdat de kerkelijke gezindte beschouwd werd als een onmisbare factor bij de analyse van de Nederlandse bevolking, met name ook vanuit regionaal oogpunt. Een voorbeeld van de wijzigingen op levensbeschouwelijk gebied was dat op instigatie van het Humanistisch Verbond ook de antwoordcategorie Humanist werd toegevoegd.

3.3.7 Beroep, woning en huisvesting

Het beoep en de huisvesting vormden reeds spoedig thema’s die in combinatie met de volkstellingen werden onderzocht, zodat sprake is van tegelijkertijd met de volkstelling gehouden beroeps- en woningtellingen. Zie voor de Beroepstellingen: deel 1 hoofdstuk 3, en voor de Woningtellingen: deel 1 hoofdstuk 4.

3.3.8 Onderwijs

Vanaf 1930 vormde het gevolgde onderwijs voorwerp van onderzoek. Geleidelijk ontwikkelde zich de vraagstelling. In de telling van 1930 was deze nog beperkt tot het behalen van een diploma aan een inrichting voor Hoger Onderwijs (academisch gevormden). Men sprak in dit verband over de ‘Statistiek der academisch gegradueerden’. Voor de “deugdelijkheid” van het onderzoek werd het nodig geacht de grenzen met betrekking tot een diploma in het hoger onderwijs scherp af te bakenen. Zo werden bezitters van het in de Hooger onderwijswet geregelde gymnasium, alsook zij die niet wettelijk geregelde onderwijsinstellingen hadden gevolgd, buitengesloten (CBS 1934).

Ook in 1947 werd de vraagstelling uitsluitend tot de categorie academici beperkt. Wel is de vraagstelling dan gedetailleerder. Informatie over de academische vorming achtte Idenburg in 1947 belangrijk, omdat voor een grondstofarm land als Nederland “de geestelijke ontwikkeling der bevolking een belangrijke welvaartsbron” was vanwege haar bijdrage aan verbetering van de techniek en verhoging van de productiviteit (Nota 1947 arch. CBS). Vanwege de voortgaande industrialisatie en mechanisatie was inzicht in de kwaliteit van het arbeidspotentieel van belang.

Vanaf 1960 werd het onderwijsniveau van de gehele beroepsbevolking waargenomen. Al het genoten onderwijs werd geïnventariseerd. Behalve een classificatie naar soorten onderwijs werd ook een indeling toegepast naar het niveau van de gevolgde opleiding (CBS 1969). Over de verschillende vormen van het middelbaar en het beroepsonderwijs werden dan gegevens verzameld.

De volgende indeling werd toegepast:

- algemeen vormend onderwijs (niet beroepsgericht basis- en vervolgonderwijs, incl. academische opleidingen);
- beroepsonderwijs (beroeps gericht dagonderwijs);
- overige akten en diploma’s.

Elk van deze drie onderwijsvormen werd weer in hiërarchische opleidingsniveaus onderverdeeld, namelijk: lager, middelbaar, semi-hoger en hoger (vgl. Harmsen en Winkels 1999).

In 1971 breidde de waarneming van het onderwijsniveau zich ook uit tot personen die niet tot de beroepsbevolking behoorden. Op deze wijze waren sociologische studies mogelijk naar de relatie tussen het onderwijsniveau van ouders en de schoolkeuze van kinderen (CBS 1971). Bovendien werd gevraagd naar de schoolsoort van personen die dagonderwijs volgden en naar de studierichting van studenten. Deze uitbreiding illustreert de ambitie om via de volkstelling een informatiebron te verkrijgen voor verdieping van het inzicht in de maatschappijstructuur.

Ook vond in 1971 een herziening van de classificatie plaats, waarbij hiërarchisch de volgende vijf niveaus werden onderscheiden:

- lager niveau (lager onderwijs);
- uitgebreid lager niveau (diploma ULO e.d.);
- middelbaar niveau (diploma HBS, Gymnasium e.d.);
- semi-hoger niveau (diploma Hoger Beroepsonderwijs e.d.);
- hoger niveau (diploma academische opleiding).

Daartoe werd de vraagstelling uitgebreid (zie: Bijlage 4). Tevens werd bij de classificatie ook een functioneel criterium toegepast, dat niet zoals in 1960 de opleidingsvorm maar de inhoud ervan als uitgangspunt had en leidde tot onderscheid in onderwijssectoren (Harmsen en Winkels 1999). Deze herziening was gebaseerd op

de door de Unesco ontwikkelde International Classification of Education (ISCED). Echter eerst in 1975 werd de ISCED definitief vastgesteld. Daardoor week de classificatie van 1971 niet alleen af van die van 1960 maar ook van de ISCED 1975.

3.3.9 *Lichamelijke handicaps*

Een sinds 1859 geregeld terugkerend onderzoeksthema was de bepaling van het aantal personen met een bepaalde lichamenlijk handicap. Bij de Volkstelling 1899 kwam het thema niet aan bod, omdat de voorkeur werd gegeven aan het onderwerp huisvesting, in de daarop volgende twee tellingen wel. Het ging daarbij vooral om de handicaps blindheid en doofstomheid. Instellingen en deskundigen die op dit terrein werkzaam waren, dienden meestal enkele jaren voordat een volkstelling plaats vond een verzoek in om deze onderwerpen in de volkstelling op te nemen. De vraagstelling hierover bleef steeds van beperkte aard. Gevraagd werd of een persoon blind of doofstom was geboren en het voor blinden of doven bestemde onderwijs had gevolgd.

In 1920 werd het thema het meest uitvoerig behandeld. Behalve naar blindheid en doofstomheid werd toen ook gevraagd naar afwijkingen van romp en ledematen zoals verkromming, verlamming, dwerggroei, horrelvoet e.d. De vraag was gesteld op verzoek van enkele orthopedisten. Deze beoogden niet de samenstelling van een statistiek maar een adressenverzameling van gehandicapten om hen door hulpverlening weer in staat te stellen door arbeid in eigen onderhoud te voorzien (CBS 1924). De lokale autoriteiten twijfelden terecht aan een juiste beantwoording van deze vraag, omdat de respondenten er begrijpelijker wijze afkerig van waren om "gebreken te erkennen en daarvan uitvoerige mededeelingen te doen" (CCS 1919). Het CBS gaf daarom de voorkeur aan een proefneming zonder verdere verwerking en publicatie van de gegevens. Na afloop van de telling hadden de specialisten van het CBS het adressenmateriaal ontvangen en geheel tegen de bedoeling van het CBS in toch verwerkt tot gepubliceerde uitkomsten (De Roos z.j.).

Wat verbaast is, dat het CBS voor zover bekend geen extra maatregelen had getroffen om de geheimhouding te waarborgen en de afspraken met de specialisten afdoende te regelen. Het Bureau was zich toen kennelijk nog onvoldoende bewust van de risico's die dit onderwerp met zich meebracht. Dit was overigens wel het geval bij de voorbereiding van de Volkstelling 1930, toen het thema – nu verbreed tot zowel lichamenlijke als geestelijke handicaps – op de wensenlijst terugkeerde. Daarbij ging het met name om inzicht in het potentiële arbeidsvermogen van gehandicapten. De materie stond in de belangstelling van de politiek die zich boog over de inschakeling van deze "onvolwaardige arbeidskrachten" in het arbeidsproces. Hiertoe had de regering zelfs een speciale Staatscommissie ingesteld (VT 1930 arch. CBS). Op een congres over dit thema trad ook de adjunct-directeur van het CBS, De Roos, op. Uit zijn congresbijdrage blijkt hoezeer hij zich bewust was van het

“onbescheiden” karakter van vragen op dit gebied en van de daaraan verbonden risico’s. Zijn conclusie was dat een volkstelling hiervoor niet het geschikte instrument was en dat deze telling slechts voor bijzondere welomschreven groepen van gehandicapten zoals blinden en doven enkele globale gegevens kon verschaffen. Alleen door vervolgonderzoek (bijzondere tellingen) konden meer gegevens over deze materie worden verkregen (De Roos z.j.). Aangezien gevreesd werd dat het welslagen van de volkstelling in gevaar zou komen, werd daarom besloten geen vragen over dit onderwerp in de Volkstelling 1930 op te nemen. Wel werd aan gemeenten toegestaan om voor eigen rekening aan deze telling zelf vragen over dit onderwerp toe te voegen. Van deze gelegenheid hebben verschillende gemeenten gebruik gemaakt (VT 1930 arch. CBS).

Ook bij de telling van 1947 bleef het thema “lichamelijke handicaps” buiten beschouwing. En dat terwijl bij de voorbereiding voor de niet gehouden telling 1940 Methorst nog had voorgesteld om vragen toe te voegen over blinden en doofstommen en zelfs (!) had overwogen “een vraag voor te stellen naar de kleur van oogen en haren, ter aanvulling van het vroeger door prof. Bolk ingestelde onderzoek.” Van dit laatste had hij afgezien, omdat hij verwachtte dat de beantwoording “door eenvoudige lieden” te wensen zou overlaten (Brief 1938 arch. CBS). Eerst bij de telling van 1971 keerde het thema terug. Het betrof vragen over het aangewezen zijn op hulp van anderen en/of speciale hulpmiddelen, de soort hulp of verzorging en voortdurende bedlegerigheid. Op basis hiervan kon de statistische populatie vastgesteld worden voor een na de volkstelling te houden steekproefonderzoek dat gericht was op zorgvoorzieningen voor gehandicapten. Even leek het er op dat op deze wijze het destijds door De Roos gedaan voorstel alsnog gestalte zou krijgen. Van de gegevens van de Volkstelling 1971 is echter geen gebruik gemaakt. De toezegging van de minister aan het parlement om na afloop van de telling adresgegevens strikt te scheiden van de verkregen gegevens over personen zou dit trouwens verhinderd hebben.

3.3.10 *Huwelijksvruchtbaarheid*

In het begin van de twintigste eeuw leefde de gedachte dat de leeftijd van de ouders bij de geboorte van een kind alsmede hun huwelijksduur van invloed kon zijn op de fysieke en psychische kenmerken van het kind. Tegen deze achtergrond had de demograaf Methorst in 1918 voorgesteld via de gegevens van de volkstelling inzicht te verkrijgen over echtparen, ingedeeld naar leeftijd en naar duur van het huwelijk met vermelding van aantal geboren kinderen (CCS 1919). Ook stelde hij voor om aan de echtgenote extra vragen te stellen zoals naar het tijdstip van de huwelijksluiting, het aantal uit het huwelijk levend en dood geboren kinderen, en het aantal overleden kinderen. Hiermee kon mogelijk meer inzicht ontstaan in de oorzaken van de relatieve geboortedaling in die jaren. Tevens kwam men zo tegemoet gekomen aan

de wens van het Institut International de Statistique om door gegevens over de huwelijksvruchtbaarheid meer inzicht te verwerven in de frequentie van levenloosheid bij geboorte van kinderen en in de geslachtsverhouding van kinderen (CCS 1918; vgl. Methorst, 1914). Bij de tellingen van 1920 en 1930 zijn dan ook aan de vrouw extra vragen gesteld over dit onderwerp. Helaas moest Methorst wegens forse bezuinigingen de verwerking hiervan voor de Volkstelling 1920 nalaten. Dit was niet het geval bij de volgende telling, toen zelfs een afzonderlijke Statistiek van de huwelijksvruchtbaarheid werd gepubliceerd.

Het thema wordt in de drie opeenvolgende tellingen na de Tweede Wereldoorlog gecontinueerd. Vanaf de Volkstelling 1930 vormde de huwelijksvruchtbaarheid derhalve een thema van onderzoek en analyse. In 1947 werd onder meer naar het jaar van huwelijksluiting, het aantal uit het bestaande huwelijk levendgeboren kinderen, en het aantal overleden kinderen jonger dan zes jaar. De vraagstelling van 1960 en 1971 sloot hierop aan.

Vermeldenswaard is een pleidooi in 1946 van medische zijde (Brief 1946 arch. CBS) om analyses uit te voeren naar de "differentiële voortplanting tussen intellectuelen en handarbeiders". Dit heeft er toe geleid dat de vraagstelling op het formulier van de man werd geplaatst om de relatie met zijn beroep te kunnen leggen (CBS 1957).

Vooraf de daling van de huwelijksvruchtbaarheid en de tendens tot nivellering van verschillen in huwelijksvruchtbaarheid tussen godsdienstige en sociale groepen waren redenen voor vernieuwde aandacht voor dit onderwerp. Opmerkelijk bij de telling in 1971 was de privacygevoeligheid van het onderwerp: de vragen werden nadrukkelijk niet gesteld aan ongehuwde vrouwen.

3.3.11 *Andere thema's: inkomen; woon- en werkverkeer*

Inkomen

Bij de Woningtelling 1956 werd voor het eerst de vraag gesteld naar de inkomensgroep van hoofden van huishoudens en alleenstaanden. De vraag leverde bij de beantwoording geen bijzondere moeilijkheden. Bij de tellingen van 1960 en 1971 keerde de vraag terug. Informatie was gewenst over de sociale welstand van de bevolking. Dit thema hing nauw samen met de groei van de verzorgingsstaat in die periode. Hiervoor was beleidsinformatie gewenst over de voornaamste bronnen van levensonderhoud (arbeid, vermogen, pensioen, AOW en andere uitkeringen). Daarnaast werd via vragen naar de loonklasse en later de inkomensklasse getracht de sociale groepen beter te bepalen. Het was overigens niet de bedoeling om de inkomensverdeling vast te stellen. De vraag naar de bronnen van inkomen was van belang, omdat deze in verband met andere te stellen vragen voor verschillende problemen waardevolle indicaties kon verstrekken (CCS 1958). Alleen voor werknemers met een beroep werd gevraagd naar de bruto loonklasse. Ook in 1971 keerde de inkomensvraag terug, die beperkt was tot de voornaamste inkomensbron en de

inschaling in een van de bruto inkomensklassen. De toevoeging van de vraag was wederom uitsluitend bedoeld om de antwoorden op andere vragen te beoordelen, niet om een exacte inkomensopgave te verkrijgen.

Woon- werkverkeer

In 1947 was de motorisering van het verkeer zover voortgeschreden, dat het van belang werd geacht informatie te verkrijgen over het woon- werkverkeer (forensisme). Gevraagd werd naar het vervoermiddel in het dagelijkse intercommunale verkeer. Ook bij de twee volgende tellingen vormde het woon- en werkverkeer van beroepsmatig werkende personen een thema van onderzoek. Kennis over de relatie tussen wonen en werken was van belang vanwege het toenemende gebruik van auto's, waardoor de afstand van het woon- tot het werkadres steeds groter werd en tevens verkeersproblemen ontstonden. In dit verband werd in 1971 zelfs gevraagd naar de wijze waarop 's nachts de personenauto's geparkeerd waren (eigen garage, openlucht etc.).

3.4 Gegevensverzameling, veldwerk en bewerking

3.4.1 Algemeen

Hoe werden de gegevens voor een volkstelling verzameld en bewerkt tot statistische resultaten? Bij de eerste pogingen om de totale Nederlandse bevolking statistisch te beschrijven werden gegevens schriftelijk bij gemeenten opgevraagd, terwijl ze tegelijkertijd ook werden gecontroleerd en verzameld tijdens inspectiereizen. Van een systematische aanpak was nog geen sprake. De wijze van beantwoording was vaak heel verschillend. Met als gevolg dat de resultaten niet altijd plausibel waren. Dit veranderde toen vanaf 1829 tienjaarlijks volkstellingen werden gehouden.

Ook internationaal ontwikkelde de volkstelling zich als een belangrijk instrument van waarneming. Het is dan ook niet merkwaardig dat de organisatie en de wijze van verzameling en bewerking reeds volgens een vaste patroon verliepen, toen aan het CBS de uitvoering van de Volkstelling 1899 werd opgedragen. Op deze werkwijze bouwde het Bureau voort.

Aan de tellingen ging veel voorbereidend werk vooraf, waarbij gemeenten en provincies een belangrijke taak vervulden. Zij waren verantwoordelijk voor het veldwerk. Reeds geruime tijd voor het tijdstip van de telling kregen de gemeenten van de Commissarissen van de Koningin schriftelijke instructies om de telling voor te bereiden waaronder een volledige nummering van alle gebouwen, het bijwerken van de bevolkingsregisters en het opstellen van een plaatselijke indeling van de gemeenten in wijken, dorpen, gehuchten of buurtschappen. De Commissarissen van de Koningin waren ook belast met de inspectie in loco.

Geleidelijk schonk het CBS meer aandacht aan instructie en voorlichting. Via aankondigingen en artikelen in de plaatselijke dag- en weekbladen vond vanaf 1899 de aankondiging van de telling plaats aan het publiek. Voor de leiders van de telling in de gemeenten werden vanaf 1920 instructiebijeenkomsten gehouden. Vanaf 1930 werd bij de voorlichtingscampagne tevens gebruik gemaakt van de radio en vanaf 1960 ook van de televisie. Zo hield de Directeur-Generaal van het CBS, Idenburg, op de televisie met behulp van illustratieve cartoons van Opland een uiteenzetting over de Volkstelling 1960 (CBS-museum arch. CBS). Ook bij de telling van 1971 vormde het gebruik van de moderne media een belangrijk element in de voorlichting naar het publiek. Tegelijkertijd vormden deze media het forum voor discussies met critici van de volkstelling. Ter voorlichting had het CBS een afzonderlijke publicatie samengesteld. Deze bevatte onder meer informatie over het nut en de inhoud van de telling, de verplichte medewerking en de geheimhouding van de gegevens (CBS 1971).

3.4.2 *Vragenlijsten/telkaarten*

Vanaf de telling van 1889 werden de gegevens verzameld op individuele kaarten (persoonskaarten). Voor die tijd waren gezinslijsten in gebruik. Persoonskaarten maakten de controle aanmerkelijk gemakkelijker. Tevens werden bij persoonskaarten verschillende kleuren toegepast zodat de kaarten voor de man en vrouw, en voor de tijdelijk aanwezige man en vrouw direct werden onderscheiden. Verder was er voor ieder gezin, alleenstaande of instelling een omslagformulier waarin ook een aantal gegevens werden genoteerd. Op deze wijze bleven de gegevens per gezin bij elkaar voor de latere bewerking. Bij elkaar waren er toen ongeveer 15 documenten. Vanzelfsprekend stelde dit hoge eisen aan de administratieve organisatie van zowel de gemeenten als het CBS.

In 1899 waren er nog al wat klachten over de blauwe kleur van het telformulier voor de man. Vaak waren de antwoorden met potlood of slechte inkt ingevuld en daardoor slecht of niet leesbaar. Ook werd erover geklaagd dat de ogen van tellers en bewerkers bij schemering of 's-avonds veel te lijden hadden van de donkere formulieren (zie: Van Maarseveen 2001).

Om het werk te vergemakkelijken stelden sommige gemeenten voor om een aantal vragen (zoals naam, geboortedatum en -plaats) al vast van te voren in te vullen aan de hand van gegevens uit het bevolkingsregister. De teller kon deze gegevens dan controleren. De CCS achtte dit echter in strijd met het karakter van de volkstelling en wees het verzoek af. Bij de Volkstelling 1930 was dit standpunt gewijzigd en werd invulling vooraf wel toegestaan. Maar in beginsel dienden de getelde personen zelf of het gezinshoofd de vragenlijst in te vullen. Gemeenten klaagden soms ook over de complexiteit en toenemende omvang van de vraagstelling. Docenten werden daarom verzocht op school oudere leerlingen vertrouwd te maken met de invulling

van de formulieren. Vooral weinig ontwikkelde personen hadden met de invulling van de formulieren de nodige moeite, zodat de tellers vaak de helpende hand moesten bieden. Een andere klacht was, dat de instructies te lang waren. Al deze klachten bereikten het CBS via de provinciale evaluatie van de telling. Het CBS voorzag deze evaluatie van commentaar, dat aan de CCS ter beoordeling werd voorgelegd. Ook de concept-formulieren ontvingen de provincies vooraf ter beoordeling. Pas na verwerking van het commentaar en goedkeuring door de CCS legde deze laatste de concepten ter goedkeuring voor aan de minister. Een zorgvuldige maar tijdrovende procedure (Den Dulk en Van Maarseveen 1999).

De vragenlijst van de Volkstelling 1971 neemt een aparte plaats in. Vormgeving en inrichting hiervan stonden geheel in het teken van de toegenomen mogelijkheden van geautomatiseerde verwerking. Het ontwerp ervan was in zekere zin revolutionair. De vragenlijst bestond uit een boekje met ponskaarten, waarop de respondent via verstreping zijn antwoorden kon geven.

De volgende alfabetisch onderscheiden vragenlijsten (ponskaartenboekjes) werden gebruikt voor een:

- A. hoofd van een huishouden of alleenstaande
- B. lid van een huishouden met beroep
- C. lid van een huishouden zonder beroep van 12 jaar en ouder
- D. lid van een huishouden van 0 t/m 11 jaar
- E. persoon op een varend schip of in een woonwagen
- F. persoon in een inrichting of een tehuis (met aanwijzingen voor de administratie)
- G. inrichting of een tehuis

De verstreepte antwoorden werden via optische leesapparatuur in geautomatiseerde gegevensbestanden opgeslagen. De eerste kaart bevatte adresgegevens ter identificatie (waaronder ook de naam). Hiermee konden bij de verwerking de gegevens per woning en huishouden worden samengevoegd. Mede door deze zichtbare relatie tussen de telkaarten en de geautomatiseerde dataverwerking ontstond nogal wat commotie over de bescherming van de privacy. Angst voor vergaande controle door de overheid vormde de achtergrond. De minister had daarom toegezegd dat de identificatiekaarten na de telling onmiddellijk zouden worden gescheiden van het overige materiaal. Een maatregel die de analyses naderhand hebben beperkt. De commotie had ook als gevolg dat een aantal kaarten niet serieus was ingevuld.

3.4.3 *Veldwerk*

In elke gemeente was de leiding van het veldwerk aan één persoon toevertrouwd. Deze diende ook de werkzaamheden van de tellers te regelen. Er werd op aange-

drongen om bij de keuze van de tellers zorgvuldig te werk te gaan. De tellers waren vrijwilligers. Hierbij ging de voorkeur uit naar goed onderlegde ambtenaren, onderwijzers, opzichters e.d. In de praktijk verliep de werving van vrijwilligers vaak moeizaam. Telkens terugkerende klachten waren dat de vergoeding voor de tellers te laag was en dat het aanbod ervan rond de jaarwisseling, als de telling werd gehouden, onvoldoende was. Een andere klacht was dat de ambtenaren het rond het tijdstip van de telling, 31 december, zoveel ander werk hadden te doen en dat de vergoeding van het Rijk voor extra werk onvoldoende was.

Ruim voor het begin van de telling ontvingen de gemeenten van het CBS uitvoerige instructies. De algemene instructie was om de formulieren een aantal dagen vóór de eigenlijke teldatum uit te reiken en deze vlak na die datum op te halen. Voor de varende en rijdende bevolking was de telinstructie om begrijpelijke redenen aangepast; er vond invulling door de tellers plaats bij het bezoek en er werd niet vooraf materiaal uitgedeeld. Bij degenen van deze bevolkingsgroep die aan de telling hadden deelgenomen werd overigens nog een zogenaamd telbewijs afgeleverd om te voorkomen dat op een andere locatie dubbel zou worden waargenomen. Vanaf de instelling van de algemene volkstelling in 1829 konden personen die weigerden mee te werken worden gestraft. In 1829 was dit overeenkomstig de wet van 6 maart 1818 een boete van f 10,- tot f 100,- of gevangenisstraf van 1-14 dagen (Methorst 1902, 62). In 1971 stond op het niet nakomen van de verplichting tot medewerking aan de telling een straf met hechtenis van ten hoogste twee weken of een geldboete van ten hoogste f 500,- (Wet 1970, art. 11 lid 4).

Per getelde persoon ontvingen de tellers een vergoeding. De regering was bepaald niet scheutig bij de vaststelling van de hoogte hiervan. In 1930 protesteerden de gemeenten heftig omdat de vergoeding op 7½ cent werd gesteld, terwijl deze in 1920 nog 12 cent bedroeg (VT 1930 arch. CBS). Het mocht niet baten. Aangezien de animo voor het veldwerk hierdoor bepaald niet overliep, werden ambtenaren, militairen en onderwijzers vaak in de gelegenheid gesteld om als teller aan de volkstelling deel te nemen. Om het tekort aan tellers op te vangen was de minister in 1930 zelfs bereid om oudere "mannelijke leden" van een jeugdorganisatie, zonder beloning als teller in te schakelen. Dit wel op voorwaarde dat zij niet te werk werden gesteld in straten waar zij in verband met hun leeftijd "verkeerde invloeden" zouden kunnen ondergaan (VT 1930 arch. CBS).

Opvallend is de scheve arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Aan vrouwen werd het veldwerk aanvankelijk nog nauwelijks toevertrouwd. Eerst bij de Volkstelling 1920 vernemen we dat ook vrouwen als teller meedoen. In een Noord-Hollandse gemeente waren in 1920 voor de eerste maal zeven dames tot "telster" benoemd. Het provinciale verslag vermeldt over hen: "Het door de vrouwelijke tellers geleverde werk toch deed niet onder voor dat van de mannelijke, terwijl hare toewijding aan het werk stellig boven die van hare mannelijke collega's ging"

(Brief aug. 1921 arch. CBS). Hetzelfde verslag vermeldt ook dat in tegenstelling tot voorgaande tellingen thans 150 gezinshoofden, waaronder intellectuelen, hadden geweigerd mee te werken, zodat slechts met tussenkomst van de politie hun telkaarten konden worden ingevuld. Weigeringen waren echter uitzonderingen. In een enkel geval werd procesverbaal opgemaakt. Over het geheel genomen was sprake van integrale medewerking.

In 1947 verliep de werving van tellers uiterst moeizaam. Er was namelijk om budgettaire redenen besloten de tellers ditmaal geen vergoeding te geven (KB 1947). De rekrutering heeft dan ook zeer veel moeite gekost. Om de gemeentebesturen nader in te lichten en te motiveren werden begin 1947 in alle provincies onder leiding van de Commissarissen der Koningin bijeenkomsten belegd, waar de Directeur-Generaal van het CBS, Idenburg, een inleiding hield om het belang van de telling toe te lichten (Nota 1947 arch. CBS).

Vermeldenswaard is het volgende citaat: *“Teneinde de bereidwilligheid te stimuleren kon een aanmoediging worden gegeven door een extra verstrekking van enkele distributiebonnen voor versnaperingen of tabaksprodukten, terwijl ten plattelande voor tellers van een sterk verspreide bebouwing de mogelijkheid werd geopend een aankoopvergunning voor nieuwe rijwielbanden te verkrijgen.”* (CBS 1957).

Uiteindelijk bedroeg het aantal tellers ongeveer 75 000, aanmerkelijk meer dan in 1930 toen nog met ca. 10 000 tellers kon worden volstaan, terwijl er bij het lastige veldwerk voor de Volkstelling 1971 63 500 zijn ingezet. Ook voor deze laatste telling heeft de rekrutering van tellers bijzonder veel inspanning gekost. Zo werd gebruik gemaakt van advertenties om particuliere tellers te werven. Hoewel hierdoor 41% van het tellerscorps uit particulieren bestond, was het aandeel van gemeenteambtenaren hierin liefst 37% (tegenover 25% in 1947). Uit dit laatste komt de nauwe betrokkenheid van de gemeenten bij het veldwerk sterk naar voren.

De tellers gebruikten veelal een omslag per huishouden waarin ze een aantal algemene zaken noteerden. Een werkwijze die later ook bij de Arbeidskrachten-telling werd toegepast. Ook waren er voor hen zeer uitvoerige schriftelijke instructies, waarin een toelichting werd gegeven op de inhoud van de vragen en de werkwijze van het veldwerk. Zo waren er bij de Volkstelling 1971 drie instructieboekjes voor het tellen van de bevolking, namelijk een voor personen in woningen en andere bewoonde ruimten, een voor die in inrichtingen en tehuizen, en een voor personen op varende schepen en in woonwagens.

3.4.4 Proeftellingen

Tot aan de Volkstelling 1960 zijn voor zover bekend geen proeftellingen gehouden. De concept-vragenlijsten werden ter beoordeling naar provincies en gemeenten gezonden, en na aanpassing gereed gemaakt voor de telling. Alleen in 1920 is de

vraag naar afwijkingen van romp en ledematen bij wijze van proef opgenomen. Dat betekent niet dat het idee van een proeftelling onbekend was. Reeds in 1907 overwoog de CCS een proeftelling te houden, toen sprake was van een bedrijfstelling (Brief nov. 1907 arch. CCS.). Mogelijk achtten CBS en CCS, gezien de ruime ervaring met de volkstelling en de over het algemeen geringe wijziging in organisatie en vraagstelling, een proefonderzoek mede vanwege de kosten niet direct nodig. In 1959 werd voor het eerst, ter voorbereiding van de telling in 1960, een proeftelling gehouden en wel bij ca 10 000 steekproefadressen, gespreid over alle gemeenten in het land. De medewerking van alle gemeentebesturen zorgde voor een succesvol verloop. Bepaalde gemeenten brachten nauwkeurig verslag uit. Soms was sprake van non-respons. In Amsterdam bedroeg deze ca. 10% en in Rotterdam ca. 5%.

Amsterdam meldde: de vraag of de respondent één van een tweeling is “wekt hilariteit”; de vraag of hij/zij een tv of een cv bezit “heeft met verdachte ambtelijke nieuwsgierigheid te maken”; de vraag of hij/zij een woning zoekt “wordt door de moedelozen niet meer ingevuld” en de vraag in welke gemeenten hij/zij gewoond heeft “plaatst ouderen voor soms onuitwarbare moeilijkheden” (Rapport 1959 arch. CBS).

Aan de telling van 1971 ging een drietal proefonderzoeken vooraf. Het eerste onderzoek werd in 1967 gehouden onder 18 000 steekproefadressen, vooral om de nieuwe techniek te testen van de “Optical Mark Page Reader”, een methode om voorgecodeerde vragenlijsten automatisch te ponsen. Aangezien daarna besloten werd over te gaan op een nog meer geautomatiseerde verwerkingsgang, was er behoefte aan een tweede test in mei 1968. Het betrof hier de vragenlijst in de vorm van een ponskaartenboekje, voorzien van streepjescodes (vgl. Kellenbach 1999). Het ponsen was door nieuwe leesapparatuur – Optical Mark Reader Feature – overbodig geworden. De test werd onder 2 000 personen gehouden. Nadat een derde test eind 1968 onder het CBS-personeel voor de laatste toe te passen technieken positief was verlopen werd de drukopdracht tot 110 miljoen ponskaarten verstrekt.

3.5 *Dataverwerking*

Op dringend advies van de CCS werd het CBS met de bewerking van de Volkstelling 1899 belast (CCS 1899). Aanvankelijk wilde de minister dit slechts ten dele toestaan door de controle van het materiaal op het departement te laten plaats vinden. Hiertegen had directeur Verrijn Stuart “ernstige bezwaren” (Brief mei 1899 arch. BiZa). De controle was voor hem het belangrijkste gedeelte van het statistisch werk, omdat het de waarde van de uitkomsten bepaalde. De bewerking opdragen aan het CBS hield voor hem in dat de uitkomsten ter verantwoording van het Bureau kwamen. Derhalve diende ook de controle bij het CBS plaats te vinden. Hij verzocht de minister daarom - niet zonder succes - de werkzaamheden volledig aan het CBS

op te dragen (Brief juni 1899, arch. CCS). Wel kwam hij de minister tegemoet in diens voorstel om bij de werkzaamheden in de eerste plaats ambtenaren te betrekken die ook aan de telling van 1889 hadden meegewerkt.

Ongeveer 100 tijdelijk aangestelde medewerkers, verdeeld in een dag- en avondploeg, bewerkten in 1899 en 1909 de formulieren. Per onderdeel van de gemeenten werden de formulieren telkens voor ieder kenmerk (zoals geslacht, geboortejaar etc), gesorteerd en met de hand geteld. Controleurs zagen nauwlettend op het werk toe. Dagbewerkers werkten 6 uur per dag en avondbewerkers – veelal ambtenaren die wat bij wilden verdienen – 4 uur. Beide groepen ontvingen hetzelfde uurloon (in 1909: f 0,40 per uur). De eerste tellingen stonden onder leiding van de heer F. Fonck, die in zijn werk werd geassisteerd door een hoofdcontroleur, een groepschef en een schrijver voor de archivering en administratie. De bewerking nam ongeveer 1½ jaar in beslag. Ambtenaren mochten slechts voor een beperkte tijdsduur 's avonds meewerken. Dit kwam de efficiëntie niet ten goede. Hierover ontstond in 1909 zelfs een ernstig meningsverschil tussen minister en de directeur van het CBS, Methorst (Briefw. 1909 arch. CBS).

Controle op de feitelijke juistheid van de beantwoording berustte bij de gemeenten. Het CBS moest volstaan met controle op volledigheid en plausibiliteit. Soms leidde dit tot terugzending van de formulieren aan de gemeenten. De meeste correcties kwamen voor bij de vragen over beroep, godsdienst en woning. Veel tijd vergde ook de classificatie van de beroepen, waarvoor bepaalde vercijferingssleutels werden gebruikt. Eerst werden de bevolkingscijfers per gemeente bewerkt tot wat men noemde de uitkomsten van de eigenlijke volkstelling. Vervolgens kwam dan de bewerking van de beroepstelling en woningstatistiek. Bij de Volkstelling 1920 bleken de gegevens over de woning zo slecht ingevuld, dat afgezien is van verdere bewerking.

Bij alle tellingen heeft de handbewerking een belangrijke plaats ingenomen. Vanaf de Volkstelling 1920 deed echter ook de machinale verwerking zijn intrede. Ongeveer eenderde van het telwerk vond plaats via hiervoor aangeschafte classicompteurs, die uit Frankrijk afkomstig waren. Een speciaal uit Parijs overgekomen dame, Mevr. Soissons, instrueerde het vrouwelijk personeel dat de verwerking uitvoerde. Merkwaardig is, zoals Van den Ende opmerkt, dat bij deze telling niet de Hollerithmethode is gebruikt, waarbij de verwerking gebeurde met machines voor sorteren, ponsen, en tabellieren (Van den Ende 1991). Een methode die de mogelijkheden tot samenstelling van tabellen verruimde. Het is daarom zo merkwaardig omdat het CBS al vanaf 1916 bij de Statistiek van de buitenlandse handel deze methode had toegepast. Een verschil is wel dat bij deze handelsstatistiek de gegevens werden opgeteld en bij de volkstelling aantallen kaarten werden geteld. Voor dit laatste telwerk bracht IBM eind dertiger jaren een censusmachine op de markt die ponskaarten zowel sorteerde als telde. Fraai beschrijft Van den Ende, hoe het CBS tenslot-

te toch bij de telling van 1930 is overgegaan op het gebruik van ponskaarten en de verwerking ervan met vijf van deze censusmachines. De antwoorden op de vragen van de volkstelling werden op lijsten overgenomen en daarna met rood potlood gecodeerd. Hiervoor waren 45 dag- en 100 avondbewerkers in dienst genomen, terwijl het ponsen verricht werd door 50 vrouwen. Hoewel het twijfelachtig is of de kosten van deze nieuwe verwerkingsmethode geringer waren dan bij handbewerking het geval was, bleef het ontegenzeggelijk een groot voordeel dat er meer en extra tabellen konden worden samengesteld.

Wegens een ernstig tekort aan huisvesting vond de bewerking van de Volkstelling 1947 op drie locaties plaats, verspreid over Den Haag, Amsterdam en Rotterdam. Als bewerkingmethode was gekozen voor “mark-sensing”, een methode waarbij bewerkers de ponskaarten verstreepten die vervolgens door de machine automatisch werden gelezen. Dit procédé werkte op zich goed. Niettemin heeft het CBS de methode maar beperkt toegepast, omdat de verstreping uiteindelijk meer tijd kostte dan het rechtstreeks vanaf formulieren ponsen van gegevens. Liefst 579 bewerkers waren bij deze telling ingeschakeld, waarvan 27% vrouw was. Om de bewerking goed te laten verlopen werden instructies samengesteld. De toon hiervan ademt een geest van strenge discipline, zoals blijkt het volgende citaat:

“Iedere bewerker behandelt zijn eigen werk. Tijdens het werk geen onnodig geloop. Niet fluiten, zingen, of gesprekken voeren tijdens het werk..... Als algemene regel geldt, dat de bewerker zich niet onmiddellijk na het ontdekken van een onjuistheid in zijn te bewerken materiaal, naar den sectiechef begeeft. Hij legt dit – naar zijn meening foutieve materiaal – terzij en vraagt den sectiechef, die zich geregeld tusschen de bewerkers beweegt om nadere inlichtingen als deze funktionaris zich in zijn nabijheid bevindt.” (VT 1947 arch. CBS).

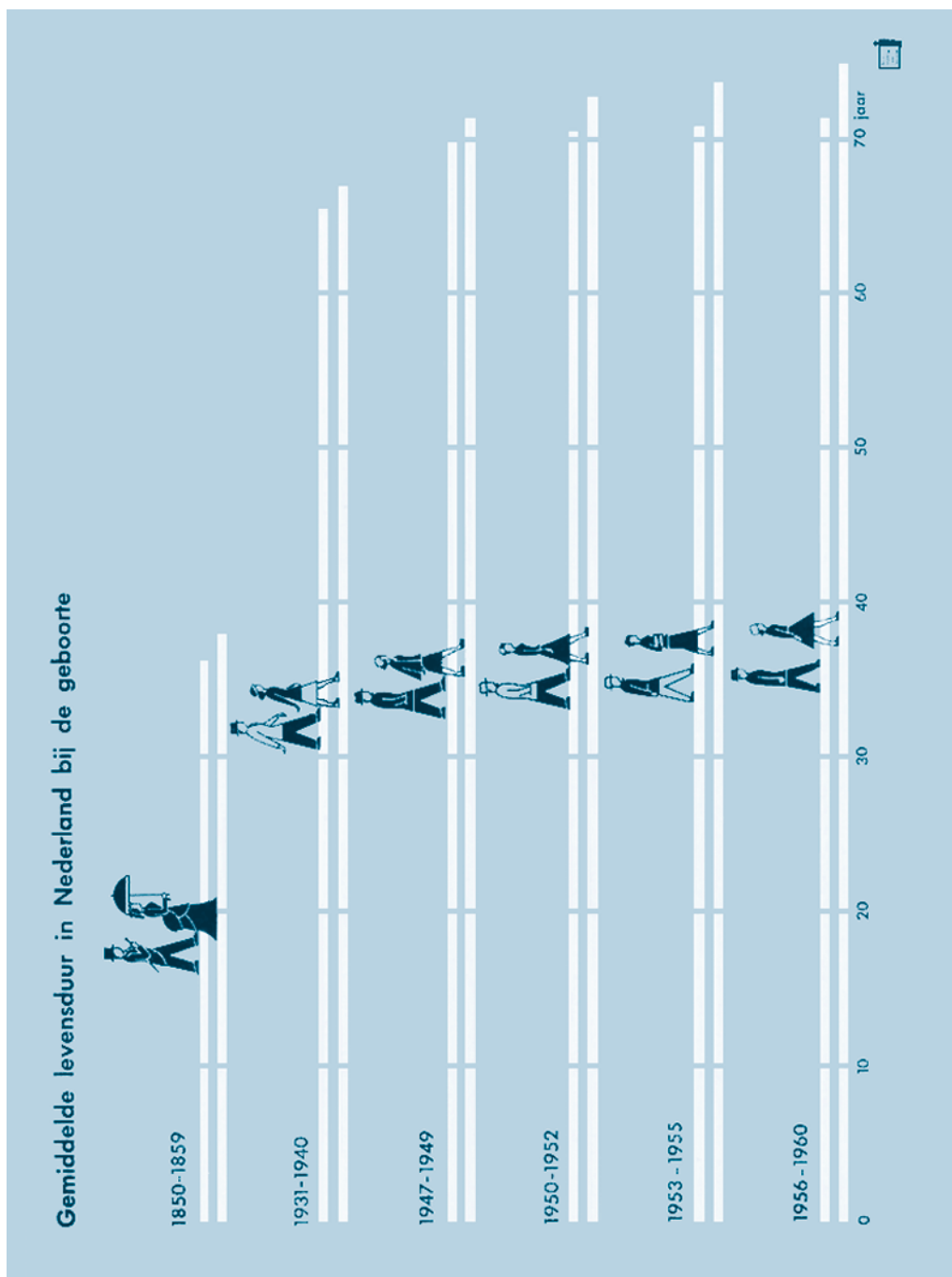
Met de aanschaf in 1960 van de computer X1 brak voor het CBS het computertijdperk aan. Voor de volkstelling van dat jaar had dit geen gevolgen. De verwerking gebeurde nog geheel met conventionele ponskaartenmachines. Ook werd nog, zij het ten dele, met de mark-sensing methode gewerkt. Blijkbaar boekte de geautomatiseerde verwerking vooruitgang. Tijdens de piek van de werkzaamheden waren nu namelijk 471 bewerkers ingeschakeld, honderd minder dan in 1947 (CBS 1961). Bij de telling van 1971 daarentegen waren er grote veranderingen. Behalve dat de gegevensverzameling nu via ponskaartenboekjes plaats vond, werd nu optische leesapparatuur gebruikt en tevens de computer voor de gegevensverwerking ingezet. Het optisch lezen van de ponskaarten leverde veel problemen en veroorzaakte een vertraging van enkele jaren bij het opleveren van de resultaten (vgl. Kellenbach 1999). Er moesten veel extra werkzaamheden worden ingelast, zoals onder meer het overmaken van 1 miljoen ponskaarten die onleesbaar bleken door inktvervuiling in de opdruk van de kaarten. Voor de handbewerking waren oorspronkelijk 260 manjaren gepland, duidelijk minder dan bij voorgaande volkstellingen (CBS 1973). Door de genoemde technische problemen werd dit aantal evenwel verdubbeld.

4. *Geheimhouding individuele gegevens*

Geheimhoudingsbepalingen voor de volkstelling komen in de Volkstellingenwet 1879 niet voor. Het zou zelfs tot 1960 duren voordat een formele verplichting tot geheimhouding werd vastgelegd (KB 1960). Een belangrijke reden is waarschijnlijk dat de volkstelling ook een administratief doel had: controle van de bevolkingsregisters. Bovendien vormden privacybescherming en statistische geheimhouding van persoonsgegevens tot de tweede helft van de twintigste eeuw 'issue'. Dat wil niet zeggen dat bescherming van individuele gegevens bij de samenstelling van statistieken in het geheel geen rol speelde. Formele regelingen voor statistische geheimhouding beperkten zich aanvankelijk tot bedrijfsgegevens (Nobel 1999). Zo was er bij de productiestatistiek in 1917 reeds een wettelijke regeling, die in 1938 werd uitgebreid tot alle economische statistieken. Behalve redenen van concurrentie (zoals het prijsgeven van bedrijfsgeheimen) zijn de gegevens van bedrijven in tabellen door de vaak geringe aantallen bij de uitsplitsing van variabelen eerder uniek (en daarmee herkenbaar) dan die van personen. Bij personen is de omvang van de populatie immers een veelvoud van die van bedrijven en zijn, zoals Nobel zegt, 'indirect identificerende variabelen' (zoals geslacht, leeftijd, woonplaats) veelal minder gedetailleerd en minder scheef verdeeld dan die bij bedrijven (Nobel 1999).

Door dit alles waren stringente maatregelen voor persoonsgegevens destijds minder noodzakelijk. Mechanisatie en automatisering brachten hierin verandering. Vanaf de Volkstelling 1947 kwamen aanzienlijk meer tabellen beschikbaar (zie overzicht 5). Er ontstond zo een aanmerkelijk grotere kans op onthulling van individuele gegevens. Nu was ook opsporing van individuele personen mogelijk in de publicaties van de vroegere volkstellingen, ondanks het feit dat er geen direct identificeerbare gegevens (als Naam, Adres, Woonplaats e.d.) in waren opgenomen. Voor de Volkstelling 1960 werd bij de Algemene Maatregel van Bestuur ter uitvoering van de telling een geheimhoudingsplicht opgelegd (KB 1960, art.12). In de praktijk is bij volks- en woningtellingen, aldus schreef het hoofd Algemene Tellingen van het CBS omstreeks medio jaren zestig "altijd zorgvuldig met de geheimhouding omgesprongen". Zo werd bijvoorbeeld aan de gemeentebesturen steeds geadviseerd om de tellers, voorzover deze als ambtenaar niet reeds gebonden waren door hun ambtseed, een speciale geheimhoudingsverklaring te laten tekenen en te voorzien van een legitimatiebewijs (Notitie z.j. arch. CBS). Voortaan streefde het CBS naar strikte handhaving van de geheimhouding. In 1967 bepaalde het Bureau zelfs dat de controle en correctie door de gemeenten van de bevolkingsregisters op basis van materiaal van de volkstelling uitsluitend betrekking mocht hebben op het adres van personen. Actualisering van het persoonsregister met behulp van de persoonsgegevens afkomstig uit de volkstelling, werd verboden (CBS 1967).

Toch ontstond, ondanks alle maatregelen van het CBS tot handhaving van de geheimhouding, bij de voorbereiding van de Volkstelling 1971 ernstige twijfel in de

Bron: Statistisch Zakboek 1962.

Berekend met behulp van sterftetafels, onder meer samengesteld met gegevens van volkstellingen.

publieke opinie over de privacybescherming van de individuele gegevens. De vrees voor de computer en voor de invoering van een persoonsnummer bij de automatisering van de bevolkingsadministratie vormden een belangrijke voedingsbodem voor weerstand tegen deze volkstelling (CCS 1970). Dit leidde tot diverse extra maatregelen om de privacy te beschermen (zie ook: Nobel 1999). Zo dienden de verzamelde gegevens, die namen en adressen van personen betroffen, vòòr 1 maart 1974 voor 90% te worden vernietigd (KB 1970). Andere concessies waren dat de naam- en adresgegevens op een afzonderlijke omslagkaart vermeld werden en dat correcties van de bevolkingsregisters geen nadelige gevolgen mochten hebben voor de betrokkenen (Nobel 1999). Ondanks al deze aan de protesten tegemoetkomende maatregelen waren er (met name in de grote steden) ca. 280 000 personen die weigerden mee te werken en alleen administratief werden geteld. De non-respons zou in de jaren na 1971 zodanig toenemen, dat het houden van een volgende traditionele volkstelling vrijwel onmogelijk werd (zie: deel 1, hoofdstuk 2).

5. *Publicaties*

5.1 *Algemeen*

Wanneer we de publicatie van de uitkomsten van de verschillende tellingen vanaf 1899 overzien, dan valt het op dat er nog al wat verscheidenheid is in de hoeveelheid gegevens. In 1899 werd evenals in 1889 in ruime mate gepubliceerd, maar bij de volgende tellingen is dit minder. Met name op de publicatie van de uitkomsten van de Volkstelling 1920 is drastisch besnoeid. De bezuinigingen lieten geen woningstatistiek toe, terwijl ook op andere onderdelen werd bezuinigd zoals op het voorgenomen onderzoek naar de huwelijksvruchtbaarheid en op de uitkomsten van de beroepstelling. De bemoeienis van de minister ging daarbij wel erg ver. Bij de goedkeuring van het publicatieplan schreef hij in verband met de bezuinigingen zelfs voor dat bij de beroepstelling slechts 12 leeftijdsklassen mochten worden gebruikt, in tegenstelling tot voorheen 21 (Brief juli 1921 arch. CBS). Via de indeling naar economisch-geografische gebieden kon tevens bezuinigd worden op de detaillering naar kleinere eenheden

Welke resultaten werden gepubliceerd? Allereerst werden binnen ongeveer een half jaar de voorlopige uitkomsten gepubliceerd van de bevolking per gemeente, onderscheiden naar geslacht. Deze uitkomsten waren gebaseerd op tellingen van de gemeenten die hierbij gebruik maakten van de bevolkingsregisters en aantekeningen van de tellers. Ongeveer een jaar na afloop van de telling volgden de definitieve uitkomsten van de zogenaamde "eigenlijke volkstelling". Dit was de telling exclusief de beroepstelling en woningstatistiek. Resultaten van deze twee laatste

kwamen een half tot heel jaar later ter beschikking. De definitieve resultaten verschenen naderhand in een reeks van publicaties met gegevens van de eigenlijke volkstelling, de beroepstelling en de woningtelling, veelal onderscheiden naar zowel gemeenten, provincies en rijk. Daarnaast verschenen er publicaties met gegevens over afzonderlijke thema's zoals over godsdienst e.d. Met uitzondering van de telling van 1971 stelde het CBS alle publicaties samen. Behalve de reguliere CBS-publicaties zijn in 1971 in samenwerking met de Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (SISWO) en universitaire instituten 18 censusmonografieën uitgegeven over de belangrijkste thema's uit de volkstelling, zoals huishoudens, huwelijk, gezinsvorming, kerkelijke gezindte, onderwijs, arbeidsmarkt, regio e.d. (CBS 1978). Bij de publicatie van de uitkomsten voor 1971 zijn met het oog op de geheimhouding van individuele gegevens de verkregen cijfers omgewerkt tot 5-tallen. Dit om te voorkomen dat door vergelijking met andere getallen individuele gegevens kunnen worden afgeleid.

5.2 *Overzicht*

Algemeen

Wanneer we voor de periode 1795–1971 het aantal publicaties en de omvang ervan overzien (zie: overzicht 5), dan treedt na 1899 een sterke versobering op met 1920 als dieptepunt. Gedetailleerde uitkomsten kwamen vanaf 1947 beschikbaar via zogenaamde gelichtdrukte tabellen die niet in de publicaties waren opgenomen. In 1930 werden gedetailleerde gegevens beschikbaar gesteld via zogenaamde leggers, tabellen die ter inzage lagen en konden worden overgeschreven. Nieuw was ook dat in 1947 per gemeente een standaardboekje werd samengesteld en topografische afdrucken werden gemaakt van wijk- en buurtindelingen. Deze gedragslijn is ook voor de tellingen van 1960 en 1971 gevolgd. Vermeldenswaard is nog dat de gegevens van de volkstelling in de laatste tellingen van de negentiende eeuw tot 1930 tevens werden benut voor de samenstelling van sterftetafels en dat bij gemeenten gegevens verzameld werden over de oppervlakte van de gemeenten.

Inventarisaties

De bronnen, vindplaatsen en publicaties van de volkstellingen in de *negentiende eeuw* worden beschreven door:

- J.A. de Kok, Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580–1880 (Assen 1964); betreft: de tellingen van 1795, 1809, 1829, en 1849.
- J.H. Kompagnie, Uitkomsten van volkstellingen als archivalia bij de Tweede Afdeling en in gedrukte vorm (Den Haag 1992, Algemeen Rijksarchief).
- H.W. Methorst, Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden. In: Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees. Uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek ('s-Gravenhage 1902).

- J.L. van Zanden, De Volkstelling 1897/'08. In: Broncommentaren I-IV, nr. III, 41-50 (Den Haag 1987). Deze tweede nationale telling is exclusief Limburg en Zeeuws-Vlaanderen.

Overzicht 5

Aantal bladzijden en delen van alle gepubliceerde Volks-, Beroeps- en Woningtellingen, 1795-1971 (incl. transparanten en lichtdrukken)

Jaar volkstelling	Bladzijden	Delen	Lichtdrukken
1795	191	2	
1829	18	(*)	
1839	85	1	
1849	1 165	12	
1859	1 184	3	
1869	889	3	
1879	2 262	12	
1889	10 223	26	
1899	9 925	27	
1909	4 144	14	
1919**	191	1	
1920	1 953	10	
1930	2 353	11	
1947	1 325	12	31 000
1956**	345	3	47 000
1960	1 809	18	75 000
1971	4 503	38	87 000
Totaal	42 565	193	240 000

* Volkstelling 1829. Enkele resultaten zijn gepubliceerd in het Statistisch Jaarboekje 1830 en in deel 2 van de Volkstelling 1859.

** In 1919 en 1956 vond een afzonderlijke Woningtelling plaats; in 1919 in gemeenten met meer dan 2000 inwoners en in enkele kleinere gemeenten; in 1956 een (integrale) Algemene Woningtelling.

De volgende *inventarisaties zijn door het CBS samengesteld*, te weten:

- Inventarisatie van de volkstellingen, beroepstellingen, woning- en gezinstellingen 1830-1930 (CBS-publicatie; Den Haag ca. 1951).
- Bibliografie van de Nederlandse volkstellingen sinds 1795 (CBS-publicatie, ca. 1967); (betreft de periode 1795-1960).
- Inventarislijsten gelichtdrukte tabellen.
In de CBS-Bibliotheek zijn inventarislijsten aanwezig van de gelichtdrukte tabellen van de Volkstellingen 1947, 1960 en 1971.

Volkstelling 1971

Ter informatie verscheen: *Waarom een volkstelling? Een informatiemap met toelichtingen, enz.* ('s-Gravenhage 1971).

Van de Volkstelling 1971 zijn drie series verschenen:

Serie A betreft beschrijvende analyses van de algemene uitkomsten (8 delen).

Serie B betreft de uitkomsten per gemeente (13 delen).

Serie C betreft de systematische classificaties (3 delen; bedrijfs-, beroeps-, en onderwijsclassificaties).

Daarnaast verschenen nog enkele publicaties over de organisatie en uitvoering van de telling waaronder een technische toelichting bij de vragenlijst, een tweedelige Handleiding voor de gemeentebesturen, en het gemeentelijk tabellenprogramma.

In samenwerking met het SISWO en universiteiten verschenen *18 censusmonografieën* ('s-Gravenhage 1978–1981) over de volgende thema's:

(1) De huisvestings situatie, (2) Geboorte-intervallen, (3) Gescheidenen en verweduwen, (4) Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners, (5) Laagstgeklasseerden, (6) Een sociaal-demografische analyse van de huwelijkssluiting, (7) Beroepsarbeid, (8) Vergrijzing, (9) Ontwikkelingsfasen van het gezin, (10) De positie van jongeren ten opzichte van het ouderlijk gezin, (11) Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen, (12) Onderwijs, (13) Kerkelijke gezindten, (14) Groeiende en kwijnende plattelandskernen, (15A) Typologieën van Nederlandse gemeenten naar bevolkingsgroei, (15B) Typologieën van Nederlandse gemeenten naar stedelijkheidsgraad, (16) Regionale arbeidsarbeidsmarkten, (17) Opleiding, beroepen- en werkgelegenheidsstructuur, (18) Huishouden, huwelijk en gezin.

Meta-informatie (handleidingen, instructies e.d.)

In het *archief van het CBS* bevinden zich handleidingen, instructies van de door het CBS gehouden tellingen. Dit betreft voorschriften aan de gemeentebesturen, de tellers, bewerkingsinstructies e.d.

De vragenlijsten en algemene instructies voor de tellers zijn voor de periode 1899–1930 veelal in een van de publicaties van de desbetreffende telling opgenomen. Voor de tellingen van 1947, 1960 en 1971 zijn de handleidingen voor gemeentebesturen, voor de teller, classificaties, en de registercontrole als afzonderlijke publicaties in de *CBS-Bibliotheek* aanwezig.

Daarnaast bevinden zich in het CBS-archief *documentatiemappen* over de volkstellingen 1909 tot en met 1971. Deze mappen bevatten een systematisch, gedetailleerd overzicht van al de gepubliceerde tabellen, ingedeeld naar de onderwerpen: arbeid, demografie, forensisme/regio, onderwijs, overig (waaronder woning/huisvesting e.d.).

In deze documentatiemappen wordt van elke variabele een korte omschrijving gegeven. Tevens wordt aangegeven in hoeveel codes (categorieën) een variabele is onderscheiden, welke crossings er met andere variabelen zijn gemaakt, terwijl ook wordt aangegeven in welk deel van de publicatie de desbetreffende tabel is ver-

schenen. Bij de crossings worden de variabelen in verkorte vorm nader aangeduid. Verder zijn hierbij opgenomen de toegepaste bedrijfsclassificaties en beroepenclassificaties.

6. *Nabeschuwing*

Van de twee hoofddoeleinden van de volkstelling, het meten van de bevolkingsomvang en het toetsen en actualiseren van het gemeentelijk bevolkingsregister, stond de laatste menigmaal ter discussie. Naar voren gebracht werd dat een adequaat bevolkingsregister voldoende is als bron voor het vaststellen van de bevolkingsomvang en dat het bij een volkstelling ging om een statistisch en niet om een administratief doel. Mede door deze verificatie van het bevolkingsregister waren de gemeenten organisatorisch zeer nauw bij de uitvoering van de telling betrokken. Zij verzorgden het veldwerk. Bovendien waren de gemeentelijke bevolkingscijfers, die de telling opleverde, belangrijk. Hierop waren onder meer de rijksuitkeringen aan de gemeenten gebaseerd. Dit alles hield in dat ook de minister van Binnenlandse Zaken, onder wie het beleid ressorteerde voor de lagere overheden, bij alle tellingen zijn goedkeuring diende te geven aan de wijze waarop met name het veldwerk werd uitgevoerd. Daarnaast speelde de Centrale Commissie voor de Statistiek als statistisch advieslichaam een sleutelrol bij de voorbereiding en opzet van de telling.

Opvallend is dat het aantal onderwerpen waarover informatie was gewenst, vooral bij de laatste tellingen sterk was toegenomen. Ook werden nieuwe toepassingen zoals bestandsopbouw voor longitudinaal- en diepteonderzoek als gebruiksdoelen toegevoegd. Aan het verwerkingsproces werden bovendien hoge eisen gesteld door de publieke aandacht voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. De vraag is of met name bij de laatste telling van 1971 de ambities niet te hoog zijn geweest. Massale tellingen dienen in principe zo eenvoudig mogelijk van opzet te zijn. Vooral de massaliteit van formulieren en gegevens stelt aan de organisatie ervan bijzonder hoge eisen. Door de groei van de bevolking waren aantallen formulieren in vergelijking met het begin van de twintigste eeuw meer dan verdubbeld. Hoewel door de ontwikkeling van de mechanisatie en automatisering de massale verwerking van de gegevens mogelijk bleef en de mogelijkheden tot informatie hierdoor zelfs werden vergroot, bleek een uitvoerige opzet van de telling zoals in 1971 organisatorisch niet zonder risico's.

Geleidelijk ontstond meer aandacht voor de voorlichting naar het publiek. Vanaf de Volkstelling 1920 werden de media ingeschakeld om het doel, nut en inhoud van de telling toe te lichten. Aanvankelijk bleef dit beperkt tot affiches en voorlichting via voornamelijk de regionale pers. In 1930 volgde ook de radio en in 1960 de televisie.

Al deze media werden ook bij de volkstelling 1971 ingeschakeld. Vooral de discussie over de privacybescherming die bij deze telling in het geding zou zijn, kreeg volop aandacht in de media. De opkomende automatisering waarbij de overheid grote databestanden aanlegde, verontrustte de gemoederen van de burger. Het CBS dat de geheimhouding van gegevens altijd hoog in het vaandel had gedragen, voelde zich door al deze commotie min of meer overvallen. De discussie vormde de start voor de verdere gedachtevorming over privacybescherming en bleef voor de volkstelling als statistisch waarnemingsinstrument niet zonder gevolgen. Voor het eerst was bij een volkstelling sprake van een non-response die het integraal karakter ervan aantastte. Voor het eerst werden nut en noodzaak van de telling in zo'n brede kring bediscussieerd

Op beperkte schaal was deze discussie ook al bij de telling van 1920 gevoerd toen de gedachte post vatte dat de bevolkingsregistratie na de invoering van het stelsel van persoonskaarten ook in de informatiebehoefte kon voorzien. Hoewel ook daarna het integrale huis-aan-huis onderzoek tot en met de telling van 1971 bleef gehandhaafd, werd van tijd tot tijd de gedachte aan een andere methode van waarneming geopperd. Zo stelde het CBS (Methorst) in 1937 zelf voor om verschillende bronnen (bevolkingsregister en enquêtes) te gebruiken. En bij de telling van 1960 was van wetenschappelijke zijde gepleit voor vervanging van de integrale telling door steekproefonderzoeken. Het CBS (Idenburg) wees dit toen af met het argument dat het doel van de volkstelling niet was om globale gegevens te verkrijgen maar detailinformatie met een voldoende graad van nauwkeurigheid (Volkskrant 1959). De discussie rondom de telling van 1971 leidde tot een wending van de gedachtegang. In de Volkstellingenwet 1970 werd daarom ruimte gemaakt voor deel- en steekproefonderzoeken, die tegelijk met of binnen een jaar na een volkstelling konden worden gehouden. De plannen voor de niet meer gehouden Volkstelling 1981 zouden hierop aansluiten.

Uit het voorgaande blijkt verder hoe belangrijk het regionale aspect was bij elke telling. Het integrale karakter ervan bood mogelijkheden tot vergaande regionale uitsplitsing van de verschillende gegevens. Na de laatste volkstelling in 1971 was lange tijd menige uitsplitsing dan ook niet meer mogelijk in de CBS-statistieken. Voor de regionale informatie was dit zonder meer een belangrijk verlies.

* De auteur is drs. J. Atsma erkentelijk voor zijn opmerkingen bij een eerdere versie.

Noten in de tekst

- ¹⁾ Zie voor een overzicht van de Volkstellingen 1795–1889: Methorst 1902. Zie ook: overzicht 1 (par. 1.2). In 1622 vond een volkstelling plaats in de provincie Holland (zie: Economisch Historisch Jaarboek 1940, 167–189). Een overzicht van de archi-

valia betreffende de volkstellingen in de negentiende eeuw geeft: J.H. Kompagnie, *Uitkomsten van volkstellingen als archivalia bij de Tweede Afdeling en in gedrukte vorm* (Den Haag 1992, Algemeen Rijksarchief).

- 2) In 1920 vond echter geen bedrijfstelling plaats (zie: de bijdrage van J. Atsma, *Bedrijfstellingen 1930–1978*; deel 2, hoofdstuk 2).
- 3) Naamgegevens in combinatie met het adres vormden de basis voor de volledigheidscodes van de gemeentelijke bevolkingsregisters.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Nationaal Archief, archief ministerie van Binnenlandse Zaken (afd. Medische Politie); arch. BiZa

- Brief febr. 1898. Brief Nederlandsch Landbouw-Comité aan minister van BiZa, 12 febr. 1898.
- Brief juni 1898. Brief voorzitter CCS aan minister van BiZa, 13 juni 1898.
- Brief juli 1898. Brief minister van BiZa aan Ned. Landbouw-Comité, 7 juli 1898.
- Brief mei 1899. Brief directeur CBS aan minister van BiZa, 29 mei 1899.

Archief CBS

- Briefw. 1909. Briefwisseling tussen directeur CBS en minister van BiZA, 17 nov.; 1, 4, 8 en 13 dec. 1909.
- Brief aug. 1919. Minister van BiZa aan minister van Oorlog, 11 aug. 1919.
- Brief 13 okt. 1919. Directeur CBS aan Mgr. H. van de Wetering, 13 okt. 1919.
- Brief 15 okt. 1919. Mgr. H. van de Wetering aan directeur CBS.
- Brief juni 1920. Directeur CBS aan minister van BiZA, 16 juni 1920.
- Brief 4 jan. 1921. Mgr. H. van de Wetering aan directeur CBS.
- Brief juli 1921. Minister van BiZa aan voorzitter CCS, 16 juli 1921 (afschrift).
- Brief aug. 1921. Provinciaal Bestuur van Noord-Holland aan CBS, 16 aug. 1921.
- Brief 1938. Directeur-Generaal CBS aan voorzitter CCS, 26 oktober 1938.
- Brief juli 1939. Minister van BiZa aan voorzitter CCS, 29 juli 1939 (nr. 17730 afd. B.B).
- Brief 1946. F. Schrijver aan CBS (archief, D4855).
- CBS-museum. Platen (cartoons) van Opland gebruikt voor de televisie voor de volkstelling 1960.
- Nota 1943. Nota (auteur waarschijnlijk Methorst) aan Idenburg, 10 maart 1943).
- Nota 1947. Nota zonder nummer, begin 1947, in D4785 (dossier Wettelijke Regelingen).
- Nota 1958. Nota van de Directeur-Generaal CBS aan voorzitter CCS, 3 jan. 1958.
- Notitie z.j. Notitie van Hoofd Algemene Tellingen "Enige aantekeningen betreffende de geheimhoudingsplicht bij volks- en woningtellingen (ongedateerd; ca. 1965).
- Rapport 1959. Rapport over de op 31 oktober 1959 gehouden proeftelling. Nr. D5419.
- VT 1899. Model E. Volkstelling 1899, Omslag Model E (hoofden van gezinnen).
- VT 1930. Organisatie der elfde Ned. Volkstelling gehouden op 31 december 1930. Inv. nr. 326
- VT 1947. Volkstelling 1947, Bewerkingsinstructies.

Archief CCS

- Brief juni 1899. Minister van BiZa aan voorzitter CCS, 6 juni 1899.
- Brief nov. 1907. Voorzitter CCS aan de minister van BiZa, nov. 1907 In: Jaarverslag CCS 1907.
- Brief febr. 1917. Voorzitter CCS aan de minister van BiZa, 27 februari 1917.
- Brief mei 1917. Voorzitter CCS aan de minister van BiZa, 12 mei 1917. In: Jaarverslag.
- CCS 1917, 75–76.
- Brief jan. 1919. Directeur CBS aan voorzitter CCS, 29 jan. 1910 (zie ook: Jaarverslag CCS).
- Brief juni 1920. J.H. van Zanten aan H.W. Methorst, 18 juni 1920.
- Brief juli 1920. Minister BiZa aan voorzitter CCS, 13 juli 1920.
- Brief juni 1937. Voorzitter CCS aan de minister van BiZa, 26 juni 1937, nr. 109 U.
- VT 1899. Model K. 8ste Volkstelling. Register van den teller. Instructie voor de tellers.
- VT 1920. 10de Volkstelling. Toelichting op de kaarten gestelde vragen.
- VT 1920. 10de Volkstelling. Toelichting op de kaarten gestelde vragen.

CBS-publicaties

- CBS 1904. Inleiding tot de uitkomsten der achtste algemeene tienjaarlijksche volkstelling van een en dertig december 1899 en daaraan verbonden beroepstelling en woningstatistiek, in vergelijking zooveel mogelijk met de uitkomsten van vroegere tellingen (Den Haag 1904). Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees nr. XXXII.
- CBS 1913. Inleiding tot de uitkomsten der negende algemeene tienjaarlijksche volkstelling met daaraan verbonden woning- en beroepstelling (Den Haag 1913). Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volkreeds nr. 184.
- CBS 1924. Inleiding tot de uitkomsten der tiende algemeene volkstelling (Den Haag, 1924). Statistiek van Nederland nr. 378.
- CBS 1934. Volkstelling 31 december 1930. Deel IX. Inleiding tot de uitkomsten der elfde algemeene volkstelling, van de woningstatistiek en gezinsstatistiek, van de statistiek der huwelijksvruchtbaarheid en van de statistiek der academisch ge-gradueerden (Den Haag 1934).
- CBS 1947. 12^e volkstelling, annex woningtelling, 31 mei 1947. Handleiding voor de Gemeentebesturen ('s-Gravenhage 1947)
- CBS 1956. Jaarverslag van het CBS over 1955.
- CBS 1950. 12^e Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947, serie B. Voornaamste cijfers per gemeente. Deel 1. Plaatselijke indeling (Utrecht 1950).
- CBS 1957. 12^e Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947, Organisatie van de telling, bijlage bij de publicatie serie A, deel 1 ('s-Gravenhage 1957).

- CBS 1961. Jaarverslag van het Centraal Bureau voor de Statistiek over 1961.
- CBS 1964. Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad 31 mei 1960 (Zeist 1964).
- CBS 1967. Jaarverslag van het Centraal Bureau voor de Statistiek over 1966.
- CBS 1967a. Bibliografie van de Nederlandse volkstellingen (Den Haag 1967, CBS-Bibliotheek).
- CBS 1969. 13^e Algemene Volkstelling 31 mei 1960. Deel 8, Genoten onderwijs en opleidingsniveau. Serie A, Algemene inleiding (Den Haag 1969).
- CBS 1971. Waarom een volkstelling? Een informatiemap met toelichtingen, enz. ('s-Gravenhage 1971).
- CBS 1973. Jaarverslag van het Centraal Bureau voor de Statistiek over 1973.
- CBS 1976. 14^e Algemene Volkstelling, annex woningtelling, 28 februari 1971. Technische toelichting op de kerntabellen met definitieve uitkomsten per gemeente.
- CBS 1978. Monografieën volkstelling 1971 ('s-Gravenhage 1978–1981).
- CBS 1981. 14^e Algemene Volkstelling, annex woningtelling, 28 febr. 1971. Serie B, deel 1B, Plaatselijke indeling ('s-Gravenhage 1981).

CCS-publicaties

- CCS 1893. Uitkomsten der zevende tienjaarlijksche volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten december 1889 (met uitzondering van de Beroepstelling). Overzicht van de uitkomsten,...bewerkt door de Centrale Commissie voor de Statistiek ('s-Gravenhage 1893).
- CCS 1898. Jaarverslag 1898 van de CCS; Bevolkingsstatistiek (p. 20–65); Volkstelling (p. 65–133).
- CCS 1899. Jaarverslag 1899 van de CCS.
- CCS 1907. Jaarverslag 1907 van de CCS.
- CCS 1918. Jaarverslag 1918 van de CCS en Bijl. X, Brief voorzitter CCS aan minister van BiZa 14 dec. 1918. Bijlage XIV, Directeur CBS aan voorzitter CCS, 9 nov. 1918.
- CCS 1919. Jaarverslag 1919 van de CCS en Bijl. II, Brief voorzitter CCS aan minister van BiZa 8 nov. 1919 en Plan van publicatie (VT 1920) door directeur CBS, 8 okt. 1919.
- CCS 1920. Jaarverslag 1920 van de CCS en Bijl. I, Brief voorzitter CCS aan minister van BiZa 5 juli 1920.
- CCS 1946. Jaarverslag 1946 van de CCS.
- CCS 1958. Jaarverslag 1958 van de CCS.
- CCS 1970. Jaarverslag 1970 van de CCS.

Overige literatuur

- Bijdragen 1878. Bevolking, oppervlakte. In: Bijdragen tot de algemeene statistiek van Nederland, jrg. 1878, afl. 1 (Den Haag 1880).

- Den Dulk en Van Maarseveen 1999. C.J. den Dulk en J.G.S.J. van Maarseveen, Volkstellingen 1795–1971. De ontwikkeling van beleid en methode van onderzoek. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen), Voorburg/Amsterdam 1999, 329–366.
- Ende 1991. J. van den Ende, Knopen, kaarten en chips. De geschiedenis van de automatisering bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (Voorburg/Heerlen 1991).
- Harmsen en Winkels 1999. E. Harmsen en J.W. Winkels, Geteld en geclassificeerd. Coördinatie van persoons- en huishoudenskenmerken. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen), Voorburg/Amsterdam 1999, 193–226.
- Van Eyl en Lucassen 2001. C.J. van Eijl en L.A.C.J. Lucassen, Tellen en geteld worden. Vreemdelingen in de Nederlandse volks- en beroepstellingen (1899–1971). In: Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900 (red. J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn), Amsterdam/Voorburg 2001, 159–184.
- Katus 1984. J. Katus, Volkstelling in opspraak. Een studie naar de overheidsvoorlichting met betrekking tot de volkstelling van 1971 (proefschrift, Leiden 1984).
- Kellenbach 1999. F.M. Kellenbach, Mechanisering en automatisering. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen), Voorburg/Amsterdam 1999, 71–104.
- KB 1929. Koninklijk Bestluit van 18 dec. 1929, betreffende de elfde algemene jaarlijkse volkstelling. In: Staatsblad 1929, nr. 535.
- KB 1936. Koninklijk Besluit. In: Staatsblad 1936, nr. 342.
- KB 1947. Koninklijk Besluit. In: Staatsblad van 5 februari 1947, betreffende de twaalfde algemene volkstelling (met daaraan verbonden woningtelling). In: Staatsblad 1947, nr. H44.
- KB 1960. Koninklijk Besluit van 17 februari 1960, houdende regelen betreffende de dertiende algemene volkstelling. In: Staatsblad 1960, nr. 62.
- KB 1970. Koninklijk Besluit van 29 september 1970 betreffende de veertiende algemene volkstelling. In: Staatsblad 1970, nr. 446.
- Kellenbach 1999. Mechanisering en automatisering. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen), Voorburg/Amsterdam 1999, 71–104.
- Knippenberg 2001. H. Knippenberg, Polarisation en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900. In: Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900 (red. J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn), Amsterdam/Voorburg 2001, 131–158.
- Kok 1964. J.A. de Kok, Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580–1880 (Assen 1964).

- Kompagnie 1992. J.H. Kompagnie, Uitkomsten van volkstellingen als archivalia bij de Tweede Afdeling en in gedrukte vorm (Den Haag 1992, Algemeen Rijksarchief).
- Maarseveen 2001. J.G.S.J. van Maarseveen, Tijdens de eeuwwisseling geteld. De methode van onderzoek bij de Volkstelling 1899. In: Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900 (red. J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn), Amsterdam/Voorburg 2001, 13–40.
- Methorst 1902. H.W. Methorst, Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden. In: Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees. Uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek ('s-Gravenhage 1902).
- Methorst 1914. H.W. Methorst, De geboortechteruitgang en zijn statistiek. In: Maandschrift voor verloskunde en vrouwenziekten en voor kindergeneeskunde, jrg 1914, 539–548.
- Nobel 1999. 'Zoo onkreukbaar en zoo gesloten'. Statistische geheimhouding. In: Een eeuw statistieken (Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen), Voorburg/Amsterdam 1999, 133–164.
- Oomens 1989. C.A. Oomens, De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw. Statistische onderzoeken M35. CBS-publicatie (Den Haag 1989).
- Oomens en Den Bakker 1997. C.A. Oomens en G.P. den Bakker, Dutch historical statistics: 19th century population censuses. In: Netherlands Official Statistics, vol. 12, 1997, 5–17.
- De Roos z.j. J.R.B. de Roos, Statistiek der onvolwaardige arbeidskrachten en de volkstelling (Amsterdam z.j.).
- Seegers en Wens 1993. G.H.J. Seegers en M.C.C. Wens, Persoonlijk gegeven. Grepen uit de geschiedenis van bevolkingsregistratie in Nederland (Amersfoort, 1993).
- Smidt 1986 M. de Smidt, Regionalisering en typologie-constructie: de rol van Schmitz. In: Regionale statistiek: organisatie en onderzoek. Bijdragen voor drs. J. Schmitz bij zijn afscheid van het CBS. Nederlandse Geografische Studies Nr. 11, 13–19. (Amsterdam/Utrecht 1986).
- Verhoef, 1981. R. Verhoef, The history of population registration and demographic data collection in the Netherlands. In: National population bibliography of the Netherlands 1945–1979, ed. by H.G. Moors (The Hague 1981).
- Vliegen 1999. J.M.Vliegen, Regionalisering en statistische beschrijving. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen), Voorburg/Amsterdam 1999, 227–262.
- Volkskrant 1959. De Volkskrant 7 en 14 nov. 1959.
- Wet 1879. Staatsblad 1879, nr. 63.
- Wet 1918. Staatsblad 1918, nr. 270.
- Wet 1946. Wet tot het houden van een volkstelling in 1947, Stbl. 1946, nr. G 409.
- Wet 1962. Woningwet, Stbl. 1962, nr. 287.

- Wet 1970. Wet houdende regelingen betreffende algemene volkstellingen (Volkstellingenwet), Staatblad 1970, nr. 323.
- Zanden 1987. J.L. van Zanden, De Volkstelling 1897/'08. In: Broncommentaren I-IV, nr. III, 41-50 (Den Haag 1987).

Bijlagen

Bijlage 1

Wet- en regelgeving voor Volks-, Beroeps- en woningtellingen

Jaar van telling	Wet- en regelgeving	Doelinden	Uitvoerende instantie(s)
1795	Decreet 15 oktober 1795 van de Provisionele Representanten van het Volk van Nederland (Op Last van de Commissie tot het ontwerpen van een Plan van Constitutie)	<ul style="list-style-type: none"> - verdeling van het land in kiesdistricten (grondvergaderingen). - invoering kiesstelsel met hoofdelijke stemming 	Commissie tot de Telling en Verdeeling van het Volk (van Holland)
1829	<ul style="list-style-type: none"> - KB 29 sept. 1828 nr. 99 (Stbl. Nr. 57) - KB 3 sept. 1829 nrs. 89-91 (Stbl. 164) (Voorschriften voor uitvoering) - Wet 6 maart 1818 (Stbl. Nr. 12) bij nalatigheid of weigering mee te werken (boete van f 10 tot f 100 of gevangenisstraf van 1-14 dagen) 	<ul style="list-style-type: none"> - elke tien jaar volkstelling; bepaling aantal inwoners (werkelijke bevolking); - aanleg van een uitvoerig bevolkingsregister 	<ul style="list-style-type: none"> - Ministerie BiZa - provincies (gouverneurs) - gemeentebesturen - periode 16 nov.-vòòr 31 dec. 1829
1839	KB 4 sept. 1839 (Stbl. Nr. 98) (zelfde voorschriften als in 1829)	idem 1829.	<ul style="list-style-type: none"> - idem 1829 - periode 18 nov.-31 dec. 1839
1849	<ul style="list-style-type: none"> - KB 19 oct. 1849 (Stbl. Nr. 55) - Voorschriften voor uitvoering in: KB 23 oct. 1849 (Stbl. Nr. 56) KB 14 nov. 1849 (Stbl. Nr. 58) 	<ul style="list-style-type: none"> - idem 1839 (feitelijke bevolking op 19 nov. 1849 aanwezig) - aanleg bevolkingsregister m.i.v. 1 jan. 1850 	<ul style="list-style-type: none"> - BiZa (Onderafd. Bureau voor Statistiek) - provincies (Commissarissen des Konings) - gemeentebesturen - tijdstip: nacht 18-19 nov. 1849
1859	KB 26 sept. 1859 (Stbl. Nr. 101)	idem 1849 zowel de werkelijke als feitelijke bevolking	<ul style="list-style-type: none"> - idem 1849 - tijdstip: nacht 30-31 dec.
1869	KB 9 juni 1869 (Stbl. Nr. 103)	idem 1859	idem 1859
1879	<p>Wet van 22 april 1879 (Stbl. Nr. 63) Deze wet vervangt het KB 29 sept. 1828 (Stbl. Nr. 57)</p> <p>KB 20 juli 1879 (Stbl. Nr. 144)</p>	<p>Wet 1879 bepaalt:</p> <ul style="list-style-type: none"> - in 1879 en telkens na 10 jaren een Alg. volkstelling - voorschriften via een Alg. Maatregel van Bestuur <p>KB 1879 regelt uitvoering Volkstelling 1879 (waarneming van de werkelijke bevolking, d.i. allen die hun werkelijke woonplaats in Nederland hebben)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - idem 1869 - tijdstip: 31 dec. 1879 (middernacht tussen 31 dec. 1879 en 1 jan. 1880)

Jaar van telling	Wet- en regelgeving	Doeleinden	Uitvoerende instantie(s)
1889	<ul style="list-style-type: none"> - KB 21 aug. 1889 (Stbl. Nr. 108) - KB 27 juli 1887 (Stbl. Nr. 140, 141 en 142) <p>Beschikking (circulaire) minister BiZa van 6 sept. 1889</p>	<ul style="list-style-type: none"> - KB 1887 Nr. 140: Na afloop Volkstelling worden de bevolkingsregisters in overeenstemming met de opgaven van de telling gebracht - KB 1887 Nr. 141: plicht van burgers tot aangifte voor de bevolkingsregisters - KB 1887 Nr. 142: regelt opgave aantal personen in gebouwen, gestichten of schepen <p>- voorschriften aan gemeentebesturen</p>	<ul style="list-style-type: none"> - idem 1879 - verslag per provincie - verslagen per gemeente <p>- CCS bewerkt en publiceert</p> <p>(tjdstip: 31 dec. 1889)</p>
1899	<p>KB 2 mei 1899 (Stbl. Nr. 113)</p> <p>Wet 15 april 1886 (Stbl. Nr. 64)</p> <p>Beschikkingen (circulaires) minister BiZa van 17 mei en 9 dec. 1899</p> <p>KB 23 dec. 1899 (Stbl. Nr. 29)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - bij overtreding voorschriften: 14 dagen hechtenis of geldboete van ten hoogste 100 gulden - voorschriften voor de gemeentebesturen - machtiging aan CBS tot in dienst nemen van tijdelijk personeel 	<ul style="list-style-type: none"> - advies door CCS. - verzameling door gemeenten - verslag per provincie <p>- controle, bewerking en publicatie door het CBS opgericht bij KB 9 jan. 1899 (Stbl. Nr. 43)</p> <p>(tjdstip: 31 dec. 1899)</p>
1909	<p>KB 16 april 1909 (Stbl. Nr. 109)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - regels t.a.v. de algemene organisatie - inhoud vraagstelling 	<p>(idem)</p> <p>(tjdstip 31 dec. 1909)</p>
1920	<p>Wet van 26 april 1918 (Stbl. Nr. 270)</p> <p>KB 13 april 1920 (Stbl. Nr. 177)</p> <p>KB 3 nov. 1916 (Stbl. Nr. 493)</p> <p>KB 12 dec. 1922 (Stbl. 670)</p> <p>Beschikking minister BiZa 3 mei 1920 nr. 5477, afd. Binnenlandsch Bestuur</p>	<ul style="list-style-type: none"> - betreft: wijziging art. 1 van Wet van 22 april 1879 (Stbl. Nr. 63), nl. het houden van volkstelling in 1920 en vervolgens telkens na 10 jaar - regelt inhoud Volkstelling - betreft wijziging KB 27 juli 1887 over verificatie bevolkingsregisters - voorschriften voor bevolkingsregisters. Hierin: omschrijving van begrip werkelijke woonplaats - voorschriften voor gemeentebesturen 	<ul style="list-style-type: none"> - (idem als 1909) <p>- tjdstip 31 dec. 1920</p>
1930	<p>KB van 18 dec. 1929 (Stbl. 535)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - telling bevolking met werkelijke woonplaats in Nederland - verkrijging zuivere gegevens van personen t.b.v. de bevolkingsregisters - toetsing bevolkingsregisters d.m.v. de opgaven bij de volkstelling 	<ul style="list-style-type: none"> - idem - nieuw is: bevoegdheid directeur van het CBS tot controle van het werk van de gemeenten m.b.t. de volkstelling (art.12)

Jaar van telling	Wet- en regelgeving	Doelinden	Uitvoerende instantie(s)
1930 (vervolg)	Beschikking minister BiZa en Landbouw van 28 febr. 1930, no. 1992	– voorschriften voor gemeentebesturen	(tjdstip: 31 dec. 1930)
1940	Besluit van 29 mei 1940 (Stbl. Nr. 0.303)	uitstel van de Volks- en Beroepstelling en van de Bedrijfstelling	
1947	Wet van 28 dec. 1946 (Stbl. Nr. G 409) KB van 5 febr. 1947 (Stbl. Nr. H 44) (met verwijzing naar de Woningwet van 22 juni 1901, art. 16 en 17)	Volkstelling op 31 mei 1947 (in afwijking van de wet van 26 april 1928, Stbl. Nr. 270) – telling bevolking – verzameling aantal statistische gegevens over de bevolking – toetsing persoonsregisters – telling alle woningen en andere bewoonde ruimten – verzameling statistische gegevens over de woningvoorraad en de bewoning – toetsing woningregisters	– verzameling en bewerking door CBS met medewerking van de gemeenten. – controlebevoegdheid Directeur CBS van werk gemeenten – Hoofd Rijksinspectie Bevolkingsregisters heeft gelijke controle-bevoegdheid in overleg met Directeur CBS. – behalve de ministers van BiZa en EZ zijn ook de ministers van Openbare Werken en Wederopbouw en die van Financiën belast met de uitvoering van het KB. (tjdstip: 31 mei–1 juni 1947)
1956	KB van 12 april 1956 (Stbl. Nr. 162) Beschikking minister E.Z. 17 april 1956 (Stcrt 20 april 1956, nr. 78)	– Algemene Woningtelling 1956 – Regels ter uitvoering van de Algemene Woningtelling	verzameling door gemeenten, verwerking en publicatie door CBS (tjdstip: 30 juni 1956)
1960	KB van 17 febr. 1960	– telling bevolking – verzamelen aantal statistische gegevens over de bevolking – toetsing persoonsregisters	– organisatie, bewerking en publicatie van de telling door CBS – controlebevoegdheid directeur CBS werk gemeenten, voorzover het de bevolkingsregisters betreft in overeenstemming met Hoofd Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters (tjdstip: 31 mei–1 juni)
1962	Woningwet (art. 57–58) van 12 juli 1962. Stbl. Nr. 287	Min. van Volkshuisvesting dient jaarlijks een overzicht te geven van de aard en omvang van de woningbehoefte; hiertoe is bij AMvB een algemene woningtelling mogelijk	uitvoering van de algemene woningtelling in 1971 door het CBS
1970	– KB van 9 juli 1970 (Stbl. 323) (voor de Woningtelling wordt verwezen naar art. 58 van de Woningwet 1962) – KB van 29 sept. 1970 (Stbl. Nr. 446)	– betreft het houden van een algemene volkstelling; met een Algemene Woningtelling – het KB van sept. geeft een opsomming van alle soorten te verzamelen gegevens onderscheiden naar bepaalde categorieën personen	– organisatie, bewerking en publicatie van de telling: CBS – uitvoering door gemeenten, voorzover het de bevolkingsregisters betreft in overeenstemming met Hoofd Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters (tjdstip: 28 febr. 1971)

Jaar van telling	Wet- en regelgeving	Doeleinden	Uitvoerende instantie(s)
1978-'79	– Wijziging Volkstellingenwet (Stbl. 1970, 323). Wetsontwerp, TK zitting 1978–1979, 15 725 nrs. 1–3	– beperking tot personen die op grond van Besluit Bevolkingsboekhouding (Stbl. 1967, 442) in een persoonsregister zijn opgenomen – verplichting tot beantwoording vragen vervalt – maatregelen ter bescherming van de persoonsgegevens	
1980-'81	– Voorzieningen inzake het niet houden van een algemene volkstelling in de jaren 1980 en 1981, Wetsontwerp, TK zitting 1980–1981, 16 455 nrs. 1-4	– geen volkstelling in 1980/1981 – alternatief: 5% steekproef van de Arbeidskrachtentelling	CBS (registertelling en veldwerk Arbeidskrachtentelling in samenwerking met gemeenten) Woningbehoeftenonderzoek in samenwerking met ministerie VROM
1987-'88	Parlementaire discussie over het houden van een algemene volkstelling. TK 1987–1988, nrs. 1–2	Voorstel tot intrekking Volkstellingenwet 1970 met als alternatief en compensatie: registertellingen in combinatie met structuurtellingen op steekproefbasis (met vrijwillige medewerking)	Wetsvoorstel is in 1991 aanvaard Registertellingen door CBS (in samenwerking met gemeenten) Steekproefonderzoeken door CBS (samenwerking met ministerie VROM voor het Woningbehoeftenonderzoek)
1991	Wet 29 mei (Stbl. 384)	Intrekking Volkstellingenwet	

Bijlage 2

Overzicht vragen Volks-, Beroeps-, Woningtelling*

Vragen	Toelichting / bijzonderheden	Jaar resp. periode
Aantal zielen	(aantal ingezetenen)	1795
Familienaam, voornaam	<ul style="list-style-type: none"> - tot en met 1859 alleen de familienaam - instructie 1889, 1899: voornamen voluit geschreven - 1909, 1920, 1930 de instructie: geboortebewijzen en trouwboekjes raadplegen - 1947: toevoeging straat en nummer - 1960 en 1971: tevens voorletters 	1829-1971
Leeftijd (geboortedatum)	<ul style="list-style-type: none"> - 1829 en 1839 alleen: ouderdom - 1849: geboortjaar; vanaf 1859: geboortedatum - 1909, 1920, 1930 de instructie: geboortebewijzen en trouwboekjes raadplegen - 1947: toevoeging gemeente, provincie en land van geboorte - Woningtelling 1956: bij kinderen en overige leden huishouden indeling naar leeftijdsgroep - 1971: geboortemaand 	1829-1971
Geslacht	<ul style="list-style-type: none"> - vanaf 1889-1947 waren er voor mannen en vrouwen afzonderlijke telformulieren/-kaarten waarop alle vragen stonden - Woningtelling 1956: vraag naar het aantal mannen/vrouwen onderscheiden naar hoofd huishouden, echtgenote, kinderen, overigen 	1829-1971
Burgerlijke staat	<ul style="list-style-type: none"> - gehuwd / ongetrouwd, weduwe, weduwnaar - vanaf 1859: gescheiden van echt; vanaf 1869: tevens gescheiden van tafel en bed - Woningtelling 1956 tevens: gehuwd samenwonend met echtgenote of niet samenwonend met echtgenote t.g.v. woningnood 	1829-1971
Geboorteplaats	<ul style="list-style-type: none"> - instructie 1889, 1899, 1909, 1920: gemeente (in 1920 ook dorp) en provincie vermelden; buiten Nederland of Ned. Kolonie geboren: plaats (kolonie) of land vermelden - 1960: buiten Ned. ook het land vermelden - 1971: provincie, land en gemeente van geboorte 	1829-1971
Woonplaats	<p>(plaats waar men gewoon is verblijf te houden)</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1947: woongemeente en prov. in aug. 1939 - 1956: woon- en werkgemeente (al of niet t.g.v. woningnood); naam werkgemeente indien woon- en werkgemeente verschillen - 1960: jaar van (laatste) vestiging in gemeente - 1971: jaarcategorie laatste vestiging in gemeente 	1859, 1869, 1879 1947-1971
Nationaliteit	<ul style="list-style-type: none"> - 1889 voor het eerst de vraag: Tot welk land (nationaliteit) behoort hij/zij (indien geen Nederlander)?; idem in 1899 - 1909: Indien geen Nederlander tot welk volk behoort hij/zij dan? - 1920: Nederlander/-sche?; als Nederlander geboren?; Nederlander/-sche door naturalisatie? (voor vrouwen tevens: door huwelijk ?), Tot een ander volk behorend en welk ? - 1930, 1947: Nederlander/-sche. Indien geen Nederlander/-sche welke nationaliteit? - 1960 en 1971: alle betrokken nationaliteiten 	1889-1971
Godsdienst, kerkgenootschap, kerkelijke gezindte	<p>De gebruikte term verschilt in de loop van de tijd</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1829: godsdienstige gezindte - 1839 (onbekend) - 1849 godsdienst [Bij publicatie worden aanvankelijk slechts 4 categorieën gebruikt; vanaf 1849 aanzienlijk meer] - 1859-1889: kerkgenootschap - 1899 kerkelijke gezindte 	1829-1971

Vragen	Toelichting / bijzonderheden	Jaar resp. periode
Godsdienst, kerkgenootschap, kerkelijke gezindte (vervolg)	<ul style="list-style-type: none"> - 1909 kerkelijke gezindte of vereniging met godsdienstig doel - 1920-1930 kerkgenootschap, zelfstandige kerkelijke gemeente en een andere godsdienstige gemeenschap; in 1920 tevens de vraag: of niet te rekenen tot een godsdienstige gemeenschap? - 1947: kerkgenootschap of godsdienstige gemeenschap; kerkgenootschap echtgenote - 1960: kerkgenootschap of godsdienstige gemeenschap - 1971: kerkelijke gezindte (tevens de categorie humanist) 	1829-1971
Verblijf Aanwezigheid	<ul style="list-style-type: none"> - 1849: gewoon resp. tijdelijk verblijf of doortrekkend; doel: bepalen van het aantal aan- en afwezigen - vanaf 1879: plaats verblijf moment telling - 1889, 1899, 1909, 1920, 1930, 1947: vraag naar de aan-, afwezigheid op tijdstip der telling, bij afwezigheid: verblijfplaats moment telling - 1947, 1960: reden van tijdelijke afwezigheid 	1849 1879, 1889, 1899-1960
Aantal (en geslacht) v.d. afwezigen ¹⁾	<ul style="list-style-type: none"> - betreft o.m.: militairen, gevangenen, leerlingen, studenten e.a. (afwezigen worden geteld in de gemeente waar zij werkelijk staan ingeschreven; ook aan tijdelijk aanwezig worden in 1947, 1960 ter controle alle vragen gesteld) 	1849, 1859, 1869, 1947, 1960
Alleenstaand/hoofd huishouden, lid van gezin	<ul style="list-style-type: none"> - 1869: daarnaast ook personen geen deel uitmakend van het gezin - vraag 1889, 1899, 1909, 1920, 1930: Leeft hij (zij) afzonderlijk of in een gezin ? - 1947. Alleenwonend of gezinshoofd - 1956. Hoofdbewoner is alleenstaande of hoofd huishouden - 1960. Een alleenstaande bewoont alleen of als hoofdbewoner een woning of huurt een of meer kamers - 1971. Hoofd huishouden, echtgenote, ongehuwd kind of alleenstaand 	1859-1971
Plaats in het gezin/huishouden (relatie tot het hoofd gezin/huishouden)	<ul style="list-style-type: none"> - in 1859 vraag naar verwant, niet-verwant - in 1879: hoofd, echtgenote, kinderen, personen in dienstbetrekking, overige gezinsleden - in 1889-1947: hoofd, echtgenoot, kind, inwonend verwant of niet-verwant, (behalve in 1930) kostganger(ster), bestedeling(e), in dienstbetrekking, in dienst van het hoofd en functie (1947) - vanaf 1899: tevens zoon/dochter; vanaf 1947: tevens: stief-, pleeg-, kleinzoon, oom, neef e.d. - 1956 (woningtelling): relatie tot hoofdbewoner (echtgenote, kinderen, overige verwanten, huis-, bedrijfspersoneel, andere leden huishouden) - 1960 en 1971: relatie met hoofd huishouden invullen 	1859, 1869, 1879-1971
Gezin/huishouden	<ul style="list-style-type: none"> - Zie: vraag Alleenstaand/hoofd huishouden, lid van gezin - term aanvankelijk: huisgezin In Woningtelling 1956 afzonderlijk formulier voor huishouden hoofdbewoner en voor inwonend huishouden met vragen naar: <ul style="list-style-type: none"> - aantal huishoudens, alleenstaanden, bewoners - hoofdbewoner is alleenstaande of hoofd huishouden - aard beroep hoofd huishouden/alleenstaande - hoofd huishouden.: in loondienst/zelfstandige - hoofd huishouden. wel of niet wonend in werkgemeente - samenstelling huishouden (hoofd, echtgenote, kinderen, overig) naar geslacht en werk als zelfstandige, in loondienst of meewerkend in bedrijf gezinshoofd 	1829, 1859, 1869 1859-1971 1956
Personen in instellingen	<ul style="list-style-type: none"> - vanaf 1859: personen in gestichten, logementen, andere instellingen (m.b.t. onderwijs, gezondheidszorg, militairen, kloosters, gevangenis e.d.) - 1909, 1920: naam en doel van het gesticht; tevens vraag naar: behorend tot de inwonende bestuurders, beambten of bedienden v.h. gesticht of tot het gezin van een van deze personen; of behorend tot de gestichtsbevolking - 1930: per persoon de vragen van de volkstelling; naam en doel der instelling 	1859-1971

Vragen	Toelichting / bijzonderheden	Jaar resp. periode
Personen in instellingen (vervolg)	<p>– 1947: -per persoon de vragen van de volkstelling; -naam en adres gesticht/instelling; soort instelling (vragenlijst model C); -totale personeelssterkte</p> <p>1960: <i>Vragenlijst D voor ITT</i>: naam/adres gesticht/instelling; particuliere, kerkelijke, overheidsinstelling, woningkenmerken; maximum capaciteit (bewoners); personeelssterkte; aantal vaste bewoners en aantal tijdelijke bewoners naar soort ITT <i>Vragenlijst E voor personen wonend in ITT</i> Dezelfde vragen als voor andere personen met afzonderlijke vragen over: samenwonend met echtgeno(o)t(e), kind(eren), vader, moeder met voor ieder de naam vermelden; vanaf welk jaar in huidige gemeente wonend; indien geen personeel: jaar van opnemning en naam vorige woongemeente <i>Vragenlijst F voor tijdelijk aanwezigen in IIT</i></p> <p>1971 <i>Vragenlijst F voor persoon in IIT</i> – verkorte vragenlijst (zelfde vragen als voor alle personen) – indeling personen naar verzorgingscategorie <i>Vragenlijst G voor een Inrichting of Tehuis</i> – aard inrichting/tehuis – soorten activiteiten – naam/nummer bedrijfsvereniging waarbij aangesloten – naam van instelling of persoon namens wie de IIT uitgaat – personeelssterkte naar soorten personeel</p>	1859–1971
Varende en rijdende bevolking ¹⁾	<p>1947 – specifieke vragen over de nachtrust in: varend schip, woonschip of woonwagen – aantal personen op schip of woonwagen – per schip/woonwagen voor elke persoon de vragen van de volkstelling</p> <p>1960 per persoon (verkorte) vragenlijst met specifiek: naam, tonnage, domicilie van het schip; letter en schouwnummer woonwagen; sinds wanneer staat de woonwagen in deze gemeente</p> <p>1971 Vragenlijst E; dezelfde vragen als voor alle personen, met toevoeging van vragen naar: de naam van het schip, het schouwnummer van de wagen</p>	1849–1971
Beroep (of middelen van bestaan) Maatschappelijke betrekking, beroep, ambt of bedrijf, woon-werkverkeer	<p>– vanaf 1849 (niet in 1869): vraag naar beroep; in de 19^e eeuw alleen voor <i>1849, 1859, 1889 en 1899 bewerkt en gepubliceerd</i></p> <p>– aanvankelijk summiere vraagstelling, vanaf 1889 meer gedetailleerd</p> <p>– 1849: Beroep of middelen van bestaan (ieder soort 'bepaald' aan te duiden)</p> <p>– 1859 Maatschappelijke betrekking (ambt, beroep of bedrijf met resp. zelfstandig of meester, bij anderen werkzaam/in dienst)</p> <p>– 1879: alleen ter controle vragen naar ambt, beroep of bedrijf</p> <p>– 1889, 1899, 1909: (soort) ambt; vak/beroep in handel of nijverheid, kunst of wetenschap (bedrijfstak); zelfstandig (voor eigen rekening) of hoofd van een bedrijf/onderneming; werknemer (in dienstbetrekking) en soort functie;</p> <p>– 1889: tevens hoeveel personeel</p> <p>– 1899, 1909: tevens beroepspositie van de werknemer</p> <p>– 1909: tevens naam en adres bedrijf/onderneming</p> <p>– 1920: hoofdberoep en nevenberoep(en); indien in dienstbetrekking: bestuurder of belast met opzicht/controlle; naam en adres werkgever; indien zonder beroep: laatste beroep</p> <p>– 1930: beroep, ambt of betrekking; indien werkloos het eigenlijke beroep; werknemer of niet; naam, adres en aard bedrijf/instelling; indien werknemer: aard bedrijfstak/instelling; indien bestuurder of opzichter: functie</p>	1849–1971 (behalve in 1869)

Vragen	Toelichting / bijzonderheden	Jaar resp. periode
Beroep (of middelen van bestaan) Maatschappelijke betrekking, beroep, ambt of bedrijf, woon-werkverkeer (vervolg)	<p>1947</p> <ul style="list-style-type: none"> - beroep, ambt of betrekking; militaire dienst en voordien burgerberoep - meewerkend in bedrijf gezinshoofd; aard van het bedrijf; - dagonderwijs volgend of studierend; -werkzoekend en in welk beroep plaatsing zoekend - adres bedrijf (werkgemeente) en aard bedrijf/instelling; positie in het bedrijf; in burgerdienst bij openbaar lichaam - zelfstandige (eigenaar, mede-eigenaar e.d.) met of personeel (mede-)directeur N.V., coöperatie, stichting of overheidsbedrijf - werkgemeente; vervoermiddel naar werkgemeente <p>1956</p> <ul style="list-style-type: none"> - aard beroep - zelfstandig; meewerkend in bedrijf gezinshoofd; of in loondienst - tijdelijk in militaire dienst - tijdelijk niet-werkend - geen beroep - werkend buiten de woongemeente - hoofd huishouden/alleenstaande: zelfstandig met of zonder personeel <p>1960</p> <ul style="list-style-type: none"> - wachtgelders en werklozen: laatste beroep en in welk beroep plaatsing zoekend via inschrijving bij arbeidsbureau - werknemers: beroep, aard beroep, bij de alg. leiding betrokken, naam en soort bedrijf, afdeling, meewerkend in gezinsbedrijf, arbeidsuren per week, bruto loonklasse per maand, werkadres - zelfstandigen: soort bedrijf of beroep, werkadres, aantal medewerkers - personen met beroep: indien werkzaam in een vaste gemeente buiten de woongemeente: naam gemeente, reistijd, vervoermiddel <p>1971</p> <p>indien beroep:</p> <ul style="list-style-type: none"> - beroep/functie; omschrijving werkzaamheden - loon of salaristrekker, zelfstandige, meewerkend in gezinsbedrijf - zelfstandige; hoeveel personen in loondienst of aantal aan wie leiding wordt gegeven; aard leidinggevende functie - soort bedrijf, afdeling, werkadres, reistijd, vervoermiddel, plaats stalling van personenauto (open lucht, overdekt); arbeidsduur hoofdberoep; nevenberoepen/nevenfuncties en arbeidsduur - werkzoekenden, wachtgelders en tewerkgestelden: al of niet eerste maal zonder werk; ingeschreven bij arbeidsbureau; welk beroep zoekend; tewerkgesteld op sociale werkplaats of aanvullende werken <p>indien zonder beroep:</p> <ul style="list-style-type: none"> - werkzaam in eigen huishouding of van ouders - gepensioneerd, AOW, rentenier e.d - scholier/student - werkloos/werkzoekend - geen beroep 	1849-1971 (behalve in 1869)
Gebruik en soort krachtwerktuigen	Vraag 1889 (bijv. wind- of watermolen, stoomtuig, gaskrachtsmachine enz.). Deze vraag is onderdeel van de beroepsvraag 1889	1889
Blindheid, doofstomheid, afwijking aan romp of ledematen, onvolwaardige krachten	<ul style="list-style-type: none"> - 1889, 1909: tevens een vraag naar het volgen resp. gevolgd hebben van onderwijs voor blinden of doofstommen (in 1909 term: doven) - 1909 vraag: doof geboren? - 1920: blind resp. doof geboren of geworden (met als gevolg: geen gewone school gevolgd); op latere leeftijd blind geworden; volgen resp. gevolgd hebben van onderwijs voor blinden of doven of privaat onderwijs 	1859, 1869, 1889, 1909, 1920, 1971

Vragen	Toelichting / bijzonderheden	Jaar resp. periode
Blindheid, doofstomheid, afwijking aan romp of ledematen, onvolwaardige krachten (vervolg)	<ul style="list-style-type: none"> - 1920: afwijking(en) aan romp of ledematen (verkromming, verlamming, dwerggroei e.d.) - 1971: door ziekte, ongeval e.d. aangewezen op hulp van anderen of speciale hulpmiddelen; zo ja voor: eigen verzorging, huishoudelijke taken, taken of verplaatsing buitenshuis; is daarbij sprake van voortdurende bedlegerigheid? 	1859, 1869, 1889, 1909, 1920, 1971
Huisvesting/ woongelegenheid, samenwonen (gezin/huishouden) (zie ook Woning)	<ul style="list-style-type: none"> - vanaf 1899 vragen over huisvesting - 1899, 1909, 1920: aantal personen samenwonend in het gezin (in 1909: < 14 en 14 jaar e.o.); aantal vertrekken; aantal vertrekken in direct contact met buitenlucht (niet in 1920) - 1919: woningtelling onder grote gemeenten (zie: woning) - 1920 de vragen staan op de gezinsomslag; tevens een vraag naar het samenwonen van beide echtgenoten in dezelfde woning of gescheiden wonen <p>1930</p> <ul style="list-style-type: none"> - aantal personen in gezin (< 14 en 14 jaar e.o. naar m/v) - aantal voor bewoning bestemde vertrekken - aantal slaapvertrekken, aantal bedsteden - aantal niet voor bewoning bestemde vertrekken en aantal hiervan gebruikt als slaapruiimte <p>1947</p> <ul style="list-style-type: none"> - aantal vertrekken ter beschikking van huishouden of alleenwonende - aantal vertrekken gedeeld met ander huishouden of alleenwonende - aantal bedsteden als slaappleaats - aantal slaapruiinten (naast de vertrekken); gebruik van dezelfde slaapruiimte door personen van 12 jaar e.o. van verschillend geslacht - bewoning (aantal personen resp. huishoudens en/of alleenstaanden in de woning) - hoofdbewoner of inwonend - aantal vertrekken gedeeld met ander huishouden of alleenstaande - aantal bedsteden gebruikt als slaappleaats - aantal andere slaapruiinten (geen vertrek) - al of niet noodgedwongen gemeenschappelijk gebruik van slaapruiinten door personen van 12 jaar e.o. van verschillend geslacht <p>1956 (woningtelling)</p> <ul style="list-style-type: none"> - aantal vertrekken voor bewoning en voor slapen - aantal personen, slapend in ruiinten (geen vertrek zijnde) resp. bedsteden - aantal personen 6 jr. e.o., verschillend geslacht, niet gehuwd, in zelfde ruiimte slapend - aantal kinderen 4 jr. e.o. , slapend met ouders in dezelfde ruiimte - jaar dat woning is betrokken - inwoning van hoofdbewoner al of niet veroorzaakt door woningnood; vanaf welk jaar - aantal vertrekken in gemeenschappelijk gebruik met andere huishouden/alleenstaande <p>1960</p> <ul style="list-style-type: none"> - alleenwonend of met inwoning - aantal vertrekken - aantal vertrekken delend met andere huishoudens of alleenstaanden - eigenaar of huurder <p>1971</p> <ul style="list-style-type: none"> - samenwonend met ongehuwde eigen en/of stiefkinderen - indien gehuwd, samenwonend met eigen vader en/of moeder - indien ongehuwd, samenwonend met eigen vader en/of moeder 	1899-1971

Vragen	Toelichting / bijzonderheden	Jaar resp. periode
Huwelijksvruchtbaarheid	<p>Betreft extra vragen aan: gehuwde vrouwen</p> <p>1920</p> <ul style="list-style-type: none"> - indien gehuwd: naam/voornaam en leeftijd echtgenoot, huwelijksdatum, aantal kinderen uit bestaande huwelijk: levend of dood geboren, aantal overleden levend geboren - indien weduwe of gescheiden: naam/voornaam van laatste echtgenoot <p>1930 (niet op de gestichtskaarten)</p> <ul style="list-style-type: none"> - plaats en datum huwelijksluiting - naam, voornamen van de persoon met wie gehuwd - leeftijd en beroep echtgenoot - aantal levend geboren kinderen uit bestaande huwelijk en aantal hiervan nog in leven <p>1947</p> <ul style="list-style-type: none"> - geboortejaar en kerkgenootschap echtgenote - jaar huwelijksluiting; al of niet eerste huwelijk - aantal kinderen uit bestaande huwelijk levend geboren; aantal overleden kinderen < 6 jaar <p>1960</p> <ul style="list-style-type: none"> - jaar sluiting van bestaande huwelijk - eerder gehuwd geweest - aantal levend geboren kinderen uit bestaande huwelijk <p>1971</p> <p>Voor gehuwde vrouwen, weduwen en gescheiden vrouwen</p> <ul style="list-style-type: none"> - aantal levend ter wereld gebrachte kinderen - indien gehuwd: aantal kinderen geboren uit huidige huwelijk; wonen laatst bedoelde kinderen nog bij haar? - datum huwelijksluiting (maand en jaar) - eerder gehuwd geweest: zelf en echtgenoot 	1920-1971
Onderwijs	<p>1930</p> <p>diploma Hoger Onderwijs (academisch gevormden)</p> <p>1947</p> <p>naam universiteit of Hogeschool; al of niet gepromoveerd; hoogste academische examens; studierichting en hoofdvak</p> <p>1960</p> <p><i>Hoofd huishouden/alleenstaande zonder beroep</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - dagonderwijs volgend - bezit van diploma MULO, ULO of 3-jarige HBS - eindexamen Gymnasium, HBS of MMS - onderwijzersakte, of een der akten M, K of N en zo ja welke - gestudeerd aan universiteit, hogeschool, groot seminarie, naam, studierichting en hoofdvak, hoogst behaald examen <p><i>Personen met beroep</i></p> <p>Dezelfde vragen als hoofd huishouden/alleenstaande met toevoeging van:</p> <ul style="list-style-type: none"> - L.O., overige diploma's (MTS, HTS, KMA, SPD, GA.I, GA.II, GF, middenstand, vakdiploma's e.d.) <p>1971</p> <p>Personen van 12 jaar e.o.</p> <ul style="list-style-type: none"> - volledig dagonderwijs volgend a. indien ja: soort onderwijs, afdeling of studierichting, klas/studie- of leerjaar b. indien nee, na lager onderwijs nog minstens een jaar onderwijs gevolgd? 	1930, 1947, 1960, 1971

Vragen	Toelichting / bijzonderheden	Jaar resp. periode
Onderwijs (vervolg)	<p>Na lagere school minstens 1 jaar onderwijs gevolgd:</p> <ul style="list-style-type: none"> - VGLO, LAVO, (M)ULO, MAVO of VHMO, gymnasium, hbs, atheneum e.d.? - tenminste de derde klas van het VHMO met succes doorlopen? - soort diploma: ULO/MULO, HBS 3 j., Handelsdagschool, MMS of HAVO, HBS 5-/6-jarig A of B, Gymnasium A of B - andere gevolgde opleidingen: - LTS, Ambachtsschool, Leerlingstelsel, avondnijverheids-onderwijs, (landbouw)huishoudschool, Handelsavondschoon e.d - opleiding voor Onderwijsakte gevolgd. Zo ja, welke en welke akte behaald; behaalde MO- en N-akten - gestudeerd aan universiteit, hogeschool, groot-seminarie. Zo ja, welke, studierichting en hoofdvak, behaald kandidaats- en doctoraal examen, gepromoveerd 	1930, 1947, 1960, 1971
Adres bedrijf	<p><i>Personen met beroep: (zie ook: beroep)</i> Adreskaart t.b.v. een bedrijfsstatistiek (algemene bedrijfstelling): adres, naam en aard onderneming</p>	1930
Inkomen	<p>Vraag ter beoordeling andere gegevens; niet bedoeld om exacte inkomensopgave te verkrijgen</p> <p>1956</p> <ul style="list-style-type: none"> - inkomen hoofd huishouden beneden of boven loongrens sociale verzekeringen <p>1960</p> <p><i>Hoofd huishouden./alleenstaanden zonder beroep:</i> geheel of grotendeels uit eigen inkomen voorzien in levensonderhoud</p> <p><i>Werknemers met beroep:</i> Bruto loonklasse per maand</p> <p>1971</p> <ul style="list-style-type: none"> - voornaamste inkomensbron (arbeid, vermogen, pensioen/AOW/AWW/lijfrente, sociale uitkering/studiebeurs, onderhoud door echtgenoot/ouders/verzorgers) - indien AOW/AWW: daarnaast een uitkering bijstandswet, andere of geen andere inkomsten - bruto inkomensklasse 	1956, 1960, 1971
Woning (zie ook Huisvesting) ¹⁾	<p>1919</p> <ul style="list-style-type: none"> - plaats en aard van het perceel - aantal woningen in het perceel - eigendom woning van werkgever of Instelling van liefdadigheid - perceelsgedeelte woning - aantal gezinnen in woning - huurbedrag - nering, bedrijf, grond - eigen woning, vrije dienstwoning, onbewoonbaar verklaarde woning <p>1930</p> <p>aantal gestichten; aantal woningen (bewoond, leegstaand of in aanbouw), aantal schepen, wagens en gebouwen onderscheiden naar: bewoonde oorden en verspreide huizen</p> <p>1947</p> <ul style="list-style-type: none"> - bewoonde, onbewoonde woning of andere bewoonde ruimte - aard woonverblijf (boeren-, tuinders-, winkel-, bedrijfswoning) - al of niet gebruik van vertrekken als winkel of werkplaats (aanwezigheid bedrijfsruimte) - bouwwijze (geheel huis, vrijstaand, aangebouwd, ingebouwd, deel van pand) - woningindeling en -gebruik (aantal vertrekken, gebruik woning als logement, verhuur delen v.d. woning) 	1919; 1930-1971 (in 1919: gemeenten met meer dan 2 000 inwoners)

Vragen	Toelichting / bijzonderheden	Jaar resp. periode
Woning (zie ook Huisvesting) (vervolg)	<ul style="list-style-type: none"> - openbare aansluitingen (water, gas, elektriciteit) - eigendom en huurverhouding (bewoond door eigenaar; huur-, dienst-liefdadigheidswoning) - huur of huurwaarde - zie ook vraag naar <i>huisvesting</i> m.b.t. wijze van bewoning <p>1956</p> <ul style="list-style-type: none"> - aard woning (gewone woning, bedrijfswoning bijzondere wooneenheid, andere bewoonde ruimte) - eengezinshuis, deel meergezinshuis, deel van duplexwoning - eigendom van woningbouwcorporatie, overheid, particulier, particuliere instelling - bewoond door eigenaar (geheel, gedeeltelijk) - huur-, dienst- of liefdadigheidswoning - huurwaarde gewone woning - ligging der vertrekken (hoofdwoonvertrek, keuken etc.) naar verdieping - oppervlakte hoofdwoonvertrek resp. woonkeuken - woning met of zonder eigen toegangsdeur - woning is als of niet doorspuikbaar - voorziening van gas, water, elektriciteit - privaat binnen of buiten de woning (wijze van toegang, ventilatie, spoeling en afvoer) - al of niet een moestuin groter dan 50 m² - bouwjaar (bouwperiode) - woningwetbouw of andere overheidssteun <p>1960</p> <ul style="list-style-type: none"> - soort woning (gewone woning, woning met winkel en/of werkplaats, boerderij of tuinderswoning, noodwoning, woonschip) - bouwperiode (vóór 1946, 1946-56, 1957 of later) - aantal vertrekken voor huishouden/alleenstaande - aantal vertrekken gemeenschappelijk gebruikt met andere huishoudens/alleenstaanden <p>1971</p> <ul style="list-style-type: none"> - hoofdbewoner met of zonder inwoning; zelf inwonend - telefoon aan huis - hoeveel vertrekken op het woonadres in gebruik voor beroep/bedrijf - indien inwonend: hoeveel vertrekken gehuurd; vrije keuken, gemeenschappelijk gebruik van keuken - woonverblijf bewoond door een of meer huishoudens of alleenstaande; woning zonder hoofdbewoner; tweede woning; leegstaande woning - aard woonverblijf: gewone woning, woning met winkel en/of werkplaats, boerderij of tuinderswoning - woonverblijf bewoond door eigenaar; zo niet: eigendom van gemeente, woningbouwvereniging, particulier, particulier instelling - woonverblijf: woningwetwoning, dienstwoning, liefdadigheidswoning - huurwaarde van het woonverblijf; in- of exclusief kosten voor verbruik van water, brandstof, andere kosten - woning is al of niet deel van complex van tenminste 4 woningen voor bejaarden of studenten/werkende vrouwen of derg. - woning: eengezinshuis (vrijstaand, aangebouwd aan 1 of 2 zijden), flat of benedenwoning, deel van bedrijfsgebouw - ligging hoofdwoonvertrek: souterrain, begane grond, of verdieping - woning heeft al of niet eigen toegangsdeur - bouwperiode woning (wanneer gereedgekomen) - woning heeft openbare aansluiting op water, elektriciteit, gas - woning heeft (woon)keuken (minder dan 4 m², 4-12 m², 12 m² of meer), geen keuken - plaats privaat (w.c.): binnen of buiten de woning; geen privaat; afvoer privaat op openbaar riool; waterspoeling 	1919; 1930-1971 (in 1919: gemeenten met meer dan 2 000 inwoners)

Vragen	Toelichting / bijzonderheden	Jaar resp. periode
Woning (zie ook Huisvesting) (vervolg)	<ul style="list-style-type: none"> - woning heeft al of niet: lavet of wastrog, badkuip of douche - woning heeft al of niet eigen c.v., blokverwarming, stads- of wijkverwarming; voornaamste voor verwarming gebruikte brandstof (kolen, olie gas, andere brandstof) 	1919; 1930-1971 (in 1919: gemeenten met meer dan 2 000 inwoners)
Bedrijf	1930 <ul style="list-style-type: none"> - naam en adres - soort zaak/bedrijf - eigenaar of huurder - N.V. of andere rechtsvorm - compagnons en namen ervan - winkel of zaak met winkel verbonden - soort artikelen in verkoop - bedrijf in woning gevestigd of niet - indien schipper: naam van schip, laadvermogen en briefadres - leeftijd bedrijfshoofd - nationaliteit bedrijfshoofd - aantal medewerkende familieleden naar leeftijdscategorie - aantal werknemers naar leeftijdscategorie - indien krachtwerktuigen, voertuigen, vaartuigen en trekdieren: soort, aantal, PK, passagiersplaatsen 	

* Voor de tellingen van 1795-1889 is de vraagstelling (variabele) afgeleid uit de gepubliceerde gegevens.

¹⁾ Behalve de antwoorden op vragen aan de bevolking werden door de tellers (en/of gemeenteambtenaren) meestal ook gegevens waargenomen/genoteerd betreffende het al of niet bewoond zijn van huizen/percelen resp. schepen/woonwagens, en soms ook de bestemming van onbewoonde huizen (1859), het aantal grondeigenaren (1829) en het aantal bunders (hectaren) van grondeigenaren (1829-1869). Ook noteerden de tellers, veelal op de telregisters (met adressen), welke personen afwezig waren.

Bijlage 3

Vragenlijst Volkstelling 1899

MODEL E. — Gemeente:	8ste VOLKSTELLING. N ^o . (Wet van 22 April 1879, <i>Sibl.</i> n ^o . 63). (Koninklijk besluit van 2 Mei 1899 <i>Sibl.</i> n ^o . 113).	Hoofden van gezinnen.
<p>moet voor zich zelf en voor elk die in $\frac{\text{zijn}}{\text{haar}}$ gezin leeft — onverschillig of zij op het tijdstip der volkstelling in de woning aanwezig of tijdelijk afwezig zijn — eene kaart invullen en wel:</p> <p>voor elken <i>mannelijken</i> persoon, eene <i>blauwe</i> kaart; voor elke <i>vrouwelijke</i> persoon, eene <i>witte</i> kaart;</p> <p>en bovendien eene kaart voor elk die <i>tijdelijk aanwezig</i> is in $\frac{\text{zijne}}{\text{hare}}$ woning (huis of gedeelte van een huis, schip of woonwagen), en wel:</p> <p>voor elken <i>mannelijken</i> tijdelijk aanwezige, eene <i>oranje</i> kaart; voor elke <i>vrouwelijke</i> tijdelijk aanwezige, eene <i>rose</i> kaart.</p>		
Hierbij behooren:		
_____ <i>blauwe</i> kaarten.		
_____ <i>witte</i> kaarten.		
_____ <i>oranje</i> kaarten.		
_____ <i>rose</i> kaarten.		
	<p>De kaarten moeten worden ingevuld overeenkomstig den toestand te middernacht tusschen 31 December 1899 en 1 Januari 1900.</p> <p>De kaarten worden dadelijk na Nieuwjaar door een volksteller teruggehaald.</p> <p>Deze omslag moet daarbij ook teruggegeven worden.</p> <p>Ieder die verkeerde of niet genoeg kaarten ontvangen heeft, moet dat zeggen aan den volksteller op het oogenblik, dat deze de kaarten terughaaft.</p>	
Wijk of afdeling _____	Nummer van het huis _____	
Dorp, gehucht of buurtschap _____	of naam van het schip _____	
Straat of gracht _____	(Indien het gezin in eenen <i>woonwagen</i> leeft, dan het woord „woonwagen” hier in te vullen).	
	Binnen de kom	
	Buiten	
<p>Aan de ommezijde van dit stuk worden voorschriften en inlichtingen gegeven omtrent de invulling der kaarten.</p>		

MODEL A.

8ste VOLKSTELLING.

N^o.

(Wet van 22 April 1879, *Stb.* n°. 63) (Kon. besluit van 2 Mei 1899, *Stb.* n°. 113.)

Kaart voor een **MAN**
(of jongen).

Gemeente:

Wijk of dorp en:

VRAGEN.	ANTWOORDEN.
1 Familienaam en voornamen (voluit geschreeven) van hem wien deze kaart betreft.	1.
2. Leeft hij afzonderlijk of in een gezin?	2.
3. Zoo hij in een gezin leeft, is hij dan daarin als hoofd? of als zoon? of in andere betrekking van verwantschap, zoo ja, welke? of als inwonend niet-verwant? of als kostganger of bestedeling? of in dienstbetrekking?	3.
4. Dag, maand en jaar der geboorte.	4.
5. Waar is hij geboren? (Gemeente en provincie te vermelden. Is hij in eene Nederlandsche kolonie of buitenslands geboren, dan te vermelden de plaats en het land.)	5.
6. Tot welk land (nationaliteit) behoort hij? (Dit alleen te beantwoorden voor hem die geen Nederlander is.)	6.
7. Is hij ongehuwd? of gehuwd? of weduwnaar? of gescheiden van echt? of gescheiden van tafel en bed?	7.
8. Behoort hij tot eene kerkelijke gezindte? zoo ja, welke? (Zeer bepaald aanduiden: <i>lijcevoeteld</i> : Nederduitsch Hervormd, Hersteld Lutherisch, Roomsche-Katholiek, Oud-Roomsch, Portugeesch Israëlitisch, enz.)	8.
9. Indien hij een ambt of bediening bekleedt in dienst van den Staat, eene provincie, eene gemeente, een waterschap of eene kerk, zonder te behooren tot de personen, bedoeld in vraag 10: Welk ambt of bediening bekleedt hij dan? (Vermelden den titel, waaronder hij is aangesteld of in dienst genomen.)	9.
10. Indien hij, in eenig vak van handel of nijverheid, kunst of wetenschap werkzaam zijnde, eenig beroep of eenig ambacht of handwerk uitoefent, alsdan de volgende vragen te beantwoorden: a. In welk vak is hij werkzaam? (Duidelijk opgeven, b.v. handel in kruidenierswaren, machinefabricage, ijzersmederij, landbouw, bouwvak, enz.) b. Welk beroep, of ambacht, of handwerk oefent hij in dat vak uit? (Duidelijk opgeven, b.v. kruidenier, draaier, smid, boer, timmerman, enz.) I. Indien hij hoofd is van eene zaak, van eene inrichting, van een bedrijf of onderneming: c. Is hij dat dan voor eigen rekening? of als bestuurder voor rekening van een ander? II. Indien hij in dienstbetrekking is: d. In welke betrekking is hij dan werkzaam? (Duidelijk opgeven, b.v. onderdirecteur, bureauchef, opzichter, meesterknecht, knecht, gruel, enz.) e. In wiens dienst of in welke zaak, inrichting, bedrijf of onderneming is hij werkzaam?	10.
11. Vragen voor hoofden van gezinnen (a, b. en c.) en voor afzonderlijk levende personen (b. en c.): a. Hoeveel personen wonen in zijn gezin samen? (hij zelf medegerekend.) b. Hoeveel vertrekken bewoont hij (met zijn gezin)? (Keukens, glaslichte serres en alkoves mede te rekenen; bedsteden niet. Kelders, zolders en stalen alleen dan mede te rekenen, als zij bewoond worden of aldaar geregeld nachtverblijf gehouden wordt. Winktruimten niet mede te rekenen. Zij die een schip of wagen bewonen moeten dit hier <i>soortdies</i> vermelden.) c. Hoeveel dezer vertrekken staan door een raam of deur in onmiddellijke gemeenschap met de buitenlucht?	11 a.
12. a. Was hij in den nacht van 31 December 1899 op 1 Januari 1900 in zijne woning aanwezig? b. Zoo niet, waar was hij toen? (Zoo nauwkeurig mogelijk adres opgeven. <i>Bijvoorbeeld</i> : „als milicien te . . . met vacantie bij . . . te . . . op zee aan boord van . . . enz.) Heeft hij op het tijdstip der telling geen nachtverblijf waar hij aldaar vertoef, dan wordt hij geacht op dat tijdstip daar te zijn, waar hij het eerstvolgende nachtverblijf heeft.)	12. a.

Overtreding van de voorschriften betreffende de volkstelling wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste veertien dagen of geldboete van ten hoogste honderd gulden.
(Artikel 29 der wet van 15 April 1886, *Staatsblad* n°. 64.)

Aldus beantwoord door mij
(Handteekening van hem of haar die de kaart heeft ingevuld of doen invullen.)

Bijlage 4

Vragenlijst A Volkstelling 1971 (enkele pagina's)

14e ALGEMENE VOLKSTELLING
ANNEX WONINGSTELLING

CENTRAAL BUREAU
VOOR DE STATISTIEK

cbs

VRAGENLIJST A

VOOR EEN
HOOFD VAN EEN
HUISHOUDEN
OF VOOR EEN
ALLEENSTAANDE

DE OP DEZE OMSLAG IN TE VULLEN GEGEVENS ZIJN
BESTEMD VOOR DE CONTROLE EN BIJWERKING
VAN HET GEMEENTELIJK BEVOLKINGSREGISTER
DE OP BLAD 1 EN VOLGENDE IN TE VULLEN GEGEVENS
ZIJN UITSLUITEND BESTEMD VOOR STATISTISCHE
BEWERKING BIJ HET CENTRAAL BUREAU VOOR DE
STATISTIEK

1a ACHTERNAAM : _____

N.B. Voor gehuwde en gehuwd geweest zijnde vrouwen tevens
eigen achternaam — meisjesnaam — vermelden

b VOORLETTERS : _____

2 GESLACHT (M OF V) : _____

3 GEBOORTEDATUM
EN -JAAR : _____

4 STRAAT EN HUISNR. : _____

5 GEMEENTE

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9

IBM 101

109 110

NUMMER ONDER-DEEL	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
TEL.GEB.	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
TEL.REG.	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
VOLG-NUMMER	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
INW.	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9

VRAGEN VOOR ALLE PERSONEN

1 GESLACHT MAN   VROUW

2 IS HIJ/ZIJ GEHUWD   GESCHIEDEN VAN TAFEL EN BED   WEDJW. NAAR OF WEDUWE

3a GEBOORTEMAAND

JAN	FEB	MRT	APR	MEI	JUN	JUL	AUG	SEP	OKT
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
NOV	DEC								
☐	☐								

b EERSTE DRIE CIJFERS GEBOORTEJAAR

100	101	102	103	104	105	106	107	108	109
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

c LAATSTE CIJFER GEBOORTEJAAR

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

4a IS HIJ/ZIJ GEBOREN IN DE HUIDIGE WOONGEMEENTE?

JA   NEEN

b WANNER IS HIJ/ZIJ (VOOR HET LAATST) IN DEZE GEMEENTE KOMEN WONEN?

BIJ DE GEBOORTE	VOOR 1930	1930 T/M 1939	1940 T/M 1944	1945 T/M 1949	1950 T/M 1954	1955 T/M 1959	1960 T/M 1964	1965 T/M 1969	NA 1969
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

5 INDIEN NIET IN DE HUIDIGE WOONGEMEENTE GEBOREN, IN WELKE PROVINCIE IS HIJ/ZIJ DAN GEBOREN?

GR   FR   DR   OV   GLD   UTR   N-H   Z-H   ZLD   N-B   L

INDIEN GEBOREN IN HET BUITENLAND VRAAG 5 AAN DE ACHTERZIJDE VAN DIT BLAD INVULLEN

GL

1

Y X 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

112 113

6a OEFENT HIJ/ZIJ EEN BEROEP UIT? JA NEEN

b ZO NEEN, IS HIJ/ZIJ DAN

WERKZAAM IN EIGEN HUSHOU- DEN OF IN DAT VAN OUDERS	GEPEN- SIONEERD AOW, AWW, TREKKER, RENTENIER OF DERG	SCHO- LIER OF STU- DENT	WERK- LOOS, WERK- ZOE- KEND	GEEN BEROEP OM ANDERE REDE
---	---	-------------------------------------	---	--

7a IS HIJ/ZIJ BIJV DOOR ZIEKTE, ONGEVAL, OUDERDOM, AANGEBOREN GEBREK OF DERG AANGEWZEN OP HULP VAN ANDEREN SPECIALE HULPMIDDELEN

7b ZO JA, BETREFT DEZE HULP (DIT HULPMIDDEL) EIGEN VER- HUSHOUDE- TAKEN OF VERPLAAT- ZORGING LIJKE TAKEN SING BUITENSHUIS

c IS DAARBIJ SPRAKE VAN VOORT- DURENDE BEDLEGERIGHEID? JA NEEN

8 IS HIJ/ZIJ HOOFD V/E ECHTGENOTE ONGEH. KIND ALLEEN- HUSHOUDEN V/H HOOFD V/H HOOFD STAAND

INDIEN HIJ/ZIJ EEN ANDERE PLAATS IN HET HUIS- HOUDEN INNEEMT, VRAAG 8 AAN DE ACHTERZIJDE VAN DIT BLAD INVULLEN

9 WELKE IS ZIJN/HAAR KERKELIJKE GEZINDTE? NEDERL. ROOMS- GERE. GERE. GEEN HERV. KATH. KERKEN (VRIJGEM.)

INDIEN EEN ANDERE GEZINDTE OF HUMANIST VRAAG 9 AAN DE ACHTERZIJDE VAN DIT BLAD INVULLEN

10 WELKE IS ZIJN/HAAR NATIONALITEIT? NEDER- BEL- DUIT- ITA- ZONDER LANDSE GISCHE SE LIAANSE (STAATLOOS)

INDIEN EEN ANDERE NATIONALITEIT VRAAG 10 AAN DE ACHTERZIJDE VAN DIT BLAD INVULLEN

PH

SG 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

KG 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

NA 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

2

Y X 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

115 116

11 WAT IS ZIJN/HAAR VOORNAAMSTE BRON VAN INKOMEN (LEVENSONDERHOUD) IN 1970 GEWEEST?

INKOMEN UIT ARBEID (LOON, SALARIS, WINST)	VER- MO- GEN	PEN- SIOEN, AOW, AWW, LIJFRENTE	SOCIALE UIT- KERING, STUDIE- BEURS	ONDERHOUD DOOR ECHT- GENOOT, OUDERS, VERZORGERS
---	--------------	---------------------------------	------------------------------------	---

12 INDIEN AOW/AWW GENIETEND, HEEFT HIJ/ZIJ DAARNAAST EEN UITKERING BIJSTANDSWET ANDERE INKOMSTEN GEEN ANDERE INKOMSTEN

13 IN WELKE KLASSE VALT ZIJN/HAAR TOTALE EIGEN BRUTO INKOMEN (zie los bijgevoegde toelichting)

KLASSE	GEEN EIGEN INKOMEN, GEEN PENSIOEN, UITKERING OF DERG.
A B C D E	☐ ☐ ☐ ☐ ☐

ALLEEN VOOR GEHUWDE VROUWEN, WEDUWEN EN GESCHIEDEN VROUWEN

1 HOEVEEL KINDEREN HEEFT ZIJ IN TOTAAL LEVEND TER WERELD GEBRACHT? (reeds overleden kinderen meetellen)

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
10	11	12	13	14	15	16	17	18+	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

INDIEN THANS NOG GEHUWD

2a HOEVEEL VAN DEZE KINDEREN ZIJN GEBOREN UIT HAAR HUIDIGE HUWELIJK?

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
10	11	12	13	14	15	16	17	18+	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

b WONEN LAATSTBEDOELDE KINDEREN NOG ZONDER UITZONDERING BIJ HAAR? JA NEEN

c WANNEER IS HAAR HUIDIGE HUWELIJK GESLOTEN?

• HUWELIJKSMAAND

JAN	FEB	MRT	APR	MEI	JUN	JUL	AUG	SEP	OKT
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
NOV	DEC								
☐	☐								

• EERSTE DRIE CIJFERS HUWELIJKSJAAR

188	189	190	191	192	193	194	195	196	197
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

• LAATSTE CIJFER HUWELIJKSJAAR

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

d EERDER GEHUWD GEWEEST? ZIJZELF JA NEEN HAAR ECHTGENOOT JA NEEN

☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
--------------------------	--------------------------	--------------------------	--------------------------	--------------------------	--------------------------	--------------------------	--------------------------	--------------------------	--------------------------

3

Y X 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Inhoud

Hoofdstuk 2. Intrekking Volkstellingenwet. Registertellingen; op weg naar volkstellingen nieuwe stijl 1979–2000.	89
1. Inleiding	89
2. Wettelijke regelingen en doeleinden	90
2.1 De wettelijke voorbereiding van de Volkstelling 1981 – Algemeen – Privacy en het gebruik van de gemeentelijke bevolkingsregisters –	90
2.2 Proeftellingen 1979 en intrekking van de Volkstellingenwet in 1991. . .	92
2.3 De volkstellingen 1981 en 1991 in de Europese Gemeenschappen.	93
3. Methode van onderzoek	95
3.1 Inleiding	95
3.2 Register- en structuurtellingen van de bevolking	96
3.2.1 Registertellingen	96
3.2.2 Structuurtellingen	97
3.2.3 Steekproefonderzoeken	98
3.2.4 Huishoudensstatistiek – Algemeen – Institutionele huishoudens –	99
3.3 Sociaal Statistisch Bestand	100
3.4 Gegevensverzameling en -verwerking	101
4. Geheimhouding individuele gegevens	102
5. Publicaties	103
5.1 Algemeen	103
5.2 Overzicht.	104
6. Op weg naar volkstellingen nieuwe stijl	104

Geraadpleegde bronnen en literatuur 106

Bijlagen

1. Vragenlijst Proeftelling 1981 (enkele pagina's).....110

2. *Intrekking Volkstellingenwet. Registertellingen; op weg naar volkstellingen nieuwe stijl 1979–2000*

Jacques van Maarseveen

Onvoldoende medewerking van de bevolking verhinderde na de Volkstelling 1971 de voortzetting van de tienjaarlijkse integrale volkstellingen. Zowel nationaal als internationaal bleef de behoefte aan gedetailleerde informatie over de structuur van de Nederlandse bevolking bestaan. Na een uitvoerige discussie in de Centrale Commissie voor de Statistiek en de Tweede Kamer en na proeftellingen werd besloten de Volkstelling 1981 uit te stellen. Dit leidde tot afstel en tot afschaffing van de Volkstellingenwet in 1991. Het CBS heeft in dit informatieverlies voorzien via registertellingen, aangevuld met grootschalige steekproefonderzoeken als de Arbeidskrachtentelling, de Enquête Beroepsbevolking en het Woningbehoeftenonderzoek (zie: deel 1, hoofdstukken 3 en 4). In deze bijdrage passeren de ontwikkelingen na 1971 de revue, waarbij de aandacht zich richt op de demografische basisgegevens die bij een volkstelling worden verkregen. In dit verband wordt ook kort stil gestaan bij de ontwikkeling van een Sociaal Statistisch Bestand waaraan in de nabije toekomst bevolkingsgegevens ontleend zullen worden voor de volkstelling in de Europese Unie.

1. *Inleiding*

De Volkstelling 1971 is de laatste in Nederland gehouden traditionele telling. Proeftellingen voor een volgende telling in 1981 toonden aan dat de non-response zo hoog was, dat een nieuwe integrale telling niet meer mogelijk was. Wel diende Nederland nog steeds in het kader van de Europese Gemeenschap volkstellingsgegevens op te leveren. Om toch aan de internationale verplichtingen te voldoen heeft Nederland vervangende informatie samengesteld afkomstig uit de bevolkingsstatiek (gebaseerd op de volledige bevolkingsregistratie) en uit omvangrijke steekproefonderzoeken. Voordelen waren: de lagere kosten en het eerder beschikbaar komen van de gegevens.

Vergaande regionale uitsplitsingen, zoals op wijk- en buurtniveau of voor kleinere bevolkingsgroepen, bleven echter uitgesloten. De responsebereidheid bij massale tellingen met huis-aan-huis bezoek is echter tot op heden onvoldoende gegarandeerd, zodat voor de toekomst gestreefd wordt naar een combinatie van basisgegevens, ontleend aan registraties in combinatie met gegevens afkomstig uit steekproefonderzoeken.

2. *Wettelijke regelingen en doeleinden*

2.1 *De wettelijke voorbereiding van de Volkstelling 1981*

Algemeen

De voorbereiding voor de vijftiende Volkstelling, te houden in 1981, kreeg in een vroeg stadium ministeriële aandacht. Reeds in 1974 had de minister van Economische Zaken aan de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) gevraagd of de integrale volkstelling zou kunnen worden vervangen door deel- en steekproefonderzoeken (Brief 1974). Volledige vervanging van een integrale telling door een telling op steekproefbasis achtte de Commissie, gezien de noodzakelijke regionalisering voor onderzoek, planning en beleid, niet mogelijk. Het voorstel van het CBS was om een integrale telling te houden op basis van het bevolkingsregister en een steekproef voor aanvullende gegevens (Brief 1977 arch. CBS). Dit plan werd door regionale, planologische en wetenschappelijk instellingen afgewezen. Daarop stelde het CBS voor om behalve een integrale telling op basis van de demografische gegevens van het bevolkingsregister tevens via veldwerk een telling op integrale basis te houden voor de overige gegevens (Nota 1978 arch. CBS). Alle voor- en nadelen afwegend adviseerde de CCS dat aan een integrale telling (via veldwerk) toch de voorkeur moest worden gegeven.

Op 28 november 1978 werd in de Tweede kamer de motie Brinkhorst (D'66) aangenomen waarin de regering werd verzocht geen maatregelen te treffen tot het houden van een volkstelling alvorens overleg met de Kamer was gepleegd. In een schrijven van 17 november 1978 had de minister van Economische Zaken aan de Tweede Kamer het doel en nut van een volkstelling uiteengezet. Hierin stelde de minister dat de volkstelling was uitgegroeid van een demografische tot een sociale structuurtelling, waarin de demografische gegevens het bindende element vormen in de beschrijving van actuele structuren met betrekking tot: samenlevingsvormen en wonen, onderwijs en opleiding alsook arbeidsmarkt en woon- werkverkeer. De volks- annex woningtelling, aldus de minister, vervulde een centrale functie binnen het geheel van sociale statistieken van het CBS voor:

- a. algemene achtergrondgegevens ten behoeve van andere statistieken;
- b. gegevens die (vooralsnog) niet via bestaande registratiesystemen of enquêtes verkrijgbaar zijn;
- c. gegevens ten behoeve van het ijken van kleinschaliger steekproefonderzoek en het kiezen van onderzoekseenheden (HTK 1978-'79).

Tevens ging de minister in zijn schrijven in op de vraag of een integrale telling zou kunnen worden vervangen door een telling op steekproefbasis. Daarbij deelde hij de conclusie van de CCS mee om tegen de achtergrond van de reacties van de belangrijkste gebruikers van de censusgegevens de komende volkstelling op integrale basis uit te voeren. De minister had na overleg met de CCS aan zijn

schrijven een notitie toegevoegd, die het CBS op het verzoek van de Commissie had samengesteld (Brief 1979a arch. CCS). De notitie "Nadere beschouwingen betreffende de Volkstelling 1981" ging met name in op de kwestie steekproef versus integrale telling. Verschillende varianten passeerden daarbij de revue. De minister gaf daarbij zijn voorkeur aan de variant die bestond uit een combinatie van verzameling van:

- a. een beperkt aantal gegevens op integrale basis
  - voor personen uit het bevolkingsregister,
  - voor huishoudens en woningen in het veld
- b. alle overige gegevens over personen, huishoudens en woningen op steekproefbasis.

De voordelen waren: een geringere belasting van de gemeenten, een kleiner tellerscorps, snellere oplevering van de resultaten en geringere kosten. Tenslotte zegde de minister toe, vooruitlopend op wijzigingsvoorstellen in de Volkstellingenwet, dat ter bescherming van de persoonlijke levenssfeer de telformulieren zonder naamsvermelding het CBS zouden bereiken (HTK 1979a). Ook de CCS, in principe voorstander van een integrale telling, sloot zich tenslotte bij deze variant aan. De Commissie adviseerde een steekproef fractie van 1 op 5 voor aanvullend onderzoek, daarbij verwijzend naar een nota van het CBS over de wijze waarop het informatieverlies gecompenseerd kon worden. Dit aanvullend onderzoek betrof kleinere gebiedseenheden en deelpopulaties alsmede de thema's onderwijs, arbeid en forensisme (Brief 1979b).

Privacy en het gebruik van de gemeentelijke bevolkingsregisters

Een van de overwegingen van de motie Brinkhorst was dat er geen telling gehouden moest worden als er geen voldoende wettelijke waarborgen bestonden ter bescherming van persoonlijke gegevens. Een algemene wet op de privacybescherming kwam in de periode vóór 1981 niet tot stand, maar wel werd een *wetsontwerp tot wijziging van de Volkstellingenwet 1970* op 13 september 1979 aan de Tweede Kamer aangeboden. Daarbij werd voorgesteld het gebruik van de telling voor administratieve controles, het toepassen van sancties bij niet deelnemen en het koppelen met andere persoonsgegevens af te schaffen of te verbieden. Tevens werd voorzien in een Commissie van toezicht 'Op het naleven van regelen ter bescherming van de privacy voor elke Volkstelling' (HTK1979).

Wanneer we bij deze wetswijziging stilstaan dan valt op dat in het zo juist genoemde wetsontwerp werd voorgesteld de verantwoordelijkheid van de Directeur-Generaal zo te wijzigen dat deze er zorg voor zou dragen, dat de gegevens van de volkstelling niet in verband zouden worden gebracht met andere gegevens omtrent individuele personen. (HTK 1979) Dit betekende impliciet dat de controle op de gemeentelijke bevolkingsregisters geheel zou vervallen en bovendien dat de verantwoordelijkheid voor de telling zonder enige beperking in handen van de Directeur-Generaal zou komen te liggen. Daarnaast kwam de minister met het voorstel voor de instelling van de Commissie van toezicht duidelijk tegemoet aan de bij de Volkstelling

1971 duidelijk gemanifesteerde negatieve gevoelens onder de bevolking ten aanzien van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. De commissie mocht overigens geen bemoeienis hebben met de statistische aspecten van de volkstelling. Anders zouden overlappings ontstaan met de taken van de CCS en het CBS.

Verrassend was dat voor de gehele bevolking de volgende gegevens niet met behulp van de vragenlijst zouden worden verzameld maar rechtstreeks ontleend aan de gemeentelijke bevolkingsregisters: geslacht, geboortedatum, burgerlijke staat, plaats in het gezin, nationaliteit, geboorteplaats, jaar van vestiging in huidige woongemeente en datum (laatste) huwelijk. Met uitzondering van (integraal te verzamelen) gegevens over aantallen woningen en huishoudens zouden de overige gegevens (zoals over beroep, bedrijf, onderwijs, samenstelling huishoudens en wijze van huisvesting) via steekproefonderzoek worden verkregen. Belangrijk is dat bij deze werkwijze wel een koppeling van de registergegevens nodig was aan de in het veld te verzamelen gegevens. Uitvoerig werd dan ook in de Memorie van Toelichting nagegaan hoe zonder enige aantasting van de privacybescherming de organisatie bij gemeenten en het CBS als gevolg van deze nieuwe werkwijze zou kunnen verlopen (HTK 1979b).

Interessant is dat acht jaren na de commotie rondom de telling van 1971 nu officieel werd voorgesteld gebruik te maken van de registergegevens voor de vorming van een bestand met basisgegevens. Trouwens geen geheel nieuw voorstel. Methorst had als Directeur-Generaal van het CBS reeds in de dertiger jaren een soortgelijk plan op tafel gelegd. Overigens tevergeefs. Hij had namelijk een – voor die tijd revolutionair – voorstel gedaan om de persoonsgegevens van de ingezetenen te ontfemen aan de nieuw op te zetten bevolkingsadministratie en aanvullende gegevens (o.a. over godsdienst, beroep en huwelijksvruchtbaarheid) bij de ingezetenen per post op te vragen (Brief 1937 arch CCS)¹⁾.

2.2 Proeftellingen 1979 en intrekking van de Volkstellingenwet in 1991

Tot een parlementair besluit over deze wetswijziging is het echter niet gekomen. In de eerste plaats werd het CBS geconfronteerd met de uitkomsten van twee proeftellingen in de loop van 1979. De eerste was bedoeld om de vragenlijst te testen en de tweede om de organisatie van het veldwerk te toetsen. De eerste proeftelling liet een onverwacht hoge non-response zien van 26% (Nota 1979b arch. CBS). Een kwalitatief onderzoek door een onafhankelijk instituut bevestigde dit beeld (ISB 1980). Voorts werd bij de behandeling van het voorstel tot wetswijziging in de vaste Commissie voor Economische Zaken aangedrongen op een volkstelling waarbij volstrekt vrijwillige deelname en volstreekte anonimiteit van de verstrekte gegevens zou gelden (HTK1980a). In dit licht gezien was het niet vreemd dat de CCS in haar vergadering van 11 maart 1980 haar grote zorg uitte over de te verwachten onbetrouwbaarheid van de statistische uitkomsten. Haar advies aan de minister was “de telling voorlopig uit te stellen” (Brief 1980). De minister van Economische

Zaken kondigde daarop uitstel van de telling aan. "Er is", zo schreef hij, "een sociaal-psychologisch klimaat ontstaan dat ongunstig is voor het op korte termijn houden van een succesvolle volkstelling" (HTK1980b). Het wetsvoorstel, getiteld "Voorzieningen inzake het niet houden van een algemene volkstelling in de jaren 1980 en 1981" werd op 25 oktober 1980 aan de Tweede kamer aangeboden en werd 29 september 1981 in de Eerste kamer aangenomen (HTK1980c; HEK1981). Daarmee werd een integrale volkstelling voor onbepaalde tijd uitgesteld.

De formele grondslag voor het houden van een tienjaarlijkse telling verviel eerst in 1991. De minister van Economische Zaken had namelijk in 1988 een voorstel ingediend tot het intrekken van de Volkstellingenwet 1970 (HTK 1988). Een uitvoerig parlementair debat leidde in 1991 tot aanvaarding van het wetsvoorstel. Bij het voorstel tot afschaffing van de Volkstellingenwet in 1991 had de minister aan de Kamer een structureel plan van het CBS voorgelegd dat een alternatief bood voor de tienjaarlijkse Volks- (en woning)tellingen. Belangrijkste elementen daarin waren een combinatie

- van registertellingen op grond van de gemeentelijke bevolkingsadministratie, en
- een herijking van de woningvoorraad en twee structuurtellingen op steekproefbasis (vierjaarlijks Woningbehoefteonderzoek en een doorlopende Enquête Beroepsbevolking) met vrijwillige deelname.

Dit betekende een drastische kostenreductie: in plaats van eenmaal in de tien jaar ca. f 120 miljoen voor een deels integraal, deels steekproefsgewijze verzameling een bedrag van f 35 miljoen gespreid over de eerstkomende tien jaar vanaf 1991 (HTK 1988).

Terugblikkend is de grote commotie rond de Volkstelling 1971 vooral gericht geweest op het ontbreken van voldoende bescherming van de persoonlijke levenssfeer. Achteraf zegt Jan Holvast, lid van het Comité Waakzaamheid Volkstelling, was die commotie over de bedreiging van de privacy nog al "overdreven" en stelde "die volkstelling zelf niet zoveel voor" (Vuijsje 1997). Een belangrijk element bij de bedreiging van de privacy vormde de administratieve doelstelling van de telling: de controle van het bevolkingsregister. Dit heeft er toe geleid dat in 1979, toen er nog werd uitgegaan van een vijftiende Volkstelling in 1980 of 1981, aan de Tweede Kamer een wetsontwerp tot wijziging van de Volkstellingenwet 1970 werd voorgelegd waarin het gebruik van de telling voor dit doel expliciet was geschrapt (HTK 1979). Als er dus na 1971 volkstellingen waren gehouden volgens dit wetsontwerp, dan hadden uitsluitend statistische redenen de grondslag gevormd. De geschiedenis nam echter een andere wending.

2.3 De volkstellingen 1981 en 1991 in de Europese Gemeenschappen

Een bijzondere omstandigheid was in dit verband de verplichting die de Raad van de Europese Gemeenschappen (EG) de lidstaten inmiddels had opgelegd om een

algemene volkstelling te houden (EG 1973). Het boven besproken Nederlandse besluit tot uitstel van de Volkstelling 1981 heeft geleid tot dispensatie van de E.G.-bepaling tot het houden van de telling.

In de Europese Gemeenschap respectievelijk Europese Unie vindt namelijk eenmaal in de tien jaar aan het begin van een decennium (tijdvak: 1 maart tot en met 31 mei) een algemene volkstelling plaats. De Raad stelde hiervoor tot en met de telling van 1991 een bindende richtlijn op. Doel van de telling is de Europese Commissie te laten beschikken over voldoende betrouwbare, gedetailleerde en vergelijkbare gegevens over de bevolking, de werkgelegenheid en de huishoudens. De Commissie stelt hiertoe een tabellenprogramma samen met betrekking tot bepaalde demografische, beroeps- en sociale kenmerken van individuen, huishoudens en gezinnen (EG 1973; EG 1987).

Aan het opleveren van de gevraagde statistische gegevens voor 1981 en 1991 heeft het Bureau voldaan door het uitvoeren van een compensatieprogramma met behulp van bestaande onderzoeksuitkomsten. Dit compensatieprogramma hield voor 1981 onder meer in dat het CBS de oorspronkelijk niet geplande Arbeidskrachtentelling toch zou uitvoeren; het steekproefpercentage werd, als gevolg van het wegvallen van de volkstelling, verhoogd van de gebruikelijke 2,5 á 3% naar 5%. Daarmee kon, zij het voor regionale doeleinden beperkte, informatie over de beroepsbevolking, het woon-werkverkeer en het onderwijsniveau van de bevolking worden verkregen. De lopende bevolkingsstatistiek, aangevuld met specifieke registertellingen, kon gedetailleerde demografische informatie verschaffen. Ten dele konden aan de bestaande onderwijsstatistieken gegevens over opleidingen worden ontleend. Gegevens over huisvesting en huishoudens werden verzameld via het Woningbehoeftenonderzoek 1981 (een steekproef van ca. 1%). Ook hiervoor gold dat de regionale uitsplitsing van de uitkomsten beperkt was (HEK 1981; zie ook: deel 1, hoofdstukken 3 en 4).

Nadelen van deze alternatieve aanpak is dat minder informatie over kleine gebieden en kleine bevolkingsgroepen wordt verkregen en dat er tussen de verschillende tabelgegevens inconsistenties zijn. De voordelen zijn evenwel groot: geen enorme organisatorische piekbelasting voor het CBS, snellere verwerking en publicatie van gegevens, een grotere diversiteit aan gegevens, geen extra belasting voor gemeenten en respondenten, en aanmerkelijk geringere kosten (zie: par. 3.2).

Voor het jaar 1991, het jaar waarin de Volkstellingenwet werd ingetrokken, werd een soortgelijke procedure als voor 1981 toegepast. Gunstig voor Nederland was dat de Raad van de E.G in de richtlijn voor de Volkstelling 1991 had vastgelegd dat landen die niet in staat waren om een algemene telling te houden, konden volstaan met het leveren van de vereiste statistische gegevens op basis van alternatieve methoden, zoals registers of steekproefonderzoek (EG 1987). Van de E.G.-landen hebben in 1991 Denemarken, Duitsland en Nederland geen traditionele volkstelling gehouden. Denemarken kon door een combinatie van registertellingen gegevens

leveren. In Duitsland, dat niet in 1981 maar in 1987 een volktelling heeft gehouden, is voor 1991 gebruik gemaakt van een grootschalig steekproefonderzoek (Corbey 1994).

Steeds meer landen hebben evenals Nederland moeite om aan de inspanningsverplichting van een integrale volkstelling met veldwerk te voldoen. Voor de telling van het jaar 2001 is dan ook slechts sprake van 'aanbevelingen' door de Europese Commissie. Wel is evenals voorheen ook voor het jaar 2001 een tabellenprogramma samengesteld waarvoor gegevens worden gevraagd op nationaal en regionaal niveau. De gevraagde gegevens voor Nederland zullen afkomstig zijn uit een eind jaren negentig door het CBS opgezet Sociaal Statistisch Bestand, waarin gegevens zijn opgenomen afkomstig uit registraties in combinatie met informatie uit enquêtes (zie: par. 3.3).

3. *Methode van onderzoek*

3.1 *Inleiding*

Zoals gezegd werd voor het opleveren van Volkstellinggegevens in 1981 en later ook in 1991 noodgedwongen gekozen voor een combinatie van gegevens afkomstig uit een registertelling van de bevolkingsadministratie en aanvullende gegevens afkomstig uit steekproefonderzoeken, te weten de Arbeidskrachtentelling en het Woningbehoeftenonderzoek. Gegevens over de woningvoorraad waren afkomstig van de desbetreffende statistiek.

Beide steekproefonderzoeken waren zogenaamde 'surveys'. Een term die door het CBS werd opgevat als een steekproefonderzoek bij personen, waarbij de gegevens verkregen werden via enquêtering (zie: De Mast z.j.). Dit type onderzoek deed bij het CBS zijn intrede met het Budgetonderzoek 1935/'36, maar kwam eerst na de Tweede Wereldoorlog geleidelijk tot ontwikkeling, aanvankelijk met een verdere uitbouw van het budgetonderzoek, later met andere onderzoeken op het gebied van vakantie, vrije tijdbesteding, sparen en arbeid. In de zeventiger jaren volgde een meer systematische aanpak met 'surveys' op sociaal-economisch gebied en diverse terreinen van overheidszorg. Hieronder bevonden zich ook onderzoeken die voorheen onderdeel vormden van de volkstelling (zoals de thema's wonen, beroepsarbeid en gezinsvorming) maar nu – voornamelijk op landelijk niveau – aanmerkelijk meer informatie verschafften. Voor deze thema's was echter niet meer zoals voorheen informatie beschikbaar naar gemeenten of onderdelen van gemeenten zoals wijken en buurten. Wat betreft de thema's wonen en beroepsarbeid zij verwezen naar hoofdstukken 3 en 4 van deel 1. Gedetailleerde regionale demografische informatie is afkomstig uit register- en structuurtellingen (par. 3.2). Via

persoonsenquêtes, opgezet in de jaren zeventig, kwamen gegevens beschikbaar over de onderwerpen huwelijksvruchtbaarheid en kerkelijke gezindte, waarover voorheen in de volkstellingen informatie verschaftte (zie: par. 3.2.3).

3.2 Register- en structuurtellingen van de bevolking

3.2.1 Registertellingen

Een tweetal registertellingen is sinds 1971 gebruikt voor het leveren van gegevens in het kader van de volkstellingen van 1981 en 1991: die betreffende de stand van de bevolking en de woningvoorraad. Hieronder wordt nader ingegaan op de integrale registertelling van de bevolking. Voor de telling van de woningvoorraad zij verwezen naar hoofdstuk 4 van deel 1. Verder is in de jaren negentig een registertelling ontwikkeld van de institutionele huishoudens (zie: par. 3.2.4).

De registertelling van de bevolking kent een lange voorgeschiedenis. Sinds 1947 werden door het CBS jaarlijks langs administratieve weg overzichten samengesteld van de bevolking. Uitgangspunt van deze overzichten vormden de volkstellingen. Daarna werd de stand van de bevolking op basis van door gemeenten geleverde gegevens geactualiseerd (Tas 1984). Wanneer in de periode tussen 1971 en 1983 er naar het oordeel van gemeenten te grote afwijkingen dreigden te ontstaan met de werkelijkheid, werd in deze gemeenten op hun verzoek een registertelling (persoonskaartentelling) gehouden. Dit betrof naar schatting ca. 10 á 20 gemeenten per jaar. Verder was er op 1 januari 1976 voor het eerst een bestandsopname van de niet-Nederlandse bevolking. De eerste integrale registertelling vond plaats in 1983. De resultaten hiervan kwamen derhalve in de plaats van de langs administratieve weg verkregen overzichten. Dit betrof gegevens van de bevolking naar: *geslacht, geboortejaar, burgerlijke staat en land van nationaliteit*.

Daarna is 1987 een partiële registertelling gehouden bij gemeenten met een geautomatiseerd bevolkingsregister. Doel van deze telling was: de opzet van een statistiek die informatie zou verschaffen over de samenstelling van gezinnen en over enige kenmerken van personen in gezinnen en van niet in gezinsverband levende personen (Faessen en Prins 1988). Dit betrof alleen 393 gemeenten met een geautomatiseerd bevolkingsregister. Voor de overige gemeenten is een schattingsprocedure ontworpen, generalisatie genoemd, om over dezelfde gegevens te beschikken als voor de participerende gemeenten. Behalve de eerder genoemde demografische gegevens (als geslacht e.d.) werd in deze telling ook gevraagd naar het gezinsverband en naar een nadere adresaanduiding (woningverfijning). Op deze wijze kon een statistiek van gezinnen en van niet in gezinsverband levende personen worden samengesteld. Uit een vergelijking tussen de resultaten van deze telling met die van overeenkomstige categorieën van het Woningbehoeftenonderzoek bleek dat deze – ondanks de grote verschillen in doelstelling en methodiek – goed overeenkwamen (Faessen en Nollen-Dijcks 1989).

In 1990 en 1992 vonden opnieuw registertellingen plaats. Daarbij was behoefte aan meer informatie over niet-Nederlanders. Hoewel in beide gevallen gestreefd werd naar een integrale telling, bleek dit in de praktijk niet geheel te realiseren en konden alleen gemeenten met een geautomatiseerd bevolkingsregister aan de telling meedoen. Voor de ontbrekende gemeenten dienden gegevens te worden bijgeschat of overgenomen van bestaande administratieve overzichten. Het aantal variabelen werd daarbij in 1990 uitgebreid met die betreffende: *geboorteland, geboorteland vader en geboorteland moeder aangezien* de bestaande Statistiek niet-Nederlanders hierover geen gedetailleerde gegevens verschaft (Tas 1991). De telling van 1992 bevatte tevens de variabelen: *jaar van meest recente burgerlijke staatswijziging en jaar van meest recente vestiging in Nederland*. De gegevens zijn ontleend aan de geautomatiseerde gemeentelijke bevolkingsregisters. Van 448 van de 547 gemeenten werden bruikbare gegevens verkregen (Van der Heydt en Prins 1993). Wat het begrip bevolking betreft sluiten de gegevens, afkomstig uit de registertellingen, aan op het 'wettelijke' (de jure) begrip bevolking zoals voorheen gehanteerd bij de volkstellingen (zie: deel 1, hoofdstuk 1, par. 2.2.2).

3.2.2 Structuurtellingen

Met de registertellingen vond een herijking plaats van de stand van de bevolking. Deze stand werd maandelijks gemuteerd op basis van door gemeenten ingevulde specifieke telkaarten of andere papieren documenten. Het doormuteren van de gegevens leidde tot – zij het relatief geringe – inhoudelijke verschillen tussen bevolkingsstatistieken en de gemeentelijke bevolkingsregisters. Bij de papieren documenten vormden de demografische gebeurtenis (bijvoorbeeld geboorte, vestiging, vertrek etc.) het uitgangspunt. Dit veranderde toen op 1 oktober 1994 een landelijk geautomatiseerde basisregistratie van bevolkingsgegevens tot stand kwam, Gemeentelijke Basis Administratie persoonsgegevens genoemd (GBA). Het systeem verving de gemeentelijke bevolkingsregisters dat gebaseerd was op persoonskaarten. Dit oudere systeem was vanaf de Wet op de Bevolkingsregisters van 1887 onderworpen aan strikte regelingen (Verhoef 1995). De GBA is opgezet door het ministerie van Binnenlandse Zaken. Tot 1 oktober 1994 bestonden de gemeentelijke registers uit individuele gegevens opgenomen op een persoonskaart. Daarvoor is een elektronische persoonslijst (PL) voor in de plaats gekomen. Uit de in de GBA opgeslagen informatie worden zodra er een demografische gebeurtenis heeft plaatsgevonden, elektronische berichten gegenereerd bestaande uit een selectie van de over een persoon aanwezige variabelen. Eerst door het koppelen van de berichten over individuele personen kan een volledig overzicht worden verkregen van alle gegevens over de bij een demografische gebeurtenis betrokken personen (Prins en Harmsen 1994).

Vanaf 1 januari 1995 wordt jaarlijks een structuurtelling gehouden, gebaseerd op de GBA. Het gaat hierbij om een gedecentraliseerd registratiesysteem binnen een

systeem van locale andere registers. Voor het gebruik ervan is autorisatie vereist door de minister van Binnenlandse zaken (Prins 2000)². Eenmaal per jaar vindt een structuurtelling (op 1 januari) plaats, terwijl gedurende het jaar doorlopend informatie wordt ontvangen over demografische gebeurtenissen als geboorte, sterfte en migratie. Beide soorten data (stand- en stroomcijfers) mogen niet zodanig worden gecombineerd dat een actueel bevolkingsregister wordt gevormd.

3.2.3 Steekproefonderzoeken

Ter aanvulling op de gegevens afkomstig uit de registertellingen werden ten behoeve van het volkstellingsprogramma van 1981 en 1991 gegevens ontleend aan twee grootschalige steekproefonderzoeken, te weten de Arbeidskrachtentelling (Enquête Beroepsbevolking) voor de thema's *beroepsarbeid* (incl. onderwijs en opleiding, woon-werkverkeer) en het Woningbehoeftenonderzoek voor het thema *wonen* (incl. huishoudens). Aan beide onderzoeken wordt in resp. hoofdstuk 3 en 4 aandacht geschonken.

Voor de onderwerpen *huwelijksvruchtbaarheid* en *kerkelijke gezindte* werden via andere onderzoeken gegevens verkregen. Het CBS had namelijk in de zeventiger en tachtiger jaren een reeks onderzoeken ontwikkeld over thema's die voorheen een onderdeel vormden van de volkstelling en op landelijk niveau aanmerkelijk meer informatie verschafften. In dit verband betreft dit onderzoeken op het gebied van gezinsvorming (met vragen over huwelijksvruchtbaarheid) en leefsituatie (met vragen over kerkelijke gezindte en levensbeschouwing). Vanaf 1974 zijn door het CBS geregeld (in principe eenmaal in de vijf jaar) onderzoeken naar de gezinsvorming gehouden. Doel is om informatie te verzamelen over de relatie- en gezinsvorming in Nederland als aanvulling op de statistische gegevens gebaseerd op de bevolkingsregisters. Dit betreft o.m. informatie over het aantal kinderen (huwelijksvruchtbaarheid) en additioneel kindertal, het gebruik van geboorteregulering, het werken van de vrouw in combinatie met het krijgen van kinderen, alleen wonen, samenwonen/trouwen, ongehuwd ouderschap e.d. Het onderzoek richtte zich aanvankelijk alleen op jongere vrouwen tussen de 18 en 37 (of 38, 42 of 45) jaar en later op zowel jonge vrouwen als mannen (18-52 jaar)³. In de Leefsituatieonderzoeken die door het CBS vanaf 1974 geregeld zijn gehouden werd ook gevraagd naar de kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering waartoe men zich rekent (dus niet het formele lidmaatschap van een organisatie). Het Leefsituatieonderzoek richt zich op personen van 18 jaar en ouder (zonder de bevolking in instellingen en tehuizen). Ook het Onderzoek Gezinsvorming leverde gegevens over de kerkelijke gezindte⁴. Echter voor deze thema's was niet meer zoals voorheen informatie beschikbaar naar gemeenten of onderdelen van gemeenten zoals wijken en buurten. Daarnaast heeft het CBS onderzoek opgezet naar tal van nieuwe maatschappelijke thema's op gebied van gezondheid, rechtsbescherming en veiligheid, milieu, tijdsbesteding e.d. Al deze afzonderlijke onderzoeken zijn in 1997 opgenomen in het Permanent

Onderzoek Leefsituatie (POLS), een grootschalige doorlopende enquête bij ca. 90 000 personen dat elk jaar wordt gehouden en bestaat uit een vast gedeelte voor de demografische en sociaal-economische kenmerken en een variabel gedeelte voor diverse onderwerpen over de leefsituatie (Otten en Winkels). Door de grote steekproefomvang zijn de mogelijkheden tot detaillering sterk vergroot, terwijl tevens sprake is van een verbetering van de kwaliteit van de data.⁵⁾

3.2.4 *Huishoudensstatistiek*

Algemeen

Sinds de Volkstelling 1971 is het vierjaarlijkse Woningbehoeftenonderzoek tot 1993 de belangrijkste bron geweest voor samenstelling van gegevens over particuliere huishoudens. Personen in instellingen en tehuizen, de zogenaamde institutionele huishoudens, werden waargenomen in de Arbeidskrachtentelling 1981 (CBS 1986). Vanaf 1993 is een Jaarlijkse Huishoudensstatistiek samengesteld op basis de Enquête Beroepsbevolking (EBB). Nadeel van deze op steekproefbasis gebaseerde statistiek is dat de gegevens alleen op hoofdlijnen consistent zijn met de bevolkingsgegevens en beïnvloed worden door steekproeffluctuaties en non-respons. In 1998 is een nieuwe Huishoudensstatistiek ontworpen. Van personen op een adres met een éénduidige relatie tot elkaar worden namelijk de plaats in het huishouden en de samenstelling van het huishouden rechtstreeks afgeleid de GBA-gegevens. Dit blijkt voor ca. 93% van de adressen het geval. Voor de overige adressen zijn de variabelen 'samenstelling van het huishouden' en 'plaats in het huishouden' gebaseerd op imputaties op basis van de EBB. Een belangrijk voordeel van deze nieuwe statistiek is dat op microniveau consistentie bestaat tussen de bevolkingsstatistiek en de gegevens over huishoudens. Hiermee zijn weer, zoals destijds bij de integrale volkstelling, gegevens beschikbaar tot op gemeentelijk niveau alsmede voor kleine bevolkingsgroepen zoals allochtone huishoudens (Harmsen en Israëls 2001). In deze nieuwe Huishoudensstatistiek zijn gegevens opgenomen van zowel particuliere huishoudens als institutionele huishoudens. Derhalve een geavanceerde, integrale structuurtelling van huishoudens.

Institutionele huishoudens

De waarneming van institutionele huishoudens door tellers en enquêteurs is niet eenvoudig. In feite gaat het om de groep personen die overbleef, nadat op basis van het bevolkingsregister alle personen die op het adres van een gewone woning verbleven, waren geteld (zie: Harmsen en Winkels 1999). Tegenwoordig wordt van geautomatiseerde adressenbestanden gebruik gemaakt, hetgeen de waarneming vereenvoudigt.

De personen in instellingen en tehuizen worden eenduidig geïdentificeerd. De gegevens over deze personen worden afgeleid uit een koppeling van de gegevens van de GBA met een bij het CBS opgezet adressenregister van instellingen en

tehuizen. Sinds 1992 beschikt het CBS namelijk over het Adressenregister Institutionele Huishoudens (AIH). Dit register omvat alle adressen van institutionele huishoudens met per adres een aanduiding van de soort instelling. Koppeling met de GBA verschaft voor iedere persoon gegevens over onder andere geslacht en geboortedatum (Huis 1998).

De volgende instellingen werden in 1997 onderscheiden:

- verzorgingstehuizen;
- verpleegtehuizen;
- psychiatrische inrichtingen;
- gezinsvervangende tehuizen;
- en opvangcentra;
- opleidingsinternaten;
- kloosters;
- gevangenissen.

Ten behoeve van de Volkstelling 2001 van de E.U. wordt het Adressenregister Institutionele Huishoudens (AIH) gekoppeld met de categorie 'bijzondere woongebouwen' uit het woningregister (Statistiek woningvoorraad) en het Algemeen Bedrijfsregister (ABR). Dit levert informatie naar soort instelling op basis van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI). Tevens worden afzonderlijke gegevens verkregen van ministeries en gemeenten. Op grond van deze bronnen kunnen ook voor de Volkstelling 2001 van de Europese Unie gegevens worden verstrekt.

De volgende classificatie wordt daarbij gehanteerd:

- instellingen voor onderwijs;
- instellingen voor medische verzorging;
- tehuizen voor gepensioneerden en bejaarden;
- militaire instellingen;
- religieuze instellingen;
- andere instellingen.

3.3 *Het Sociaal Statistisch Bestand*

De verstrekking van demografische basisgegevens ten behoeve de Europese volkstellingenprogramma's 1981 en 1991 was op tellingen van de bevolkingsadministratie gebaseerd. Deze registertellingen waren integraal. In beginsel werden de demografische gegevens van alle ingeschrevenen waargenomen. Het integrale karakter ervan bood mogelijkheden tot vergaande regionale uitsplitsing van de verschillende gegevens. Dit betrof echter alleen de demografische kerngegevens. Voor de overige gegevens waren, zoals bleek, steekproefonderzoeken nodig omdat in de bevolkingsregisters geen sociaal-economische kenmerken zijn opgenomen.

Voor de tabellen van de EG-volkstellingen 1981 en 1991 werden de gegevens over arbeid, opleidingsniveau, huishoudens en wonen daarom ontleend aan de Arbeidskrachtentelling (resp. de Enquête Beroepsbevolking) en het Woningbehoeftenonderzoek. Om toch zo goed mogelijk aan de regionale wensen van de EG te voldoen werd in 1981 de steekproefomvang van de Arbeidskrachtentelling verhoogd. Ook de waarneming van het Woningbehoeftenonderzoek is in de periode 1985–1993 tot drie maal toe ten behoeve (en op kosten van) enkele provinciale besturen vergroot om op regionaal niveau gegevens over huisvesting en woningtekorten te kunnen samenstellen.

Het zou echter tot 1994 duren tot het CBS weer cijfers samenstelde over wijken en buurten voor alle gemeenten op eenzelfde tijdstip (Vliegen 1999). Met gebruikmaking van een Geografisch Basisregister (GBR) worden deze gegevens thans uit geautomatiseerde registraties afgeleid, zoals de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA) en het Woningregister van het CBS.

Intussen is het mogelijk geworden om in de toekomst weer vrijwel alle gegevens voor het Europese volkstellingprogramma samen te stellen. Dankzij geavanceerde automatiseringstechnieken, wetgeving ten aanzien van de privacybescherming en de CBS/CCS wet 1996 zijn nieuwe mogelijkheden ontstaan (Al en Bakker 2000). Door koppeling en integratie op microniveau van gegevens afkomstig van registraties en door aanvulling (imputatie) van de ontbrekende gegevens met data afkomstig van steekproefonderzoeken is in de nabije toekomst weer een volkstelling mogelijk. Door integratietechnieken is een bestand ontwikkeld, *Sociaal Statistisch Bestand (SSB)* genoemd, dat alle informatie bevat die het CBS heeft over personen, huishoudens, adressen en woningen. Niet elk record daarin zal volledig juist zijn, maar op het niveau van de te maken tabellen zullen de uitkomsten wel juist zijn (Al 2001; Laan 2000).

Kern van het SSB vormt de GBA. Hiermee worden alle bestanden gekoppeld. Koppeling geschiedt via een identificatienummer. De resultaten zijn hoopgevend: in bijna 99% van de records verloopt de koppeling succesvol. Via micro-integratie worden de gegevens consistent gemaakt (Bakker 2002). Behalve het verschaffen van gegevens voor de volkstellingstabellen kan het SSB ook benut worden voor andere doeleinden, waaronder als steekproefkader en als correctieinstrument bij selectieve respons in enquêtes.

3.4 Gegevensverzameling en -verwerking

Bij de voorbereiding van de Volkstelling 1981 bleek dat deze tot het laatst toe volledig werd voorbereid. In februari en november 1979 vonden hiervoor twee proeftellingen plaats bij 10 000 en 15 000 adressen. De eerste telling vooral om de formulering van de vragen te testen (zie: *Bijlage 1*), de tweede om een variant te toetsen van de organisatie van de telling en het telsysteem, gericht op een gedeelte-

lijk integrale en gedeeltelijk op steekproefbasis uitgevoerde volkstelling. Het verloop van deze proeftellingen bleek achteraf beslissend voor de toekomst van de volkstelling. Bedroeg de non-response in 1971 nog 2,3%, bij de voorbereiding van de telling van 1981 bleek dat deze intussen gemiddeld 26% bedroeg, variërend van ca. 20% in de minder verstedelijkte provincies tot ca. 35% in randstad (Nota 1979b arch. CBS). Door deze grote non-response werd, zoals gezegd, de telling van 1981 uitgesteld en viel in 1991 het doek over de volkstelling in Nederland.

De kwaliteit van de bevolkingsregisters is in het algemeen goed. Deze wordt bepaald door de opgaven van de burgers en de verwerking ervan door de gemeenten: Zonder in het bevolkingsregister te zijn opgenomen is het in Nederland bijzonder moeilijk om maatschappelijk te functioneren (Corbey 1994). Bijvoorbeeld om gebruik te kunnen maken van bepaalde collectieve voorzieningen dienen burgers geregistreerd te zijn. Ook voor de gemeenten is een goede registratie van belang, aangezien de financiële bijdragen van de centrale overheid afhankelijk zijn van het inwonertal van de gemeente. Daarnaast werden en worden de gegevens van de gemeenten voor de register- en structuurtellingen door het CBS uiteraard gecontroleerd op volledigheid, consistentie en plausibiliteit. Bij de invoering van de GBA waren de gegevens van elke gemeente aan een afzonderlijk toetsingstraject onderworpen.

4. *Geheimhouding*

De privacybescherming speelde, zoals we zagen, een belangrijke rol bij de voorbereiding van de geplande Volkstelling 1981 (zie: par. 2.1). Niet de personen die in het persoonsregister *behoren* te zijn opgenomen maar zij die er in *zijn* opgenomen, zouden worden geteld. De bevolkingsregisters zouden derhalve de bron worden voor demografische basisgegevens. Controle hierop via een telling in het veld zou vervallen. Van strafsancities was geen sprake meer, hoewel er wel een responsverplichting gold. Een wettelijk geregelde privacybescherming werd pas in 1988 van kracht met de invoering van de Wet Persoonsregistraties (WPR), in 2001 vervangen door de Wet Bescherming Persoonsgegevens (WBP) een daarmee aangepast aan een Europese richtlijn.

Voor de controle op de uitvoering werd de Registratiekamer ingesteld (in 2001 het College Bescherming Persoonsgegevens). Bovendien kreeg de statistische geheimhouding voor alle CBS-statistieken een formele grondslag met de CBS/CCS-wet in 1996 (Wet 1996). Hierin wordt bepaald dat de door het CBS ontvangen gegevens uitsluitend mogen worden gebruikt voor statistische doeleinden en zodanig openbaar gemaakt dat daaraan geen herkenbare gegevens over een afzonderlijke persoon, onderneming of instelling, of huishouden kunnen worden ontleend (artikel 11). In feite een vastlegging van een reeds jaren bestaande praktijk.

Bijzondere aandacht voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer is er bij de verkrijging van gegevens uit de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA) en de vorming van het daarop gebaseerde Sociaal Statistisch Bestand. Uit veiligheidsoverwegingen heeft geen enkele andere organisatie direct toegang tot het interne computernetwerk van het CBS. Bijgevolg kunnen de GBA-berichten niet rechtstreeks naar het Bureau worden verzonden. Daarom is een afzonderlijk computersysteem gecreëerd dat fungeert als een sluis die geopend wordt voor ontvangst van de GBA-gegevens en daarna naar buiten toe wordt afgesloten voor doorzending van deze berichten naar het netwerk van het CBS (Prins 2000).

In het programma voor het Sociaal Statistisch Bestand zijn privacybescherming en beveiliging dan ook een voortdurend onderwerp van aandacht. De uitwerking van de beveiliging wordt in sterke mate geholpen door de algemene maatregelen voor beveiliging van gegevens binnen het CBS. Daarom is het computersysteem waarop de onderzoeksgegevens worden bewaakt en bewerkt niet verbonden met externe telefoonlijnen of andere netwerken. Voor de communicatie met de buitenwereld zijn aparte computers gereserveerd. Binnen het van de buitenwereld afgeschermd gebied is een apart gebied gecreëerd voor de bestanden van het SSB. Toegang tot dat gebied is wederom afgeschermd met procedures van autorisatie (Al 2001). Allerlei maatregelen zijn getroffen om er voor te zorgen dat zo weinig mogelijk CBS-medewerkers gegevens van een afzonderlijke persoon onder ogen krijgen. Zo worden de gedeïdentificeerde statistische onderzoeksgegevens en de persoonsgegevens gescheiden bewaard en identificerende gegevens worden voorzien van een betekenisloos record-identificatienummer. Ook zijn technische procedures ontworpen waardoor ook systeembeheerders geen inzage kunnen krijgen in de gegevens. Op deze wijze geeft het CBS zo zorgvuldig mogelijk vorm aan de intentie van de privacywetgeving.

5. *Publicaties*

5.1 *Algemeen*

Bij de volkstellingen kwamen de definitieve resultaten eerst na enkele jaren ter beschikking. Bij de register- en structuurtellingen was dit in het jaar na het desbetreffende verslagjaar. Dit is dus een aanmerkelijke versnelling in vergelijking met de vroegere volkstelling. Bovendien komen vanaf 1995 via de structuurtelling elk jaar gegevens over de bevolkingsstructuur ter beschikking in plaats van eenmaal in de tien jaar bij de volkstellingen. Behalve een verdeling van de bevolking naar geslacht, leeftijd en burgerlijke staat geeft de structuurtelling ook inzicht in de verdeling van de bevolking naar gezinsverband, geboorteland, geboorteland ouders, nationaliteit en jaar van meest recente immigratie.

5.2 Overzicht

Proeftelling voor de Volkstelling van 1981 (7 t/m 13 november 1979)

- Instructie voor de teller;
- Handleiding gemeenten met geautomatiseerde bevolkingsadministratie;
- Handleiding gemeenten die beschikken over een ponsplaatjesverzameling bevattende bevolkingsboekhoudkundige gegevens;
- Handleiding gemeenten die een ponskaartenverzameling hebben bevattende bevolkingsboekhoudkundige gegevens;
- Handleiding gemeenten met handgevoerde bevolkingsadministratie.

Volkstellingen EG 1981 en EG 1991

De informatie voor deze tellingen werd ontleend aan Registertellingen van de bevolkingsadministratie, de Arbeidskrachtentelling resp. de Enquête Beroepsbevolking, de Statistiek Woningvoorraad en het Woningbehoeftenonderzoek. Zie de CBS-publicaties betreffende de Arbeidskrachtentelling 1981, het Woningbehoeftenonderzoek 1981, de Enquête Beroepsbevolking 1991 en het Woningbehoeftenonderzoek 1989/'90.

In het bijzonder zij vermeld de speciale CBS-publicatie: Arbeidskrachtentelling 1981, Deel 2 Bevolking in instellingen, inrichtingen en tehuizen, arbeidsmobiliteit, woon-werkverkeer (Den Haag 1986).

Register- en structuurtellingen

De gegevens van de register- en structuurtellingen (van de bevolking en huishoudens) worden jaarlijks in de Maandstatistiek van de bevolking gepubliceerd (zie ook literatuurlijst: Tas 1984; Harmsen en Israëls 2001). Tevens vindt publicatie plaats in de CBS-database StatLine die via internet is te raadplegen.

Daarnaast publiceert het CBS jaarlijks het boekje *Bevolking der gemeenten van Nederland*. Dit bevat een aantal demografische kerngegevens per gemeente.

6. Op weg naar volkstellingen nieuwe stijl

Dertig jaar na de laatste volkstelling is het, zoals uiteengezet is, dankzij intussen tot stand gekomen wettelijke regelingen voor de privacybescherming, wetgeving voor het CBS en de CCS in 1996, de spectaculaire ontwikkelingen sinds 1971 op gebied van automatisering en dankzij nieuwe meer geavanceerde statistische technieken mogelijk over te gaan op een nieuwe werkwijze die bestaat uit een combinatie van gegevens uit registraties en steekproefonderzoeken via koppeling op microniveau. Hierbij worden overeenkomstig de CBS/CCS-wet van 1996 stringente eisen gesteld aan de beveiliging van de gegevens. In dit verband wordt ook wel gesproken over een virtuele volkstelling (Al 2001). Twintig jaar geleden een ondenkbare zaak. Bij

deze volkstellingen nieuwe stijl kan geregeld zoals bij de conventionele volkstellingen op integrale wijze structuurinformatie worden verkregen van de Nederlandse bevolking tot op laag regionaal niveau. Daarmee zal voor het jaar 2001 in ieder geval aan de behoeften van de Europese Unie aan volkstellingsgegevens voldaan kunnen worden (Eurostat 1999). De volkstellingstabellen 2001 zullen geproduceerd worden met het Sociaal Statistisch Bestand en een beeld geven van de bevolkingsstructuur naar demografische kenmerken, enkele sociaal-economische kenmerken van beroep en bedrijfstak, en naar opleidingsniveau en woonsituatie (CBS 2002). Aldus slaat het CBS een weg in om aan de bestaande behoefte aan samenhangende gedetailleerde bevolkingsgegevens opnieuw te voldoen.

* De auteur is drs. C.N. Harmsen erkentelijk voor zijn opmerkingen bij een eerdere versie.

Noten in de tekst

- ¹⁾ Zie: deel 1, hoofdstuk 1, par. 3.1.
- ²⁾ In dit artikel geeft de auteur een opsomming van de geautoriseerde persoonsgegevens die het CBS uit de GBA ontvangt.
- ³⁾ Zie o.m. de CBS-publicaties: Onderzoek gezinsvorming 1977. Verantwoording en voornaamste uitkomsten (Den Haag 1982); Onderzoek gezinsvorming 1988. Samenwonen, trouwen, geboortenregeling, werken en kinderen krijgen (Den Haag 1990); Relatie- en Gezinsvorming in de jaren negentig (Voorburg/Heerlen 1994). Zie ook: A. de Graaf en L. Steenhof, Relatie- en gezinsvorming van generaties 1945–1979: uitkomsten van het Onderzoek Gezinsvorming 1998, in: Maandstatistiek van de bevolking 1999 nr. 12, 21–36.
- ⁴⁾ Zie: W. Advokaat en A. de Graaf, Religie in historisch perspectief, in: Maandstatistiek van de bevolking 2001 nr. 6, 8–11. Zie ook: Kerkelijke gezindte en kerkbezoek aan het einde van de 20^e eeuw. Opvattingen en activiteiten (CBS-publicatie, Voorburg/Heerlen 2000).
- ⁵⁾ Zie ook de CBS-publicatie: Netherlands Official Statistics. Special Issue. Integration of householdsurveys. Design, advantages and methods. Vol. 13, Summer 1998. Hierin o.a. Why integration of householdsurveys? Why POLS (authors Bart F.M. Bakker and Jeroen W. Winkels), en Design of an integrated survey in the Netherlands. The case of POLS (authors: Jeroen W. Winkels and Pieter C.J. Everaers).

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archief CBS

Proeftelling voor de Volkstelling van 1981 (7 t/m 13 november 1979):

- Instructie voor de teller.
- Handleiding gemeenten met geautomatiseerde bevolkingsadministratie.
- Handleiding gemeenten die beschikken over een ponsplaatjesverzameling bevattende bevolkingsboekhoudkundige gegevens.
- Handleiding gemeenten die een ponskaartenverzameling hebben bevattende bevolkingsboekhoudkundige gegevens.
- Handleiding gemeenten met handgevoerde bevolkingsadministratie.

Overige archivalia

- Brief 1977. Directeur-Generaal CBS aan voorzitter CCS 5 april 1977. Notitie nr. 4308-77-D.G.
- Nota 1978. Nadere voorstellen met betrekking tot de opzet en de inhoud van de Volkstelling 1981. Nota: nr. 6864-78-DSS.
- Nota 1979a. Nota betreffende de compensatie van het bij een gedeeltelijk steekproefsgewijze volkstelling optredende informatieverlies. Nota nr. 5687-79-DS.
- Nota 1979b. Enige resultaten van de proeftelling ter voorbereiding van de Volkstelling 1981, gehouden in februari 1979. Nota 6186-79-DS.

Archief CCS

- Brief 1937. Voorzitter CCS aan minister van BiZa, 26 juni 1937, nr. 109 U.
- Brief 1974. Minister van EZ aan voorzitter CCS, 1 mei 1974.
- Brief 1979a. Voorzitter CCS aan leden CCS, 2 maart 1979.
- Brief 1979b. Voorzitter CCS aan minister van EZ, 3 mei 1979 (incl. CBS-Nota 5687-79-DS).
- Brief 1980. Voorzitter CCS aan minister van EZ, 19 maart 1980.

CBS-publicaties

- CBS 1982. Onderzoek gezinsvorming 1977. Verantwoording en voornaamste uitkomsten (Den Haag 1982).
- CBS 1986. Arbeidskrachtentelling 1981. Deel 2 Bevolking in instellingen, inrichtingen en tehuizen, arbeidsmobiliteit, woon-werkverkeer (Den Haag 1986).
- CBS 1988. Onderzoek gezinsvorming 1988. Samenwonen, trouwen, geboortenregeling, werken en kinderen krijgen (Den Haag 1990).

- CBS 1994. Relatie- en Gezinsvorming in de jaren negentig (Voorburg/Heerlen 1994).
- CBS 1998. Integration of householdsurveys. Design, advantages and methods. Netherlands Official Statistics, Vol. 13, Summer 1998.
- CBS 2000. Kerkelijke gezindte en kerkbezoek aan het einde van de 20^e eeuw. Opvattingen en activiteiten (Voorburg/Heerlen 2000).
- CBS 2002. Werkprogramma 2002. Centraal Bureau voor de Statistiek. Deel 1 Wijzigingen t.o.v. 2001.

Overige literatuur

- W. Advokaat en A. de Graaf, Religie in historisch perspectief. In: Maandstatistiek van de bevolking 2001 nr. 6, 8–11.
- Al 2001. P.Al, De virtuele volkstelling in de toekomst. In: Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900 (red. J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn); (Amsterdam 2001), 299–316.
- Al en Bakker 2000. P.G. Al en B.F.M. Bakker, Re-engineering social statistics by micro-integration of different sources: an introduction. In: Netherlands Official Statistics, vol 15, summer 2000 (Special issue: Integrating administrative registers and household surveys), CBS-publicatie, Voorburg/Heerlen 2000, 4–5.
- Bakker 2002. B.F.M. Bakker, Statistics Netherlands' Approach tot Social Statistics: The Social Statistical Dataset. In: The Statistics Newsletter of the OECD, October 2002, 4–6.
- Corbey 1994. P.I. Corbey, Geen volkstellingen meer. In: Maandstatistiek van de bevolking 1994, nr. 30–33.
- EG 1973. Richtlijn van de Raad van 22 november 1973 inzake de synchronisatie van algemene volkstellingen (73/404/EEG.). In: Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen, 17 dec. 1973, Nr. L 347/50.
- EG 1987. Richtlijn van de Raad van 26 mei 1987 inzake de synchronisatie van algemene volkstellingen (87/287/EEG.). In: Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen, 3 juni 1987. Nr. L 143/33.
- Eurostat 1999. Guidelines and table programme for the Community programme of population and housing censuses in 2001. Vol. 1 Guidelines, May 1999.
- Faessen en Prins 1988. W.B.M. Faessen en C.J.M. Prins, Gezinnen en niet in gezinsverband levende personen in Nederland, 1 januari 1987. In: Maandstatistiek van de bevolking 1988, nr. 3, 12–23.
- Faessen en Heerschop 1989. W.B.M. Faessen en M.J. Heerschop, Generalisatie registertelling op 1 januari 1987. In: Maandstatistiek van de bevolking 1989, nr. 7, 11–18.
- Faessen en Nollen-Dijcks 1989. W.B.M. Faessen en J.B. Nollen-Dijcks, Huis-houdens en gezinnen; het Woningbehoefteonderzoek en de Registertelling vergeleken. In: Maandstatistiek van de bevolking 1989, nr. 5, 15–22.

- A. de Graaf en L. Steenhof, Relatie- en gezinsvorming van generaties 1945–1979: uitkomsten van het Onderzoek Gezinsvorming 1998. In: Maandstatistiek van de bevolking 1999 nr. 12, 2.
- Harmsen en Israëls 2001. Nieuwe huishoudensstatistiek: vergelijking met de oude statistiek. In Maandstatistiek van de bevolking 2001, nr. 2, 13–16.
- Laan 2000. P. van der Laan, The 2001 Census in the Netherlands. Integration of Registers and Surveys. CBS-nota nr. 100049/06, 29 sept. 2000.
- Heydt en Prins 1993. J. van der Heydt en C.J.M. Prins, Registertelling 1 januari 1992. Belangrijkste uitkomsten. In: Maandstatistiek van de bevolking 1993, nr. 6, 21–31.
- HEK 1981. Handelingen van de Eerste Kamer 1981–1982, 16455, nr. 4, 1981, 16455, nr. 12 (Voorzieningen inzake het niet houden van een algemene volkstelling in de jaren 1980 en 1981).
- HTK 1978–79. Handelingen van de Tweede Kamer 1978–1979, 15300, nr. 31. Brief minister EZ aan de Tweede Kamer over de Volkstelling 1971, 17 november 1978.
- HTK 1979a. Handelingen van de Tweede Kamer 1978–1979, 15300, nr. 80 (Verslag van een schriftelijk en mondeling overleg met de vaste Kamercommissies voor BiZa en voor EZ, vastgesteld 27 maart 1979).
- HTK 1979b. Handelingen van de Tweede Kamer 1978–1979, 15725, nrs. 1–3 (Wijziging Volkstellingenwet).
- HTK 1980a. Handelingen van de Tweede Kamer 1979–1980, 15725, nr. 4 (Wijziging Volkstellingenwet).
- HTK 1980b. Handelingen van de Tweede Kamer 1979–1980, 15800, nr. 91 (Rijksbegroting 1980, 6 Hoofdstuk XIII).
- HTK 1980c. Handelingen van de Tweede Kamer 1980–1981, 16455, nrs. 1–6. (Voorzieningen inzake het niet houden van een algemene volkstelling in de jaren 1980 en 1981).
- HTK1988. Handelingen van de Tweede Kamer 1987–1988, 20510, nr. 1–2 (De problematiek van het houden van een algemene volkstelling).
- Huis 1998. L.T. van Huis, Institutionele Huishoudens, 1 januari 1997. In: Maandstatistiek van de bevolking 1998, nr. 5, 14–17.
- ISB 1980. Tellen en geteld worden; een onderzoek naar feiten en meningen over gebruik van de Volkstellingen, Instituut voor Sociaal Beleidsonderzoek ('s-Gravenhage 1980).
- Katus 1984. J. Katus, Volkstelling in opspraak, een studie naar de overheidsvoorlichting met betrekking tot de volkstelling van 1971 (proefschrift, Leiden 1984).
- Laan 2000. P. van der Laan, Integrating administrative registers and household surveys. In: Netherlands Official Statistics, vol 15, summer 2000 (Special issue: Integrating administrative registers and household surveys), CBS-publicatie, Voorburg/Heerlen 2000, 7–15.
- Mast z.j. F. de Mast, Rondneuzen in de statistieke historie en pleisterplaatsen bij het CBS. CBS-rapport z.j. (1998).
- Prins 2000. C.J.M. Prins, Dutch population statistics based on population register data. In: Maandstatistiek van de bevolking 2002 nr. 2, 9–15.

- Tas 1984. Telling uit de gemeentelijke persoonsregisters van de bevolking naar geslacht, geboortjaar, burgerlijke staat en land van nationaliteit, 1 januari 1983. In: Maandstatistiek van de bevolking 1994 nr. 5, 40-50.
- Vliegen 1999. J.M. Vliegen, Regionalisering en statistische beschrijving. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen), Voorburg/Amsterdam 1999, 227-262.
- Vuijsje 1997. H. Vuijsje, Correct. Weldenkend Nederland sinds de jaren zestig (Amsterdam/Antwerpen 1997).
- Wet 1996. Wet van 18 april 1996, houdende een instellingsregeling voor het CBS en de CCS. In: Staatsblad 1996, nr. 258.

Bijlagen

Vragenlijst Proeftelling 1981 (enkele pagina's)

CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK
PROEFTELLING
ALGEMENE VOLKSTELLING
ANNEX WONINGSTELLING 1981
 Voorjaar 1979

HIER HET ETIKET MET PERSOONSGEGEVENS (PV) PLAKKEN

Indien cijfers achter de antwoorden staan, het van toepassing zijnde cijfer omcirkelen.

Vragenlijst B bestemd voor ALLE PERSONEN

HIER HET ETIKET MET DE NAAM PLAKKEN

1	Burgerlijke staat	<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr><td>– Gehuwd .....</td><td style="text-align: right;">1</td></tr> <tr><td>– Gescheiden van tafel en bed .....</td><td style="text-align: right;">2</td></tr> <tr><td>– Weduwe of weduwnaar .....</td><td style="text-align: right;">3</td></tr> <tr><td>– Gescheiden van echt .....</td><td style="text-align: right;">4</td></tr> <tr><td>– Ongehuwd .....</td><td style="text-align: right;">5</td></tr> </table>	– Gehuwd	1	– Gescheiden van tafel en bed	2	– Weduwe of weduwnaar	3	– Gescheiden van echt	4	– Ongehuwd	5										
– Gehuwd	1																					
– Gescheiden van tafel en bed	2																					
– Weduwe of weduwnaar	3																					
– Gescheiden van echt	4																					
– Ongehuwd	5																					
2	Woont in deze gemeente sinds:	_____ jaar invullen.																				
3	Geboorteplaats	Geboortegemeente _____ Geboorte provincie/Land _____ Indien niet in Nederland geboren, het land invullen waarin de geboortegemeente NU ligt.																				
4	Nationaliteit	_____																				
5	Welke godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging bent u toegeedaan?	<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr><td>– Rooms-Katholieke .....</td><td style="text-align: right;">01</td></tr> <tr><td>– Protestantse .....</td><td style="text-align: right;">02</td></tr> <tr><td>– Humanistische .....</td><td style="text-align: right;">03</td></tr> <tr><td>– Islamitische .....</td><td style="text-align: right;">04</td></tr> <tr><td>– Joodse .....</td><td style="text-align: right;">05</td></tr> <tr><td>– Andere, namelijk .....</td><td style="text-align: right;">00</td></tr> <tr><td>– Geen .....</td><td style="text-align: right;">00</td></tr> </table>	– Rooms-Katholieke	01	– Protestantse	02	– Humanistische	03	– Islamitische	04	– Joodse	05	– Andere, namelijk	00	– Geen	00						
– Rooms-Katholieke	01																					
– Protestantse	02																					
– Humanistische	03																					
– Islamitische	04																					
– Joodse	05																					
– Andere, namelijk	00																					
– Geen	00																					
6	Tot welk kerkgenootschap, godsdienstige gemeenschap of levensbeschouwelijke groepering behoort u of wenst u zich te rekenen?	<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr><td>– Rooms-Katholieke kerk .....</td><td style="text-align: right;">01</td></tr> <tr><td>– Nederlands Hervormde kerk .....</td><td style="text-align: right;">02</td></tr> <tr><td>– Gereformeerde kerken .....</td><td style="text-align: right;">03</td></tr> <tr><td>– Gereformeerde kerken (vrijgemaakt) .....</td><td style="text-align: right;">04</td></tr> <tr><td>– Overige Protestantse kerken of groeperingen, namelijk .....</td><td style="text-align: right;">05</td></tr> <tr><td>– Joodse kerkgenootschappen, namelijk .....</td><td style="text-align: right;">05</td></tr> <tr><td>– Islamitische groeperingen, namelijk .....</td><td style="text-align: right;">05</td></tr> <tr><td>– Humanistisch Verbond .....</td><td style="text-align: right;">05</td></tr> <tr><td>– Andere, namelijk .....</td><td style="text-align: right;">00</td></tr> <tr><td>– Geen .....</td><td style="text-align: right;">00</td></tr> </table>	– Rooms-Katholieke kerk	01	– Nederlands Hervormde kerk	02	– Gereformeerde kerken	03	– Gereformeerde kerken (vrijgemaakt)	04	– Overige Protestantse kerken of groeperingen, namelijk	05	– Joodse kerkgenootschappen, namelijk	05	– Islamitische groeperingen, namelijk	05	– Humanistisch Verbond	05	– Andere, namelijk	00	– Geen	00
– Rooms-Katholieke kerk	01																					
– Nederlands Hervormde kerk	02																					
– Gereformeerde kerken	03																					
– Gereformeerde kerken (vrijgemaakt)	04																					
– Overige Protestantse kerken of groeperingen, namelijk	05																					
– Joodse kerkgenootschappen, namelijk	05																					
– Islamitische groeperingen, namelijk	05																					
– Humanistisch Verbond	05																					
– Andere, namelijk	00																					
– Geen	00																					

813126f

7	Tot welke groep of groepen behoort u? Indien tot verschillende groepen behorend, bij de beantwoording van deze vraag meer dan één cijfer omcirkelen.	<ul style="list-style-type: none"> - Gaat nog niet naar school ..... 1 - Gaat naar school of studeert ..... 2 - Is dienstplichtig militair ..... 3 - Werkt in eigen huishouden of dat van ouders ..... 4 - Heeft werkkring ..... 5 - Zoekt werk, is werkloos, op wachtgeld ..... 6 - Is geheel of gedeeltelijk arbeidsongeschikt ..... 7 - Is gepensioneerd, ontvangt AOW/AWW, renteniert en dergelijke 8 																										
<hr/>																												
8	Voornaamste bron van inkomsten Slechts één cijfer omcirkelen.	<ul style="list-style-type: none"> - Inkomen uit arbeid, uitkering ziektewet ..... 1 - Inkomen uit vermogen ..... 2 - Pensioen, AOW/AWW, lijfrente ..... 3 - Werkloosheidsuitkering, wachtgeld, bijstandsuitkering ..... 4 - Arbeidsongeschiktheidsuitkering (WAO, AAW en dergelijke) ..... 5 - Studiebeurs ..... 6 - Andere uitkering (alimentatie en dergelijke) ..... 7 - Geen eigen inkomsten 8 																										
<hr/>																												
9	Indien AOW/AWW uitkering ontvangend, heeft u daarnaast	<ul style="list-style-type: none"> - Andere inkomsten ..... 1 - Geen andere inkomsten 2 																										
<hr/>																												
10A	Gaat u tenminste vier dagen per week naar een VAST ADRES voor het volgen van onderwijs of vanwege het werk? Voor chauffeurs, conducteurs, brievenbestellers, bezorgers, vrachtrijders, schippers, vliegend personeel of dergelijke geldt als vast adres het ADRES WAAR MEN BEGINT TE WERKEN, zoals het adres van: garage, remise, postkantoor, depôt, thuishaven, luchthaven of dergelijke.	<ul style="list-style-type: none"> - Ja ..... 1 - Nee 2 																										
<hr/>																												
	INDIEN JA:	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <thead> <tr> <th style="width: 50%; text-align: left;">VOOR HET VOLGEN VAN ONDERWIJS:</th> <th style="width: 50%; text-align: left;">VANWEGE HET WERK:</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td style="vertical-align: top;">B In welke gemeente ligt dit adres? Indien niet in Nederland, ook het land vermelden.</td> <td style="vertical-align: top;">Gem.: _____</td> </tr> </tbody> </table>	VOOR HET VOLGEN VAN ONDERWIJS:	VANWEGE HET WERK:	B In welke gemeente ligt dit adres? Indien niet in Nederland, ook het land vermelden.	Gem.: _____																						
VOOR HET VOLGEN VAN ONDERWIJS:	VANWEGE HET WERK:																											
B In welke gemeente ligt dit adres? Indien niet in Nederland, ook het land vermelden.	Gem.: _____																											
<hr/>																												
C	Tijd ongeveer nodig om op dit adres te komen	<table border="0" style="width: 100%;"> <tr> <td style="width: 50%;">- Minder dan 15 minuten ..... 1</td> <td style="width: 50%;">- Minder dan 15 minuten ..... 1</td> </tr> <tr> <td>- 15 tot 30 minuten ..... 2</td> <td>- 15 tot 30 minuten ..... 2</td> </tr> <tr> <td>- 30 tot 45 minuten ..... 3</td> <td>- 30 tot 45 minuten ..... 3</td> </tr> <tr> <td>- 45 tot 60 minuten ..... 4</td> <td>- 45 tot 60 minuten ..... 4</td> </tr> <tr> <td>- 60 minuten of langer ..... 5</td> <td>- 60 minuten of langer ..... 5</td> </tr> </table>	- Minder dan 15 minuten 1	- Minder dan 15 minuten 1	- 15 tot 30 minuten 2	- 15 tot 30 minuten 2	- 30 tot 45 minuten 3	- 30 tot 45 minuten 3	- 45 tot 60 minuten 4	- 45 tot 60 minuten 4	- 60 minuten of langer 5	- 60 minuten of langer 5																
- Minder dan 15 minuten 1	- Minder dan 15 minuten 1																											
- 15 tot 30 minuten 2	- 15 tot 30 minuten 2																											
- 30 tot 45 minuten 3	- 30 tot 45 minuten 3																											
- 45 tot 60 minuten 4	- 45 tot 60 minuten 4																											
- 60 minuten of langer 5	- 60 minuten of langer 5																											
<hr/>																												
D	Vervoermiddel waarmee het grootste deel van de afstand tot dit adres wordt afgelegd Slechts één cijfer omcirkelen.	<table border="0" style="width: 100%;"> <tr> <td style="width: 50%;">- Te voet ..... 01</td> <td style="width: 50%;">- Te voet ..... 01</td> </tr> <tr> <td>- Fiets ..... 02</td> <td>- Fiets ..... 02</td> </tr> <tr> <td>- Brom- of snorfiets ..... 03</td> <td>- Brom- of snorfiets ..... 03</td> </tr> <tr> <td>- Motor ..... 04</td> <td>- Motor ..... 04</td> </tr> <tr> <td>- Trein ..... 05</td> <td>- Trein ..... 05</td> </tr> <tr> <td>- Tram, metro ..... 06</td> <td>- Tram, metro ..... 06</td> </tr> <tr> <td>- Autobus</td> <td>- Autobus</td> </tr> <tr> <td>• Openbare lijndienst ..... 07</td> <td>• Openbare lijndienst ..... 07</td> </tr> <tr> <td>• Schoolbus ..... 08</td> <td>• Personeelsbus ..... 08</td> </tr> <tr> <td>- Personenauto</td> <td>- Personenauto, bedrijfsbusje</td> </tr> <tr> <td>• Als bestuurder ..... 09</td> <td>• Als bestuurder ..... 09</td> </tr> <tr> <td>• Als medereiziger ..... 10</td> <td>• Als medereiziger ..... 10</td> </tr> <tr> <td>- Ander vervoermiddel ..... 11</td> <td>- Ander vervoermiddel ..... 11</td> </tr> </table>	- Te voet 01	- Te voet 01	- Fiets 02	- Fiets 02	- Brom- of snorfiets 03	- Brom- of snorfiets 03	- Motor 04	- Motor 04	- Trein 05	- Trein 05	- Tram, metro 06	- Tram, metro 06	- Autobus	- Autobus	• Openbare lijndienst 07	• Openbare lijndienst 07	• Schoolbus 08	• Personeelsbus 08	- Personenauto	- Personenauto, bedrijfsbusje	• Als bestuurder 09	• Als bestuurder 09	• Als medereiziger 10	• Als medereiziger 10	- Ander vervoermiddel 11	- Ander vervoermiddel 11
- Te voet 01	- Te voet 01																											
- Fiets 02	- Fiets 02																											
- Brom- of snorfiets 03	- Brom- of snorfiets 03																											
- Motor 04	- Motor 04																											
- Trein 05	- Trein 05																											
- Tram, metro 06	- Tram, metro 06																											
- Autobus	- Autobus																											
• Openbare lijndienst 07	• Openbare lijndienst 07																											
• Schoolbus 08	• Personeelsbus 08																											
- Personenauto	- Personenauto, bedrijfsbusje																											
• Als bestuurder 09	• Als bestuurder 09																											
• Als medereiziger 10	• Als medereiziger 10																											
- Ander vervoermiddel 11	- Ander vervoermiddel 11																											
<hr/>																												
11	Bent u Indien meer dan één werkkring , vraag 11 en 12 beantwoorden voor die werkkring waaraan de meeste arbeidstijd wordt besteed.	<ul style="list-style-type: none"> - Werkzaam voor eigen rekening of risico (bijv. als eigenaar, firmant, pachter, zetbaas, free lance of dergelijke) ..... 1 - Werkzaam als directeur NV of BV ..... 2 - Werkzaam tegen loon of salaris ..... 3 <p>Ook het getal 3 omcirkelen indien:</p> <ul style="list-style-type: none"> • werkzaam op sociale werkplaats of aanvullende werken; • in opleiding bij een bedrijf, dienst, instelling (bijv. ziekenhuis of stagiaire met loon of salaris). <ul style="list-style-type: none"> - Werkzaam als medewerkende in gezins- of familiebedrijf ..... 4 - Niet werkzaam in een werkkring 5 																										

Inhoud

Hoofdstuk 3. Beroepstellingen 1849–1971/2000	115
1. Inleiding	115
2. Wettelijke regelingen en doeleinden	116
2.1 Wettelijke regelingen	116
– Algemeen – Richtlijnen van de Europese Gemeenschappen –	116
2.2 Doeleinden	117
– Algemeen – Arbeidskrachtentelling in de Europese Gemeenschappen –	117
3. Methode van onderzoek	118
3.1 Inleiding	118
3.2 Onderzoekspopulatie	119
3.3 Thema's, definities en classificaties	119
3.3.1 Het begrip beroepsbevolking	119
– De vraag naar het beroep – De afbakening van de beroepsbevolking – Ontwikkelingen na 1971 –	119
3.3.2 Beroepsclassificatie	123
– Beroepenindeling – Beroepspositie – De beroepen- indelingen 1947, 1960, 1971 – Internationale beroepen- classificaties –	123
3.3.3 Andere thema's	126
– Algemeen – Onderwijs/opleiding –	126
3.4 Gegevensverzameling	127
3.5 Gegevensverwerking	130
4. Geheimhouding individuele gegevens	131
5. Publicaties	132
5.1 Algemeen	132
5.2 Overzicht	133

6. Nabeschuwing.	134
Geraadpleegde bronnen en literatuur	137
Bijlagen	
1. Vragenlijst B Volks- en Beroepstelling 1971 (enkele pagina's).....	141

3. Beroepstellingen 1849–1971/2000

Jacques van Maarseveen

Integrale beroepstellingen vonden vanaf het midden van de negentiende eeuw plaats. Deze tellingen werden gehouden in combinatie met de tienjaarlijkse volkstellingen. De concepten van een beroepstelling waren lastig en kwamen eerst geleidelijk tot ontwikkeling. In de tweede helft van de twintigste eeuw speelden daarbij de concepten van het International Labour Office van de Verenigde Naties een belangrijke rol. Eerst bij de Beroepstelling 1960 kon via een meer exacte vraagstelling de werkzame beroepsbevolking duidelijker worden afgebakend van degenen die niet tot beroepsbevolking behoorden. Na de laatste algemene Beroepstelling van 1971 zijn vanaf 1973 geregeld beroepsgegevens verkregen via omvangrijke steekproefonderzoeken, te weten de Arbeidskrachtentelling en de Enquête Beroepsbevolking. Deze onderzoeken worden in deze bijdrage betrokken voor zover deze aansluiten op de voorheen gehouden integrale beroepstellingen.

1. Inleiding

De eerste beroepstelling vond plaats in 1849. De telling vormde een onderdeel van de tienjaarlijkse volkstelling. Met uitzondering van 1869 en 1879 was elke volkstelling gecombineerd met een beroepstelling. Bij de Volkstelling 1879 zijn wel vragen over het beroep gesteld, maar deze zijn alleen gebruikt bij de controle van de opgegeven woonplaats. De kwaliteit van de beroepstellingen 1849 en 1859 liet te wensen over (Uitkomsten 1852; Verslag 1888). De vragen waren onvoldoende gespecificeerd en antwoorden waren niet gecontroleerd. Vanwege de scepsis over de resultaten van de eerste twee beroepstellingen bleef na 1859 een volgende telling uit tot 1889. Bedrijfs- en beroepsstatistieken behoren, zo werd opgemerkt, “tot het moeielijkste wat er is op het statistisch terrein” en wat in Nederland op dit gebied was gedaan werd zelfs “onzinnig” genoemd (Verslag 1888).

Hieronder volgt een overzicht van de gehouden tellingen. Dit betreft zowel de integrale beroepstellingen als die na de laatste Beroepstelling 1971 op steekproefbasis zijn gehouden.

Het accent ligt in deze bijdrage op de gehouden ‘integrale’ beroepstellingen 1849–1971. De nadien gehouden steekproefonderzoeken (de Arbeidskrachtentelling en de Enquête Beroepsbevolking) worden slechts besproken voorzover sprake is van een voortzetting van de informatie die voorheen verkregen werd via de integrale

beroepstellingen. Een uiteenzetting wordt gegeven van de specifieke aspecten die op de beroepstelling betrekking hebben. Aangezien de beroepstelling steeds gecombineerd werd met de volkstelling wordt voor onderwerpen van algemene aard, zoals de methode van onderzoek (organisatie, de gegevensverzameling en -verwerking) verwezen naar hoofdstuk 1 over de volkstellingen (deel 1).

Overzicht 1
Tellingen van de beroepsbevolking

Jaar	Telling	Teldatum/-periode	Steekproef fractie voorzover van toepassing
1849	Volks- annex beroepstelling	19 november	
1859	idem	31 december	
1889	idem	31 december	
1899	idem	31 december	
1909	idem	31 december	
1920	idem	31 december	
1930	idem	31 december	
1947	idem	31 mei	
1960	idem	31 mei	
1971	idem	28 februari	
1973	Arbeidskrachtentelling ¹⁾	begin maart tot eind mei	3%
1975	idem	10 maart tot eind mei	3%
1977	idem	7 maart tot eind mei	3%
1979	idem	5 maart tot 25 mei	2,5%
1981	idem	2 maart tot 20 mei	5%
1983	idem	28 februari t/m 27 mei	3%
1985	idem	27 februari t/m 31 mei	3%
1987–2000	Enquête Beroepsbevolking ²⁾ (doorlopend jaarlijks onderzoek)	januari t/m december	ca. 1 á 2%

¹⁾ Bij de AKT bedroeg de bruto steekproefomvang resp. ca. 120 000 (1973), 130 000 (1975), 138 000 (1977), 122 000 (1979), 236 000 (1981), 147 000 (1983) en 153 000 (1985) adressen.

²⁾ De steekproef fractie bij de EBB is de laatste jaren ca. 1%. De bruto steekproefomvang varieerde in 1987–1998 van ca. 120 000 tot 130 000 adressen; vanaf 1999 bedraagt deze ca. 100 000 adressen.

2. Wettelijke regelingen en doeleinden

2.1 Wettelijke regelingen

Algemeen

Over het houden van een beroepstelling werd in de wet en Koninklijke Besluiten aanvankelijk niet gesproken. Er was slechts sprake van een algemene volkstelling. Dit ondanks een verzoek van de CCS aan de minister om bij de wet van 1918 tevens het houden van een beroepstelling in de wet vast te leggen en aldus de wettelijke regeling in overeenstemming te brengen met de praktijk (Brief mei 1917 arch. CCS). De verzameling van gegevens over beroep, woning en andere onderwerpen liet de wetgever over aan de Algemene Maatregel van Bestuur die voor elke telling via een Koninklijk Besluit de inhoud ervan bepaalde. Hoewel in de formele regelingen nooit de term beroepstelling werd gebruikt, is in de publicaties vanaf 1849 deze term wel gebezigd. Aanvankelijk werd vooral de naam "beroepsstatistiek" gebruikt.

Het begin van de beroepstelling hing samen met de opkomende industrialisatie waarbij de overheid geleidelijk meer en meer behoefte kreeg aan gegevens over de beroepsarbeid. De kwaliteit van de eerste beroepstellingen liet, zoals gezegd, nogal te wensen over. Een ommekeer vormde de telling van 1889. In de Vereniging voor Statistiek had de econoom Beaujon, directeur van het Statistisch Instituut te Amsterdam, in 1888 met succes gepleit voor een kwaliteitsverbetering van de beroepstelling. Toekomstige sociale wetten over arbeidsvraagstukken (zoals werknemersverzekeringen, vrouwen- en kinderarbeid) behoorden volgens hem op degelijke sociale kennis te berusten. Een verbetering van de kwaliteit van de beroepstelling was daarom geboden (Verslag 1888). De uitvoering van een beroepstelling in het kader van de reguliere volkstelling vereiste overigens veel extra inspanning bij de massale handmatige codering van het grondmateriaal. Het was namelijk praktisch onmogelijk om tijdens het veldwerk het uitgeoefende beroep voorgecodeerd door tellers te laten noteren, omdat dit de directe deskundige toepassing vereiste van een fijnmazige beroepenclassificatie. Deze omstandigheid is er bijvoorbeeld mede oorzaak geweest dat de Volks- en Beroepsstelling 1960 niet gecombineerd is met een bedrijfstelling. Laatstgenoemde telling vergde immers zelf ook al een arbeidsintensieve bewerking (Nota 1958 arch. CBS).

Richtlijnen van de Europese Gemeenschappen

In de Europese Unie (voorheen Europese Gemeenschappen) vinden eenmaal in de tien jaar volkstellingen plaats, waarvoor richtlijnen worden gegeven. Voor de landen wordt een programma van volkstellingstabellen samengesteld. Hierbij worden ook gegevens over beroep en wonen gevraagd. Deze tellingen hebben derhalve tevens het karakter van een beroepstelling. Voor de onderlinge internationale afstemming van de beroepstellingen spelen de verdragen en resoluties van het International Labour Office, een belangrijke rol (zie: Leunis en Verhage 1996). Dit geldt ook voor de tienjaarlijks in Europees verband gehouden volks- en beroepstellingen. Deze worden zo goed mogelijk op elkaar afgestemd. De tellingen zijn echter niet verplicht. Verplicht zijn vanaf 1979 wel de Arbeidskrachtentellingen (Arbeidskrachtensteekproef of Arbeidskrachtenenquête genoemd), die in de Europese Unie sinds 1960 worden gehouden en bij Verordening worden voorgeschreven (EEG 1979). Aanvankelijk vonden deze tellingen, die vanaf 1973 in Nederland worden gehouden¹⁾, elke twee jaar plaats. Vanaf 1987 worden ze jaarlijks gehouden (in Nederland onder de naam Enquête Beroepsbevolking). De beroepsgegevens voor de in Europees gehouden volkstellingen van 1981 en 1991 zijn derhalve afkomstig uit de in die jaren gehouden Arbeidskrachtentelling (Enquête Beroepsbevolking).

2.2 Doeleinden

Algemeen

Het doel van de eerste beroepstelling van 1849 is niet concreet omschreven. Uit de gepubliceerde gegevens valt af te leiden dat men een beeld wilde verkrijgen van

“de meerdere of mindere uitgebreidheid der verschillende takken van nijverheid” (Uitkomsten 1852). Anders gezegd: een beeld van de soorten van economische bedrijvigheid, “middelen van bestaan” genoemd. Ook niet verdienende studenten en leerlingen werden naar beroepsklasse ingedeeld. Kennelijk werd informatie over hen die zich op beroepsarbeid voorbereiden, van belang geacht. Opvallend is dat bij deze telling van 1849 gegevens werden gepubliceerd naar leeftijd (ouderdom genoemd), waaruit blijkt dat er nog al wat jongeren beneden de 10 en 12 jaar beroepsmatig werkzaam waren. Kinderarbeid was toen een actueel maatschappelijk thema. Verkrijging van informatie hierover was dus van belang. Vooral dank zij het pleidooi en de inzet van Beaujon komt het, zoals we zagen, in 1889 tot een nieuwe beroepstelling (Verslag 1888). Wijzend op het grote belang van de telling voor de verkrijging van “sociale kennis”, waarop de sociale wetgeving moest berusten, bracht hij naar voren dat men in Duitsland eerst met sociale wetgeving is begonnen nadat in 1882 een beroepstelling was gehouden. Ook bij de latere beroepstellingen valt slechts op indirecte wijze af te leiden wat het doel ervan is: een inzicht in de beroepsbevolking naar het soort bedrijf waar men werkte, naar de aard van het beroep, en naar de positie in het beroep (zie par. 3.3.2). Het ging derhalve om inzicht in de structuur van de werkgelegenheid en de sociaal-economische structuur van de beroepsbevolking.

Arbeidskrachtentelling in de Europese Gemeenschappen

Voor de Arbeidskrachtentellingen gaat het, zo blijkt uit de verordeningen van de Europese Gemeenschappen, om inzicht te verkrijgen in de situatie en ontwikkeling van de werkgelegenheid en werkloosheid (EEG 1979). Via geharmoniseerde en gelijktijdig gehouden communautaire steekproefenquête wordt getracht statistische gegevens te verkrijgen voor “de waarneming van de ontwikkeling naar een economische en sociale samenhang” (EEG 1991). Tevens valt uit de verordeningen af te leiden waar het meer concreet om gaat, namelijk: het vaststellen van de omvang en kenmerken van de beroepsbevolking (demografisch, de beroepspositie, bedrijfstak, aantal arbeidsuren, en het zoeken naar werk). Later zijn de verordeningen geleidelijk uitgebreid met de vastlegging van meer specifieke informatie over het gevolgde onderwijs, de arbeidssituatie, en de werkloosheid. De laatste jaren zijn er aan het onderzoek speciale modules toegevoegd zoals met betrekking tot de overgang van school naar beroepsleven, arbeidstijd, permanente educatie e.d. (vgl. EEG 1979, EEG 1985, EEG 1991, EG 1998, EG 1999).

3. *Methode van onderzoek*

3.1 *Inleiding*

De eerste tellingen van de beroepsbevolking werden opgezet en uitgevoerd door het ministerie van Binnenlandse Zaken. De telling van 1889 werd gepubliceerd door

de Centrale Commissie voor de Statistiek die in 1892 was opgericht. Vanaf 1899 werden de tellingen georganiseerd en uitgevoerd door het in dat jaar opgerichte Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Bij de organisatie van de volks- en beroepstellingen vergde de voorbereiding en verwerking van de gegevens over het beroep naar verhouding erg veel inspanningen. Dit betrof behalve de samenstelling van de vraagstelling en beroepenclassificatie ook het veldwerk en vooral de arbeidsintensieve wijze van verwerking (zie par. 3.4 en 3.5). Evenals bij de beroepstellingen werden in de periode 1975–1985 bij de Arbeidskrachtentellingen de gemeenten ingeschakeld voor het veldwerk. Dit in tegenstelling tot de Enquête Beroepsbevolking waarbij vanaf 1987 de gegevensverzameling geheel door het enquêteapparaat van het CBS wordt uitgevoerd. Inhoud en bepaalde (algemene) aspecten van de methode van onderzoek van de Arbeidskrachtentellingen (Enquêtes Beroepsbevolking) zijn in belangrijke mate geregeld in de Europese verordeningen (zie: par. 2.1).

3.2 *Onderzoekspopulatie*

Een expliciete omschrijving van de waar te nemen populatie wordt aanvankelijk niet aangetroffen. In feite is de achterliggende gedachte is dat het gaat om de personen waarvan de beroepsarbeid de middelen van bestaan verschaft. Verder kan uit de eerste gepubliceerde uitkomsten van de Beroepstelling 1849 en uit de latere discussie worden afgeleid dat beoogd werd statistische gegevens te verkrijgen over de “verdeling van de bevolking over de verschillende beroepen en bedrijven”, anders gezegd over de structuur van de bevolking waarvan beroepsarbeid de voornaamste bezigheid vormde. Op de absolute omvang (“sterkte”) valt minder de nadruk (Uitkomsten 1852; Verslag 1888). Eerst in de tweede helft van de twintigste eeuw wordt nauwkeuriger omschreven wat onder de waar te nemen beroepsbevolking wordt verstaan en wordt expliciet gesteld dat inzicht moet worden verkregen in de omvang en kenmerken van de werkzame en niet werkzame beroepsbevolking (zie: par. 3.3.1).

3.3 *Thema's, definities en classificaties*

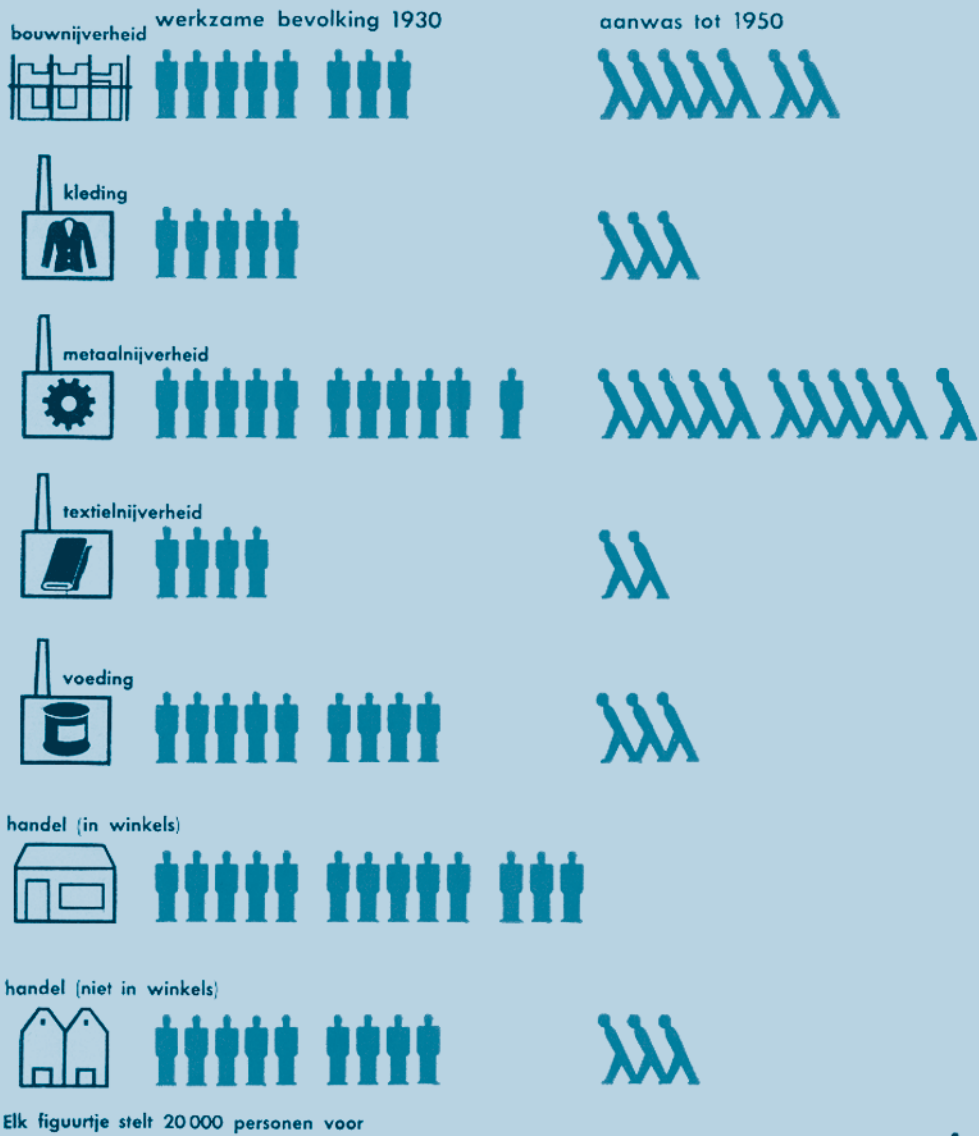
In deze paragraaf gaat het om de meer specifieke aspecten van een beroepstelling zoals het begrip beroepsbevolking, de beroepsclassificaties en vanaf 1930 het thema opleiding/onderwijs. Voor het woon-werkverkeer zie: deel 1, hfdst. 1, par. 3.3.11.

3.3.1 *Het begrip beroepsbevolking*

De vraag naar het beroep

De vraag naar het ‘beroep’ is een belangrijke variabele. Hiermee kan immers inzicht verkregen worden in de omvang en structuur van de beroepsbevolking. Verge-

Toeneming van de beroepsbevolking

Bron: Statistisch Zakboek 1951-1952.

Gegevens uit tabel 1 (pag. 24-25), Beroepstelling, Beroepsbevolking naar bedrijfsklassen en positie in het bedrijf, 31 mei 1947.

lijking in de tijd biedt de mogelijkheid om de groei en de wijzigingen van de beroepsbevolking na te gaan. Niet alleen de relatieve betekenis van de verschillende soorten beroepsarbeid voor het economisch leven is van belang, maar ook de relatieve verhoudingen van de verschillende beroepsgroepen.

De vraag naar het beroep was in de beroepstellingen ongetwijfeld de lastigste. Sinds de telling van 1849 was hiermee voor het eerst ervaring opgedaan. De regering wenste omstreeks het midden van de negentiende eeuw meer informatie over beroepsarbeid. Zo was in 1841 een enquête gehouden naar de in deze tijd toenemende kinderarbeid (Vleggeert 1967). Meer gegevens kwamen beschikbaar met de tellingen van 1849 en 1859. Wel lieten de resultaten nog veel te wensen over omdat de instructies niet altijd werden opgevolgd en niet duidelijk genoeg waren. Vooral bij de agrarische bevolking leidde dit tot merkwaardige uitkomsten (Oomens en Den Bakker 1994; Horlings 2001). Met de telling van 1889 kwam hierin – mede op aandringen van de Vereniging voor de Statistiek – verbetering.

De afbakening van de beroepsbevolking (1849–1971)

Van een scherpe afbakening van de bevolking in een *werkzaam* (resp. *tijdelijk werkzaam*) en *niet werkzaam* deel, was echter nog geen sprake. De beslissing van het al dan niet tot de beroepsbevolking te behoren, werd in sterke mate overgelaten aan het eigen oordeel van de betrokken personen. Uitdrukkelijk werd niet beoogd via de beroepstelling de precieze omvang van de werkloosheid vast te stellen. Een voorstel hiertoe in 1898 van de socialistische voorman in de Tweede Kamer, Troelstra, stuitte op krachtig verweer van Kamerlid Kerdijk, die als vice-voorzitter van de CCS nauw betrokken was bij de voorbereiding van de telling 1899. Kerdijk beschouwde het waarnemen van de werkloosheid als een van de “moeilijkste onderwerpen van statistiek” (HSG 1898). Afgezien van het seizoenseffect bij waarneming in de winter, was zijn belangrijkste bezwaar dat controle van de antwoorden, zoals bij de woningvraag, praktisch niet mogelijk was. De resultaten zouden daarom onbetrouwbaar zijn en meer kwaad dan nut stichten. Ook minister Goeman Borgesius, die tot kort tevoren als vice-voorzitter van de CCS was geweest en eveneens dit vraagstuk had bestudeerd, was deze mening toegedaan. Ondanks aandringen van Troelstra om tenminste een poging tot waarneming te doen, bleef het toen hierbij.

In de laatste algemene beroepstellingen vormt de beschrijving van de categorie werklozen een belangrijk element. Ook bij het onderzoek na 1971 (de Arbeidskrachtentelling resp. de Enquête Beroepsbevolking) wordt getracht een zo genuanceerd mogelijk beeld te verkrijgen van de niet werkzame beroepsbevolking.

Tot de beroepsbevolking behoorden – aldus de eerste toelichtingen – personen die geheel of gedeeltelijk in eigen onderhoud of dat van anderen voorzagen. Personen die door anderen werden onderhouden (zoals kinderen, echtgenoten, invaliden, ouden van dagen) alsook personen die uit eigen vermogen of pensioen in hun eigen onderhoud voorzagen zonder een beroep uit te oefenen, vormden de categorie “beroepsloozen”. Om het beroep vast te stellen was vanaf 1889 een zo specifiek

mogelijke omschrijving gewenst. Met algemene aanduidingen zoals bijvoorbeeld arbeider als beroep nam men geen genoegen meer. Gehuwde vrouwen behoorden in 1889 in het geheel niet tot de beroepsbevolking, tenzij duidelijk was dat zij – los van hun man – een zelfstandig beroep uitoefenden. Verondersteld werd dat hun activiteiten voornamelijk bestonden uit huiselijke bezigheden. Deze bezigheden van gehuwde vrouwen werden niet als beroepsmatige activiteiten beschouwd (CCS 1895). De huiselijke diensten van dienstboden daarentegen wel. Geleidelijk evolueerden de opvattingen. Vrouwelijke echtgenoten, die hun man geregeld in hun beroep behulpzaam waren, werden in 1899 geacht daarin hetzelfde beroep te bekleeden als de man (CBS 1904; VT1920 arch. CCS). Dit hield dus in dat deze gehuwde vrouwen in het bedrijf van hun echtgenoot mede voor eigen rekening werkzaam waren. Op het telformulier uit 1909 stond dan ook uitdrukkelijk vermeld dat het hoofdberoep alleen of met anderen kon worden uitgeoefend (CBS 1913). Ook inwonende kinderen en andere gezinsleden die in het bedrijf van het gezinshoofd werkten, werden voortaan tot de beroepsbevolking gerekend (VT 1899, arch CCS).

Tot 1947 bestond de bevolking uit de tweedeling: beroepsbevolking en overige bevolking (personen zonder beroep, “beroepsloozen” genoemd). Vanaf de telling 1947 is de primaire indeling van de bevolking:

- werkzame beroepsbevolking,
- tijdelijk werkzame beroepsbevolking,
- overige bevolking (personen zonder beroep).

Van een meer doelgerichte definitie en duidelijk begrenzing van wat onder de beroepsbevolking wordt verstaan, was eerst bij de telling van 1960 sprake (Oomens en Den Bakker 1994). Daarbij ging het met name om de vaststelling in hoeverre personen die in deeltijd of tijdelijk werkzaam zijn (een deel van het jaar, week of dag), tot de beroepsbevolking behoorden. Criterium was de arbeidsduur. Personen die minder dan 15 uur per week werkten, werden niet tot de beroepsbevolking gerekend.

Bij de Beroepstelling 1971 werden tot de beroepsbevolking gerekend degenen die voor eigen rekening of in loondienst werkzaam zijn, alsmede personen zonder werkkring die in staat en bereid zijn een werkkring te aanvaarden. Deze omschrijving sloot tot op zekere hoogte aan op de aanbevelingen van de Internationale Conferentie van Arbeidsstatistici van 1954 (Berkman en Verhage 1983). Evenals in 1960 was de urengrens van 15 uur per week hierbij uitgangspunt.²⁾

Ontwikkelingen na 1971

In 1981 werd deze definitie gewijzigd om deze, vooral door de opkomst van werken in deeltijd, meer in overeenstemming te brengen met de ‘eisen des tijds’. De beroepsbevolking werd omschreven als “de verzameling van personen die arbeid verrichten – of wensen en in staat zijn onder de geldende condities arbeid te verrichten – met het doel daardoor een inkomen te verwerven.” (Berkman en Verhage 1983). Dit

was een nogal sterke verruiming van de vroegere definitie. Immers alle personen met betaald werk, ook al was dit slechts voor één of enkele uren per week, werden voortaan tot de beroepsbevolking gerekend. Ook personen zonder betaald werk behoorden tot de beroepsbevolking als zij minstens voor één uur per week werk zochten (en nog aan enkele voorwaarden voldeden) en tevens als zij geen werk zochten maar wel een werkloosheidsuitkering hadden. Tegelijkertijd werd een onderscheid gemaakt tussen de beroepsbevolking in strikte zin (met een werkkring van 20 uur of meer per week) en in ruime zin (met een werkkring van minder dan 20 uur per week).³⁾ Een belangrijk verschil met de vroegere definitie was dat ten aanzien van de werklozen thans eisen gesteld werden, namelijk actief zoekgedrag en onmiddellijke beschikbaarheid (binnen twee weken).

Het meetellen van personen met een klein baantje alsmede van hen die een werkloosheidsuitkering hadden en niet actief naar werk zochten, bleek niet aan te sluiten bij wat gebruikers van statistische gegevens intuïtief onder beroepsbevolking verstonden. In 1991 is daarom de definitie van beroepsbevolking gewijzigd. Uitgegaan wordt van de volgende algemene begripomschrijving: "De beroepsbevolking omvat de personen die een substantieel aantal uren per week betaald werken of dat daadwerkelijk willen" (Bierings et al. 1991). Nader geconcretiseerd houdt de nieuwe definitie in dat de beroepsbevolking bestaat uit personen die tenminste 12 uur per week werken (de werkzame beroepsbevolking) en uit personen die niet of minder dan 12 uur per week werken maar wel actief zoeken naar werk van tenminste 12 uur per week (CBS 1993a). Op deze wijze is ook een betere aansluiting verkregen bij de internationale richtlijnen, omdat personen thans niet langer alleen op grond van institutionele criteria (ontvangen van een werkloosheidsuitkering, inschrijving bij een arbeidsbureau) tot de beroepsbevolking worden gerekend.

3.3.2 *Beroepsclassificatie*

Beroepenindeling

Voor een inzicht in de beroepsbevolking is een nadere indeling van de beroepen van groot belang. Een bijzonder tijdrovende arbeid (zie: Harmsen en Winkels 1999). In alle tellingen is vanaf 1899 sprake van drie indelingen, te weten naar de aard van het bedrijf, naar de aard van het daarin uitgeoefende beroep en naar de 'beroepspositie', dit is: de positie in het bedrijf waarin men werkzaam was (bijv. zelfstandige, in loondienst e.d.). Tot en met de telling van 1889 was slechts sprake van een *beroepenindeling*. Alle personen met hetzelfde beroep werden, ongeacht het bedrijf waarin zij werkzaam waren, bij elkaar geteld. In 1889 bedroeg het aantal afzonderlijke beroepen 839, meer dan het dubbele van het aantal in 1849 en 1859 (CCS 1895). In 1960 was dit aantal 919 en in 1992 werden 1 211 beroepen onderscheiden (Harmsen en Winkels 1999). Het aantal benamingen van de beroepen bedroeg het veelvoudige, in 1947 bijv. ca. 10 000 (CBS 1957). Deze benamingen waren opgenomen in een alfabetische

beroepenklapper. In de vraagstelling ging het uitsluitend om het hoofdberoep, omschreven als het beroep waarbij de persoon het meest belang had (of later: met het meeste aantal arbeidsuren). Het ging derhalve om het hoofdmiddel van kostwinning. Bij de tellingen van 1920 en 1971 werd ook naar de nevenberoepen gevraagd.

Bedrijfsindeling

Vanaf 1899 bestond ook een *bedrijfsindeling*, hoewel de naam als zodanig nog tot de telling van 1920 ontbrak. Tegenwoordig wordt een Standaard Bedrijfsindeling gebruikt, die ook bij de economische statistieken wordt toegepast en mede is gebaseerd op internationale richtlijnen. Hierbij gaat het om een indeling van de beroepsbevolking naar de aard van het bedrijf waarin men werkzaam was. Al de tellingen kenden vanaf die van 1899 zowel een beroeps- als een bedrijfsindeling. Eerst via deze classificaties – het behoeft geen betoog – verkrijgt de gebruiker mogelijkheden tot onderzoek en analyse. Daarbij deden zich soms ook weerstanden tegen de aanduiding van namen in de beroepsclassificatie voor, zoals in 1909 bij de namen ‘bordeelhouders’ en publieke vrouw (zie: Den Dulk en Van Maarseveen 1999, 349). Voor het typeren van het bedrijf zijn gegevens over de economische activiteiten gewenst alsook naam en adres. Tegenwoordig kan in veel gevallen met behulp van het Algemeen Bedrijfsregister van het CBS, dat in de jaren zeventig is ontwikkeld, de bedrijfseenheid worden vastgesteld (CBS 1989).

Beroepspositie

De derde indeling was die naar de ‘*beroepspositie*’, de positie waarin men bij een bedrijf werkzaam was. Er waren afzonderlijke vragen om deze positie vast te stellen en na te gaan in hoeverre sprake was van een leidinggevende functie. Met behulp van deze gegevens werden in de publicaties van 1899–1930 vier posities in het beroep onderscheiden voor personen die werkzaam waren in bedrijven. Deze posities werden aangeduid met de letters A, B, C en D:

- A. Personen die hoofd zijn van een onderneming voor eigen rekening;
- B. Personen die hoofd zijn van een onderneming voor rekening van een ander (directeuren van naamloze vennootschappen);
- C. Personen belast met opzicht of controle (bedrijfsleiders, chefs e.d.);
- D. Personen in dienstbetrekking (gewone werknemers).

Deze indeling naar beroepspositie was derhalve een indeling naar sociale categorieën binnen het bedrijf. Personen die niet behoorden tot het eigenlijke productieproces (zoals administratief personeel e.d.) werden bij de tellingen van 1920 en 1930 afzonderlijk vermeld. Vooral in de grotere gemechaniseerde bedrijven waren meer en meer personen werkzaam in administratieve en andere ondersteunende functies. De naam van hun beroep (bijv. boekhouder) kwam niet meer overeen met de aanduiding van de activiteit van het bedrijf (bijv. zeepfabricage). Afzonderlijke vermelding van deze categorie personen gaf inzicht in de omvang en diversiteit ervan.

De beroepenindelingen 1947, 1960, 1971

In 1947 werd een nieuwe indeling toegepast waarbij het ging om de aard van het beroep en de positie van het beroep in de sociale structuur (Harmsen en Winkels 1999). Dit resulteerde in de volgende vijf hoofdcategorieën:

- Bedrijfshoofden;
- Medewerkende gezinsleden;
- Bedrijfsleiders e.d.;
- Vrije beroepen en employeés;
- Handarbeiders.

Onder de handarbeiders werden bijvoorbeeld de volgende beroepsgroepen onderscheiden: bouwvakarbeiders, industriearbeiders, huispersoneel etc. Op deze wijze werd een meer gedifferentieerd inzicht verkregen in de sociale structuur van de beroepsbevolking. De vroegere vier posities in het beroep (A, B, C en D) werden, met enige nadere onderscheidingen, nu toegepast op alle werkzame personen, dus niet alleen op hen die werkzaam waren in bedrijven.

Bij de Beroepstelling 1960 kwam, in aansluiting op de internationale aanbevelingen, bij de classificatie de nadruk te liggen op de 'aard van de verrichte werkzaamheden' (Harmsen en Winkels 1999). Dit leidde tot de volgende beroepssectoren:

- Vrije beroepen, hogere en middelbare vakspecialisten;
- Beleidvoerende e.a. leidinggevende personen;
- Administratief personeel;
- Commerciële beroepen;
- Agrarische beroepen, vissers e.d.;
- Mijnwerkers e.d.;
- Transport- en communicatieberoepen;
- Ambachts- en industrieberoepen;
- Dienstverlenende, sport- en recreatieberoepen;
- Militairen.

Deze beroepssectoren werden nader onderverdeeld in beroepsklassen en beroepsgroepen. De indeling in 1960 naar beroepspositie is vergelijkbaar met die van 1947. Ook bij de beroepenindeling van 1971 is sprake van beroepssectoren, -klassen en -groepen. Deze indeling, waarbij voor het eerst over beroepenclassificatie wordt gesproken, komt sterk overeen met die van 1960 en is eveneens beïnvloed door internationale aanbevelingen. Ook de indeling naar beroepspositie is vergelijkbaar met die van 1960 (Harmsen en Winkels 1999).

Internationale beroepenclassificaties

De beroepenclassificaties kenden vanaf 1899 een grote mate van detaillering. In 1947 is deze gedetailleerde aanpak verlaten en gekozen voor een meer summier beeld van de beroepenstructuur. In tegenstelling tot 1930, toen de resultaten van de beroe-

pentelling regionaal beperkt waren tot 42 economisch-geografische gebieden, werd nu ook weer voor kleine gemeenten een overzicht van de beroepsgroepering gegeven (CBS 1957). Na de telling van 1947 is de classificatie sterk beïnvloed door de aanbevelingen van het International Labour Office (ILO) van de Verenigde Naties. In 1960 en 1971 waren de globalere indelingen naar positie in bedrijf en sociale groep (waarvoor o.a. de inkomensvraag werd gebruikt) nog wel geënt op eigen uitgangspunten van het CBS, maar de beroepenclassificatie sloot voorzover nodig aan bij die van het ILO, te weten de International Standard Classification of Occupations (ISCO).

In de jaren negentig heeft het CBS weer een geheel eigen classificatie van (ruim 1 200) beroepen ontworpen omdat de indelingscriteria die op internationale aanbevelingen waren gebaseerd, niet voldoende eenduidig en operationeel bleken te zijn. Dit resulteerde in de *Standaard Beroepenclassificatie 1992* (CBS 1993b). Deze vormde een nadere uitwerking van de ISCO 1988. Belangrijkste criteria waren: niveau en richting van de benodigde bekwaamheden, aangevuld met de benodigde vaardigheden voor beroepswerkzaamheden (Harmsen en Winkels 1999). Deze indeling verschilt fundamenteel van de vroegere. Was voorheen de 'branche'-betrokkenheid (aard van het bedrijf en het beroep e.d.) het voornaamste uitgangspunt, thans waren dit de bekwaamheden (skills).

In dit verband zij nog vermeld dat de sinds de jaren tachtig, ook internationaal, niet meer volstaan wordt met een tweedeling van de beroepsbevolking in een werkzaam en werkloos deel. Een nadere indeling wordt nagestreefd van de werkzame beroepsbevolking naar de mate waarin men meer of minder arbeid wenst te verrichten en de mate waarin men, als geen arbeid wordt verricht, werk zoekt en voor werk beschikbaar is. Termen als "underemployment" (het aantal uren dat men meer wil werken), onbenut arbeidsaanbod en "discouraged people" (ontmoedigden) bij het zoeken naar arbeid spelen hierbij een rol (Leunis en Verhage 1996).

Tenslotte is nog vermeldenswaard dat historici op basis van de ISCO 1968 een "Historical International Standard Classification of Occupations" (HISCO) hebben ontwikkeld (Leeuwen et.al. 2002). Met behulp van deze classificatie kunnen internationale vergelijkingen worden gemaakt met gegevens van beroepstellingen die gedurende de negentiende en twintigste eeuw in een groot aantal landen zijn gehouden.

3.3.3 *Andere thema's*

Algemeen

Waren de vragen bij de beroepstellingen geheel gericht op de beroepsarbeid of liever gezegd op de voornaamste beroepsmatige bezigheid, met de Arbeidskrachtentellingen 1975–1985 en vanaf 1987 de Enquêtes Beroepsbevolking werden tevens meer specifieke aspecten belicht zowel van de arbeidssituatie van de werkzame

beroepsbevolking als van de situatie van de niet werkzame beroepsbevolking. Zo werd onder meer aandacht besteed aan de kenmerken van de (eerste en tweede) werkring, onderwijs en opleiding, arbeidsduur, het woon-werkverkeer en aan de arbeidsmobiliteit van werkzame personen, het zoeken naar werk door niet werkzame personen en hun beschikbaarheid hiervoor. De laatste jaren zijn, zoals gezegd, aan de Europese arbeidskrachtenenquête, waarvoor de gegevens verkregen worden via de Enquête Beroepsbevolking, speciale modules toegevoegd zoals met betrekking tot de overgang van school naar beroepsleven, arbeidstijd, werkgelegenheid voor gehandicapten, permanente educatie e.d.

Onderwijs/opleiding

Evenals bij de laatste algemene beroepstellingen is ook bij de onderzoeken naar de beroepsbevolking die na 1971 op steekproefbasis werden gehouden (Arbeidskrachtentellingen en Enquêtes Beroepsbevolking) steeds de variabele *onderwijs/opleiding* (het behaalde of gevolgde onderwijsniveau) opgenomen. Het CBS ontwikkelde in 1978 een Standaard Onderwijs Indeling (SOI) die op de International Standard Classifications of Education (ISCED) aansloot (CBS 1979). Het niveau en de sector van onderwijs vormen de criteria voor deze indeling. Bepalend voor het niveau is het aantal jaren dat nodig is om de opleiding met succes te volgen, terwijl de sector wordt vastgesteld op basis van de inhoudelijke doelstelling (de vakinhoud) van de opleiding. Sindsdien is deze SOI steeds aangepast aan de ontwikkelingen in het onderwijs met nieuwe opleidingen en studierichtingen (Harmsen en Winkels 1999). In navolging van de ISCED worden in de SOI zeven onderwijsniveaus onderscheiden:

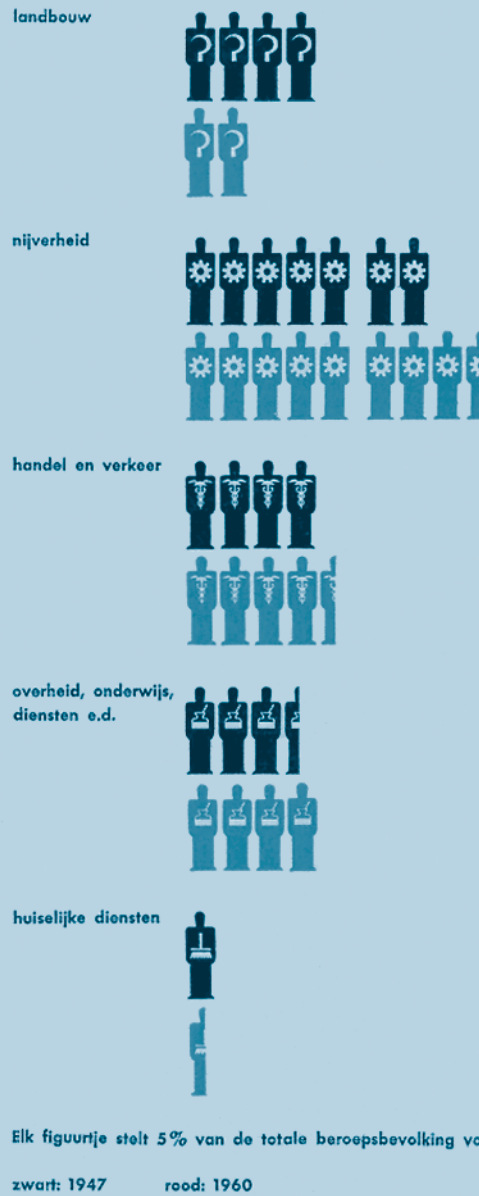
1. onderwijs voorafgaand aan het eerste niveau (kleuteronderwijs);
2. het eerste niveau (lager onderwijs);
3. het tweede niveau, eerste trap (mavo, vbo, onderbouw havo/vwo);
4. het tweede niveau, tweede trap (bovenbouw havo/vwo, mbo e.a. beroepsonderwijs);
5. het derde niveau, eerste trap (hbo kort e.a. beroepsonderwijs);
6. het derde niveau, tweede trap (hbo lang en wo eerste fase);
7. het derde niveau, derde trap (wo tweede fase).

In 1997 is de ISCED herzien. De oude ISCED hield onvoldoende rekening met de verschillen tussen de verschillende landen en was hierdoor niet goed bruikbaar als hulpmiddel voor de vergelijking van onderwijsstatistieken uit verschillende landen (Bernelot Moens 2000). De ISCED 1997 kent eveneens een indeling in zeven hoofdgroepen, maar vormt geen zuivere indeling meer naar niveau. Het gaat meer om een indeling van opleiding naar de volgorde waarin deze worden gevolgd.

3.4 Gegevensverzameling

De verkrijging van gegevens over het beroep is niet eenvoudig. Dit bleek reeds uit de publicatie van de eerste beroepstelling (Uitkomsten 1852) en uit de later in de

Verdeling van de beroepsbevolking naar bedrijfssectoren, 1947 en 1960

Bron: Statistisch Zakboek 1963.

Gegevens uit tabel 76 (pag. 42), Beroepsbevolking naar bedrijfstak en geslacht, 1947 en 1960.

Vereeniging voor Statistiek gevoerde discussie over het houden van een beroepstelling (Verslag 1888). Vanuit de opgedane ervaring ontwikkelde zich geleidelijk een meer op het onderwerp toegesneden vraagstelling. Bij de vaststelling van de vragen werden de wensen en adviezen van deskundigen (zoals de arbeidsinspectie) betrokken. Vanaf 1889 werd er naar gestreefd om een zo gedetailleerd mogelijk inzicht te verkrijgen in de beroepsmatige activiteiten van de ondervraagden. Zo werd in 1889 en ook in 1899 eerst gevraagd naar de bedrijfstak (vak genoemd) waarin men werkzaam was en naar het beroep dat betrokkene daarin uitoefende. In de vraagstelling ging het uitsluitend om het hoofdberoep, omschreven als het beroep waarbij de persoon het meest belang had (zie: par. 3.3.2) Op het telformulier uit 1909 stond ter toelichting uitdrukkelijk vermeld dat het hoofdberoep alleen of met anderen kon worden uitgeoefend (CBS 1913). Bij de tellingen van 1920 en 1971 werd ook naar de nevenberoepen gevraagd. Doel hiervan bij de telling van 1920 was om voor de opzet van een bedrijfsstatistiek (-telling) over adressen van alle bedrijfshoofden te beschikken (CCS 1919).

De Arbeidskrachtentellingen en Enquêtes Beroepsbevolking zijn grote steekproefonderzoeken. Zowel bij de Arbeidskrachtentelling als de Enquête Beroepsbevolking bestond de steekproefomvang uit ca. 120 000 adressen (in de praktijk ging het veelal om een steekproef fractie van ca. 2% á 2,5%; zie: Overzicht 1). Vonden de Arbeidskrachtentellingen in het voorjaar plaats, de Enquêtes Beroepsbevolking worden elke maand gehouden en zijn dus over het gehele kalenderjaar gespreid. Een nadeel van deze steekproefonderzoeken is dat minder informatie ter beschikking komt op gedetailleerd regionaal niveau.⁴⁾ Een ander nadeel is dat de non-response gedurende de laatste twintig jaar sterk is toegenomen. Bedroeg deze in 1981 nog 17%, in 1997 was dit liefst 44% (Bethlehem en De Ree 1999). Dit vereist de nodige tegenmaatregelen om te voorkomen dat de kwaliteit van de uitkomsten ernstig wordt aangetast.

Bij de Arbeidskrachtentellingen werden nog papieren vragenlijsten gebruikt, bij de Enquête Beroepsbevolking een handcomputer (laptop). Aanvankelijk werd bij de Arbeidskrachtentelling een steekproef getrokken uit de adressen van de telregisters van de Volkstelling 1971, aangevuld met adressen van nadien gereedgekomen woningen. Vanaf 1981 werd het afgiftepuntenbestand van de PTT als steekproefkader gebruikt, dat later in samenwerking met PTT en RPD tot het Geografisch Basisregister is omgevormd, een geautomatiseerd bestand met alle adressen van Nederland (incl. de postcode).

Het veldwerk van de Arbeidskrachtentellingen 1973–1985 werd evenals bij de volkstellingen in samenwerking met de gemeentebesturen uitgevoerd. Hun taak was het de enquêteurs te werven en de organisatie van het veldwerk ter plaatse te regelen. Bij de Enquête Beroepsbevolking verzorgde het CBS de organisatie en uitvoering van het veldwerk geheel zelf. Een voordeel van samenwerking met de gemeenten was dat van de non-respondenten vanuit de bevolkingsadministratie

een aantal administratieve gegevens (zoals geslacht, leeftijd, burgerlijke staat en nationaliteit) kon worden verkregen. Op deze wijze was het mogelijk de omvang en samenstelling van de non-respondenten vast te stellen.

3.5 Gegevensverwerking

De bewerking van een beroepstelling is een complexe aangelegenheid. Het CBS gaf daarom vrij uitvoerige instructies aan de gemeenten en de tellers over de invulling van de beroepsvragen. Deze werden echter bepaald niet altijd opgevolgd. Bij onvolledige of niet juiste invulling zond het CBS de telkaarten naar de gemeenten ter verbetering terug. Zo had bijna de helft van de gevallen waarbij tijdens de volks- en beroepstelling van 1899 terugzending plaats vond, betrekking op de beroepsvraag (CBS 1904). Bij de Beroepstelling 1920 moest het CBS constateren dat de controle door de tellers en de gemeentebesturen “van weinig nut geweest” (CBS ca. 1921 arch. CBS). Gespecialiseerde medewerkers van het CBS verrichtten de eigenlijke controle, waarbij vaak ter aanvulling bij gemeenten of werkgevers nadere inlichtingen werden gewonnen. Tevens vond op basis van de gegevens van het bedrijf waar men werkzaam was, een codering plaats aan de hand van de bedrijfsindeling (zie ook: deel 2, hoofdstuk 2, par. 3.3.3). Bij dit laatste wordt tegenwoordig voor de typering van de bedrijfseenheid tevens gebruik gemaakt van het Algemeen Bedrijfsregister (CBS 1989; CBS 1993a).

Bij de eerste beroepstellingen, waarbij nog geen sprake was van het gebruik van machinale bewerking, gebruikte men per individu telkaarten, waarop al de gegevens stonden vermeld. Deze kaarten werden ter onderscheiding van sociale groepen met verschillende kleuren of stroken gekenmerkt, zodat vervolgens de gegevens per groep werden getotaliseerd. Een van de belangrijkste elementen vormde de classificatie van de beroepen. Dit gebeurde door specialisten. Ondanks de bij de bewerking toegepaste zorgvuldigheid, bleek een consistente uniforme toepassing van de beroepsclassificatie soms moeilijk te realiseren (vgl. Doorn et al. 2001). Een belangrijk hulpmiddel bij de verwerking van de beroepsgegevens waren de alfabetische en de systematische klappers. Hierin stonden de codes van de beroepen vermeld. Speciale beroepstypeurs brachten aan de hand van de bedrijfs- en beroepsclassificatie de juiste codes aan (men sprak in dit verband van vercijfering of versleuteling).

Vanaf 1930 werden de gegevens van de volks- en beroepstelling machinaal verwerkt (zie: deel 1, hoofdstuk 1, par. 3.5). Bij de Arbeidskrachtentellingen en Enquêtes Beroepsbevolking is niet alleen de dataverwerking maar ook de dataverzameling de laatste vijftien jaren vergaand geautomatiseerd en daardoor enorm versneld. Tijdens het vraaggesprek met de respondenten worden de verkregen gegevens namelijk in laptop computers opgeslagen en nog dezelfde dag naar het CBS ver-

zonden om via 'computer-assisted' data-invoer snel tot resultaten te worden verwerkt (zie: De Heer en De Leeuw 1999). Een aanmerkelijke versnelling in vergelijking met de verwerkingswijze bij de Arbeidskrachtentellingen, waarbij de verwerking soms meer dan een jaar duurde.

Toepassing van de SOI-code (onderwijsclassificatie) gebeurde tot de invoering van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) in 1987 door gespecialiseerde typeurs. Bij de EBB is geprobeerd de typering tijdens het veldwerk door interviewers uit te voeren. Dit leidde in vergelijking met de vroegere wijze van typeren tot aanzienlijke verschillen in uitkomsten. Daarna is de vraagstelling aangepast en een nieuw typeringsproces van de onderwijsgegevens ontwikkeld (CBS 1989). In de praktijk bleef het noodzakelijk de codes te laten toekennen door specialisten, die daarbij door automatiseringshulpmiddelen worden ondersteund (CBS 1993a).

4. *Geheimhouding individuele gegevens*

Aan wat over dit onderwerp gezegd is in de bijdrage over de volkstellingen (deel 1) valt met betrekking tot de beroepstellingen het volgende toe te voegen. Gegevens over beroep in combinatie met andere variabelen kunnen, vooral op regionaal niveau, al snel tot herkenbaarheid van personen leiden. Bij de eerste beroepstellingen bestond minder aandacht voor statistische geheimhouding dan tegenwoordig. In de tabellen van de uitvoerige beroepstellingen van 1889 en 1899 kwamen nogal eens 'eentjes' voor die in kleinere gemeenten betrekkelijk gemakkelijk tot herkenning van individuen kon leiden. Toch werd het CBS reeds spoedig, zij het indirect, geattendeerd op het gevaar om over kleine entiteiten in de samenleving gegevens te verzamelen. Bij de Beroepstelling 1909 bleek namelijk dat zelfs het opnemen in de beroepsclassificatie van een specifiek omschreven beroepscategorie als prostitués, op grote bezwaren stuitte van de Nederlandsche Vereniging tegen de Prostitutie (Den Dulk en Van Maarseveen 1999). In latere tellingen, zeker die gehouden zijn na de Tweede Wereldoorlog is voorzover bekend voorkoming van onthulling steeds zorgvuldig nagestreefd.

In de jaren zeventig en tachtig ontstond in de onderzoekswereld sterk de behoefte aan gebruikmaking van microdatabestanden van persoonsenquêtes waaronder met name die van de Arbeidskrachtentellingen. Dit leidde tot onderzoek op het CBS naar de beveiliging van bestanden om de statistische geheimhouding te waarborgen. Daarnaast zag het CBS zich tenvolge van maatregelen van de regering genoodzaakt de prijs van een tape sterk te verhogen, hetgeen tot krachtige protesten leidde uit de onderzoekswereld. Uiteindelijk werd in 1994 een oplossing gevonden in de oprichting van het Wetenschappelijk Statistisch Agentschap (WSA) bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Sindsdien treedt het WSA op als makelaar tussen het CBS en de (veelal academische) datagebruikers (Nobel 1999). Het CBS stelt als dataleverancier beveiligde microbe-

standen samen. Het gebruik van deze microbestanden gebeurt uitsluitend op strenge contractuele voorwaarden om zo elke eventuele onthulling geheel uit te sluiten. Tenslotte kunnen onder strikte voorwaarden externe onderzoekers op het CBS microdata gebruiken mits dit onder toezicht van het CBS plaats vindt en een verklaring van geheimhouding is afgelegd.

5. *Publicaties*

5.1 *Algemeen*

De publicatie van de beroepsgegevens vond eerst plaats, nadat de volkstellingdata waren bewerkt en veelal gepubliceerd aangezien de bewerking ervan bijzonder arbeidsintensief was en de nodige deskundigheid vergde. De kwaliteit van de eerste beroepstellingen in 1849 en 1859 liet te wensen over waardoor in 1869 en 1879 van het houden van beroepstellingen werd afgezien. Wel werden in 1879 gegevens over beroep verzameld, echter uitsluitend ter controle van het gegeven over de woonplaats.

De publicaties over de beroepstellingen van 1889 en 1899 zijn bijzonder rijk aan informatie. Vooral die van 1899 bevat een schat aan gegevens. In de dertien gedrukte delen wordt als het ware één gedetailleerde tabel gepubliceerd van meer dan 100 000 regels. Via een inhoudsconversie van de publicaties van de Beroepstelling 1899 zijn de gegevens hiervan thans digitaal beschikbaar (zie par. 5.2). Die over de tellingen van 1909 en 1920 bevatten vanwege bezuinigingen aanzienlijk minder gegevens. Vanaf 1930 wordt weer op ruime schaal gepubliceerd. Van de tellingen van 1947, 1960 en 1971 is behalve het gepubliceerde materiaal veel gedetailleerde informatie beschikbaar op 'gelichtdrukte' tabellen die in de CBS-Bibliotheek aanwezig zijn (zie: par. 5.2). Voor de Beroepstelling 1960 en 1971 wordt onderzocht of gebruik van de computertapes, met inachtneming van de privacy, mogelijkheden biedt tot ruimer gebruik van het materiaal.

Statistische gegevens over de beroepsbevolking na 1971 staan zoals vermeld in de publicaties over de Arbeidskrachtentellingen en Enquêtes Beroepsbevolking. In dit verband zij nog vermeld dat het CBS vanwege het tweejaarlijks karakter van de Arbeidskrachtentelling vanaf 1977 tot en met 1988 de *Jaarstatistiek beroepsbevolking* heeft samengesteld, waarin voor elk jaar 'ramingen' zijn gemaakt van de (afhankelijke) beroepsbevolking per 1 januari (zie: CBS 1989). Het voornaamste doel van deze ramingen was het berekenen van werkloosheidspercentages. Met de komst van de jaarlijkse Enquête Beroepsbevolking waren deze ramingen niet langer nodig. Daarnaast zijn er ook nog andere statistieken die gegevens verschaffen over de

werkgelegenheid. Deze worden veelal verkregen bij bedrijven en instellingen. Hierbij gaat het om gegevens over de arbeidsplaatsen. Aangezien de resultaten van al deze statistieken over arbeid vanwege methodische verschillen onderling van elkaar afwijken, zijn zogenaamde Arbeidsrekeningen ontwikkeld waarin via integratie een sluitend overzicht wordt geboden van de verschillende aspecten van de arbeidsmarkt (zie: Leunis en Verhage 1996).⁵⁾

5.2 Overzicht

Inventarisaties

Zie Bibliografieën van volkstellingen en Inventarisaties gelichtdrukte tabellen in: deel 1, hoofdstuk 1, par. 5.2).

Afzonderlijke publicaties betreffende de beroepstellingen

- Beroepstelling 1849.
12 delen waarvan 11 voor de provincies en deel 12 voor het Rijk; het 4^e gedeelte van ieder deel bevat de resultaten van de beroepstelling.
- Beroepstelling 1859.
Deel 2 bevat de uitkomsten van de beroepstelling.
- Beroepstelling 1889.
Deel 14, Inleiding. Uitkomsten: deel 15 (het Rijk), delen 16–26 (provincies).
- Beroepstelling 1899.
Deel 1, Inleiding. Uitkomsten beroepstelling in een afzonderlijke reeks: delen 1–11 (provincies), deel 12 afl. 1 (9 groepen van gemeenten) en afl. 2 (het Rijk), deel 13 Alfabetische naamlijst der beroepen.
Data en publicatie Volkstelling 1899. Twee cd-rom's (publicatie van CBS en NIWI, Amsterdam/Voorburg 1999). Deze uitgave bevat de volledige tekst van de Inleiding op de Volks- en Beroepstelling van 1899, en alle gepubliceerde tabellen als StatLine-databases. Met het bijgeleverde Statline-programma kan de gebruiker tabellen samenstellen voor een zelf gekozen selectie van gegevens. Deze cd-rom's zijn ook te raadplegen op het internet; zie: www.cbs.nl en www.volkstellingen.nl.
- Beroepstelling 1909.
Deel 2, afl. 1 Uitkomsten (Rijk en provincies) en afl. 2 Uitkomsten gemeenten; deel 3: Uitkomsten naar bedrijfsin-deeling.
- Beroepstelling 1920.
3 delen met uitkomsten; 3 afzonderlijke delen: (1) Bedrijfsin-deeling, (2) Bedrijfs- en beroepsklappers, (3) Inleiding en beroepsin-deeling.
- Beroepstelling 1930.
Deel VII Uitkomsten bedrijfsin-deeling; deel VIII Inleiding en uitkomsten beroepsin-deeling; deel X Bedrijfs- en beroepsklappers; Inventarislijst van de banden (geschreven tabellen) van de Beroepstelling 1930 (uitkomsten provincies, gemeenten) naar bedrijfsklassen, bedrijfsgroep en beroep.

- Beroepstelling 1947.
Serie A deel 2 (uitkomsten Rijk en provincies, met Bijlage Systematische beroepsindeling; Serie B, deel 6 (uitkomsten gemeenten); afzonderlijk Tabel 19: Beroepsbevolking per gemeente naar geslacht en bedrijfstak; Beroepsindeling 1947; Beroepsklapper 1947; Inventarislijst van de banden met gelichtdrukte tabellen
- Algemene Woningtelling 1956.
Voornaamste regionale gegevens, deel 2 Beroepsbevolking.
- Beroepstelling 1960.
Deel 10A (Beroepsbevolking; Algemene inleiding), deel 10B (Beroepsbevolking; uitkomsten gemeenten), deel 10C (vergelijking uitkomsten beroepstellingen 1849–1960); systematische beroepsindeling en alfabetische index. Verder: schakelschema's 1930, 1947 en 1960; systematische bedrijfsindeling; groepering 1960–1947; Codenummers bedrijfspgroepen en beroepsklassen; alfabetische bedrijfsindeling. Inventarislijst van de banden met gelichtdrukte tabellen; Beroepsbevolking naar positie in het bedrijf, beroep en geslacht (tabel 28A).
- Beroepstelling 1971.
Serie B, deel 4A (Algemene structuur); deel 4B (Gemeenten, beroeps- en bedrijfsstructuur); deel 4C (Sociaal-economische structuur); deel 7A Buiten woongemeente werkenden; deel 7B Woon-werkverkeer.
Algemeen alfabetische index van de systematische beroepsindeling 1971; Systematische beroepsindeling;
Systematische classificaties: deel 1 Bedrijfsclassificatie; deel 2 Beroepenclassificatie; deel 3 Onderwijsclassificaties; Functie- en beroepenbenamingen bij de beroepenclassificatie 1971; Algemeen alfabetische index (3 dln) van functie- en beroepsbenamingen (3 delen); Alfabetische index per beroepscode (3 delen); Inventarislijst van de gelichtdrukte tabellen
- Standaard beroepenclassificatie 1992 (CBS-publicatie 1993); nieuwe editie in 2001 (op cd-rom).
- Arbeidskrachtentelling 1973, 1975, 1977, 1979, 1981, 1983 en 1985 (CBS-publicaties).
- Enquête Beroepsbevolking 1988–1999 (jaarlijkse CBS-publicatie). Vanaf 2000 zijn de gegevens via internet uit de CBS-database StatLine verkrijgbaar (zie www.cbs.nl).

6. Nabeschuwing

De beroepstellingen hebben een schat aan informatie opgeleverd over het sociaal-economisch leven in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. De digitale inhoudsconversie van de telling van 1899 toont dit aan. Dit blijkt onder meer uit analyses met behulp van deze digitale conversie: over de sociale structuur en burgerij rond 1900 (De Nijs 2001; Mandemakers 2001). Hoewel in de nabije toekomst ook een inhoudsconversie van de publicaties van de overige beroepstellingen wordt

beoogd, is ook een digitale conversie van de gedetailleerde informatie, die ligt opgeslagen in de banden met handgeschreven tabellen van 1930 en vele gelichtdrukte tabellen uit de periode 1947–1971, alleszins de moeite waard (zie: deel 1, hoofdstuk 1, overzicht 5). Vooral voor vergaand uitgesplitste regionale gegevens over beroepsarbeid bevatten deze tabellen een grote rijkdom aan gegevens. Tevens blijkt hieruit dat voor gedetailleerde regionale gegevens over beroep een integrale telling tot nu toe de meest geschikte bron is. Dit biedt tal van nieuwe mogelijkheden tot onderzoek en analyse. Na de laatste Volkstelling 1971 geven de Arbeidskrachtentellingen en Enquêtes Beroepsbevolking op steekproefbasis informatie over de omvang en structuur van de beroepsbevolking. Hoewel het hierbij gaat om onderzoeken met een grote steekproefomvang, kan hiermee niet de zeer gedetailleerde informatie worden verkregen die afkomstig is uit de integrale beroepstellingen.

Noten in de tekst

- 1) In 1960 vond in de Europese Gemeenschap de eerste Arbeidskrachtenenquête plaats. Hiervoor werden in Nederland 9000 adressen getrokken uit de telregisters van de Volkstelling 1960. In 1968 vond eveneens een dergelijk onderzoek plaats (Leunis en Verhage 1996, 280).
- 2) In de statistische praktijk is deze omschrijving als volgt nader geoperationaaliseerd. Tot de beroepsbevolking werden in 1971 gerekend:
  - personen die voor eigen rekening een bedrijf of beroep uitoefenen; hun echtgenoten en ongehuwde thuiswonende kinderen voor zover zij tenminste 15 uur per week meewerken in het bedrijf of de beroepspraktijk;
  - alle andere personen die betaalde arbeid verrichten, dan wel door tijdelijke omstandigheden (zoals ziekte, vakantie, staking of stagnatie in het bedrijf) werkzaam zijn;
  - scholieren en studenten met een werkweek van minder dan 15 uur zijn echter uitgezonderd;
  - militairen in dienst voor eerste oefening worden geacht betaalde arbeid te verrichten;
  - personen zonder werkkring, voorzover geen scholier of student, die als werkloos zijn ingeschreven bij een gewestelijk arbeidsbureau en/of op een andere wijze werk zoeken.
- 3) De belangrijkste verschillen met de definitie van 1971 zijn:
  - medewerkende gezinsleden, scholieren en studenten die minder dan 15 uur per week werken worden in 1981 wel tot de beroepsbevolking gerekend.
  - werkzoekenden dienen in de definitie van 1981 te voldoen aan actief zoekgedrag (via gewestelijke arbeidsbureaus, uitzendbureaus of solliciteren) en onmiddellijk (d.i. binnen twee weken) beschikbaar te zijn, waarbij een werkzoekende geacht wordt te voldoen aan deze twee eisen als hij/zij een werkloosheidsuitkering heeft (CBS 1985).

- 4) Bij de Arbeidskrachtentellingen resp. Enquêtes Beroepsbevolking worden regionale gegevens verstrekt volgens de COROP-indeling en naar RBA-gebieden betreft: Regeling werkgebieden Regionale Besturen, voorheen gebieden van de Gewestelijke Arbeidsbureau's (GWA's).
- 5) Met deze andere statistieken zijn o.m. bedoeld: de Statistiek Werkzame Personen, de Statistiek arbeidsvolume en diverse loonstatistieken.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archief CBS

- CBS ca. 1921. De Nederlandsche Beroepstelling van 31 december 1920.
- Nota 1958. Nota van de Directeur-Generaal CBS aan voorzitter CCS, 3 jan. 1958.

Archief CCS

- Brief 1917. Voorzitter CCS aan de minister van BiZa, 12 mei 1917. In: Jaarverslag CCS, 1917, 75–76.
- VT 1899. Model K. 8ste Volkstelling. Register van den teller. Instructie voor de tellers.
- VT 1920. 10de Volkstelling. Toelichtingen tot de op de kaarten gestelde vragen.

CBS-publicaties

- CBS 1904. Inleiding tot de uitkomsten der achtste algemeene tienjaarlijksche volkstelling van een en dertig december 1899 en daaraan verbonden beroepstelling en woningstatistiek, in vergelijking zooveel mogelijk met de uitkomsten van vroegere tellingen (Den Haag 1904). Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees nr. XXXII.
- CBS 1913. Inleiding tot de uitkomsten der negende algemeene tienjaarlijksche volkstelling met daaraan verbonden woning- en beroepstelling (Den Haag 1913). Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volkrees nr. 184.
- CBS 1957. 12^e Volkstelling annex woningtelling 31 mei 1947. Organisatie van de telling, bijlage bij de publikatie serie A, deel 1 ('s-Gravenhage 1957).
- CBS 1979. Standaard Onderwijsindeling, SOI 1978. Methodogische inleiding (Voorburg/Heerlen 1979).
- CBS 1985. Arbeidskrachtentelling 1981. Deel 1, Methode, bevolking en beroepsbevolking, werkzame personen en werklozen (Den Haag 1985).
- CBS 1989. Enquête Beroepsbevolking 1988 (Voorburg/Heerlen 1989).
- CBS 1993a. Enquête Beroepsbevolking 1992 (Voorburg/Heerlen 1993).
- CBS 1993b. Standaardberoepenclasificatie 1992 ('s-Gravenhage 1993).

CCS-publicaties

- CCS 1895. Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een-en-dertigsten December 1889. Inleiding, bevattende een overzicht van de

- uitkomsten, voor zooveel mogelijk in vergelijking met die der vorige beroepstellingen, op uitnodiging van den Minister van Binnenlandsche Zaken bew. door de Centrale Commissie voor de Statistiek ('s-Gravenhage 1895).
- CCS 1919. Jaarverslag 1919 van de CCS en Bijl. II, Brief voorzitter CCS aan minister van BiZa 8 nov. 1919 en Plan van publicatie (VT 1920) door directeur CBS, 8 okt. 1919.

Overige literatuur

- Berkman en Verhage 1983. J. Berkman en C.G. Verhage, Een nieuwe definitie van de beroepsbevolking. In: CBS Select 2, Statistische opstellen (Den Haag 1983).
- Bernelot Moens 2000. W.E. Bernelot Moens, ISCED 1997 en het Nederlandse onderwijs. In: Kwartaalschrift Onderwijsstatistiek 2000, nr. 4, 50–57.
- Bethlehem en De Ree 1999. J.G. Bethlehem en S.J.M de Ree, Van populatie naar steekproef. In: Een eeuw statistieken. Historische-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen, red.) Voorburg/ Amsterdam 1999, 511–543.
- Bierings et al. 1991. H.B.A. Bierings, J.C.M. Imbens en C.A. van Bochove, De definitie van beroepsbevolking. In: Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek, jrg. 1991 nr. 2, 3–21.
- Doorn et al. 2001. P.K. Doorn, J.K. Jonker en T. Vreugdenhil, Digitalisering van de Nederlandse volkstellingen 1795–1971. In: Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900 (red. J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn), Amsterdam 2001, 41–64.
- Den Dulk en Van Maarseveen 1999. Volkstellingen 1795–1971. De ontwikkeling van beleid en de methode van onderzoek. In: Een eeuw statistieken. Historische-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen, red.) Voorburg/ Amsterdam 1999, 329–366.
- EEG 1979. Verordening (EEG) Nr. 327/79 van de Raad van 19 februari 1979 betreffende het houden van een steekproefenquête inzake de arbeidskrachten in het voorjaar 1979. Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen Nr. L 45/6, 22.2.79.
- EEG 1985. Verordening (EEG) Nr. 3530/84 van de Raad van 13 december 1984 de organisatie van een steekproefenquête inzake de arbeidskrachten in het voorjaar 1985. Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen Nr. L 330/1, 18.12.84.
- EEG 1991. Verordening (EEG) Nr. 3711/91 van de Raad van 16 december 1991 betreffende de organisatie van eenjaarlijkse steekproefenquête naar de arbeidskrachten in de Gemeenschap. Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen Nr. L3351/1, 20.12.91.
- EG 1998. Verordening (EG) Nr. 577/98 van de Raad van 9 maart 1998 betreffende de organisatie van een steekproefenquête naar de arbeidskrachten in de Gemeenschap. Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen Nr. L 77/3, 14.3.98.

- EG 1999. Verordening (EG) Nr. 1924/1999 van de Commissie van 8 september 1999 ter uitvoering van Verordening (EG) nr. 577/98 van de Raad, wat het programma van speciale modules van de arbeidskrachtenenquête voor de jaren 2000–2002 betreft. Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen L238/14, 9.9.1999.
- Harmsen en Winkels 1999. E. Harmsen en J.W. Winkels, Geteld en geclassificeerd. Coördinatie persoons- en huishoudenskenmerken. In: Een eeuw statistieken. Historische-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen, red.) Voorburg/Amsterdam 1999, 193–226.
- De Heer en De Leeuw 1999. Enquêteeren bij personen en huishoudens, een bewogen geschiedenis. In: Een eeuw statistieken. Historische-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen, red.) Voorburg/Amsterdam 1999, 47–70.
- Horlings 2001. E. Horlings, Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking 1807–1909. In: Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900 (red. J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn), Amsterdam 2001, 209–226.
- HSG 1898. Handelingen Staten Generaal Tweede Kamer, 9 dec. 1898 (staatsbegroting art. 55).
- Leunis en Verhage 1996. Arbeidsrekeningen. Kern van het statistisch systeem over arbeid (CBS-publicatie; proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1996).
- Leeuwen et al. 2002. M.H.D. van Leeuwen, I. Maas and A. Miles, HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations (Leuven 2002).
- De Nijs 2001. T.A. de Nijs, Grote en kleine burgers omstreeks 1900. Een onderzoek naar de samenstelling van de Nederlandse burgerij. In: Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900 (red. J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn), Amsterdam 2001, 209–226.
- Mandemakers 2001. C.A. Mandemakers, De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van de modernisering 1850–1990. In: Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900 (red. J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn), Amsterdam 2001, 185–208.
- Nobel 1999. J.R. Nobel, 'Zoo onkreukbaar en zoo gesloten'. Statistische geheimhouding. In: Een eeuw statistieken (Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen), Voorburg/Amsterdam 1999, 133–164.
- Oomens en Den Bakker 1994. C.A. Oomens en G.P. den Bakker, De beroepsbevolking in Nederland 1849–1990. In: Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek, 1994 nr. 2.
- Oomens en Den Bakker 1997. C.A. Oomens en G.P. den Bakker, Dutch historical statistics: 19th century population censuses. In: Netherlands Official Statistics, vol. 12, 1997, 5–17.

- Uitkomsten 1852. Uitkomsten der derde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den negentienden november 1849 (Den Haag 1852).
- Verslag 1888. Verslag van de Algemeene Vergadering der Vereeniging voor de Statistiek in Nederland (1888). In: Bijdragen van het Statistisch Instituut, jrg. 4, 1888, 199-266.
- Vleggeert 1967. J.C. Vleggeert, Kinderarbeid in de negentiende eeuw (Bussum 1967).

Bijlagen

Vragenlijst B Volks- en Beroepstelling 1971 (enkele pagina's)

**14e ALGEMENE
VOLKSTELLING**
ANNEX WONINGTELLING

CENTRAAL BUREAU
VOOR DE STATISTIEK

cbs

VRAGENLIJST B

VOOR EEN
LID VAN EEN
HUISHOUDEN
MET BEROEP

ALLEEN VOOR PERSONEN MET BEROEP
WERKLOZEN EN WACHTGELDERS NAAR BLAD 7

1a WELK BEROEP/WELKE FUNCTIE OEFENT HIJ/ZIJ UIT?
(zie los bijgevoegde toelichting)

b OMSCHRIJVING VAN DE WERKZAAMHEDEN DIE IN DIT BEROEP/DEZE FUNCTIE WORDEN VERRICHT:

2 OEFENT HIJ/ZIJ DIT BEROEP/DEZE FUNCTIE UIT ALS

LOON- OF SALARIS-TREKKER	ZELFSTANDIGE <i>(d.w.z. als eigenaar, mede-eigenaar, firmant, pachter, zelfbaas of derg. VOOR EIGEN REKENING werkzaam)</i>	MEDEWERKEND IN HET GEZINS-BEDRIJF <i>(bijv. als echtgenote, kind, broer of derg.)</i>
=	=	=

INDIEN HIJ/ZIJ ALS ZELFSTANDIGE WERKZAAM IS OF IN LOONDIENST EEN LEIDINGGEVENDE FUNCTIE HEEFT:

3a HOEVEEL PERSONEN HEEFT HIJ/ZIJ IN LOONDIENST? OF AAN HOEVEEL PERSONEN GEEFT HIJ/ZIJ (MEDE VIA ANDEREN) LEIDING?

0   1 T/M 4   5 T/M 9   10 T/M 19   20 T/M 49   50+

=   =   =   =   =

N.B. DOORGAAN AAN DE ACHTERZIJDE VAN DIT BLAD MET VRAAG 3b

5A

Y X 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

122

3b WAT IS DE AARD VAN DE LEIDINGGEVENDE FUNCTIE?
(Invullen bijv.: algemene leiding, produktieleiding, commerciële-, financiële-, researchleiding, personeelschef, expeditiechef, werkmeester, filiaalhouder, opzichter of dergelijke)

4 INDIEN HIJ/ZIJ ALS ZELFSTANDIGE IN EIGEN ZAAK NIET UITSLUITEND LEIDING GEEFT OF TOEZICHT HOUDT, MAAR DAARIN ZELF MEEDOET AAN HET EIGENLIJKE WERK, WELK BEROEP GEFENT HIJ/ZIJ DAN UIT?

5a WAAR WERKT HIJ/ZIJ?
(Naam van het bedrijf invullen of eventueel de naam van het bedrijfsknoofd)

b WAT VOOR SOORT BEDRIJF, KANTOOR, ZAAK, PRAKTIJK, SCHOOL OF ANDERE INSTELLING IS DIT?
(Invullen bijv.: fabriek van stalen ramen, accountantskantoor, kruidenierszaak, huisartsenpraktijk, lagere school, gemeente-secretarie, bejaardentehuis of dergelijke)

c IN WELKE AFDELING (WELK ONDERDEEL) WERKT HIJ/ZIJ?

d IS HET EEN BEDRIJF OF INSTELLING VAN HET RIJK, EEN PROVINCIE OF GEMEENTE, EEN KERKELIJKE ORGANISATIE, VERENIGING, PARTICULIER PERSOON OF DERGELIJKE? *(Invullen wat het is)*

6 WAT IS HET ADRES WAAR HIJ/ZIJ WERKT OF ZICH DAGELIJKS VOOR OF NA HET WERK MELDT?
Indien geen vast werkadres of meldingspunt, adres van de werkgever vermelden

STRAAT : _____ NR _____

GEMEENTE : _____
Indien in het buitenland, tevens het land vermelden

LAND : _____

5B

123 124

7 IS HET ZOJUIST BIJ VRAAG 6 OPGEGEVEN ADRES ZIJN/HAAR

VASTE WERK-ADRES	VASTE MELDINGSPUNT <i>(d.w.z. het adres waar hij/zij zich dagelijks voor of na het werk meldt)</i>	HII/ZIJ HEEFT GEEN VAST WERKADRES OF MELDINGSPUNT
------------------	---	---

INDIEN HII/ZIJ EEN VAST WERKADRES HEEFT OF EEN VAST MELDINGSPUNT:

8a HOEVEEL TIJD HEEFT HII/ZIJ GEWOONLIJK NODIG VOOR DE HEENWEG NAAR HET WERK?

HII/ZIJ WERKT THUIS	MINDER	15	30	45	60	90	2 UUR
	DAN	T/M	T/M	T/M	T/M	T/M	OF LANGER
		15 MIN.	29 MIN.	44 MIN.	59 MIN.	119 MIN.	

b MET WELK VERVOERMIDDEL LEGT HII/ZIJ GEWOONLIJK HET GROOTSTE DEEL VAN DE AFSTAND (HEENWEG) AF?

FIETS	BROM-FIETS	MOTOR-SCOOTER	TREIN	TRAM, METRO
AUTOBUS		PERSONENAUTO/BUSJE VAN BEDRIJF OF VAN PARTICULIER		
OPEN-BARE LIJN-DIENST	PER-SO-NEELS-BUS	ALS BE-STUUR-DER	ALS MEDE-REIZI-GER	
ANDER VER-VOERMIDDEL		GEEN VERVOER-MIDDEL (TE VOET)		

GAAT HII/ZIJ GEWOONLIJK MINSTENS 4 DAGEN PER WEEK NAAR HET WERKADRES OF HET VASTE MELDINGSPUNT HEEN EN WEER?

JA	NEEN
----	------

9 WAAR OEFFENT HII/ZIJ HOOFDZAKELIJK ZIJN/HAAR BEROEP UIT?

IN DE WOON-GEMEENTE	IN EEN VASTE ANDERE GEMEENTE	IN VERSCHILLENDE GEMEENTEN, OP ZEE OF DERG.
---------------------	------------------------------	---

10 INDIEN HII/ZIJ OVER EEN PERSONENAUTO BESCHIKT, WAAR STALT HII/ZIJ DEZE DAN 'S NACHTS?

IN DE OPENLUCHT		OVERDEKT		
OP DE OPEN-BARE WEG	ANDERS-ZINS IN DE OPEN-LUCHT	BIJ EEN GA-RAGE-BEDRIJF	IN BIJ WONING BEHO-RENDE GARAGE	ANDERS-ZINS OVER-DEKT

6

Y X 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

125 126

11 HOEVEEL UREN WERKT HII/ZIJ GEMIDDELD PER WEEK IN HET HOOFDBEROEP, OPGEGEVEN OP BLAD 5A, BIJ VRAAG 1a?

MINDER DAN 10 UUR P. WEEK	10 UUR	15 UUR	20 UUR	25 UUR	30 UUR	35 UUR	40 UUR	45 UUR
	T/M	T/M	T/M	T/M	T/M	T/M	T/M	T/M
	14	19	24	29	34	39	44	MEER
	UUR	UUR	UUR	UUR	UUR	UUR	UUR	P. WEEK

12a OEFFENT HII/ZIJ REGELMATIG EEN OF MEER BETALENDE NEVENBEROEPEN OF NEVENFUNCTIES UIT?

JA	NEEN
----	------

b ZO JA, HOEVEEL UREN WERKT HII/ZIJ DAARIN GEMIDDELD PER WEEK?

MINDER DAN 5 UUR P. WEEK	5 UUR	10 UUR	15 UUR	20 UUR	25 UUR	30 UUR
	T/M	T/M	T/M	T/M	T/M	T/M
	14	19	24	29	34	39
	UUR	UUR	UUR	UUR	UUR	UUR
						MEER
						P. WEEK

c OEFFENT HII/ZIJ DE (VOORNAAMSTE) NEVENFUNCTIE UIT IN LOON-DIENST ALS ZELF-STANDIGE ALS MEDEWERKENDE IN HET GEZINSBEDRIJF

ALS ZELF-STANDIGE	ALS MEDEWERKENDE IN HET GEZINSBEDRIJF
-------------------	---------------------------------------

ALLEEN voor WERKZOEKENDEN, WACHT-GELDERS EN TEWERKGESTELDEN

1a ZOEKT HII/ZIJ WERK?

JA	NEEN
----	------

b ZO JA, ZOEKT HII/ZIJ VOOR DE EERSTE MAAL WERK?
Niet als werk beschouwen tijdens school-, studie- of vakantietijd verrichte tijdelijke werkzaamheden

JA	NEEN
----	------

2 IS HII/ZIJ INGESCHREVEN BIJ EEN ARBEIDSBUREAU?

JA	NEEN
----	------

3 WAT IS HET BEROEP WAARIN HII/ZIJ PLAATSING ZOEKT? OF INDIEN NIET WERKZOEKEND: IN WELK BEROEP HEEFT HII/ZIJ VOOR HET LAATST GEWERKT OF IS HII/ZIJ TEWERKGESTELD? HET ANTWOORD OP DEZE VRAAG INVULLEN OP BLAD 5A, BIJ VRAAG 1a

4 IS HII/ZIJ TEWERKGESTELD OP EEN SOCIALE WERK-PLAATS VOOR HOOFD-OF HANDARBEIDERS AAN-VULLENDE WERKEN HII/ZIJ IS NIET TEWERK-GESTELD

AAN-VULLENDE WERKEN	HII/ZIJ IS NIET TEWERK-GESTELD
---------------------	--------------------------------

7

Y X 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Inhoud

Hoofdstuk 4. Woningtellingen oude en nieuwe stijl 1899–2000	145
1. Inleiding	145
– Woonhuizen en huisvesting – Woningtelling – Woningbehoeften- onderzoek en Statistiek Woningvoorraad –	145
2. Wettelijke regelingen en doeleinden	148
2.1 Wettelijke regelingen	148
2.2 Doeleinden	149
3. Methode van onderzoek	151
3.1 Algemeen	151
3.2 Onderzoekspopulatie	152
3.3 Thema's, definities en classificaties	153
3.3.1 Het begrip woning	153
– Woonhuizen, woonruimten en woningen 1829–1930 – Woningbegrip en classificatie 1947–1971 – Herziening classificatie in 1980 –	153
3.3.2 Overige begrippen	157
3.4 Gegevensverzameling	157
3.5 Gegevensverwerking	158
4. Geheimhouding individuele gegevens	159
5. Publicaties	160
5.1 Algemeen	160
5.2 Overzicht	161
6. Tot besluit	163

Geraadpleegde bronnen en literatuur 165

Bijlagen

1. Vragenlijst A van de Algemene Woningtelling 1956.....168

4. *Woningtellingen oude en nieuwe stijl 1899–2000*

Jacques van Maarseveen

Vanaf het einde van de negentiende eeuw vormt het thema huisvesting een vast element in de volkstelling. In het begin van de twintigste eeuw ontstaan plannen voor een woningtelling. Een eerste beperkte telling vond in 1919 plaats. Hoewel aan het thema huisvesting in de volkstellingen geleidelijk steeds meer aandacht werd besteed, bleef een integrale woningtelling uit tot 1947. Bij de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog ontbrak het aan gegevens over de woningmarkt, zodat tegelijkertijd met de Volkstelling 1947 een integrale woningtelling werd gehouden. Ook na deze telling bleef wegens de woningnood grote behoefte bestaan aan gegevens over de huisvestingsituatie. Daarom vond in 1956 een afzonderlijke woningtelling plaats, terwijl vanaf 1964 geregeld Woningbehoefteonderzoeken werden uitgevoerd. Na de Volkstelling annex Woningtelling 1971 vormen de Statistiek Woningvoorraad en het Woningbehoefteonderzoek de alternatieve bronnen voor de oplevering van gegevens over wonen in het kader van het Europese volkstellingprogramma. In deze bijdrage ligt het accent op de traditionele woningtellingen. Aan de alternatieve bronnen van informatie na 1971 wordt aandacht geschonken voor zover dit aansluit op de voorheen gehouden woningtellingen.

1. *Inleiding*

Woonhuizen en huisvesting

Voorafgaand aan elke volkstelling werd bij de eerste volkstellingen aan de gemeenten verzocht te zorgen voor een volledige huisnummering, zodat geen huis werd overgeslagen. Aan de hand hiervan verstrekten zij een opgave van het aantal woningen, “woonhuizen” genoemd. De opgave vooraf van het aantal huizen per onderdeel van de gemeente was van groot belang bij de voorbereiding van de gegevensverzameling. Tevens kon later met behulp van dit soort gegevens bij de uitkomsten het gemiddeld aantal bewoners per huis worden berekend.

Het thema wonen maakte bij de eerste volkstellingen nog geen deel uit van de vraagstelling. Dit gebeurde eerst in 1899, toen de volkstelling werd uitgebreid met het thema huisvesting. Het verzoek hiertoe kwam van de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek, die kennis over de huisvestingssituatie broodnodig achtte. Er waren in die tijd ernstige klachten over de slechte behuizing, vooral

van arbeidersgezinnen. Het program van het kabinet Pierson (1897–1901) bevatte daarom een regeling van de woningtoestanden. Dit zou resulteren in de Woningwet van 1901 (zie Engelen en Klep 2001). De centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) willigde het verzoek van de Vereeniging in. Om de volkstelling echter niet te veel uit te breiden koos de Commissie voor een vraagstelling die beperkt bleef tot de waarneming van het aantal vertrekken dat een gezin of alleenstaande ter beschikking had en tot het aantal van deze vertrekken dat door een raam of deur in directe verbinding stond met de buitenlucht.

De CCS die in dit verband sprak van een woningstatistiek, besepte dat de vraagstelling tekort schoot om de huisvestingssituatie enigszins volledig te beschrijven, met aspecten zoals bijvoorbeeld de grootte van de vertrekken, de slaapgelegenheid, drinkwatervoorziening, vochtigheid, bouwvalligheid e.d. Voor dit doel waren echter volgens haar speciale enquêtes nodig (CBS 1904). Een woningtelling, zo bleek bij telling van 1920, vormde in de ogen van de Commissie een speciaal onderzoek dat niet met de volkstelling gecombineerd moest worden. In 1930 werd de vraagstelling verruimd en uitgebreid met onderzoek naar de soorten vertrekken die een gezin of alleenstaande ter beschikking stonden en welke daarvan als slaapruijten werden gebruikt. De vraagstelling was tot stand gekomen in overleg met de Hoofdinspectie voor de Volkshuisvesting (Brief 1930 arch. CBS). Maar ook in 1930 bleef het gaan om een onderzoek naar de huisvesting, hoewel het strikte onderscheid dat de CCS in 1918 had gemaakt tussen (be)woningsstatistiek en woningtelling was vervaagd.

Woningtelling

Een verzoek om de Volkstelling 1920 te combineren met een woningtelling, wees de CCS van de hand (CCS 1918). De commissie gaf de voorkeur aan voortzetting van de “bewoningsstatiek” als onderdeel van de volkstelling. Een bewoningsstatistiek had, aldus de CCS, als object van waarneming de woonruimte die het gezinshoofd of alleenstaande ter beschikking had. Het ging derhalve om de huisvestingssituatie. Bij een woningtelling ging het daarentegen om inzicht in de woningmarkt en woningreserve. Object van waarneming was hierbij de woning zelf (de ligging e.d.). Een combinatie van dit tweevoudige begrip woning was volgens de Commissie in een telling niet mogelijk.

Wel verleende de CCS zijn medewerking aan een beperkte zelfstandige woningtelling, die in de laatste maanden van 1919 onder alle gemeenten met meer dan 2 000 inwoners werd gehouden. Het CBS verrichtte hiervoor een deel van de bewerking en stelde de publicatie van de eindresultaten samen (CBS 1921). In de jaren voor 1940 hielden sommige steden zelf een woningtelling, terwijl tijdens de oorlog in maart 1942 het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw bij de CCS de noodzakelijkheid bepleitte van een “Rijkswoning- en gezinstelling”. Het daarop volgende advies van de CCS (mei 1942) aan de Secretaris-Generaal van het departement van Binnenlandse Zaken luidde dat een spoedig te houden algemene woningtelling zeer gewenst was. De in 1936 aan de gemeenten opgelegde ver-

plichting om een woningregister bij te houden (KB 31 maart 1936, Stbl. 342) kon hiervoor de basis vormen (Brief 1941 arch. CBS). Ook “in den tegenwoordige tijd” achtte de Commissie zo’n telling van belang, in het bijzonder als basis voor een permanente registratie van de woningvoorraad (CCS 1942). Daarop stelde de Secretaris-Generaal een departementale studietoelcommissie in, waarvan naderhand in de verslaglegging overigens niets meer wordt vernomen.

Eerst bij de telling van 1947 was officieel sprake van een volkstelling waarmee een algemene woningtelling wordt verbonden (KB 1947). In 1956 vond een tweede algemene woningtelling plaats. Deze stond overigens los van de volkstelling. Door de toenmalige woningnood bestond namelijk grote behoefte aan gegevens over de woningmarkt. Gezien de nog recente gegevens van 1956 werd de Volkstelling 1960 niet gecombineerd met een woningtelling. Toch werden in 1960 alle woningen en bewoonde ruimten geteld en aldus de woningvoorraad vastgesteld. Tevens werden gegevens verzameld over de aard van de woning (CBS 1972). De derde en tevens laatste algemene woningtelling werd gelijktijdig gehouden met de Volkstelling 1971.

Overzicht 1
Woningtellingen oude en nieuwe stijl

Jaar	Telling	Teldatum/-periode	Integraal/ steekproefomvang
1919	Woningtelling	laatste maanden 1919	integraal; gemeenten (meer dan 2 000 inw.)
1947	Woningtelling	31 mei	integraal
1956	Woningtelling	30 juni	integraal
1964	Woningbehoefteonderzoek (1)	14 okt. 1964–8 jan. 1965	15 700 adressen
1967	Woningbehoefteonderzoek (1)	31 okt. 1967–6 jan. 1968	17 543 adressen
1970	Woningbehoefteonderzoek (2)	26–30 okt. 1970	ca. 16 000 adressen
1971	Woningtelling	28 febr.	integraal
1975	Woningbehoefteonderzoek	aug.–nov.	5 500 (pilot) personen
1977/'78	Woningbehoefteonderzoek (3)	okt.–febr.	65 685 personen
1981	Woningbehoefteonderzoek (3)	okt.–nov. 1981; jan. 1982	83 309 personen
1985/'86	Woningbehoefteonderzoek (3)	30 sept.–30 nov.; 1 febr.–15 maart	70 816 personen
1989/'90	Woningbehoefteonderzoek (3)	25 sept.–2 dec.; 19 febr.–31 maart	75 023 personen
1992/'95	Woningvoorraad herijkt		integraal
1993/'94	Woningbehoefteonderzoek (3)	sept.–dec.; nov.–april	84 326 personen
1996/2000	Woningvoorraad	doorlopend geactualiseerd	integraal
1998	Woningbehoefteonderzoek (4)	doorlopend nov. 1997–april 1999	ca. 140 000 personen
1999	Woningbehoefteonderzoek (4)	doorlopend jan. 1999–febr. 2000	ca. 30 400 personen
2000	Woningbehoefteonderzoek (4)	doorlopend jan. 2000–febr. 2001	ca. 27 100 personen

¹⁾ Bruto steekproef van adressen van woningen (excl. intramurale instellingen); incl. een bouwtechnisch onderzoek.

²⁾ Bruto steekproef; gekoppeld aan de proeftelling voor de Volkstelling 1971.

³⁾ Bruto steekproef van personen (excl. intramuralen) uit het gemeentelijk bevolkingsregister; incl. herbezoeken.

⁴⁾ Bruto steekproef van personen (excl. ca. 1,2% intramuralen); gekoppeld aan het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS).

Woningbehoefteonderzoek en Statistiek Woningvoorraad

Ook toen na 1971 een conventionele volkstelling annex woningtelling niet meer mogelijk was, bleef het vaststellen van de woningvoorraad en feitelijke huisves-

tingssituatie van belang, vooral ook voor de oplevering van gegevens in het kader van de in Europees verband te houden volkstellingen. Dit gebeurde met behulp van de Statistiek Woningvoorraad (voorheen ook Woningstatistiek genoemd) en het Woningbehoefteonderzoek. Nadat in 1971 bij de Woningtelling de voorraad was vastgesteld, is deze via de Statistiek Woningvoorraad geactualiseerd.

Het Woningbehoefteonderzoek (WBO) dateert al van vóór 1971. Vanaf 1964 zijn ter aanvulling op de woningtellingen geregeld om de drie à vier jaar woningbehoefteonderzoeken gehouden. Uit gegevens van de Volkstelling 1960 was namelijk gebleken dat de groei van de feitelijke woningbehoefte groter was dan op basis van de Woningtelling 1956 was geraamd. Hierdoor was behoefte aan actuelere gegevens over de feitelijke ontwikkeling van de woningbehoefte. Tevens was in een toenemend aantal gemeenten het kwantitatieve woningtekort opgeheven waardoor de behoefte ontstond aan meer specifieke gegevens over de kwalitatieve vraag naar woningen (Faessen 1990). Daarnaast zijn en worden bij een groot aantal andere CBS-statistieken – voornamelijk als achtergrondvariabelen – gegevens verzameld over woning(kenmerken) en huishoudens.

Bij deze woningbehoefteonderzoeken die op steekproefbasis plaats vinden, worden behalve gegevens over de feitelijke huisvesting en de samenstelling van het huishouden (zoals bij de woningtelling) ook gegevens verkregen over de gewenste huisvesting, de doorstroming en de relatie tussen huur en inkomen. In 1977 werd de opzet van het WBO gewijzigd. Behalve dat van een adressensteekproef werd overgestapt naar een personensteekproef (zie: par. 3.4), werd de relatie tussen woonuitgaven voor eigenaren van een woning en hun inkomen voortaan uitgebreid beschreven. De opzet van het WBO werd in 1998 opnieuw gewijzigd. Evenals de voorgaande onderzoeken was dit onderzoek een gezamenlijk project van het CBS en het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM). Nieuwe elementen waren een technische vernieuwing (van een schriftelijke naar een computergestuurde vragenlijst), en de koppeling aan het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) van het CBS, waardoor een ruimer inzicht mogelijk werd in de relatie tussen wonen en andere beleidsvelden als gezondheid, criminaliteit en sociale participatie, en er meer aandacht was voor de woonomgeving. Tevens werd besloten om naast de vierjarige cyclus van een groot WBO (ca. 60 000 enquêtes) tussentijds jaarlijks een klein WBO te houden (ca. 15 000 enquêtes).

2 *Wettelijke regelingen en doeleinden*

2.1 *Wettelijke regelingen*

De woningtelling lag op het terrein van de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting (later genoemd Volkshuisvesting en Bouwnijverheid). Gezien de be-

hoefte aan actuele regionale gegevens over de huisvesting nam de minister in 1954 contact op met het CBS om een nieuwe woningtelling te houden. Het plan hiertoe werd in 1955 door de CCS goedgekeurd, zij het dat een voorstel om de woningtelling te combineren met een beroepstelling werd afgewezen (CCS 1954). Het bleek daarbij noodzakelijk om de in 1956 te houden Algemene Woningtelling van een afzonderlijke wettelijke basis te voorzien. Deze kwam begin 1956 tot stand (Wet 1956). Daarna volgde het Koninklijk Besluit met uitvoeringsbepalingen en drie beschikkingen ter vaststelling van de vragenlijsten, voorschriften inzake de uitvoering der telling in de gemeenten en de vergoeding van de kosten aan de gemeenten (CBS 1953–1956).

Vanaf 1962 vormde de Woningwet de wettelijke grondslag van een algemene woningtelling, niet de Volkstellingenwet (Wet 1962). In deze wet van 1962 werd zelfs bepaald dat deze minister jaarlijks een overzicht diende te verstrekken van de aard en omvang van de woningbehoefte alsmede van de daartoe te nemen maatregelen (Wet 1962 art. 57–58). Bij Algemene Maatregel van Bestuur kon de minister het houden van een algemene woningtelling voorschrijven. In deze maatregel werden onder meer het tijdstip, het doel en de inhoud van de telling omschreven. Gemeenten dienden hiertoe tegen vergoeding van de kosten hun medewerking te verlenen. Ook kon de minister de gemeenten verplichten een bijzonder onderzoek naar de toestand van de volkshuisvesting in te stellen.

Bij het Koninklijk Besluit ter uitvoering van de Volks- annex Woningtelling 1971 wordt dan ook in de considerans uitdrukkelijk gerefereerd naar de Woningwet 1962 (art. 58 en 97), waarbij de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening medeondertekenaar is (KB 1970 nr.446)

2.2 Doeleinden

De eerste zij het niet integrale Woningtelling 1919 beoogde gegevens te verkrijgen van de woningvoorraad en woningreserve (CBS 1921). Dit kan althans indirect worden opgemaakt uit de inleiding van de publicatie met uitkomsten.

Doeleinden van de Woningtelling 1947 waren:

- telling van alle woningen en andere bewoonde ruimten;
- de verzameling van gegevens over de woningvoorraad en de bewoning;
- toetsing en aanvulling van de woningregisters.

Dezelfde doeleinden werden in 1956 wat ruimer omschreven. Ook hier ging het om de omvang en structuur van de woningvoorraad vast te stellen, alsmede het gebruik en de bezetting van de woningen door huishoudens en alleenstaanden. Op grond hiervan beoogde men berekeningen te maken van de woningbehoefte en het woningtekort (CBS 1956a). De Woningwet 1962 bepaalde dat de minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid jaarlijks een overzicht diende te verschaffen van de

aard en omvang van de woningbehoefte en daartoe te nemen maatregelen (art. 57). Uit het vervolg valt af te leiden dat het ging om een inzicht in de omvang en samenstelling van de woningvoorraad, alsmede in het gebruik en de bezetting van de woningen. Hiertoe kon de minister een algemene woningtelling laten houden. Ook voor de Woningtelling 1971 gold dezelfde doelstelling, waarbij de hiervoor benodigde gegevens als volgt nader werden omschreven:

- a. aard van het woonverblijf en bezetting daarvan met personen, huishoudens en alleenstaanden;
- b. eigendom, huurverhouding en huur of huurwaarde van de woning en de termijn van huurbetaling;
- c. bouwperiode en bouwwijze van de woning;
- d. aanwezigheid en aard van openbare aansluitingen, keuken, privaat, badgelegenheid en verwarming van de woning;
- e. aantal vertrekken en het gebruik daarvan voor bewoning, beroep en bedrijf (KB1970).

Na de Volks- annex Woningtelling 1971 werd de woningvoorraad berekend op basis van de stand van 1971 en de mutaties die zich sindsdien hadden voorgedaan. Dit gebeurde door het tussentijds bijhouden van de toevoegingen aan de woningvoorraad en onttrekkingen ervan via de Woningstatistiek (Statistiek Woningvoorraad). Uit hertellingen in een aantal gemeenten bleek echter dat de werkelijke voorraad soms nogal afweek (met verschillen oplopend tot 5%) van de berekende aantallen. Daarom werd besloten een integraal herijkingsonderzoek te houden met als peildatum 1 januari 1992. Hierbij waren zowel inhoudelijke als methodische veranderingen. Inhoudelijk waren er wijzigingen in de categorieën tot bewoning bestemde gebouwen. Zo werden voortaan recreatiewoningen waargenomen, terwijl de categorie bewoonde andere ruimten (gebouwen die niet aan de eisen voldoen voor woningen en wooneenheden) bij de waarneming verviel. De methodische wijziging hield in dat de woningvoorraad gebaseerd werd op een adressenregister, waarin elk gebouw een uniek nummer heeft en toevoegingen resp. onttrekkingen systematisch plaatsvinden. De volgende woningindeling wordt gehanteerd: woningen, recreatiewoningen en wooneenheden (Hoffmann 1995). Sinds dit herijkingsonderzoek, dat in 1995 werd afgerond, vormt een woningregister het adressenkader van de woninggegevens.

De betekenis van woningvoorraadcijfers is sinds de inwerkingtreding van de Financiële Verhoudingswet 1984, waarbij de woningvoorraad een grote rol speelt in de toekenning van uitkeringen aan de gemeenten, aanmerkelijk vergroot. Door de vorming van het adressenregister (woningregister), verkregen met de herijking van de woningvoorraad in 1992, kan in deze informatiebehoefte worden voorzien. Sindsdien is integrale herijking niet meer nodig. Alleen wanneer hiertoe aanleiding is, vinden herijkingsonderzoeken in bepaalde gemeenten plaats. Deze herijkingen gebeuren op verzoek van de gemeenten zelf of op basis van gegevens van het CBS dat via bestandskoppelingen informatie krijgt over de woninggegevens. Vanaf 1999

worden jaarlijks op basis van het woningregister naast voorlopige ook definitieve voorraadcijfers per gemeente vastgesteld, waarin de gereed gemelde en onttrokken woningen alsmede gemeentelijke herindelingen zijn verwerkt (Hoffmann en Smulders 1999).

Gegevens over de samenstelling van de woningvoorraad (woningtype e.d.) zijn na 1971 ontleend aan het Woningbehoeftenonderzoek (WBO), een onderzoek met een relatief grote steekproefomvang dat zoals gezegd tot doel heeft gegevens te verkrijgen over onder meer de feitelijke en gewenste huisvestingssituatie en de verhouding tussen woonuitgaven en inkomen. Dit houdt in dat in het WBO onder meer gegevens zijn verkregen over:

- woonverblijven en woningkenmerken;
- huishoudens en personen.

Vergroting van de steekproef voor het WBO vanaf 1977/ '78 tot ca. 66 000 personen maakte het mogelijk ook regionale gegevens op COROP-niveau te verkrijgen (Faessen 1990). Tevens is het WBO na de volkstelling van 1971 tot 1993, toen de Jaarlijkse Huishoudensstatistiek vanaf 1988 voor het eerst werd gepubliceerd, de belangrijkste bron geweest voor de levering van gegevens over huishoudens aan de Europese Gemeenschappen (aantal, grootte, samenstelling van huishoudens op landelijk en regionaal niveau). Als zodanig verschaft(e) dit onderzoek compensatie voor de informatie die voorheen via de volkstelling werd verkregen.

3. *Methode van onderzoek*

3.1 *Algemeen*

De eerste keer dat een algemene woningtelling werd gehouden was in 1947. Deze was in de periode van wederopbouw na de oorlog dringend nodig om de woningtekorten in de gemeenten vast te stellen.

Hoe nijpend het huisvestingsvraagstuk in 1947 was blijkt uit de vraagstelling. Zo werd onder meer gevraagd: "Moeten door gebrek aan ruimte personen van 12 jaar en ouder, van verschillend geslacht en niet met elkander gehuwd, in dezelfde ruimte slapen? Bijv. ook kinderen van 12 jaar en ouder bij de ouders)". Deze vraagstelling diende onder meer voor de samenstelling van de zogenaamde zedelijkheidstabel (CBS 1947). Ook in de Volkstelling 1930 waren vragen gesteld die de samenstelling van een dergelijke tabel mogelijk maakte, de vraagstelling was echter in meer algemene termen geformuleerd en duidde hierdoor niet zoals in 1947 direct op het nijpende van de huisvestingsproblematiek (CBS 1930, 89).

De inhoud van de eerstvolgende Woningtelling in 1956 kwam grotendeels overeen met die van 1947. Wat betreft bijzonderheden van de woning sloot de vraagstelling aan op het minimumprogram van het zogenaamde Rapport Woningkartotheek, dat in 1953 was uitgebracht door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw. Bij de samenstelling hiervan was het CBS betrokken (CCS 1955; CBS 1953). Door toevoeging van een perceelsomslag aan het woningtellingformulier konden gemeenten aanvullende vragen stellen voor hun eventueel op te zetten woningcartotheek. De inhoud van de vragenlijsten kwam tot stand in overleg met het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting.

De Woningtelling 1956 maakte een woningtelling die gecombineerd werd met de Volkstelling 1960 overbodig. Wel werd in 1960 de vinger aan de pols gehouden door vragen naar de huisvestingssituatie op te nemen waardoor gegevens hierover vergeleken konden worden met die van 1956. Dit betrof gegevens over onder meer de aard van het woonverblijf, bewoning door de eigenaar of huurder, aantal vertrekken, zelfstandig gehuisvest of inwonend e.d. (KB 1960). In 1971 was de woningtelling weer aan de volkstelling gekoppeld. Een uitvoerige vraagstelling vormde de basis voor de beoogde "statistische informatie over de huisvestingssituatie voor Nederland als geheel, doch tevens voor de afzonderlijke gemeenten en voor de 10 000 wijken en buurten binnen die gemeenten" (CBS 1971). Behalve dezelfde soort gegevens als in 1960 werd ook gevraagd naar de aanwezigheid van openbare aansluitingen, keuken, privaat, badgelegenheid en verwarming van de woning (zie: deel 1, hoofdstuk 1, Bijlage 2).

3.2 Onderzoekspopulatie

Bij de volkstellingen werd zoals gezegd aanvankelijk alleen een inventarisatie van het aantal huizen gemaakt. De Woningstatistiek 1899–1930 richtte zich op de woonruimten van huishoudens (zie par. 3.3.1) en de woningtelling uiteraard op het tellen van de woningen van huishoudens (gewone woningen, bedrijfswoningen en andere bewoonde ruimten) alsmede op de kenmerken daarvan en de wijze van huisvesting. Van alle personen die in een woning wonen, werden gegevens verzameld. Daarnaast werden in de volks- en woningtellingen ook de gegevens van instellingen en tehuizen waargenomen.

Doelpopulatie bij de Woningbehoefteonderzoeken zijn de particuliere huishoudens. De bevolking in institutionele huishoudens wordt dus niet in het onderzoek betrokken. Populaties waarover statistische informatie wordt verschaft, zijn personen, huishoudens, potentiële huishoudens en woonverblijven. De gegevens worden via een steekproef verkregen, aanvankelijk een adressensteekproef en vanaf 1977 een personensteekproef (zie: par. 3.4).

3.3 *Thema's, definities en classificaties*

3.3.1 *Het begrip woning*

Woonhuizen, woonruimten en woningen 1829–1930

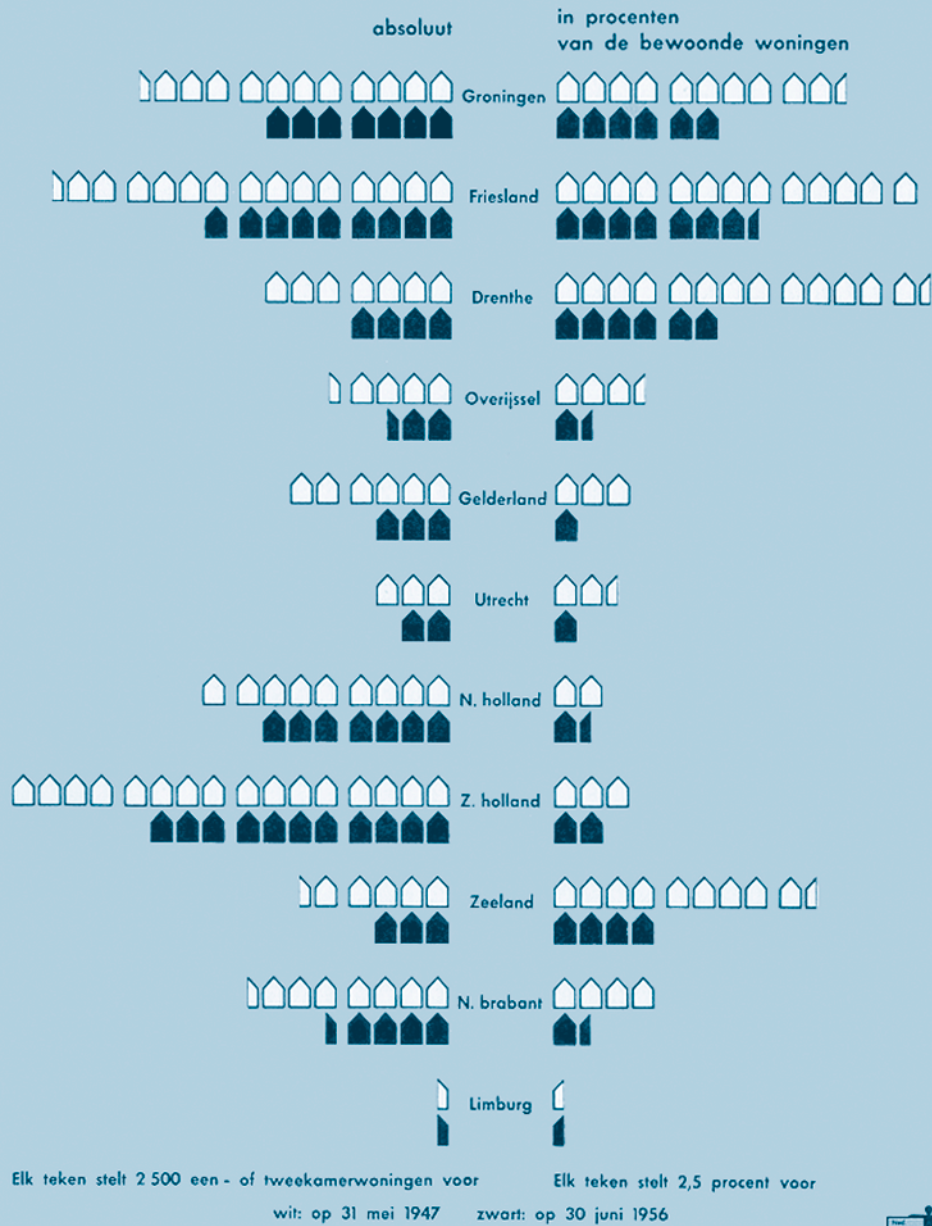
Hoewel tot 1947 geen sprake was van een woningtelling, vond bij de tot dan gehouden volkstellingen steeds een telling plaats van de bewoonde en onbewoonde huizen alsmede van de bewoonde schepen en wagens. Onder “woonhuis” werd het gehele huis of perceel verstaan, zodat een boven- en benedenhuis als één huis werd aangegeven ook al werd dit boven- en benedenhuis door afzonderlijke gezinnen bewoond. Door het woonhuis of perceel als uitgangspunt te nemen is het waarschijnlijk toe te schrijven dat bij de Woningtelling 1919 ondanks de voorschriften hierover niet in alle betrokken gemeenten woningen werden geteld, maar ook percelen of woonhuizen. Eerst bij de Volkstelling 1930 zou de woning als teleenheid fungeren. De gemeenten maakten voor de wijken, buurtschappen etc. voorlopige lijsten van het aantal huizen en het vermoedelijk aantal bewoners. Daarbij was het voor de tellingen vanaf 1859 nog van belang geweest om aan te geven welke huizen tot een kom behoorden en welke buiten de kom lagen. Een kom had betrekking op aaneengebouwde huizen in die zin dat ze in elkaars nabijheid stonden en alleen door straten e.d. van elkaar waren gescheiden. Dit in tegenstelling tot huizen die verspreid lagen (zie: deel 1, hoofdstuk 1, par. 3.3.2).

Bij de Volkstellingen 1899–1930 werd nog uitsluitend de woonruimte van een huishouden als uitgangspunt genomen. Het ging hierbij om het aantal vertrekken, de soort voortrekken die een huishouden of alleenstaande ter beschikking staan, en om de wijze van samenwonen in de woonruimte (zie: deel 1, hoofdstuk 1, par. 3.3.3). Men spreekt in dit verband ook wel van het *sociale woningbegrip* (CBS 1951). De wijze van huisvesting van het huishouden vormde het doelwit van de telling. Tot 1930 werden, zoals gezegd, woonhuizen en percelen geteld. Dus geen woningen. Een woonhuis of perceel kan immers uit meerdere woningen bestaan. Bij de telling van 1930 werd wel het begrip woning nauwer omschreven. Niet langer vormde het perceel of woonhuis de teleenheid, maar de woning. Hieronder werd toen verstaan: elk perceel of perceelsgedeelte dat volgens zijn inrichting als afzonderlijke woning is te beschouwen (d.w.z. dat feitelijk voor bewoning van slechts een gezin of persoon is bestemd). Tevens werd ook een *huurrechtelijk begrip* toegepast. Delen van percelen konden ook als woningen worden beschouwd, voorzover zij door de bewoners rechtstreeks van de eigenaar werden gehuurd. Ondanks de introductie in 1930 om de woning als teleenheid te gebruiken, kan de telling van 1930 geen reële woningtelling worden genoemd omdat de toepassing van de woningdefinitie in het veld onvoldoende is geweest (CBS 1951).

Woningbegrip en classificatie 1947–1971

Dit in tegenstelling tot de Woningtelling 1947. Hierbij werd een *bouwtechnisch woningbegrip* geïntroduceerd, dat ook door de Verenigde Naties was aanbevolen.

Een- en tweekamerwoningen, 31 mei 1947 en 30 juni 1956

Bron: Statistisch Zakboek 1958.

Gegevens afkomstig uit de Volks- annex Woningtelling 31 mei 1947 en de Woningtelling 30 juni 1956.

De woningdefinitie 1947 gaat uit van het volgende bouwtechnisch criterium: "elk perceel of perceelsgedeelte, dat volgens zijn bouw blijvend bestemd is voor bewoning door één huishouden" met als maatstaf de aanwezigheid van een eigen voordeur, die, hetzij van de openbare weg, hetzij van een gemeenschappelijk trappenhuis of portaal, toegang geeft tot de woning (CBS 1951). Ook bij de Woningtelling 1919 vormde het bouwtechnisch begrip reeds het uitgangspunt van de telling. Sommige gemeenten hadden echter, ondanks de voorschriften, toch het oude begrip perceel (woonhuis) gehanteerd (CBS 1919). Om de omvang en samenstelling van de woningvoorraad vast te stellen werden bewoonde en onbewoonde woningen geregistreerd.

In 1947 werd gevraagd naar de volgende kenmerken: aard van het woonverblijf, bouwwijze, aanwezigheid van bedrijfsruimte, woningeigendom, huurverhouding, huurwaarde, water-, gas- en elektriciteitsvoorziening, woningindeling en -gebruik en woningbezetting (KB 1947; CBS 1957a). Bovendien werd evenals voorheen de wijze van huisvesting vastgesteld: het aantal vertrekken, het gezamenlijk gebruik van vertrekken met andere huishoudens en de slaapaccomodaties. De vraag naar het aantal bedsteden op de omslag van het formulier voor de huishouding, bleek niet bewerkbaar omdat het begrip bedstede, speciaal in de grote steden, in 1947 een onbekend verschijnsel was geworden.

De volgende classificatie van woningen werd in 1947 gehanteerd:

1. woningen;
  - 1.1 gewone woningen (zonder bedrijf);
  - 1.2 gewone woningen (met bedrijf);
  - 1.3 bedrijfswoningen, boerderijen of tuinderswoningen;
  - 1.4 bedrijfswoningen, winkelwoningen;
  - 1.5 bedrijfswoningen, woningen met werkplaats of andere bedrijfsruimte;
2. andere bewoonde ruimten: hotels, zomerhuizen, noodwoningen, noodboerderijen, kantoren en overige noodverblijven.

Tegelijkertijd vond bij de Volkstelling 1947 een inventarisatie van de huishoudens (men sprak toen van huishoudingen) plaats met individuele telformulieren van de leden van het huishouden. Per huishouden werd de volgende gezichtspunten onderzocht: het al of niet hoofdbewoner zijn, het aantal ter beschikking staande vertrekken, het aantal met andere huishoudens gedeelde vertrekken, het gebruik van bedsteden en het gebrek aan slaapruijmt. Zie voor de definitie van huishouden: deel 1, hoofdstuk 1, par. 3.3.4).

De definities van de Woningtelling 1956 sloten aan op de aanbevelingen van de Verenigde Naties voor de in 1960 te houden volkstelling. Behalve de wijze van huisvesting (zoals het aantal personen in slaapvertrekken) vormden een waslijst van kenmerken van de woning (de aard van de woning, woningwetwoning, oppervlakte e.d.) onderwerp van onderzoek (zie: deel 1, hoofdstuk. 1, Bijlage 2). De woningdefinitie kwam nagenoeg overeen met die van 1947 (CBS 1957b) – Bij de

Volkstelling 1960 kreeg ook het thema huisvesting enige aandacht. Hierbij werd de volgende onderscheiding gemaakt: alleen in een woning wonend, hoofdbewoner van een woning, en inwonend in een woning. Wanneer een eigenaar die zijn woning zelf bewoonde, een gedeelte verhuurde was sprake van één woning (in 1947 en 1956 waren dit twee woningen).

Bij de Woningtelling 1971 en ook bij de Woningbehoefteonderzoeken is eveneens uitgegaan van een zelfde bouwtechnisch begrip woning als bij de vorige woningtellingen. De volgende classificatie werd in 1971 gebruikt (CBS 1983):

1. gewone woningen
  - zonder bedrijf
  - met bedrijf
  - bijzondere wooneenheden
2. bedrijfswoningen:
  - boerderijen en tuinderswoningen
  - overige woningen met bedrijf
3. bewoonde andere ruimten

Met andere bewoonde ruimten worden onder meer woonverblijven bedoeld die wel voor permanente bewoning zijn bestemd doch volgens de definitie niet als afzonderlijke woning kunnen worden beschouwd (woonruimten in hotels e.d.) of die slechts voor tijdelijke bewoning zijn bestemd (zoals zomerhuizen) maar op het moment van telling dienden voor normale bewoning.

Herziening classificatie in 1980

De woningclassificatie werd in 1980 gewijzigd waarbij naast bouwtechnische ook huurrechtelijke criteria een rol speelden. Voornaamste doel hiervan was om het onderscheid tussen woningen en appartementen in bejaardentehuizen en nieuwe woonvormen zoals wooneenheden beter te omschrijven. (Harmsen en Winkels 1999). Daartoe werd onder meer het begrip wooneenheid geïntroduceerd voor woonruimte die met uitzondering van de beschikbaarheid van een keuken en/of apart toilet aan alle vereisten van de woningdefinitie voldoet.

Dit leidde tot de volgende indeling van woonverblijven:

1. woningen;
  - 1.1 gewone woningen;
  - 1.2 bedrijfswoningen;
    - 1.2.1 boerderij of tuinderswoning;
    - 1.2.2 woning met winkel en/of werkplaats;
2. woningen zonder eigen toegangsdeur;
3. wooneenheden;
4. bewoonde andere ruimten;
  - 4.1 voor bewoning ge- of verbouwd (woonschip, woonwagen, zomerhuis, woonkeet, onbewoonbaar verklaarde woning en overige ruimten);
  - 4.2 niet voor bewoning ge- of verbouwd.

Deze indeling in woningen, wooneenheden en bewoonde andere ruimten is sindsdien niet meer veranderd (zie: Jaarboek Wonen; CBS 2002).

3.3.2 Overige begrippen

Om de woningbezetting te beschrijven vormt het begrip huishouden bij woningtellingen en woningbehoefteonderzoeken een essentiële rol (zie hiervoor: deel 1, hoofdstuk 1, par.3.3.3). Bij de woningbehoefteonderzoeken zijn ook andere begrippen van belang. Zoals eerder opgemerkt gaat het bij de woningbehoefteonderzoeken niet alleen om de waarneming van de feitelijke huisvesting (incl. woonlasten), maar ook om de gewenste huisvesting en doorstroming (gerealiseerde verhuizingen). De verkrijging van gegevens over de feitelijke huisvesting sluit aan bij de benadering via de Woningstatistiek 1899–1930 en de Woningtellingen, zij het dat het aantal variabelen bij het Woningbehoefteonderzoek aanmerkelijk groter is. De huisvestingssituatie wordt bij dit onderzoek opgevat als een combinatie van een groot aantal kenmerken van woonverblijven met die van de daarin woonachtige huishoudens. Voor de omschrijving van de overige begrippen van het Woningbehoefteonderzoek zij verwezen naar de CBS-publicaties die hierover vanaf het onderzoek van 1964 zijn verschenen (zie: par. 5.2).

3.4 Gegevensverzameling

Zoals bij de volkstelling werden ook de gegevens over de huisvesting en woning via telformulieren verzameld. Tellers haalden de ingevulde formulieren bij de huishoudens op. Op een afzonderlijk omslagvel (woningomslag) werden in 1947 per woning of andere bewoonde ruimte de kenmerken ervan genoteerd als ligging, aard van het woonverblijf e.d. In de woningomslag waren weer omslagvellen voor de in de woningen aanwezige huishoudens opgenomen, waarop enkele vragen over de huisvesting stonden. In de omslag voor het huishouden bevonden zich de individuele telformulieren van de leden van het huishouden die deze zelf dienden in te vullen. Na controle, vergelijking met het woningregister, aanvulling en correctie door de gemeenten werden de vragenlijsten naar het CBS toegezonden, tezamen met een opgave van de in instellingen en tehuizen gehuisveste bevolking.

In 1956 was de werving van de tellers vooral gericht op gepensioneerde ambtenaren, wachtgelders, en 'werkloze hoofdarbeiders' (CBS 1956b). De tellers dienden zelf de vragen met betrekking tot de woning in te vullen (in 1947 deden dit de respondenten zelf). Tevens rapporteerden zij enkele observaties, terwijl voor technische kenmerken van de woning gebruik gemaakt werd van de gemeentelijke registraties. Er waren bij de Woningtelling 1956 drie vragenlijsten:

A. bestemd voor een woning, een bijzondere wooneenheid of een bewoonde andere ruimte (zie *bijlage 1*);

- B. voor de totale woningbezetting en voor het huishouden van de hoofdbewoner of alleenstaande;
- C. bestemd voor een inwonend huishouden of voor een inwonende alleenstaande.

Evenals bij de volkstelling ontvingen de gemeenten en tellers van het CBS uitvoerige informatie en instructies. Voor de waarneming van de woongegevens verzamelden de gemeenten veelal voorafgaand aan de telling bepaalde gegevens zoals over de ligging en de bouwperiode (CBS 1970).

Voor het Woningbehoeftenonderzoek 1964 werden gemeentelijke tellers en interviewers van de Nederlandse Stichting voor de Statistiek ingeschakeld. Vaststelling van de kwaliteit van de woning vond in 1964 en 1967 voor een gedeelte van de steekproef plaats door bouwdeskundigen van het ministerie van Volkshuisvesting. Deze onderzoeken waren gebaseerd op steekproeven. Aanvankelijk hadden deze een omvang van ca. 15 000 á 20 000 woonadressen (CBS 1974). Na een vergelijking tussen uitkomsten van het Woningbehoeftenonderzoek 1970 en de Volkstelling in 1971, waarin geconstateerd werd dat inwonende huishoudens in het Woningbehoeftenonderzoek ondervertegenwoordigd waren, is vanaf 1977/'78 gekozen voor een personensteekproef. Een nadeel hiervan is dat de niet bewoonde woningen buiten beschouwing blijven. Tevens ontstond in de zeventiger jaren behoefte aan meer informatie op regionaal niveau (zoals voor COROP- en woningmarktgebieden). Daarom werd de steekproefomvang vergroot tot ca. 70 000 personen en soms zelfs meer zoals in 1993/1994 toen de steekproef bestond uit 84 000 personen (CBS 1995; Everaers 1992).

Het veldwerk van het Woningbehoeftenonderzoek vond tot en met het WBO 1993/1994 voornamelijk plaats van september tot maart (zie overzicht 1, par. 1). Via herbezoeken (enkele golven van herbezoeken) werd getracht de respons terug te dringen (soms tot vier keer toe). Vanaf 1981 vertoonde de totale respons een dalende lijn, van ca. 80% tot 72% in 1990, een ontwikkeling die bij het volgende WBO 1993/1994 werd afgeremd met een respons van 75%. De WBO's vanaf 1998 kenden echter weer een veel lagere respons (rond de 52%) (WBO 1998 en 1999). Vanwege het grote aantal vraaggesprekken dat in korte periode moest worden afgenomen, werden door het CBS voor het veldwerk steeds particuliere enquêtebureaus ingeschakeld. Vanaf 1998 tot en met 2000 zijn de enquêtes over het gehele jaar gespreid.

3.5 Gegevensverwerking

Bij de woningtellingen ondergingen de gegevens soortgelijke bewerkingen als bij de volkstellingen ten aanzien van controle, correcties (op volledigheid en consistentie), coderingen aanbrengen, verpensen, samenstelling van afgeleide variabelen. Belangrijk was de juiste waarneming tijdens de telling van het adres van de woning en de kenmerken alsmede naderhand de controle door de gemeenten.

Voor de dataverwerking van de latere Woningbehoefteonderzoeken geldt wat van toepassing is op de ontwikkeling van persoons- en gezinsenquête's. Via automatische controleprogramma's werden fouten opgespoord en zoveel mogelijk automatisch gecorrigeerd (zie: Faessen 1992). Doordat evenals bij andere persoons- en gezinsenquête's de interviewers vanaf 1997 de vraaggesprekken met behulp van een handcomputer afnamen, konden sindsdien reeds tijdens het interview eerste controles op volledigheid, juiste routing en consistentie plaats vinden.

4. *Geheimhouding individuele gegevens*

Wat voor de volkstellingen gold ten aanzien van de geheimhouding, is ook van toepassing op de woningtellingen. Voor de afzonderlijke Algemene Woningtelling 1956 werd de geheimhoudingsplicht vastgelegd in artikel 5 van de "Wet houdende regelen voor een in 1956 te houden Algemene woningtelling" (Wet 1956). Dit artikel bevat tevens de strafsancities op respectievelijk opzettelijke en schuldige schending van deze plicht. De tellers werden uitdrukkelijk op de verplichting tot geheimhouding gewezen en op de gevolgen van het niet nakomen ervan (CBS 1956a).

Wat de woninggegevens betreft werd geheimhouding niet van belang geacht. De verzamelde woninggegevens werden na de telling van 1956 ter beschikking gesteld aan de gemeenten voor het inrichten van gemeentelijke woningcartotheken en – voorzover de gemeenten die gegevens niet nodig hadden – aan Provinciale Planologische Diensten, Economisch Technologische Instituten of Sociografische Bureau's voor documentatie en onderzoekdoeleinden. De gegevens over de 'bezetting' van de woningen zijn echter niet ter beschikking gesteld (Nota A.T., z.j., arch. CBS).

Eenzelfde gedragslijn is gevolgd bij de Woningtelling 1971. In het Besluit Algemene Volks- en Woningtelling 1970 (KB 1970) werd namelijk in artikel 11 bepaald dat het CBS de gegevens over de aard van de woning aan gemeenten, indien zij daarom verzochten, ter beschikking zou stellen alsmede de in artikel 7 genoemde gegevens betreffende de eigendom en huurverhouding, de bouwperiode en bouwwijze. Deze gegevens konden de gemeenten gebruiken voor het opzetten van een plaatselijke woningcartotheek. Er werden dus geen gegevens verstrekt over de bezetting van de woningen. Bovendien was er een afzonderlijke geheimhoudingsbepaling voor ieder die ten aanzien van de algemene woningtelling met enige werkzaamheid ter uitvoering was belast (art. 14). Het "strikte regime van geheimhouding" van de Volkstellingenwet diende ook te gelden voor de woningtelling (KB 1970).

Wat betreft de gegevens afkomstig uit de Woningbehoefteonderzoeken, hiervoor geldt dat reeds in de aankondigingsbrief die de respondent voorafgaand aan het interview ontving, werd meegedeeld dat de gevraagde gegevens uitsluitend bestemd waren voor statistische doeleinden en dat de gepubliceerde uitkomsten

geen herkenbare gegevens van afzonderlijke individuele eenheden bevatten (zie: Faessen 1990). Ook bij verstrekkingen van microbestanden voor analyse door onderzoekers zijn door het CBS steeds maatregelen getroffen om de statistische geheimhouding (onthulling van individuele eenheden) te voorkomen. Toen het CBS er in de jaren tachtig en negentig toe overging om voor analysedoeleinden microbestanden van het WBO samen te stellen, was dit uitsluitend mogelijk nadat een fysieke en juridische beveiliging was toegepast.¹⁾ Vanaf de oprichting van het Wetenschappelijk Statistisch Agentschap (WSA) in 1994 stelt het CBS beveiligde microdatabestanden van het WBO samen die via dit agentschap voor gebruikers beschikbaar worden gesteld.

5. *Publicaties*

5.1 *Algemeen*

Behalve gegevens over de woonruimten (aantal vertrekken e.d.) werden in de publicaties van de Woningstatistiek en de Woningtellingen gegevens verstrekt over de wijze van samenwoning in gezin (als hoofd, echtgenote, kinderen, in dienstbetrekking) en instellingen (bestuurders en bewoners), en gezinsgrootte. Daarbij werd tevens getracht inzicht te verschaffen in de woongelegenheid van de gezinnen. Vermeldenswaard is in dit verband de zogenaamde “zedelijkheidstabel” uit 1930. Een buitengewoon ingewikkelde meerdimensionale tabel waaruit kon worden afgeleid wanneer de slaapgelegenheid van een gezin uit een moreel oogpunt onvoldoende was. Door een combinatie van variabelen (als gezinsgrootte, aantal woningen met een of twee slaapruiden en gezinnen met en zonder echtbaar) kon namelijk worden opgemaakt hoeveel woningen er waren met een of twee slaapruiden, waarin gezinnen leefden bestaande uit een echtbaar met uitsluitend personen van 14 jaar of ouder van verschillend geslacht die niet met elkaar gehuwd waren. Interessant zou zijn of de aldus verkregen kennis van invloed is geweest op het woningbeleid in de jaren dertig. De gegevens van deze tabel waren opgenomen in de publicatie ‘Woningstatistiek en gezinsstatistiek’, tabel III (CBS 1933). In 1947 werd soortgelijke informatie verzameld (zie: par. 3.1) maar aanmerkelijk minder gedetailleerd gepubliceerd (CBS 1947). Vermeldenswaard is dat bij de Woningtelling 1956 ook statistische gegevens zijn verkregen over de beroepsbevolking en de forensen. In 1971 kwamen weer allerlei gegevens over de woning ter beschikking waardoor een vergelijking met 1956 mogelijk was.

Voor de periode na 1971 vormen, zoals hiervoor uiteengezet, de Statistiek Woningvoorraad en het Woningbehoefteonderzoek de belangrijkste bron voor gegevens over woningen en huishoudens. Een gedeelte van de regionale tabellen die voor de

volkstellingen van 1981 en 1991 aan de Europese Gemeenschap zijn geleverd, is aan het Woningbehoefteonderzoek ontleend. Dit was mogelijk door de vergroting van de steekproefomvang vanaf 1977/1978. Hierdoor kwamen regionale gegevens beschikbaar tot op COROP-niveau alsook voor woningmarktgebieden. De Statistiek Woningvoorraad verschaftte integrale gegevens per gemeente (tot op wijk- en buurtniveau) en met uitsplitsing naar woningmarktgebieden (BON-gebieden en VINEX-stadsgebieden).

5.2 *Overzicht*

Er zijn afzonderlijke publicaties verschenen van de Woningstatistiek 1899, 1909 en 1930. Het gaat hierbij om gegevens over de wijze van huisvesting door huishoudens en alleenstaanden. De publicatie van de Woningstatistiek 1920 is vanwege bezuiniging achterwege gebleven. Wel zijn in het tweede deel van de Volkstelling 1920, handelend over de Plaatselijke indeling, gegevens opgenomen over bewoonde en onbewoonde huizen. Daarnaast verschenen publicaties van de Woningtellingen 1947, 1956 en 1971 met gegevens over woning(kenmerken) en over huisvesting van huishoudens en alleenstaanden.

Tenslotte is een hele reeks publicaties verschenen over de sinds 1964 periodiek gehouden Woningbehoefteonderzoeken waarin onder meer dezelfde soort informatie over woningen en huishoudens is opgenomen als in de woningtellingen, inhoudelijk veelal uitgebreider maar vanwege het steekproefkarakter regionaal beperkter.

De volgende CBS-publicaties verschenen over de *Woningstatistiek*:

– *Volkstelling 1899*

Deel 13. Uitkomsten der Woningstatistiek voor het Koninkrijk der Nederlanden, verzameld ter gelegenheid van de Algemeene Volkstelling gehouden op den 31sten December 1899. Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees, no. 24. (Den Haag 1903).

– *Volkstelling 1909*

Uitkomsten der Woningstatistiek voor het Koninkrijk der Nederlanden, verzameld ter gelegenheid van de Algemeene Volkstelling gehouden op den 31sten December 1909. Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees, no. 160 (Den Haag 1911).

– *Volkstelling 1930*

Deel IV. Woningstatistiek en gezinsstatistiek (Den Haag 1933).

De volgende CBS-publicaties verschenen over de *Woningtellingen*:

– *Woningtelling 1919*

Uitkomsten der woningtelling gehouden in de laatste maanden van 1919 in gemeenten met meer dan 2 000 inwoners en in enkele kleinere gemeenten (Den Haag 1921).

- *Woningtelling 1947*
12^e Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947. Serie A. Rijks- en provinciale cijfers. Deel 3 Woning- en gezinstelling (Utrecht 1951).
12^e Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947. Serie B (Voornaamste cijfers per gemeente). Deel 2. Woning- en gezinstelling (Utrecht 1949).
- *Woningtelling 1956*
Voornaamste regionale gegevens. Deel 1, Woningvoorraad en woningbezetting (Zeist 1958); Dl. 2 Beroepsbevolking (Zeist 1959). Verder: Handleiding voor gemeentebesturen (2 dln.); Instructie voor het tellen; Inventaris gelichtdrukte tabellen.
- *Woningtelling 1971*
Serie A van de 14^e Algemene volkstelling, annex woningtelling 28 februari 1971. Deel 6A, Huishoudens, gezinnen en woningen (Den Haag 1983). Serie B. Deel 6, Huishoudens, gezinnen en woningen; voornaamste uitkomsten per gemeente (Den Haag 1981).

Zie verder ook: *Volkstelling 1960*

- Deel 5A. Huishoudens, gezinnen en woningen. Algemene inleiding (Den Haag 1972).
- Deel 5B. Huishoudens, gezinnen en woningen. Voornaamste cijfers per gemeente (Den Haag 1964). In 1960 vond geen woningtelling plaats, waarbij een diversiteit van woningkenmerken werd waargenomen. Bij deze telling zijn wel gegevens verkregen over de woonverblijven van huishoudens en alleenstaanden, op grond waarvan de woningvoorraad en de aard van de bewoonde en niet bewoonde ruimten zijn vastgesteld, alsmede over de woningbezetting (huisvesting).

Daarnaast bevinden zich in de CBS-Bibliotheek gedetailleerde uitkomsten voor de periode 1947–1971 op zogenaamde lichtdrukken. Van elke telling zijn inventarisaties van deze gelichtdrukte tabellen samengesteld.

Woningbehoeftenonderzoek

Wat betreft het Woningbehoeftenonderzoek (WBO) werden de resultaten van de onderzoeken 1964–2000 in een reeks afzonderlijke publicaties opgenomen. De onderzoeken zijn gehouden in: 1964, 1967, 1970, 1977/1978, 1981, 1985/1986, 1989/1990, 1993/1994, 1998, 1999 en 2000.

- Zie voor de eerste drie WBO's: Inhoud en opzet van de woningbehoeftenonderzoeken van 1964, 1967 en 1970 (Den Haag 1974).
- Zie verder: het Supplement bij de Sociaal Economische Maandstatistiek 1992, nr. 4. Dit nummer is geheel gewijd aan de voornaamste aspecten van het Woningbehoeftenonderzoek (de opzet en organisatie, de uitkomsten, en onderlinge vergelijking).
- Voor de onderzoeken van 1981 tot en met 1993/1994 zijn de uitkomsten steeds gepubliceerd in een drietal publicaties, te weten (1) een met landelijke kerncijfers

- over de huidige, vorige en gewenste huisvestingssituatie, (2) een met regionale informatie en (3) een afzonderlijke publicatie over huishoudens.
- In 1998 en 1999 zijn er samen met het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer kernpublicaties samengesteld met alleen de belangrijkste uitkomsten en achtergronden van het onderzoek.
- Via StatLine zijn tabellen over 1998, 1999 en 2000 elektronisch beschikbaar. Daarnaast vormen de WBO's vanaf 1993/1994 belangrijke bouwstenen voor de edities van het *Jaarboek Wonen* (1996–2002) waarin informatie over wonen vanuit verschillende invalshoeken en onderzoeken is samengebracht.

Statistiek Woningvoorraad

- Administratieve woningtelling 1 januari 1992: Statistiek Woningvoorraad (Voorburg/Heerlen 1995).
- Resultaten administratieve woningtelling, 1 januari 1992; 1 floppy disk (Voorburg/Heerlen 1995).
- Hoffmann 1995. R.J. Hoffmann, Administratieve woningtelling – Statistiek Woningvoorraad. Resultaten betreffende de herijking van de woningvoorraad per 1 januari 1992. In: Maandstatistiek Bouwnijverheid 1995 afl. 9, 9–25.
- R.J. Hoffmann en R.H.M. Smulders, Woningvoorraad definitief. In: Maandstatistiek Bouwnijverheid 1999, nr. 2, 5–7.
- De CBS-database StatLine bevat actuele gegevens over de woningvoorraad (stand, toevoegingen en onttrekkingen).

6. Tot besluit

In Nederland zijn, wanneer we de beperkte woningtelling van 1919 buiten beschouwing laten, drie algemene woningtellingen gehouden (in 1947, 1956 en 1971), waarvan die van 1947 en 1971 gekoppeld waren aan de volkstelling. Na de telling van 1971 zijn de basisgegevens over woningen en huisvesting ontleend aan de Statistiek woningvoorraad en het Woningbehoefteonderzoek. In de jaren tachtig vond binnen het CBS coördinatie en afstemming plaats van gebruikte definities over woningen en huishoudens in de CBS-onderzoeken. Mede hierdoor konden de verschillende persoons- en gezinsenquête's geïntegreerd worden in een overkoepelend onderzoek dat medio jaren negentig is opgezet: het Permanent Leefsituatie-onderzoek (POLS). De WBO's 1998, 1999 en 2000 hebben hiervan deel uitgemaakt. Daarnaast vond afstemming plaats van de beschikbare statistische gegevens op het gebied van wonen, waarvan de resultaten zijn opgenomen in het vanaf 1997 verschijnend *Jaarboek Wonen*. Voor integrale gegevens over woningen, vroeger via woningtellingen verzameld, blijft de administratieve telling voor de toekomst de basis vormen.

* De auteur is drs. W.B.M. Faessen erkentelijk voor zijn opmerkingen bij een eerdere versie.

Noten in de tekst

- 1) Ter voorkoming van onthulling worden publicatiebestanden (standaardbestanden) samengesteld met individuele records die volledig beveiligd zijn tegen herkenning van afzonderlijke individuen, alsmede analysebestanden die beveiligd zijn tegen spontane herkenning van individuele eenheden en alleen onder strenge contractuele voorwaarden beschikbaar worden gesteld. Zie: Luppes 1992; CBS 1995, 60–61; Nobel 1999, 154–158.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archief CBS

- Brief 16 april 1941. Ned. Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw aan H.W. Methorst 16 april 1941, CBS-arch., doos 354.
- Brief 1930. De Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid (Volkshuisvesting) aan de Directeur-Generaal van het CBS, 8 maart 1930.
- Nota A.T. z.j. Nota hoofd afdeling Algemene Tellingen. Enige aantekeningen betreffende de geheimhoudingsplicht bij volks- en woningtellingen (z.j.).

CBS-publicaties

- CBS 1904. Inleiding tot de uitkomsten der achtste algemeene tienjaarlijksche volkstelling van een en dertig december 1899 en daaraan verbonden beroepstelling en woningstatistiek, in vergelijking zooveel mogelijk met de uitkomsten van vroegere tellingen (Den Haag 1904). Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volgreeks nr. XXXII.
- CBS 1921. Uitkomsten der woningtelling gehouden in de laatste maanden van 1919 in gemeenten met meer dan 2000 inwoners en in enkele kleinere gemeenten (Den Haag 1921).
- CBS 1933. Volkstelling 31 December 1930. Deel 4 Woningstatistiek en gezinstatistiek (Den Haag 1933).
- CBS 1947. 12^e Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947. Serie A. Rijks- en provinciale cijfers. Deel 3 Woning- en gezinstelling (Utrecht 1951).
- CBS 1951. 12^e Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947. Serie A. Rijks- en provinciale cijfers. Deel 3 Woning- en gezinstelling Utrecht 1951).
- CBS 1953-1956. Jaarverslag van het Centraal Bureau voor de Statistiek 1953, 1954, 1955, 1956.
- CBS 1956a. Algemene woningtelling 1956. Handleiding voor de gemeentebesturen. Deel I en II (Den Haag 1956).
- CBS 1956b. Algemene woningtelling 1956. Model 7 Instructie voor het tellen (Den Haag 1956).
- CBS 1957a. 12^e Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947. Organisatie van de telling (bijlage bij de publicatie Serie A, deel 1), (Den Haag 1957).
- CBS 1957b. Algemene woningtelling, 30 juni 1956. Steekproef 1 op 30 (x30). Uitkomsten voor Nederland. Deel 1 Toelichting (Zeist 1957).
- CBS 1970. 14^e Algemene volkstelling annex woningtelling, 28 februari 1971. Handleiding voor de gemeentebesturen. Deel 1. Voorbereiding, uitvoering en afwerking van de eigenlijke telling (Den Haag 1970).

- CBS 1971. Waarom een volkstelling? Een informatiemap met toelichtingen, enz. ('s-Gravenhage 1971).
- CBS 1972. 13^e Algemene Volkstelling 31 mei 1960. Deel 5. Huishoudens, gezinnen en woningen. A. Algemene Inleiding (Den Haag 1972).
- CBS 1974. Inhoud en opzet van de woningbehoefteonderzoeken van 1964, 1967 en 1970 (Den Haag 1974).
- CBS 1983. 14^e Algemene volkstelling 28 februari 1971. Deel 6A Huishoudens, gezinnen en woningen (Den Haag 1983).
- CBS 1995. Gebruikershandboek Woningbehoefteonderzoek 1993/1994. Deel 2 Achtergronden en methoden (Voorburg/Heerlen 1995).
- CBS 2002. Jaarboek Wonen 2002. Feiten en cijfers over het wonen in Nederland (Deventer/Voorburg 2002).

CCS-publicaties

CCS 1942. Jaarverslag van de Centrale Commissie voor de Statistiek over het jaar 1942
 CCS 1954. Jaarverslag van de Centrale Commissie voor de Statistiek over het jaar 1954
 CCS 1955. Jaarverslag van de Centrale Commissie voor de Statistiek over het jaar 1955

Overige literatuur

- Engelen en Klep 2001. Th.L.M. Engelen en P.M.M. Klep, Wonen op de drempel van de twintigste eeuw. In: Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900 (J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn, red.) Amsterdam 2001, 113–130.
- Everaers 1992. P.C.J. Everaers, Het gebruik van het Woningbehoefteonderzoek. In: Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek 1992, nr. 4, 12–16.
- Faessen 1990. W.B.M. Faessen, Achtergronden en methoden van het Woningbehoefteonderzoek 1985/1986. Nota BPA-nr. H4840-90-S9 (aanwezig in Bibliotheek CBS). Voor het WBO 1989/1990 en het WBO 1993/1994 zijn er bij het CBS vergelijkbare nota's en voor 1998–2000 zijn er onderzoeksdocumentaties.
- Faessen 1992. W.B.M. Faessen, Opzet en organisatie van het Woningbehoefteonderzoek. In Supplement bij de Sociaal-economische Maandstatistiek 1992, nr. 4, pag. 6–11.
- De Heer en De Leeuw 1999. W.F. de Heer en E.D. de Leeuw, Enquêteren bij personen en huishoudens, een bewogen geschiedenis. In: Een eeuw statistieken. Historische-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen, red.) Voorburg/Amsterdam 1999, 47–70.
- Hoffmann 1995. R.J. Hoffmann, Administratieve woningtelling. Statistiek Woningvoorraad. Resultaten betreffende de herijking van de woningvoorraad per 1 januari 1992. In: Maandstatistiek Bouwnijverheid 1995 afl. 9, 9–25.

- Hoffmann en Smulders 1999. R.J. Hoffmann en R.H.M. Smulders, Woningvoorraad definitief. In: Maandstatistiek Bouwnijverheid 1999, nr. 2, 5-7.
- KB 1947. Koninklijk Besluit. In: Staatsblad van 5 februari 1947, betreffende de elfde algemene volkstelling (met daaraan verbonden woningtelling). In: Staatsblad 1947, nr. H44.
- KB 1960. Koninklijk Besluit van 17 februari 1960, houdende regelen betreffende de dertiende algemene volkstelling. In: Staatsblad 1960, nr. 62.
- KB 1970. Koninklijk Besluit van 29 september 1970, houdende regelen betreffende de veertiende algemene volkstelling en de derde algemene woningtelling (Besluit algemene volks- en woningtelling), Stbl. 1970, 446.
- Luppés 1992. M.J.G. Luppés, Het standaardbestand van het Woningbehoeftenonderzoek 1989/1990. In: Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek 1992, nr. 4, 17-19.
- Nobel 1999. J.R. Nobel, 'Zóó onkreukbaar en zóó gesloten'. Statistische geheimhouding. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (Voorburg/Amsterdam, 1999), 133-162.
- WBO 1998. Woningbehoefte Onderzoek 1998. Kernpublicatie (Ministerie VROM en CBS, 1999).
- WBO 1999. Woningbehoefte Onderzoek 1999. Kernpublicatie (Ministerie VROM en CBS, 2001).
- Wet 1956. Wet van 12 april 1956, houdende regelen voor een in 1956 te houden algemene woningtelling, Stbl. 1956, nr. 162.
- Wet 1962. Wet van 12 juli 1962 tot vaststelling van nieuwe voorschriften omtrent de volkshuisvesting (Woningwet), Stbl. 1962, nr. 287.

Bijlage

Vragenlijst A van de Algemene Woningtelling 1956. (bestemd voor een woning, een bijzondere wooneenheid of een bewoonde andere ruimte)

 Centraal Bureau voor de Statistiek 's-Gravenhage ALGEMENE WONINGTELLING 1956		Gemeente:	Gem. no.		
		Adres:			
		Datum:			
MODEL 1 A VRAGENLIJST A Bestemd voor een WONING, een BIJZONDERE WOONEENHEID of een BEWOONDE ANDERE RUIMTE		De woning of de bijzondere wooneenheid is: ☐ 1 bewoond ☐ 2 onbewoond, leegstaand ☐ 3 onbewoond, beschadigd e.d. ☐ 4 geheel in gebruik als kantoor e.d.	Wijk en buurt: .. Telgebied: .. Telregister: .. Volnummer: ..		
<p>Vóór tot het invullen van deze VRAGENLIJST A wordt overgegaan raadplege men de telinstructie.</p> <p>In de telinstructie staat duidelijk aangegeven, in welke gevallen een vragenlijst A moet worden ingevuld en wat daarbij onder WONING, BIJZONDERE WOONEENHEID en BEWOONDE ANDERE RUIMTE moet worden verstaan.</p> <p>De instructie geeft daarnaast uitvoerige aanwijzingen over de wijze van invullen van de opeenvolgende onderdelen van vragenlijst A.</p> <p>Noteer in twijfelgevallen de aard van de moeilijkheid, ter voorlegging aan de plaatselijke leider of de daartoe door hem aangewezen persoon. Vul voor het overige de vragenlijst zo volledig mogelijk in.</p>					
1 AARD WOONVERBLIJF	Het woonverblijf is een:	gewone woning bedrijfswoning bijzondere wooneenheid bewoonde andere ruimte	zonder bedrijf ..... 1 gedeeltelijk in gebruik voor beroep of bedrijf ..... 2 boerderij of tuinderswoning ..... 3 woning met winkel en/of werkplaats ..... 4 noodwoning ..... 5 noodboerderij ..... 6 hotel ..... 7 zomerhuis ..... 8 bewoonde onherr. onbewoonbaar verklaarde woning ..... 9 woonschip ..... 10 ..... 11 12		
	2 BOUWWIJZE	De woning is een:	a. EENGEZINSHUIS (geen duplexwoning) vrijstaand ..... 1 aangebouwd aan 1 zijde ..... 2 aangebouwd aan 2 of meer zijden ..... 3 b. deel van een MEERGEZINSHUIS (geen deel van een duplexwoning) gelegen in een: perceel met portiekwoningen ..... 4 perceel met gemeenschappelijk trappenhuis ..... 5 perceel met galerij ..... 6 ander perceel ..... 7 c. deel van een DUPLEXWONING in een eengezinshuis ..... 8 in een meergezinshuis 9		
		3 EIGENDOM	De woning is eigendom van:	een woningbouwcorporatie ..... 1 de gemeente ..... 2 het Rijk, de provincie, een waterschap ..... 3 een particulier persoon ..... 4 een part. instelling (bank, verzekeringsmij., liefdadigheidsinstelling e.d.) 5	
			4 HUURVERHOUDING	De woning is:	
	a. bewoond door eigenaar			☐ 1 eigenaar bewoont de gehele woning ☐ 2 eigenaar heeft een deel van de woning met zowel eigen keuken als eigen privaat PERMANENT verhuurd en beschikt ook zelf over eigen keuken en eigen privaat ☐ 3 alle overige gevallen	Huurverhoud.
	b. niet bewoond door eigenaar			☐ 8 een normale huurwoning ☐ 11 een dienstwoning ☐ 12 een liefdadigheidswoning	
	5 HUURWAARDE			ALLEEN voor gewone woningen zonder bedrijf en bijzondere wooneenheden (geval 1 en 5 van vraag 1), bewoond door:	
	a. eigenaar	Huurwaarde volgens de personele belasting: van de gehele woning (geval 1 en 3 van vraag 4) ..... f. .... van het door de eigenaar bewoonde deel (geval 2 van vraag 4) ..... f.			
	b. huurder	ZUIVERE huur: ☐ 1 per week ☐ 2 per maand ☐ 3 per kwartaal ☐ 4 per jaar (indien niet te bepalen, het totale aan de eigenaar te betalen bedrag invullen) Het ingevulde bedrag is: ☐ 0 de zuivere huur ☐ 2 zuivere huur + water ☐ 4 zuivere huur + water + andere voorzieningen ☐ 6 zuivere huur + andere voorzieningen			

6	LIGGING, AARD EN AANTAL DER RUIMTEN, TOEGANG ENZ.	Bestemd voor gemeenten, welke een woningcartotheek aanleggen													Hfd. woonvertek						
		Hoofdwoonvertrek	Keuken	Woonkeuken	Allfoef	Blinde allfoef	Overige vertrekken	Totaal vertrekken	w.o. uitsluitend voor beroep of bedrijf	Kookgelegheid e.d.	Privaat	Bedruimte	Bedsteden in gebruik als slaapplek	Serre	Balkon of plat	Vaste kasten	Zolder, tussen-zolder, kelder e.d.	Schuur	Garage	Stoofgelegheid	Verdiep.
	Zolderverdieping																				Alkoven
	..... verdieping																				
	..... verdieping																				
	..... verdieping																				
	Begane grond																				Totaal vertr.
	Souterrain																				
	Onderbouw																				
	Kelderverdieping																				Vertr. excl. v. ber.
	Totaal																				
	De woning heeft een hfd.woonvertek resp. woonkeuken met:	0 oppervl. 14 m² en meer	1 oppervl. beneden 14 m²	2 hoogte 2,20 m en meer	3 hoogte beneden 2,20 m	4														Bedsteden	
	De woning heeft:																				
	a. een eigen toegangsdeur	1 met toegangsportaal (vestibule, gang of derg.)	2 zonder toegangsportaal, rechtstreeks toegang gevend tot een vertrek	3																Typ. won.	
	b. geen eigen toegangsdeur																				
	De woning is:	1 doorspuikbaar	2 niet-doorspuikbaar (rug aan rugwoning, vóór- of achterwoning of derg.)																		
7	GAS,WATER, ELEKTRICITEIT																				
	De woning heeft BINNEN:	voor water	voor gas	voor elektriciteit	Openbare aansluiting	Andere aansluiting	Geen aansluiting														
					10	1	0														
					20	2	0														
					40	4	0														
8	PRIVAAT																				
	Privaat aanwezig:																				
	a. binnen de WONING	10 TOEGANG in gang of portaal	20 TOEGANG in vertrek of keuken	0 VENTILATIE op buitenlucht-raam	0 VENTILATIE op buitenlucht-lucht-koker	3 VENTILATIE zonder ventilatie	1 SPOELING aanwezig	2 SPOELING niet aanwezig omdat waterl. ontbreekt	3 SPOELING niet aanwezig om andere redenen	0 AFVOER op riool	0 AFVOER op put	0 AFVOER op andere wijzen	20 AFVOER geen afvoer								
	b. buiten de WONING																			77	
	In het perceel (aan gemeenschappelijk portaal of derg.)																			99	
	buiten het perceel alleen voor eigen gebruik																				
	buiten het perceel voor gemeenschappelijk gebruik met andere huishoudingen																				
	Geen privaat aanwezig																			00	
9	BADRUIMTE																				
	In de woning is:	1 een bad (met of zonder douche)	2 een combinatiebad (lavet, wastrog of derg.)	3 een douche	0 geen bad, combinatiebad of douche																
	Bad, combinatiebad, douche is:	0 gelegen in een afzonderlijke badruimte	3 idem, tezamen met de ENIGE closetpot van de woning	6 geplaatst in keuken, slaapvertrek of dergelijke																	
10	TUIN																				
	De woning heeft:	1 een moestuin (groenten, fruit, aardappelen, enz.) groter dan 50 m²	2 ja	2 neen																	
11	BOUWJAAR																				
	De woning is gereedgekomen in het tijdvak:	11 vóór 1906	0 1906 t/m 1914	1 1915 t/m 1918	2 1919 t/m 1925	3 1926 t/m 1930	4 1931 t/m 1935	5 1936 t/m 1940	6 1941 t/m 1945	7 1946 t/m 1950	8 1951 t/m 1955	9 1956									
12	OVERHEIDSSTEUN																				
	Woningwetbouw:	regelingen van vóór 1 januari 1946	1	2																	
		beschikking bijdragen Woningwetbouw 1948		3																	
		beschikkingen bijdragen Woningwetbouw 1950			4																
	Andere overheidssteun:	regelingen van vóór 1 januari 1946			5																
		financieringsregelingen Woningbouw 1947 en 1948			6																
		premiereregelingen Woningbouw 1950 en 1953			7																
		overige regelingen			8																

Deel 2

Bedrijven

Inhoud

Hoofdstuk 1. Landbouwtellingen 1910–2000	175
1. Inleiding	175
1.1 Voorgeschiedenis	175
Verslagen van de Landbouw – Commissies van Bijstand	175
1.2 De gehouden tellingen/inventarisaties en onderzoeken	177
1.2.1 De eerste land- en tuinbouwtelling in 1910	177
1.2.2 De tellingen van 1921 en 1930	177
1.2.3 De ‘landbouwinventarisaties’ sedert 1934	178
1.2.4 Overzicht van de gehouden tellingen/inventarisaties en onderzoeken	179
2. Wettelijke regelingen en doeleinden	181
2.1 Formele grondslagen	181
– Landbouw-Crisiswet 1933 en Landbouwwet 1957 – Deel telling op basis van vrijwilligheid –	181
2.2 Doeleinden	182
– Vermindering administratieve lastendruk – Gegevens per bedrijf; administratie en statistiek – Verschuivende belangstelling –	182
2.2.1 De tellingen tot en met 1930	182
2.2.2 De landbouwinventarisaties	183
3. Methode van onderzoek	185
3.1 Inleiding	185
3.2 Onderzoekspopulatie/statistische eenheden	185
– Algemeen – standaardbedrijfseenheden – Bruto standaardsaldo – Functionele benadering –	185
3.3 Thema’s, definities en classificaties	188
3.3.1 Variabelen	188
– Technische ontwikkelingen in de landbouw – Aantal vragen –	188
3.3.2 Landbouwgebieden	192
3.3.3 Bedrijfstypering	192

3.3.4	Mutatieonderzoek.....	193
3.3.5	Internationale aspecten	194
	– Wereldlandbouwtellingen – Benelux en EU –.....	194
3.4	Gegevensverzameling.....	196
3.4.1	Instanties.....	196
3.4.2	Veldwerk	198
	– Regionale organisatie – Postale telling –.....	198
3.5	Gegevensverwerking	199
3.5.1	Geleidelijke mechanisatie	199
3.5.2	Kwaliteitscontrole.....	200
4.	Geheimhouding individuele gegevens	202
4.1	Statistiek én administratie	202
	– Verstrekking detail-uitkomsten – Centralisatie van de statistiek – Blijvend tweeledig doel –.....	202
4.2	Geheimhouding	204
4.2.1	Toegang tot individuele data	204
4.2.2	Het risico van onthulling.....	206
5.	Publicaties	208
5.1	Algemeen	208
5.2	Overzicht.....	209
6.	Nabeschuiving.....	210
	Geraadpleegde bronnen en literatuur	212
	Bijlagen	
1.	Tellijst ten behoeve van eene telling betreffende het grondgebruik en den veestapel (1910).	216
2.	Vragenlijst Landbouwtelling 2000 (enkele pagina's).....	219

1. Landbouwtellingen 1910–2000

Albert Niphuis

Gedurende de gehele negentiende eeuw berustte de landbouwstatistiek op bevraging van de gemeenten. Pas in 1910 vond een eerste telling plaats waarbij alle landgebruikers werden ondervraagd. In de crisistijd, in 1934, startte een reeks onderzoeken die in de eerste jaren werd aangeduid met 'landbouwinventarisatie'. Eén van de twee oogmerken was het verzamelen van individuele bedrijfsgegevens voor administratieve doeleinden. Daarnaast vormden de verkregen gegevens de grondslag voor de landbouwstatistiek. Deze reeks is gedurende de gehele twintigste eeuw voortgezet. Dat men in de jaren vijftig de aanduiding 'landbouwtelling' ging gebruiken veranderde niets aan het tweeledig doel van de gegevensverzameling. Dat bracht met zich mee, dat toen in de jaren zeventig het belang van statistische geheimhouding een versterkte aandacht kreeg, bijzondere procedures ontwikkeld moesten worden. De inhoud van de tellingen weerspiegelt in grote mate het voortschrijden van de landbouwtechniek alsmede de geleidelijk verschuivende en zich uitbreidende aandachtsgebieden van de overheid.

1. Inleiding

1.1 Voorgeschiedenis

Verslagen van de Landbouw

Sinds in 1910 de eerste landbouwtelling werd gehouden, maar vooral nadat deze deze vanaf 1934 jaarlijks plaatsvond, heeft deze een zeer centrale positie in de landbouwstatistiek. De telling van 1910 vormde echter beslist niet het begin daarvan. In de Bijdragen tot de Statistiek van Nederland wordt dit gelegd ten tijde van de Bataafse Republiek, te weten in het jaar 1799 bij de aanschrijving van het Agentschap van Nationale Oeconomie tot de municipaliteiten in de respectieve Departementen (Methorst 1902).

Gevraagd werd om op daarbij toegezonden tabellen opgaven te doen omtrent de aard van de gronden in hun district. De Agent van de Nationale Oeconomie verspreidde in het jaar daarop een lijst met niet minder dan 252 vragen met als doel gegevens over de veestapel te verzamelen. De aanleiding was dat de runderpest die in de loop van de achttiende eeuw herhaaldelijk grote schade had aangericht, in 1799 weer onze grenzen bedreigde (Veetelling 1910). Kort daarop werd begonnen met het jaarlijks van regeringswege uitbrengen van Verslagen van de Landbouw

met de belangrijkste uitkomsten van deze statistische onderzoeken. De publicatie van deze verslagen is, met een enkele onderbreking in de negentiende eeuw, voortgezet tot 1966.

In een historisch overzicht, samengesteld ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de landbouwstatistiek in Nederland, staat over de publikaties in de negentiende eeuw: "Bij statistiek denkt men tegenwoordig in de eerste plaats aan tabellen, doch zó moet men zich deze eerste landbouwstatistiek niet voorstellen. Het waren vooral beschrijvingen met hier en daar een getal" (Landbouwstatistiek 1949 arch. CBS).

Commissies van Bijstand

Jaarlijks werd tot omstreeks 1940, aanvankelijk bij de provinciale besturen en vanaf 1877 rechtstreeks bij de burgemeesters der gemeenten, door middel van vragenlijsten een veelheid aan informatie ingewonnen, zoals over de oppervlakte van de verschillende gewassen, de omvang van de veestapel maar vooral ook over productieomvang en marktprijzen. Met wat grotere tussentijden kwamen ook aspecten als ontginning van gronden, gemaakte turf en beschikbare werktuigen aan de orde. Het werd aan de burgemeesters overgelaten de gegevens bij schatting vast te stellen, dan wel huis aan huis de opgaven te verzamelen. In het laatste geval gebeurde dit als regel door de veldwachter. Sedert 1890 werden de gegevens gecontroleerd en verwerkt door gemeentelijke commissies van deskundigen (Commissies van Bijstand) die op verzoek van de burgemeester het gemeentelijk landbouwverslag samenstelden.

Dergelijke Commissies van Bijstand zouden nog tot omstreeks 1950 blijven bestaan. Een voorstel om een telling te houden bij allen die in de landbouw geheel of ten dele een bestaan vonden, werd in 1898 gedaan door het Nederlandsch Landbouw-Comité (zie: dl 1, hfdst. 1, Volkstellingen, par. 1.2). Voorgesteld werd om aan de in 1899 te houden volkstelling een zestigtal vragen te verbinden op het gebied van de landbouw. De Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) adviseerde echter negatief. En ook een aangepast voorstel, dat alleen nog vragen betrof naar de verdeling van het grondbezit tussen eigenaars en pachters, kreeg om statistisch technische redenen niet de instemming van de commissie (CCS 1898). Uitvoeriger beschrijving van de landbouwstatistiek in de negentiende eeuw vindt men in de al genoemde Bijdragen tot de Statistiek van Nederland en in een tijdschriftartikel van Dr J. van Wijk (Wijk 1950). Eerst in 1910 kwam het tot een eerste bevraging van alle grondgebruikers.

Het verschil met wat wij momenteel op dit punt normaal achten is aanzienlijk terwijl anderzijds de overeenkomst soms frappant is. We zullen dit zien door in dit historisch overzicht aandacht te schenken aan de eerste land- en tuinbouwtellingen, de in 1934 begonnen landbouwinventarisaties, de formele grondslagen, de doeleinden, de combinatie van statistiek en administratie, de methodiek, de uitvoerende instanties en de verspreiding van de uitkomsten.

1.2 De gehouden tellingen/inventarisaties en onderzoeken

1.2.1 De eerste land- en tuinbouw telling in 1910

In het begin van de twintigste eeuw kwam men tot de conclusie dat de kwaliteit van de via de burgemeesters verzamelde gegevens ernstig te wensen overliet en dat voorts de van jaar op jaar geringe wijzigingen niet een uitvoerige jaarlijkse bevraging noodzakelijk maakten (CCS 1903 en 1904). Besloten werd om met ingang van 1905 de jaarlijkse vragenlijst te bekorten. De toen weggelaten vragen, te weten die over het aantal en de omvang der bedrijven, over eigendom en pacht, de oppervlakte der tuinbouwcultures, de veestapel, en onder meer de geproduceerde boter en kaas, zouden dan slechts om de 5 à 10 jaar aan de orde komen (Verslag 1904). Het eerste weer uitvoerige onderzoek vond plaats in 1910 (zie: *Bijlage 1*). Het was toen eigenlijk voor het eerst dat men van een telling sprak. Het plan daartoe werd in januari 1909 door de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel voorgelegd aan de CCS. Bijgevoegd waren een ontwerp van de per gemeente in te vullen en door de burgemeesters te ondertekenen telboekjes alsmede een resumé van een bespreking van dit ontwerp met een vijftigtal burgemeesters. De CCS bracht hierover in mei advies uit (CCS 1909).

Betrekkelijk kort daarop, in 1912, verrichtte ook nu het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel een onderzoek dat blijkens een verslag ervan werd aangeduid als tuinbouw telling (Verslagen 1913). Zoals al vermeld, behoorde de teelt van tuinbouwgewassen tot de onderwerpen waarvan in 1903 besloten was om bij de gemeentebesturen telkens na verloop van enkele jaren een onderzoek in te stellen. Toen dat in 1912 weer gebeurde was dat kennelijk aanleiding om van een telling te spreken. Na aanduiding van een aantal problemen bij de bepaling van wat precies onder tuinbouw verstaan moet worden vermeldt het verslag onder meer: "Uit een en ander volgt, dat het zeer moeilijk is de gegevens in zoodanigen vorm te verkrijgen, dat ze voor het geheele land tot een bruikbaar geheel kunnen worden verwerkt. Het zenden van eene uniforme vragenlijst aan alle tuinbouwers zou hier zeker al heel slecht op zijn plaats zijn". Vanwege het ontbreken van zo'n centraal vastgestelde vragenlijst is dit onderzoek niet vermeld in het overzicht van alle gehouden tellingen (par. 1.2.4).

1.2.2 De tellingen van 1921 en 1930

Een volgende met die van 1910 vergelijkbare telling vond plaats in 1921. Eigenlijk had deze in 1920 moeten plaatsvinden maar hij werd een jaar uitgesteld totdat de veestapel, aangetast onder de oorlogsomstandigheden, weer op peil was gebracht. Ook waren in april 1917, augustus 1918 en maart 1919 in verband met de voedselvoorziening tussentijdse veetellingen gehouden. Hiervan werd echter gesteld dat "de verkregen gegevens, uit statistisch oogpunt geen voldoende waarde hebben, daar zij in verschillende jaargetijden worden gehouden, hetgeen op de uitkomsten

van niet geringen invloed is" (Veetelling 1922). Ook is niet duidelijk of voor deze tellingen de veehouders individueel werden bevraagd middels een uniform formulier.

Toen het voorstel voor de telling van 1921 aan de CCS werd voorgelegd, bleek dat deze graag vragen over het aantal arbeiders en de beschikbare machines opgenomen had gezien, maar men wilde op het invoegen van die vragen op dat moment niet al te sterk meer aandringen (CCS 1920). In de jaren daarna was er een vermindere belangstelling voor de landbouw (Idenburg, 1952). Dat uiteindelijk toch gelden beschikbaar kwamen voor het houden van een telling in 1930 hield verband met de grote Nederlandse betrokkenheid bij het werk van het Internationaal Landbouwtelling georganiseerd en Nederland kon wat dit betreft niet achterblijven (Smit 1949). De CCS betreude het ten zeerste dat – nu er voor de eerste maal in Nederland een Bedrijfstelling zou worden gehouden – de landbouwtelling daar niet goed op zou aansluiten en zij gaf daarom de Minister "met den meesten aandrang in overweging om de voorgenomen Landbouwtelling een jaar uit te stellen, teneinde de gewenschte aansluiting bij de Algemene Bedrijfstelling tot stand te kunnen brengen" (CCS 1930). Aan dit voorstel werd echter geen gevolg gegeven, zodat de gezochte aansluiting, die kort daarvoor in Oostenrijk wel gerealiseerd was, niet bereikt werd. Voor zover valt na te gaan bleef het bij deze tellingen echter nog zo dat op het departementale niveau niet de gegevens der afzonderlijke bedrijven werden bewerkt, maar dat daarbij de gemeente de kleinste eenheid bleef.

1.2.3 De "landbouwinventarisaties" sedert 1934

Aan de beperkte belangstelling voor de landbouw kwam in de crisisjaren een abrupt einde. Tal van maatregelen werden getroffen ter bestrijding van de landbouwcrisis. Vooral productieregulering en prijsondersteuning van een reeks van landbouwproducten waren aan de orde (Landbouwcrisismaatregelen 1934). Gaandeweg werd een aantal landbouwcrisisorganisaties in het leven geroepen, die hun werk meestal begonnen met het houden van tellingen. Het gevolg daarvan was, dat de boeren van verschillende zijden werden lastig gevallen om gegevens te leveren en dat veel dubbel werk werd verricht.

Op allerlei gebied bleek meer en meer de noodzaak van coördinatie der landbouwcrisismaatregelen. Voor wat de statistiek betreft, gebeurde dit door de oprichting van de Afdeling Statistiek van het Landbouw-Crisis-Bureau (bij het Departement van Economische Zaken en Arbeid) in 1933 (Smit 1949). Dit leidde ertoe dat de afzonderlijke inventarisaties werden vervangen door één algemene Inventarisatie van Land- en Tuinbouw. De eerste daarvan vond plaats in mei/juni 1934. Dat was het begin van een reeks die gedurende de gehele twintigste eeuw ononderbroken is voortgezet, zij het dat zoals begrijpelijk is, de wijze van uitvoering in de loop der tijd aanzienlijk is gewijzigd.

1.2.4 Overzicht van de gehouden tellingen/inventarisaties en onderzoeken

Omstreeks 1940 werden naast de jaarlijkse mei-inventarisatie om de drie maanden varkenstellingen gehouden. Met het oog op de beperking van de veestapel – gevolg van de afsnijding van de invoer van veevoeder – zou voortaan ook in december een veetelling worden gehouden. Deze zou geruime tijd de basis vormen voor de aanslag van de verplichte veelevering (Smit 1949). Bij de sterke inkrimping van de veestapel welke daarvan het gevolg was, bleken kwartaaltellingen ook voor het rundvee nodig te zijn en later ook voor schapen. Deze tellingen werden nog met allerlei vragen uitgebreid, zodat ten slotte jaarlijks vier vrij uitvoerige tellingen werden gehouden. Na de oorlog nam het aantal geleidelijk weer af, maar werden met soms wisselende frequenties tellingen gestart voor onderdelen als bijv. boomkwekerijgewassen, groenten in de open grond en fruitarealen. In bepaalde jaren kregen onderwerpen die in principe jaarlijks in het landbouwtellingformulier werden opgenomen speciale aandacht en bestond daarvoor een zogenaamd inlegvel, een bijformulier of een geheel apart telformulier. Ook waren er onderzoeken die in de loop der jaren slechts één of twee keer plaatsvonden. In Overzicht 1 is getracht om een zo compleet mogelijk overzicht van gehouden tellingen te geven. In de navolgende beschrijvingen ligt de nadruk echter op de reeks van jaarlijkse landbouwtellingen.

Overzicht 1. Landbouwtellingen/-inventarisaties en andere integrale onderzoeken

Eerste Landbouwtellingen ¹⁾	1910, 1921 en 1930
Landbouwinventarisatie ^{2) 3) 4)}	1934–1949, 1951–1953
Inventarisatie van Rundvee December	1935
Inventarisatie van Pit- en Steenvruchten ³⁾ in den vollen grond	1938, 1963
Inventarisatie van Land- en Tuinbouw (varkens)	1938–1943
Opgave van den veestapel per 29 oktober	1939
Inventarisatie van den veestapel en de wintergewassen, december	1940
Voorjaarstelling	1941–1944, 1946–1950
Inventarisatie van Griendhout en Riet	1941
Herfsttelling	1941–1950
Wintertelling	1941–1952,
Onderzoek aandrijfkracht dorsmachines	1942
Onderzoek Arbeidskrachten in Land- en Tuinbouw	1940, 1942, 1944, 1960, 1962, 1975, 1979, 1983
Inventarisatie van land- en tuinbouw, inlegvel/onderzoek landbouwwerktuigen en machines	1940, 1942, 1944, 1975, 1979, 1985

Inventarisatie van land- en tuinbouw, inlegvel/onderzoek rassenindefining aardappelen	1942, 1943
Enquête landhonger	1945
Inventarisatie van warmoezerijgewassen	1947
Inventarisatie van geneeskrachtige en aromatische gewassen	1949
Omvang van het coöperatiewezen	1949
Landbouwtelling I en II	1950
Landbouwtelling december	1953–1965
Landbouwtelling mei	1954–2000
Telling late groenten in de volle grond	1956, 1961, 1963, 1964, 1976, 1977, 1978, 1980, 1981, 1983, 1984, 1985, 1988
Telling Boomkwekerijgewassen	1957–1965, 1967, 1970, daarna om de drie jaar
Onderzoek beregenings- en bevoeiingsinstallaties in de Land- en Tuinbouw	1961
Onderzoek bedrijfsgebouwen en –inrichtingen	1961
Telling teelten onder glas	1961, 1963, 1965, 1966
Onderzoek glasopstanden en verwarmingsinstallaties	1963
Telling fruitarealen	1963, 1967, 1971, 1974, 1977, 1980, 1982, 1987, 1992, 1997
Enquête druiven	1965
Enquête champignoncultuur	1969
Structuurenquête glasbedrijven	1976
Telling veestapel naar ras	1981
Structuurenquête bedrijven met melkvee	1978
Structuurenquête bedrijven met varkens	1980
Structuurenquête bedrijven met boomkwekerijgewassen en vaste planten	1981
Glastuinbouw	1992
b. Tellingen bij landbouwwerktuigen exploiterende coöperaties en loonwerkbedrijven	
Onderzoek werktuigen	1950, 1955, 1960, 1964
Onderzoek tractoren	1957, 1958, 1964
Onderzoek beregenings- en bevoeiingsinstallaties in de Land- en Tuinbouw	1961
Onderzoek arbeidskrachten, werktuigen en machines	1975, 1979, 1985

- 1) Met de telling van 1930 werd uitvoering gegeven aan de aanbeveling inzake de eerste Wereldlandbouwtelling.
- 2) In 1950 en na de inventarisatie van mei 1953 sprak men niet meer van landbouwinventarisatie maar van landbouwtelling.
- 3) In de jaren 1969, 1975, 1977, 1979, 1983, 1985, 1987, 1989, 1993, 1995, 1997 en 1999 werd met de landbouwtelling tevens uitvoering gegeven aan Europese Verordeningen tot het houden van een zogenaamde landbouwstructurenquête.
- 4) In de jaren 1935–1943, 1946, 1947 met aparte vragenlijsten voor de grensbedrijven; in 1947 alleen bij de grens met België.

Bij de voorjaarstelling en de herfststelling zien we dat deze in 1950 voor het laatst gehouden werden (CBS 1951) terwijl de wintertelling nog tot in 1952 doorging. Voor deze zogenaamde kwartaaltellingen had men zich al in 1946 geheel gebaseerd op een registratie per bedrijf.

2. *Wettelijke regelingen en doeleinden*

2.1 *Formele grondslagen*

Landbouw Crisiswet 1933 en Landbouwwet 1957

Bij de tellingen tot en met 1930 is niet direct sprake van een basis in de wet. De bedoelde tellingen kregen echter de instemming van de CCS. De in 1934 gehouden inventarisatie berustte op de Landbouw Crisiswet 1933 (Wet 1933). Allen die in de landbouw hun hoofdbestaan of een gedeelte van hun bestaan plachten te vinden waren verplicht “aangifte te doen inzake den landbouwkundigen toestand van hun bedrijf en de hieromtrent gestelde vragen naar waarheid te beantwoorden en het antwoord te onderteekenen”. Deze verplichting werd nader geregeld bij het Crisis-Inventarisatiebesluit 1935 en voor de inventarisatie van mei 1936 in de Crisis-Inventarisatiebeschikking 1936 (Verslagen 1936). Tot en met 1958 bleef de basis in de Landbouw Crisiswet 1933, meer precies van 1941–1952 op artikel 2 van het daarop gebaseerde Voedselvoorzieningsbesluit (Besluit 1940) en van 1953–1958 op artikel 2 van het Inventarisatiebesluit Voedselvoorziening (Besluit 1941). Het niet op de juiste wijze voldoen aan deze verplichting was strafbaar gesteld. In de genoemde jaren werd op de telformulieren steeds verwezen naar de genoemde besluiten. Het CBS werd na 1941 in deze besluiten als één der instanties genoemd die een exemplaar van de ingevulde formulieren ontvingen. In 1957 werd de bevoegdheid van de Minister van Landbouw tot het houden van tellingen, de verplichting van de landbouwproducenten alsmede de strafbaarheid bij het in gebreke blijven, neergelegd in de eind twintigste eeuw nog van kracht zijnde Landbouwwet 1957

(Wet 1957). In deze wet worden noch het CBS noch de CCS genoemd. Voor elke telling verschijnt een Beschikking van de Minister van Landbouw in de Staatscourant. Uit het bijbehorende formulier blijkt dan de betrokkenheid van het CBS. Vanaf eind jaren zestig berustte de telling twaalf keer (zie Overzicht 1) tevens op EEG/EU regelingen, sedert 1988 op Verordening EEG 571/88 van de Europese Raad. Deze later nog enkele keren gewijzigde verordening regelde het om de twee of drie jaar houden van Gemeenschappelijke onderzoeken naar de structuur van Landbouwbedrijven (EEG No 571/88).

Deel telling op basis van vrijwilligheid

Tot nu toe spraken we uitsluitend over tellingen. Dat impliceert in de regel integrale waarneming. Dat laatste lukt in de praktijk zelden voor exact honderd procent, ook bij de landbouwtelling niet, ondanks de strafbaarheid bij niet nakoming (boete, subsidiair gevangenisstraf die ooit een keer werd uitgevoerd). Maar in principe wordt de hele populatie geënquêteerd. Bij de voorbereiding van de tellingen, de besluitvorming over de in een bepaald jaar op te nemen vragen, bestond er op gezette tijden twijfel of bepaalde vragen wel in overeenstemming waren met de bij de Landbouwwet 1957 aan de Minister van Landbouw verstrekte bevoegdheden tot het inwinnen van inlichtingen. In het desbetreffende artikel is namelijk sprake van “beschrijvingsbiljetten, bestemd tot het doen van opgave van de landbouwkundige en technische gegevens van de onderneming”. En bij een vraag over het aanwezig zijn van een bedrijfsopvolger en bijvoorbeeld de meer recente EU-vraag of de echtgenoot van het bedrijfshoofd betaalde werkzaamheden buiten het bedrijf verricht, bestond er twijfel of dat wel onder landbouwkundige en technische gegevens viel.

Op zo’n moment werd meer dan eens besloten om een deel van de telling vrijwillig te maken. De gegevens van het vrijwillige deel der telling stonden dan eventueel alleen ter beschikking van het CBS. In zo’n geval kon ook betrekkelijk gemakkelijk besloten worden om dat onderdeel als steekproef uit te voeren. Ook voor andere onderwerpen die zonder twijfel verplicht gesteld konden worden, zou in een aantal gevallen een steekproef wel voldoende zijn geweest. Er heeft echter veelal wat aarzeling bestaan om slechts een deel der geregistreerden te verplichten tot het doen van bepaalde opgaven. In 1990 kon echter voor het eerst besloten worden om tegelijk met een integraal deel een verplichte steekproef te houden.

2.2 Doeleinden

2.2.1 De tellingen tot en met 1930

Zoals eerder al aangegeven kwam men in het begin van de twintigste eeuw tot de conclusie dat de kwaliteit van de tot dan toe via de burgemeesters verzamelde gegevens ernstig te wensen overliet. Daarnaast klonk bij de eerste integrale telling,

die van 1910, duidelijk door, de noodzaak om op het terrein van de landbouw beleid te gaan ontwikkelen en de informatie aan landbouwers te verbeteren. "Deze verzameling" aldus de toelichting bij de telling van 1910, "heeft plaats ten behoeve van de landbouwstatistiek en deze is een noodzakelijk hulpmiddel om grondige kennis te verkrijgen aangaande de toestanden op het gebied van land- en tuinbouw in de verschillende deelen des lands. Deze kennis is tegenwoordig in verband met de in de laatste jaren zoo zeer gewijzigde omstandigheden veel meer noodig dan vroeger. Zij stelt de land- en tuinbouwers in staat hun voordeel te doen met veel, wat elders wordt aangetroffen en beter is dan hetgeen in hunne naaste omgeving wordt gevonden. Zij maakt het mogelijk, dat de producent zich althans eenigermate een oordeel kan vormen omtrent alles wat met den afzet zijner producten en den loop der prijzen in verband staat.

De belangstelling, waarmede de oogstberichten van de Directie van den Landbouw worden te gemoet gezien, bewijst de in dezen bestaande behoefte." En vetgedrukt: "Dat van Regeeringswege onmogelijk de belangen van land- en tuinbouw met succes kunnen worden behartigd, zoo voldoende kennis ontbreekt omtrent de in de onderscheidene deelen des lands bestaande toestanden zal zeker wel door niemand, die ook maar even nadenkt, in twijfel worden getrokken." (Telling 1910 arch. CBS). Bij de tellingen van 1921 en 1930 is men op dit punt al aanzienlijk beknopter. Het doel is: "een zoo nauwkeurig mogelijk overzicht" te krijgen omtrent een vijftal aspecten van de land-en tuinbouw (Telling 1921 arch. CBS) en "het verkrijgen van die gegevens, welke voor het vormen van een zuiver beeld van den landbouw alsmede voor de behartiging der landbouwbelangen ten eenenmale onmisbaar zijn." (Landbouwtelling 1930 arch. CBS). Steeds wordt benadrukt dat met belastingen of andere op de landbouw gelegde lasten deze tellingen niets hebben uit te staan.

2.2.2 *De landbouwinventarisaties*

Vermindering administratieve lastendruk

De doelstelling van de in 1934 gestarte reeks landbouwinventarisaties was van een geheel andere, althans veel uitgebreidere aard. Verschillende in het begin van de jaren dertig ondernomen, op specifieke teelten en producten gerichte inventarisaties, werden als het ware vervangen door één algemene inventarisatie. De reden hiervoor was dat daardoor "werd voorkomen, dat de landbouwers, meer dan noodzakelijk is, met het vragen van gegevens worden lastig gevallen.

Bovendien werd door de inventarisatie van het gehele bedrijf, de mogelijkheid geschapen, verband te leggen tusschen de verschillende bedrijfsonderdelen, terwijl eveneens een meer doelmatige verwerking der gegevens werd beoogd" (Verslagen 1936). Voor wat betreft de eerste reden, zou men in de loop van de twintigste eeuw zeker gesproken hebben van het verminderen van de administratieve lastendruk.

Gegevens per bedrijf; administratie en statistiek

Essentieel was een opmerking in een beschouwing over de eerste inventarisaties, dat waar in de landbouw de overheid productieregelend optrad, het niet slechts noodzakelijk was om “gegevens ter beschikking te hebben met betrekking tot het hele land of de verschillende delen daarvan, maar veeleer nog voor iederen landbouwer afzonderlijk.” En even verder gaat het nogmaals over het administratieve gebruik van data: “Zooals reeds opgemerkt ligt het zwaartepunt dezer inventarisatie niet, zoals bij vroeger gehouden landbouwtellingen, in massale waarneming der verschijnselen, maar in de vaststelling der grondslagen van de productieregelingen voor de afzonderlijke individuen, waarom ook de benaming “inventarisatie” is gekozen” (Verslagen 1936).

In feite hadden de Landbouwinventarisaties, later “Landbouwtellingen” van meet af aan daarmee een tweeledig doel: administratie en statistiek (zie ook par. 4.1). Hoewel in het citaat wordt gesteld dat het zwaartepunt zelfs bij het administratieve doel ligt, kwam bij de gehele opzet en organisatie der inventarisaties het statistisch aspect ook geheel en al tot zijn recht. Terwijl in veel landen van Europa pas in de jaren negentig de vraag aan de orde kwam of en in hoeverre men administratieve gegevens als basis voor landbouwstatistiek zou kunnen gebruiken, is in Nederland deze soms wat scherpe discussie amper gevoerd, vanwege de grote vertrouwdheid met het tweeledig doel.

Verschuivende belangstelling

Voor wat betreft het belang dat aan de uitkomsten werd gehecht kan worden opgemerkt dat in de jaren dertig zoals we zagen het belang van productieregeling voorop stond. In de oorlogsjaren was er het probleem van de voedselvoorziening en kort na de oorlog veel aandacht voor het herstel van de Nederlandse landbouw. De Memorie van Toelichting bij de reeds genoemde Landbouwwet 1957 vermeldt over de landbouwtelling: “Aangezien aard en hoeveelheid van de agrarische productie wisselend zijn, is het voor het verkrijgen van een overzicht nodig, op gezette tijden tellingen te houden”.

In de loop van de jaren vijftig ontstond er echter een nieuwe belangstelling in verband met de groeiende aandacht voor de ruimtelijke ordening. Ten behoeve van de bestemmingsplannen voor het landelijk gebied werd zeer veel gebruik gemaakt van landbouwstatistiek. In de jaren zeventig is daar bijgekomen het belang van de milieuproblematiek.

Bij de in de jaren zeventig en begin jaren tachtig gehouden structurrenquêtes werd vermeld dat het doel was om gegevens te verzamelen welke een indruk kunnen geven van de moderniteit van de bedrijven in combinatie met sociale gegevens. En in een meer nabij verleden kreeg biologische landbouw, dierenwelzijn en rurale ontwikkeling meer aandacht.

Het laatste (ook in EU-verband) tot uiting komend in vragen over de combinatie van landbouw met activiteiten op het terrein van bijvoorbeeld toerisme en natuurbeheer.

3. *Methode van onderzoek*

3.1 Inleiding

Als het gaat om de mate van verandering die in bijna een eeuw plaatsvond, dan scoren de in dit hoofdstuk aan de orde komende onderwerpen stuk voor stuk zeer hoog. Bij de afgrenzing van de onderzoekspopulatie kan men zeggen dat de veranderingen voortvloeiden uit de wijzigingen van de doelstelling. Ook bij de onderzochte variabelen, de definities en de classificaties was dit in aanzienlijke mate het geval. Bij dataverzameling en dataverwerking waren het echter vooral de indrukwekkende technische ontwikkelingen die tot ingrijpende veranderingen hebben geleid.

3.2 Onderzoekspopulatie/statistische eenheden

Algemeen

De onderzoekspopulaties van de tellingen in 1910, 1921 en 1930 worden zeer gedetailleerd beschreven in de toelichtingen bij de desbetreffende tellingen. In 1910 gaat het om:

1. personen wier hoofdberoep landbouwer is.
2. personen, wier hoofdberoep landarbeider is en die vee houden of meer dan 5 are landbouwgrond gebruiken. Heeft een landarbeider minder dan 5 are grond maar wel vee, dan moet het vee wel geteld worden.
3. personen, niet onder 1. of 2. vallende, die vee houden of als nevenbedrijf land- of tuinbouw beoefenen. Dit laatste werd geacht het geval te zijn, wanneer de in gebruik zijnde oppervlakte bouw, gras- en tuingrond meer dan 25 are bedroeg.

Alle beesten werden dus geteld. Alleen de talrijke stedelingen met enkele kippen voor eigen gebruik werden niet apart geteld. De burgemeesters werd echter gevraagd bij de inzending der tellijsten te vermelden, hoe groot naar ruwe schatting het aantal kippen in de gemeente is, welke niet zijn geteld (Telling 1910 arch. CBS). In het verslag van de van 20 mei – 20 juni gehouden telling wordt nog wat nader uiteengezet hoe in de praktijk aannames werden gedaan ten aanzien van de minimale oppervlakte voor iemand met hoofdberoep landbouwer of tuinbouwer en hoe werd omgegaan met het onderscheid tussen landbouwer en landarbeider. “Opgemerkt moet worden, dat ook het begrip landarbeider niet geheel vast staat” (Grondgebruik 1912).

In 1921 en 1930 komen de beschrijvingen dichtbij die van 1910, al is nu de ondergrens van de oppervlakte landbouwgrond categorisch 5 are. In 1930 is nog wel toegevoegd, dat van de eenden alleen de tamme vogels dienen te worden geteld, “de wilde en halfwilde eenden der eendenkooien late men buiten de telling; ook blijven buiten beschouwing de eenden, die in sommige steden in parkvijvers e.d. worden

gehouden, terwijl wel moeten worden geteld de kleine koppels eenden, die op de boerderijen gehouden worden'. Deze beschrijvingen geven aan, dat een grote mate van volledigheid werd betracht. Van de in 1934 gestarte reeks inventarisaties zijn de exacte populatiebegrenzingen niet op eenvoudige wijze te achterhalen. Onder de inventarisatie vallen al degenen, die als georganiseerd zijn aangesloten bij een provinciale Landbouw-Crisis-Organisatie (LCO). En uitoefening van de landbouw was in het algemeen slechts toegestaan aan hen die bij een LCO waren aangesloten (Verslagen 1936). De toelichtingen voor de tellers tijdens en kort na de oorlog geven echter een indicatie van de kleine omvang waarbij men al meetelde. De totale omvang van deze populatie bedroeg in de jaren dertig dan ook ca 400 000 eenheden, kort na de oorlog zelfs ruim 500 000. Deze stijging hing samen met het feit dat in verband met de voedselschaarste veel gezinnen zelf een varken voor huisslaching waren gaan houden. In 1950 vond er echter een wijziging van de registratieplicht plaats waardoor het aantal getelde eenheden met ruim vijftien procent daalde. En in 1955 werd de minimumoppervlakte, met uitzondering van tuinbouw, gesteld op één ha, hetgeen wederom een daling, nu met ca tien procent betekende.

Bij de Landbouwtelling mei 1959 vinden we in de toelichting voor de tellers de volgende beschrijving van wie onder de telling vallen:

"Telplichtig is eenieder die in de landbouw zijn hoofdbestaan of een gedeelte van zijn bestaan vindt en tevens, anders dan voor de teelt van griendhout, riet en biezen, tenminste

- 1 ha cultuurgrond in gebruik heeft (ook als het seizoensverpachting betreft), dan wel
- een tuinbouwbedrijf uitoefent, dan wel
- tenminste 1 rund, 1 fokvarken, 3 mestvarkens of 3 schapen, dan wel
- tenminste 51 stuks hoenders of eenden houdt".

Deze drempel was nog steeds zo laag dat vele duizenden huishoudens in de telling betrokken werden die samen slechts een fractie aan de totale productie bijdroegen.

Standaardbedrijfseenheden

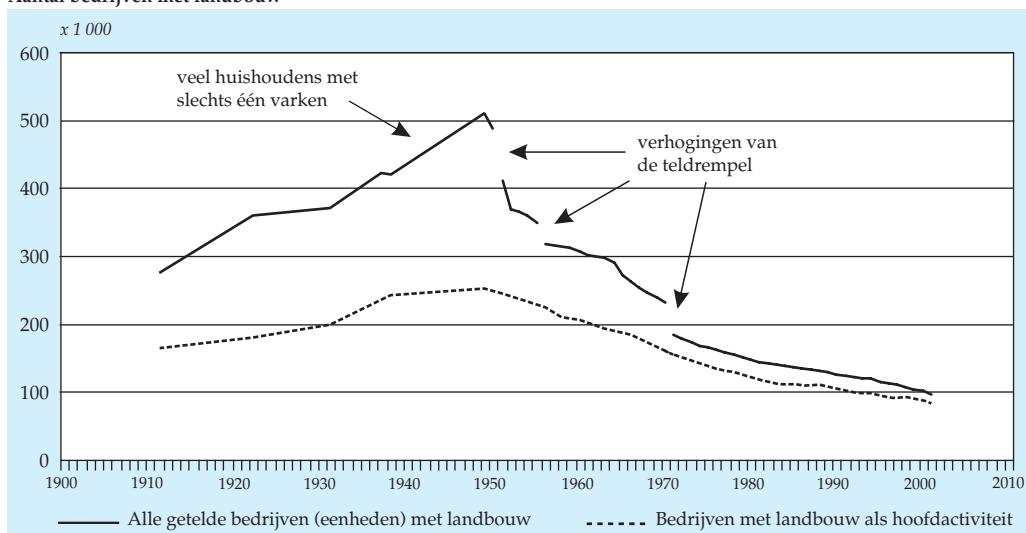
In 1971 werd de teldrempel echter nogmaals flink verhoogd bij de toepassing van de standaard bedrijfseenheid (sbe). De drempel werd gelegd bij 10 sbe. De sbe is een eenheid waarin de gestandaardiseerde netto toegevoegde waarde bij het telen van een bepaalde oppervlakte gewas of het houden van een dier wordt uitgedrukt. Voor alle gewassen en diersoorten werden dergelijke sbe-waarden (coëfficiënten) berekend (CBS 1971a).

De registratieplicht (sedert medio jaren vijftig berustend op een verordening van het Landbouwschap) werd enige jaren later ook beperkt tot bedrijven van 10 of meer sbe. De daarmee corresponderende netto toegevoegde waarde bedroeg in 1968 ca f 2 000. Daarmee ging het aantal bedrijven boven de drempel in één keer terug met 41 000 tot 179 000 (CBS 1972).

Bruto standaard saldo

In verband met de introductie in 1986 van een systeem van bedrijfstypering dat nauw op het Europese aansloot, werd de netto toegevoegde waarde in dat jaar als groottecriterium vervangen door het bruto standaard saldo (bss, opbrengsten minus een aantal variabele kosten) en werden voor de beschrijving van de teldrempel de sbe-coëfficiënten vervangen door bss-coëfficiënten. De nieuwe drempel werd drie nederlandse grootte eenheden (neg), op dat moment gelijk aan een bruto saldo van 3 000 ECU. Dit impliceerde echter geen zeer aanwijsbare verandering van de populatieomvang. Wel vielen kleine glastuinbouwbedrijven wat eerder buiten de populatie.

Aantal bedrijven met landbouw

Functionele benadering

Lage of hoge drempel, het ging steeds zonder meer om zogenaamde functionele tellingen hetgeen wil zeggen dat alle gezinnen en bedrijven die boven een bepaalde drempel landbouwactiviteiten ontplooiden, in de inventarisatie betrokken werden. Ook bijvoorbeeld waterschappen die schapen houden op met gras begroeide dijken, kloosters met wat landbouw, steenfabrieken met grasland om te zijner tijd eens de klei af te graven, boerencafé's, maar ook tuincentra die zelf planten produceren of verzekeringsmaatschappijen die als bijkomstigheid een landbouwbedrijf exploiteren. Als resultaat van landbouwtellingen vinden we dus niet het aantal landbouwbedrijven maar altijd het aantal bedrijven (althans eenheden) met landbouw. In de landbouwtellingen zelf is aan de telplichtigen (de bedrijfshoofden) wel altijd gevraagd of ze tevens een beroep buiten de landbouw uitoefenen en of dat dan als zelfstandige of als werknemer is en of het als nevenberoep of als hoofdberoep kan gelden.

In de jaren tachtig is door vergelijking van de adresbestanden met die van het Algemeen Bedrijfsregister (ABR) wel eens getracht te onderzoeken of er veel eenheden in de landbouwtellingen opgenomen werden die ook elders al in de CBS-statistieken meetelden. Van de ruim 138 000 getelde eenheden in 1983 waren er 5 300 wier hoofdactiviteit buiten land- of tuinbouw lag en die ook in het ABR voorkwamen (Nota 1987, arch. CBS). Hiervan hadden er ca 3 300 bij de landbouwtelling zelf al aangegeven, dat hun hoofdactiviteit buiten de landbouw lag. Dat betekent dat bij de overige 2 000 in de landbouwtelling werd aangegeven dat landbouw de hoofdactiviteit was terwijl de ABR-gegevens iets anders uitwezen. Daar bij de landbouwtelling als hoofdactiviteit geldt datgene waar de meeste tijd aan wordt besteed, behoeven deze opgaven niet eens strijdig met het ABR te zijn. Hoe dit ook zij, in 1983 ging het om ca 1,5% van de eenheden wier productiewaarde in twee verschillende statistieken kan zijn meegeteld. Het gaat dan beslist nog niet om 1,5% van de productie van de landbouw, omdat het vooral de kleinere "landbouwbedrijven" zijn wier hoofdactiviteit bij nader inzien elders ligt. Van dubbeltellingen van storende omvang leek dan ook geen sprake te zijn. Het belang van kennis omtrent de hoofdactiviteit ligt vooral in het kunnen uitvoeren van een correcte berekening van de productiewaarde ten behoeve van een institutionele benadering van de landbouw, zoals die plaatsvindt bij de Nationale Rekeningen. Ook is informatie over de hoofdactiviteit relevant omdat kennis over de mate waarin een huishouden of bedrijf afhankelijk is van landbouwactiviteiten van belang is. Bij gebruik van informatie omtrent de oppervlakte van een bepaald gewas is het doorgaans niet zo noodzakelijk om te weten wat de hoofdactiviteit is van het bedrijf is waar dat gewas stond. Het gaat dan veelal om het totaalcijfer.

3.3 *Thema's, definities en classificaties*

3.3.1 *Variabelen*

Technische ontwikkelingen in de landbouw

De vragen op het landbouwtellingformulier kunnen al geruime tijd in drie groepen ingedeeld worden

- a. De jaarlijkse vragen naar de bedrijfindeling in een aantal vormen van grondgebruik, de aanwezige gewassen en aantallen van de verschillende diersoorten. In dit onderdeel van de vragenlijst worden slechts geleidelijk veranderingen aangebracht.
- b. Vragen over onderwerpen die met betrekkelijk vaste tussenpozen van drie of meer jaren aan de orde komen. Voorbeelden hiervan zijn de oppervlakte eigendom, erfpacht en pacht, het aantal kavels per bedrijf en het al dan niet aanwezig zijn van een bedrijfsopvolger. Ook werd van sommige gewasgroepen van tijd tot tijd naar een onderverdeling gevraagd of naar een indeling naar ras.
- c. Incidenteel gestelde vragen.

Zoals te verwachten was weerspiegelen de in de loop der jaren aangebrachte veranderingen in de inhoud van de tellingen enerzijds de technische ontwikkelingen in de landbouw en in het bouwplan en anderzijds een verschuivende interesse bij de gebruikers van de uitkomsten. In 1940 vinden we data over aansluiting op het electriciteitsnet terwijl in de jaren negentig gevraagd wordt naar de aanwezigheid van computers op landbouwbedrijven, onderverdeeld in procescomputers en pc's waarop managementprogramma's kunnen draaien. Naar de aanwezigheid van paarden werd in 2000 nog steeds gevraagd, maar niet meer apart naar trekpaarden. Voorts werden er in vervlogen dagen gewassen geteeld (boekweit, spelt, wikke, meekrap), die later nauwelijks meer voorkwamen. Daarentegen is met name het aantal vragen naar tuinbouw onder glas spectaculair toegenomen. En pas in de jaren negentig werden vragen over edelpelsdieren en konijnen toegevoegd. De laatste dieren worden pas sinds een beperkt aantal jaren in betekenende mate bedrijfsmatig gehouden.

In Overzicht 2 zijn de onderwerpen vermeld die in de loop der jaren in de landbouwtellingen/inventarisaties aan de orde geweest zijn. Voor jaren waarin sprake was van een EEG/EU-landbouwstructurenquête werd steeds een lijst van variabelen vastgesteld. Voor Nederland leidde dat in de regel slechts tot een bescheiden uitbreiding van het aantal vragen.

Overzicht 2. Onderwerpen die in de landbouwtellingen/inventarisaties aan de orde kwamen

Achter onderwerpen die incidenteel of met zeer lage frequentie opgenomen werden, zijn de jaren aangegeven. Wanneer er sprake was van een zekere regelmaat is bij de variabele "periodiek" vermeld. In de andere gevallen is het onderwerp jaarlijks in de vragenlijst opgenomen.

N.B. Dezelfde variabelen kunnen voorkomen in de onderzoeken in overzicht 1, waarvan de naam het onderwerp globaal aangeeft. De jaartallen daarvan zijn in onderstaand overzicht niet vermeld.

I. Algemeen

Arbeidskrachten:

Bedrijfshoofd:

hoofdberoep:

nevenberoep

opleiding: periodiek

Bedrijfsopvolging: periodiek vanaf 1972

Boekhouding (aanwezigheid): 1971, '75

II. Landbouwbedrijf

Bedrijfsindeling: jaarlijks

akkerbouw

gewassen

rassenindeling: periodiek

zaadteelt: 1941

braakland

grasland (blijvend en kunstweiden)

natuurlijk grasland: vanaf 1985
tuinbouw in de open grond
  zaaizaden
  bloemkwekerijgewassen
  boomkwekerijgewassen
  vaste planten
  groenten
  bloembollen en -knollen
  klein fruit
  pit- en steenvruchten
tuinbouw onder glas
  groenten
  fruit
  bloemkwekerijgewassen
  boomkwekerijgewassen
  vaste planten
tuinbouw in andere ruimten dan kassen
  champignonenteelt: vanaf 1971
  paddenstoelenteelt: vanaf 1993
  bollenbroei: vanaf 1984
  witloftrek: 1981, vanaf 1983
niet in gebruik zijnde cultuurgrond: 1945, '53, '75, '77, '79, '83, '85, vanaf 1987
(Gecultiveerde) grienden en (gecultiveerd) riet: 1934, '35, (incl. kerstdennen): '75
Kwelders en schorren: 1934–1948
Overige gronden (wisselende insluiting van erf, bos, woeste grond, wegen, grienden, riet en tuinen voor eigen gebruik
Bos: 1975, '83, '85, vanaf 1987
Snelgroeiend hout: vanaf 1997
Tuin voor eigen gebruik: 1943–'48, '75, '79, '83, '85
Exploitatievorm
  eigendom: periodiek
  erfpacht: 1983, '90, '98
  halfteelt: 1934
  deelteelt: 1934
  contractteelt: 1934, '52, '75, '95
  pacht: periodiek
  zaaiklare verhuring:
  bijhuren van los land:

aankoop gras op stam: 1910
Lijnvormige beplanting: 1983
Grondsoort: 1942
Mechanisatie en installaties: 1955, '60, '65, '77
  computers: 1996
  bedrijfsgebouwen (bouwjaar): 1961
  beregeningscapaciteit 1958, '83
  beregeningsinstallaties: 1958, '61
  diepkoeltank: 1978
  electr. afrastering: 1950
  gierkelders: 1942, 1950
  graandrooginstallaties: 1970
  hokcapaciteit: vanaf 1976
  karninrichting: 1941
  krachtwerktuigen: 1940, '50
  land- en tuinbouwtrekkers: periodiek
  melkmachine, 1962–1964, 1967
  mestopslag: 1988, '93, '97
  vervoermiddelen: 1940, '50
  werktuigen, 1977, '95, '96
  silo's, 1950, '56
Ontginning, eerste teelt: 1934–'57
Subsidiëring: 1999
Teeltwijze/technieken
  beregening: periodiek vanaf 1978
  bespuitingen: 1940
  biologische landbouw: vanaf 1998
  brandstof (belangrijkste): 1983
  containerteelt: 1986, vanaf 1991
  huisvesting varkens en kippen: 1994
  inkuilen: 1940
  inzaai/doorzaai grasland: 1984
  onderteelt t/m 1974
  scheuren van grasland: periodiek
  stalsysteem: 1961, '78, 2000
  substraatteelt: vanaf 1990
  toediening dierlijke mest: 2000
  vruchtopvolging: 1977
Veestapel
  bijen (voor gewasbestuiving): 1976
  edelpelsdieren: vanaf 1991

eenden	telefoon: 1950, '60
geiten	drainage: 1940
hoenders/kippen	betonwegen: 1940
kalkoenen	
konijnen: vanaf 1990	III. Andere dan landbouwactiviteiten
paarden	Agrotoerisme: 1997, '98, '99
pluimvee overig	Betaalde werkzaamheden meewerkende
pony's	echtgeno(o)t(e) buiten het bedrijf: 1979
rundvee	Huisverkoop van land- en tuinbouw-
schapen	producten: 1998, '99
struisvogelachtigen: 1996	Natuurbeheer en natuurproductie: 1998, '99
varkens	Stalling van goederen en/of dieren: 1999
Verkaveling: periodiek	Winning van duurzame energie: 2000
huiskavel: 1978, '82, '84, '88, '97	Verwerking van land- en tuinbouw-
Voorzieningen	producten: 1998, '99
electriciteitsnet: 1940, '50, '55, '60	Zorgtaken: 1998, '99
waterleiding: 1940, '50, '55, '60, '66	

Overzicht 2 met de onderwerpen waar in de loop der jaren naar is gevraagd is niet geheel uitputtend. Gewassoorten en onderverdelingen van diersoorten zijn niet opgenomen. Maar ook bij bijv. arbeidskrachten zijn aspecten aan de orde geweest als bijv leeftijd, geslacht, arbeidsvolume, opleiding e.d. die hier niet apart vermeld zijn. Enkele keren werden door het CBS overzichten van beschikbare gegevens van landbouw, bosbouw en visserij samengesteld, het laatste echter al geruime tijd terug (CBS 1971b). Daarnaast kwamen vanaf 1980 jaarlijks voor – wat ruim te nemen – intern gebruik tabellenoverzichten van de landbouwtellingen beschikbaar waarin de koppen van alle beschikbare tabellen werden afgedrukt. In 2000 kwam het desbetreffende overzicht voor het eerst als een officiële publicatie beschikbaar (CBS 2000). In deze bundels zijn ook meer gedetailleerde overzichten te vinden van niet jaarlijks gevraagde onderwerpen in de periode 1980–1989 en de periode 1990–2000. Bij veruit de meeste tellingen en onderzoeken – ook die van vóór 1941 – zijn de vragenlijsten alsmede instructies en toelichtingen voor de tellers in het archief van het CBS bewaard gebleven. Deze geven vaak de meest gedetailleerde informatie.

Aantal vragen

In het algemeen kan men stellen, dat het aantal onderwerpen in de tellingen gestaag is gegroeid. In 1910 bedroeg het aantal vragen 22, in 1930 was 40 en in 1941 was 217, nagenoeg allemaal specificaties van gewassen en diersoorten. In 2000 was het totale aantal vragen 266; 180 daarvan hadden betrekking op gewassen en diersoorten. De overige vragen hebben meer en meer betrekking op de wijze van de productie en de omstandigheden waaronder de productie plaatsvindt. Men zij overigens voor-

zichtig met in de toeneming van het aantal vragen een indicator voor de belasting van respondenten in te zien. De specialisatie is in de landbouw ver voortgeschreden. Veel boeren en tuinders behoeven slechts een tiental rubrieken in te vullen. Het gemiddelde daarvan kan voorheen, ondanks een geringer aantal vragen, best hoger gelegen hebben.

3.3.2 *Landbouwgebieden*

In 1863 gaf Dr.W.C.H. Staring aan dat de bestuurlijke indeling van Nederland (provincies, gemeenten) niet erg geschikt is voor de presentatie van uitkomsten van landbouwstatistisch onderzoek. Hij ontwikkelde een negentiental typen van landbouw, de zogenaamde landbouwstelsels en maakte een indeling van Nederland in gebieden die voor wat betreft hun landbouwstelsel enigszins homogeen waren. Deze indeling van Nederland in Landbouwgebieden is naderhand verschillende keren herzien, te weten in 1912, 1946, 1957 en 1991. Beschrijvingen, inclusief historische kaartjes zijn opgenomen in de Statistiek van de land- en tuinbouw 1975 (CBS 1976). Bij de indeling van 1957 waren ca. 120 landbouwgebieden onderscheiden. Er was echter tevens een groepering beschikbaar in zes groepen. Deze werd door velen als te grof ervaren. Reden waarom in 1976 de zes groepen verdeeld werden in 14 groepen. Deze groepering is in veel publikaties gebruikt. Daarna is betrekkelijk lang onderzocht of met behulp van inmiddels beschikbaar gekomen clustertechnieken nieuwe, qua verschijningsvorm van de landbouw, homogene gebieden waren te vormen. Helemaal bevredigende resultaten leverde dat niet op, zodat aan de uiteindelijk in 1991 vastgestelde gebiedsindeling (66 landbouwgebieden, gegroepeerd in 14 groepen) ook nog een aantal niet computermatig gestuurde beslissingen ten grondslag lagen (CBS 1993a).

3.3.3 *Bedrijfstypering*

In de jaren zestig werd begonnen met een systeem van bedrijfstypering in de landbouw. De termen akkerbouwbedrijf, tuinbouwbedrijf, melkveebedrijf en gemengd bedrijf waren al vele jaren in zwang, maar een classificatiesysteem waarin deze noties een secuur omschreven inhoud hebben, ontbrak tot dan toe. De eerste beschrijving van zo'n systeem vinden we in een publicatie van het Ministerie van Landbouw (Agrarische Bedrijfstypen 1962). Een tweede publicatie betrof 1965. De classificatie was gebaseerd op de mate waarin op een land- of tuinbouwbedrijf veehouderij (V), akkerbouw (A) of tuinbouw (T) voorkwamen. En het systeem werd in verband hiermee aangeduid als *VAT-systeem*. Criterium voor de omvang van een activiteit was de hoeveelheid benodigde arbeid. Bij de uitvoering van deze classificatie werd niet de werkelijk aangewende hoeveelheid arbeid bepaald, maar werd de benodigde hoeveelheid arbeid, de arbeidsbehoefte, berekend. Deze berekening

vond plaats met behulp van normen welke aangaven het aantal uren dat omstreeks 1960 per jaar nodig was voor de teelt van een gewas of de verzorging van een dier. Deze normen waren gebaseerd op de hoeveelheid arbeid, die in dat jaar in de verschillende produktierichtingen per ha en per dier gemiddeld op de door het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) geadmistrereerde bedrijven werd aangewend. De gegevens van de landbouwtelling werden gebruikt om de totale arbeidsbehoefte per bedrijf en voor de verschillende activiteiten te berekenen. Bedrijven waarvan de arbeidsbehoefte voor 60% of meer betrekking had op akkerbouw, veeteelt of tuinbouw werden geclassificeerd als resp. akkerbouwbedrijven, veeteeltbedrijven en tuinbouwbedrijven. Bedrijven waar deze drie activiteiten alle beneden de 60% bleven, werden aangeduid als gecombineerde bedrijven. Deze vier hoofdbedrijfstypen werden nog verder onverdeeld in bedrijfstypen, bij veeteeltbedrijven werden bijv. nog varkensbedrijven, melkveebedrijven en pluimveebedrijven onderscheiden. Na verloop van tijd werd in toenemende mate als een bezwaar gevoeld dat de inzet van kapitaal in het geheel niet in het criterium voor omvang meewoog. Om die reden werd door het LEI een nieuw normenstelsel ontworpen dat erop was gericht per bedrijf de netto toegevoegde waarde tegen factorkosten aan te geven. Dit resulteerde in de zogenaamde standaardbedrijfseenheden. Ten behoeve van de bedrijfstypering werden deze voor het eerst toegepast op de Landbouwtelling 1968 (CBS 1971a). Deze standaardbedrijfseenheden werden met ingang van 1971 gebruikt om de teldrempel voor de landbouwtelling vast te leggen (zie paragraaf 3.2).

Ter wille van de harmonisatie van de landbouwstatistiek binnen het gebied van de EG/EU, werd in de jaren tachtig het VAT-systeem vervangen door het *NEG-systeem*. Dit is de aan Nederlandse omstandigheden enigszins aangepaste EG-typering welke inmiddels in het kader van het EU-Informatienet Landbouwboekhoudingen (ILB) ontwikkeld was (CBS 1986). Criterium voor omvang werd nu het bruto standaard saldo (bss). De omstandigheid dat deze typering ontwikkeld werd in het Directoraat Generaal van de Landbouw van de Commissie en niet bij Eurostat, droeg er waarschijnlijk toe bij dat de gangbare bedrijfstypering in de landbouw tot op de dag van vandaag niet aansluit op de classificatie van economische activiteiten van de Verenigde Naties (ISIC) en die van de Europese Unie: de NACE (Zie: Atsma 1999).

3.3.4 *Mutatieonderzoek*

Het jaar op jaar beschikbaar hebben van uitvoerige gegevens van in principe alle landbouwbedrijven bood een uitnemende gelegenheid voor zogenaamd longitudinaal onderzoek. Door vergelijking van de resultaten uit opeenvolgende jaren ontstaat een beeld van de ontwikkelingen in de agrarische structuur. Dit beeld is echter beperkt tot een overzicht van de absolute toe- of afnamen van de celinhouden van de onderscheiden tabellen. Een inzicht hoe deze toe- of afname is ontstaan

ontbreekt. Door het volgen van individuele landbouwbedrijven in de tijd, kan dit inzicht wel verkregen worden. Noodzakelijk voor het volgen van individuele bedrijven is de beschikking over een bedrijfsregister en de bijhouding van de wijzigingen daarin. In het voor de jaarlijkse landbouwtelling gebruikte register werden alle natuurlijke personen en rechtspersonen opgenomen die zelfstandig landbouwactiviteiten uitoefenen welke een bepaalde omvang te boven gaan. Het registratienummer was dus een persoonsgebonden nummer, dat tegelijkertijd een agrarisch bedrijf, of althans een eenheid met enige landbouw, vertegenwoordigde. Het aantal mutaties in het bestand van geregistreerde agrarische ondernemers bedroeg jaarlijks omstreeks 10%. In samenwerking van het CBS en het LEI werd in 1975 het zogenaamde *'Mutatieonderzoek landbouwbedrijven'* gestart. Dit onderzoek maakte het mogelijk de agrarisch structurele ontwikkelingen in een statistiek van veranderingen weer te geven. In eerste instantie is het onderzoek beperkt gebleven tot het bijhouden van wijzigingen in het register van agrarische ondernemers. Met ingang van 1986 is door het CBS aan dit onderzoek een uitbreiding gegeven door de ontwikkeling van een mutatiestatistiek van landbouwbedrijven, waarbij dus werd overgegaan op het al genoemde longitudinaal onderzoek. In deze statistiek worden verbanden gelegd tussen bedrijfskenmerken en gebeurtenissen als bedrijfsovername, opheffing en stichting van bedrijven. Daarnaast omvat deze statistiek gegevens over de ontwikkeling van bedrijven waar de genoemde gebeurtenissen zich niet voordeden (CBS 1993b). Eind jaren negentig is het onderzoek wegens capaciteitsgebrek tijdelijk stil komen te liggen.

3.3.5 *Internationale aspecten*

Wereldlandbouwtellingen

Aangegeven werd reeds dat onder auspiciën van het Internationaal Landbouw Instituut te Rome in 1930 de eerste wereldlandbouwtelling werd georganiseerd. Ook voor 1940 was een dergelijke telling voorbereid, maar deze vond vanwege de oorlogsomstandigheden geen doorgang. Eind jaren veertig is vervolgens op aanbeveling van de inmiddels opgerichte wereldvoedselorganisatie, beter bekend als FAO, met groot enthousiasme de tweede wereldlandbouwtelling voorbereid. In radiocauserieën, gehouden in 1947 en 1950 werd de landbouwende bevolking daar enthousiast voor, althans vertrouwd mee gemaakt (Radio 1947 en 1950, arch. CBS). De telling van 1950 betekende inderdaad een verzwaring. Zij werd in twee delen gesplitst, in mei 1950 werd de gangbare inventarisatie gehouden en in januari 1951 een tweede deel met vragen naar de samenstelling van het huishouden, het aantal arbeidskrachten, bedrijfsinrichtingen, vervoermiddelen en mechanisatie. (CBS 1950). Ook de volgende wereldlandbouwtelling werd over twee jaren verdeeld, 1959 en 1960. Daardoor kon in 1960, zo vermeldt de toelichting voor de tellers, de bijzondere taak welke voor Nederland uit deze wereldlandbouwtelling voortvloeide, tot enkele rubrieken worden beperkt. Dat laatste zou ook voor 1970, 1980

en 1990 het geval zijn. Wel werden in 1970 en 1980 aanvullende onderzoeken bij agrarische loonwerkbedrijven en landbouwwerktuigencoöperaties gehouden naar mechanisatie en aantallen arbeidskrachten. Daar in 1999 een EU-landbouwstructuurenquete gehouden werd, is in dat jaar ook uitvoering gegeven aan de FAO-aanbevelingen voor de Wereldlandbouwtelling 2000.

Benelux en EU

Ter voorbereiding van de Economische Unie met België en Luxemburg was er omstreeks 1949 een Commissie voor de Coördinatie van statistieken gevormd. Een subcommissie stelde een aan het Europees Bureau van de FAO uit te brengen rapport samen inzake de Wereldlandbouwtelling 1950 (Verslag 1949 arch. CBS). Hoewel uit het rapport blijkt hoe moeilijk de harmonisatie der landbouwstatistieken van de drie landen op sommige punten was, bleek er toch ook een zeer sterk streven uit om goed vergelijkbare gegevens voor de drie landen te leveren. Sedertdien wordt ook in Nederland van alle gewassen de “gemeten maat” (netto-beteelde oppervlakte) gevraagd. Dat was in België gangbaar, terwijl in Nederland tot dan, afgezien van de tuinbouw, per gewas naar de kadastrale oppervlakte werd gevraagd. Bij deze gelegenheid vroeg de subcommissie zelfs aan de eerdergenoemde Coördinatiecommissie of deze het niet passend oordeelde om door bemiddeling van het Europese Bureau van de FAO, contact op te nemen met de statistische diensten der andere West-Europese landen teneinde aan de hand van de opgedane ondervinding de mogelijkheid van gemeenschappelijke landbouwstatistieken te onderzoeken (Verslag 1950, arch. CBS).

Deze gelegenheid zou zich enkele jaren daarna in ruime mate voordoen. Bij de oprichting van de EEG in 1957 nam de vorming van een Gemeenschappelijk landbouwbeleid immers een zeer grote plaats in. En dit leidde tot een krachtige vraag naar geharmoniseerde landbouwstatistieken. Deze vraag vond zijn weerslag in onder meer Europese wetgeving inzake het houden van zogenaamde landbouwstructuurenquêtes. In Nederland kon hieraan steeds voor een groot deel worden voldaan met de jaarlijkse landbouwtellingen. In de zogenaamde EEG/EU-jaren (zie Overzicht 1) moesten soms wel enkele extra vragen worden toegevoegd. En ook werd de frequentie van een aantal niet-jaarlijkse vragen aangepast aan het Europese ritme. Het in Nederland in de jaren zestig ontwikkelde systeem van bedrijfstypering, het VAT-systeem werd in de jaren tachtig verlaten ten gunste van de NEG-typering (zie paragraaf 3.3.3).

Hoewel op tal van punten inderdaad sprake is van Europese harmonisatie, is dit nauwelijks het geval voor de toe te passen *teldrempel*. In vooral de zuidelijke lidstaten wordt een in onze ogen ondoelmatig lage drempel gehanteerd. Op verzoek van Nederlandse zijde laat de desbetreffende verordening (EEG No 571/88) echter de mogelijkheid om een zodanige drempel te kiezen dat de kleinste eenheden die samen niet meer dan één procent van de landbouwproductie realiseren, buiten de

tellingen vallen. Het gevolg is dat in de laagste grootteklasse van de EU-statistiek, de klasse van 0-2 Europese Grootte-Eenheden (European Size Unit, ESU), in landen als Griekenland en Portugal omstreeks 50% van de populatie ligt, terwijl Nederland pas bij ongeveer 3 ESU begint te tellen!

Een ingrijpende wijziging van het EU-landbouwbeleid in het begin van de jaren negentig noopte de lid-staten tot het aanleggen van *registraties* van landbouwers die EU-steun aanvroegen en van hun akkerbouwpercelen. In EU-gremia leidde dit tot betrekkelijk diepgaande meningsverschillen over de toelaatbaarheid van het hieraan ontlene van data voor de statistiek. In Nederland waar de telling van meet af aan een administratief aspect had, bestonden hiertegen geen grote principiële bezwaren. Aspecten als beperking van de administratieve lastendruk en mogelijkheden van efficiëntievergroting wogen zwaar.

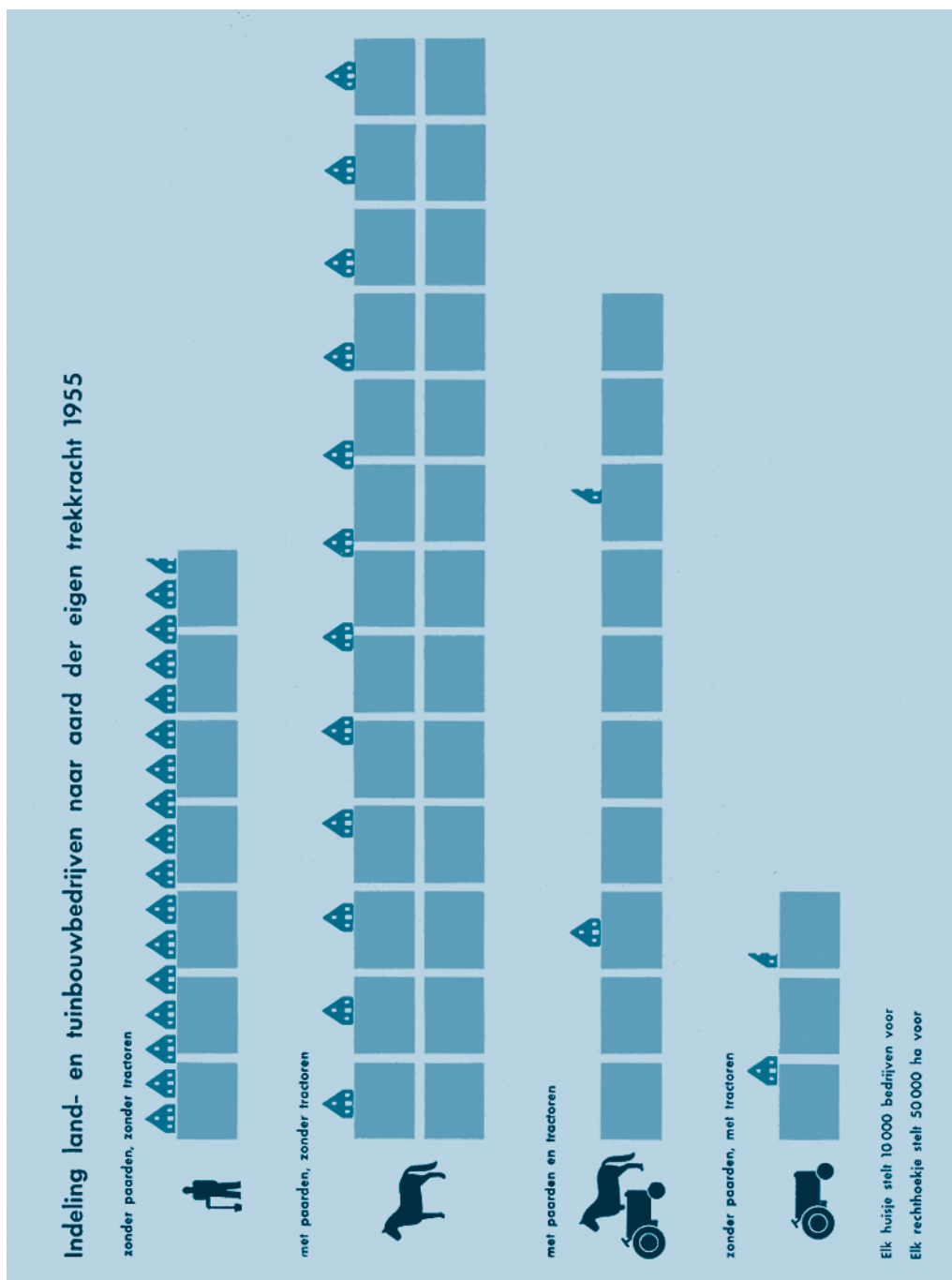
3.4 Gegevensverzameling

3.4.1 Instanties

Op advies van de Staatslandbouwcommissie van 1886 kregen landbouwonderwijs en landbouwvoorlichting veel meer aandacht van de overheid. Alle bemoeiingen met de landbouw, voorheen over verschillende Departementen verdeeld, werden in 1901 bijeengebracht in de Afdeling Landbouw van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Ook de landbouwstatistiek werd naar deze afdeling, even later de Directie van den Landbouw, overgebracht. Het desbetreffende departement, nu Landbouw, Nijverheid en Handel genoemd, was verantwoordelijk voor de tellingen van 1910 en 1921. De overheidszorg voor de landbouw werd in 1922 overgebracht naar het Departement van Binnenlandse Zaken en Landbouw, dat onder meer verantwoordelijk was voor de telling van 1930. In 1932 ging Landbouw over naar het Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid, dat toen het Departement van Economische Zaken en Arbeid werd (Idenburg 1952). In 1933 werd, nadat verschillende crisis-centrales met deelonderzoeken waren begonnen, bij dit Departement de Afdeling Statistiek van het Landbouw-Crisis-Bureau opgericht, die in 1934 met inschakeling van deze regionale crisis-centrales de eerste algemene landbouwinventarisatie uitvoerde.

Het succes van de eerste inventarisaties leidde tot het overbrengen van verschillende andere statistieken naar het Landbouw-Crisis-Bureau waarna nagenoeg al het landbouwstatistisch werk werd geconcentreerd in het Economisch Statistisch Bureau (ESBU). Nadat dit ESBU eerst onderdeel uitmaakte van het in 1940 gevormde Ministerie van Landbouw en Visserij, werd het in september 1941 in z'n geheel overgebracht naar het CBS (Kuylaars 1999). Ook het hele adressenbestand kwam bij het CBS. Adressering van de formulieren vond daar plaats. Het enquêtewerk voor de landbouwinventarisaties en ook voor een aantal tussentijdse onderzoeken van

Bron: Statistisch Zakboek 1957.

Gegevens uit tabel 83 (pag. 51), Trekkrachtbezetting in de landbouw.

het CBS naar de omvang van de veestapel, bleef de taak van het Ministerie van Landbouw. Dit ministerie beschikte over een uitgebreid net van regionale kantoren: de provinciale onder leiding van de Provinciale Voedselcommissarissen (PVC) en per provincie een aantal districtskantoren onder leiding van de Plaatselijke Bureauhouders (PBH), later na vermindering van het aantal districten, District Bureauhouders (DBH). In 1974 werd deze taak ondergebracht bij de Stichting tot Uitvoering van Landbouwmaatregelen (StULM), waarin het bedrijfsleven participeerde. In 1988 werd de uitvoering van bijna alle regelingen door het Ministerie van Landbouw geconcentreerd in de Dienst Uitvoering Regelingen (DUR). Ook het enquêtewerk voor de landbouwtellingen werd daaraan toevertrouwd. In 1995 werd deze dienst, in het kader van interne verzelfstandiging, getransformeerd tot de Landelijke Service bij Regelingen (LASER), die zijn werkzaamheden verricht vanuit in totaal nog slechts vijf regionale kantoren. Steeds werden de verzamelde gegevens, tot en met 1991 alle formulieren, daarna op magneetband, aan het CBS verstrekt.

3.4.2 *Veldwerk*

Regionale organisatie

In de eerste paragraaf is reeds aangegeven dat waar de burgemeesters van gemeenten ingeschakeld werden, het aan hen werd overgelaten of ze schattingen verrichtten of veldwachters als enquêteurs lieten optreden. Bij het begin van de inventarisaties in 1934 hadden de Landbouw-Crisis-Centrales tellers in dienst genomen, die de boerderijen bezochten. Ze hadden daarbij een betrekkelijk uitvoerige toelichting ter beschikking. Het ging steeds om integrale tellingen. In korte tijd moest dan ook een groot aantal tellers geworven worden. Voor 1943 wordt een aantal van 4 200 genoemd (Emeis 1943). In een vergadering van chefs van de provinciale Afdelingen Inventarisatie met het CBS in april 1946, stelde één hunner voor om ter stimulering van tellers, fietsbanden ter beschikking te stellen. Anderen wezen er echter op dat het niet juist was om tellers die maar drie weken in dienst waren fietsbanden te verstrekken (Verslag 1946, arch. CBS).

Vele tellers hebben echter jaar in jaar uit als zodanig gefungeerd. De resultaten van het veldwerk werden op de regionale kantoren overgeschreven op formulieren die vervolgens in Den Haag een centrale bewerking ondergingen. Niet lang daarna schakelde men over op het systeem van zogenaamde "zitdagen". In plaats van de respondenten te bezoeken werden deze uitgenodigd om op een bepaalde dag in een café of openbaar gebouw te verschijnen waar het definitieve vragenformulier meteen door een teller werd ingevuld. Na een herhaalde oproep was in de regel dan wel 90 à 95% verschenen. De overigen kregen hun formulier per aangetekend schrijven thuis gestuurd met de aanwijzing dit binnen vijf dagen goed ingevuld te retourneren. Dit systeem van zitdagen heeft heel lang gefunctioneerd. Van beide zijden,

boeren en Ministerie van Landbouw werd overigens nogal eens de gelegenheid te baat genomen om meteen ook nog wat andere zaken te regelen. De lokale kennis van de tellers was veelal aanzienlijk, hetgeen een goede beantwoording van de vragen in veel gevallen ten goede is gekomen.

Bij het begin van de algemene landbouwinventarisaties werden de jaarlijkse opnemingen van de betaalde oppervlakten door de Directie van de Landbouw met behulp van de schattingen door de gemeentelijke Commissies van Bijstand (zie par. 1.1) niet meteen gestaakt. Deze zijn enige jaren naast de inventarisaties voortgezet, namelijk zolang omtrent de voortzetting van laatstgenoemde geen zekerheid bestond. Van 1938 af werden de inventarisatiecijfers inzake onder meer de betaalde oppervlakten echter in het Landbouwverslag opgenomen (Verslagen 1939). Kort daarop zijn bij de verzameling van gegevens door de Directie van de Landbouw bij de gemeenten, vragen over de betaalde oppervlakte achterwege gelaten.

Postale telling

Een belangrijke verandering werd doorgevoerd in 1992, toen de dienst die de dataverzameling verzorgde uitgerust werd met pc's en tijdens de zitdagen de gegevens ter plaatse ingetoetst werden. Dit maakte ter plekke een flink aantal plausibiliteitscontroles mogelijk, zij het uiteraard alleen op individueel niveau. In plaats van vele dozen met formulieren gingen er nu gedurende de telperiode nog slechts tapes naar het CBS. Verdere bezuinigingen bij het Ministerie van Landbouw leidden er toe dat de zitdagen werden afgeschaft en vanaf 1997 vond, na een proef op beperkte schaal in 1996, de telling volledig per post plaats. Hoewel uiteraard de toelichting zoveel als zinvol leek naar de vragenlijst was overgebracht, lijkt toch vastgesteld te moeten worden dat de mogelijkheden bij een volledige posttelling wat geringer zijn dan bij de inschakeling van tellers. Met name de vragen over arbeidskrachten en arbeidsvolume, altijd al een lastige kwestie, vormden een probleem.

3.5 Gegevensverwerking

3.5.1 Geleidelijke mechanisatie

Aan de verwerking van de gegevens werden, wat het tempo betreft hoge eisen gesteld. Pas nadat alle gewassen waren ingezaaid kon men met de inventarisatie beginnen terwijl de voornaamste uitkomsten vóór de nieuwe oogst ter beschikking moesten zijn. Vele jaren lag de teldatum op of omstreeks 1 mei. De jaarlijkse telling stond dan ook algemeen bekend als meitelling. Met in gedachten dat het bouwplan in de loop van de twintigste eeuw al in een veel vroeger stadium vast lag, is de aanvangsdatum geleidelijk vervroegd naar 1 april. Voor zover percelen dan nog niet zijn ingezaaid, dient het eerstvolgende gewas in het lopende jaar te worden

opgegeven. In de voordien kortere beschikbare periode kon de taak slechts worden geklaard door gebruik te maken van moderne hulpmiddelen, te weten het ponskaartensysteem (Smit 1949). Handcontroles bleven echter nog geruime tijd in zwang en de hiermee verbonden logistieke problemen zouden ons momenteel niet licht vallen. Dat was toen ook al niet het geval.

Een rapport over het verloop van de telling in 1941 vermeldde als tijden die per formulier nodig waren voor een algehele handmatige controle in de jaren 1939, 1940 en 1941 respectievelijk 18, 20 en 12 seconden. De schrijver had dan ook wel zijn twijfels over de kwaliteit en meende dat als het voortaan zo moest gebeuren, “de aangewezen personen het meer als een onderlinge wedstrijd zullen gaan zien met alle geoorloofde en ongeoorloofde middelen dan als een ernstige taak” (Nota 1941a, arch. CBS). Deze aangewezen personen waren trouwens voornamelijk losse krachten waarvan er per telling blijkens een artikel in het dagblad De Telegraaf voor elke telling omstreeks 120 werden aangetrokken (Emeis 1943). Ook met de werving hiervan hadden zich problemen voorgedaan. Het werd dan ook gewenst geacht in de toekomst per uur hoogstens 10 sollicitanten op te roepen. (Nota 1942, arch. CBS). Ook met dat aantal zouden wij het heden ten dage overigens nog moeilijk hebben.

Wellicht is men er in 1953 in verband met deze logistieke problemen dan ook toe overgegaan om op de regionale kantoren van het Ministerie van Landbouw dagelijks van de binnenkomen de cijfers van de belangrijkste rubrieken over te nemen, opdat de resultaten daarvan aan het eind van de telling, met name die van de akkerbouwarealen, meteen bekend zouden zijn.

Pas in de jaren tachtig werd de zekerheid van een snelle centrale bewerking voldoende groot geacht om het regionale handwerk achterwege te laten. Vervolgens werd in de jaren negentig besloten de formulieren geheel automatisch te scannen, hetgeen nogal wat consequenties voor de opzet ervan had en deze voor de respondenten wat minder doorzichtig maakte. Van dit scannen bleken de voordelen toen nog niet groter te zijn dan de nadelen, zodat daarop later is teruggekomen.

3.5.2 *Kwaliteitscontrole*

Zo ongeveer de hamvraag bij de omschreven combinatie van statistiek en administratie is natuurlijk in hoeverre bepaalde opgaven van de respondenten systematisch te hoog of te laag zijn in verband met een vermeend eigenbelang. Bij verschillende gelegenheden kwam dat punt aan de orde. De Rijkslandbouwconsulent van Drenthe schreef in 1946: “Aan het verstrekken van inventarisatiegegevens zijn allerlei gevolgen voor de boeren verbonden. Ik denk aan kunstmest- en voertoe wijzingen, leveringsplicht van vee, graan, hooi en eieren, enz., terwijl ook het onjuist geboekt willen houden van verschillende dieren of oppervlakten door

andere overwegingen werd veroorzaakt. Als men verneemt welke overwegingen hierbij hebben gegolden en welke becijferingen werden gemaakt om de invulling zoo te krijgen dat zij met voorgaande opgaven en andere omstandigheden zo ongeveer in overeenstemming was, dan kan men aan de aldus verkregen gegevens geen hoogen graad van betrouwbaarheid toekennen" (Brief 1946a arch. CBS). Het CBS nam dit gezien de lengte van het antwoord serieus, maar stelde onder meer: "Aangezien de boer niet vooruit wist, welke maatregelen zouden worden getroffen, heeft het verstrekken van een onjuiste opgave zich dan ook dikwijls zelf gestraft. Bij de overgrote meerderheid der geregistreerden is dan ook de overtuiging gaan heerschen, dat het maar het beste is niet van den werkelijken toestand af te wijken" (Brief 1946b, arch. CBS). Ook in een radio-causerie over de Landbouwtelling 1948 wordt van deze opvatting blijk gegeven (Radio 1948, arch. CBS).

In een verslag van een controle door de Centrale Controle Dienst (CCD) staat hierover het volgende: "Daar de geregistreerde in het algemeen niet wist, op welke wijze hij door een onjuiste opgave voordeel kon hebben, zijn de opgaven in het algemeen niet opzettelijk onjuist gedaan" (Brief 1950, arch. CBS). Na de instelling van het Landbouwschap in 1954 kwam er nog bij het gebruik van de gegevens ter bepaling van de heffing van dit schap, zij het alleen na instemming van de respondenten. Ook nu nog leeft echter de gedachte dat een zekere mate van onoverzichtelijkheid van het geheel der regelingen, de kwaliteit van de statistiek ten goede kan komen.

Ook zonder zo'n combinatie van statistiek en administratie is de correctheid van de opgaven natuurlijk al een punt van belang. In de loop der jaren zijn dan ook tal van checks op de consistentie van de opgaven ontwikkeld. Met het voortschrijden van de automatisering namen de mogelijkheden op dit punt uiteraard sterk toe. Voor een deel der waarnemingen zou in feite een nauwgezette verificatie moeten plaatsvinden. Bij puur statistisch onderzoek komt het daar echter zelden van. De zojuist al genoemde CCD van het Ministerie van Landbouw controleerde echter van tijd tot tijd de opgaven van duizenden bedrijven en rapporteerde daarover aan het CBS.

In de loop der jaren zijn deze controles echter verminderd. Wel werden in de jaren tachtig en negentig de adressen van weigeraars en van diegenen die kennelijk opzettelijk onjuiste opgaven verstrekten, doorgegeven aan de Algemene Inspectie Dienst van het Ministerie van Landbouw, waarna vervolging kon plaatsvinden. In 1995 waren er nog suggesties in de landbouwpers dat varkenshouders in met name Noord-Brabant te hoge aantallen varkens zouden hebben opgegeven, opdat de vaststelling van een maximum per bedrijf niet te hard zou aankomen. Een door het Landbouw-Economisch Instituut (inmiddels LEI-DLO) en het CBS ingesteld onderzoek waarbij alle beschikbare data (landbouwtelling, viermaandelijks steekproeven, Bedrijven Informatienet van het LEI-DLO) betrokken werden, bevestigde deze suggesties echter niet (LEI-DLO 1995).

4. *Geheimhouding individuele gegevens*

4.1 *Statistiek én administratie*

Verstrekking detail- uitkomsten

Bij het gestelde ten aanzien van de eerste landbouwinventarisatie in 1934 viel al op dat als belangrijke, zo niet belangrijkste reden voor het houden ervan werd genoemd het ter beschikking hebben van gegevens per bedrijf ten behoeve van productieregulerende maatregelen. Aannemelijk echter is dat ook het kunnen beschikken over betrouwbare statistische gegevens een grote rol heeft gespeeld. Het is echter van meet af aan duidelijk geweest, dat de individuele gegevens beschikbaar zouden zijn voor wat we administratieve doeleinden noemen. Het lijkt wat opmerkelijk dat in het al geciteerde artikel van Ir. Chr.P.G.J. Smit, die in 1941 met het Economisch Statistisch Bureau (ESBU) van het Departement van Landbouw en Visserij overgekomen was naar het CBS en adjunct Directeur van het CBS was tot 1952, daar niet afzonderlijk melding van wordt gemaakt. Misschien ervoer hij de combinatie van statistiek en administratie niet als nogal uitzonderlijk. Een passage in een interne nota maakt dit aannemelijk: "Tot slot nog een enkel woord over een andere zijde van de werkzaamheden van het voormalige Economisch-Statistische Bureau, welke tot nu toe buiten beschouwing zijn gebleven, daar zij slechts zijdelings verband houden met de statistiek. Ik doel hier op het verlenen van administratieve hulp aan verschillende instellingen op het gebied van de voedselvoorziening. Deze hulp is voortgevloeid enerzijds uit het nauwe organisatorische verband, dat steeds heeft bestaan tusschen het Economisch Statistisch Bureau en bedoelde instellingen, anderzijds uit de omstandigheid, dat dit Bureau beschikte over een uitgebreide installatie van Hollerith-machines ten behoeve van zijn werkzaamheden op statistisch gebied. De aard van de uitvoering van verschillende maatregelen op het gebied der voedselvoorziening brengt namelijk mede de noodzaak van massa-administratie, welke zeer wel met behulp van de Hollerith-machines kan worden uitgevoerd. Als voorbeelden kunnen worden genoemd het uitschrijven van teeltvergunningen, het opstellen van nota's betreffende te innen, dan wel uit te betalen bedragen, het samenstellen van overzichten van personen die bepaalde gewassen telen, dan wel bepaalde soorten vee houden en het inrichten van kaartsystemen. Als nevenproducten van deze administratie worden in vele gevallen ook statistische overzichten verkregen. Zoo wordt bijvoorbeeld een groot gedeelte van de administratie van de Nederlandsche Sierteeltcentrale op de Hollerith-installatie verwerkt en wordt een kaartstelsel bijgehouden van de namen en adressen van alle georganiseerden bij de provinciale Landbouw-Crisis-Organisaties, welk systeem ongeveer 500 000 adressen omvat." (nota 1941b arch. CBS).

Inderdaad werden verschillende detailuitkomsten verstrekt; onder meer werden aan de landbouw-crisis-centrales voor Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant

overzichten verstrekt van de bedrijven, welke eventueel voor het verplicht scheuren van grasland in aanmerking zouden kunnen komen (CBS 1941). En ook in 1942 en 1943 is sprake van het verstrekken van detailuitkomsten op individueel niveau aan verschillende instanties. Daarmee lijkt het in 1941 in zijn geheel overbrengen van het ESBU, dat onder meer de mei-inventarisatie uitvoerde, naar het CBS dat verplicht is tot geheimhouding van individuele gegevens toch een wat bijzondere aangelegenheid.

Centralisatie van de statistiek

Op de overgang van het ESBU naar het CBS werpt Smit echter nog wat licht door te schrijven: "De bezetting van ons land en het daarmee gepaard gaande dieper ingrijpen op economisch gebied heeft aan de statistiek nieuwe eisen gesteld. De Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening heeft daarbij aan de Landbouwstatistiek terstond de juiste taak toegedacht, nl. die van een onaantastbare standaard te zijn. Hij stond mede daardoor sterk in zijn onderhandelingen met de Duitsers en kon zich met succes op de uitkomsten der statistiek beroepen. De Duitsers hebben deze suggestie trouw gevolgd, ook in gevallen waarin zij nauwelijks met de realiteit in overeenstemming was!" (Smit 1949). Toch heeft de bezetter kennelijk wel eens om opheldering van ongeloofwaardige uitkomsten gevraagd. In een in het Duits gestelde brief van de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening in 1943 aan de bezetter stelt hij dat door nagekomen opgaven alweer 900 ha van de ontbrekende 1 000 ha witte kool teruggevonden is. Volgens hem is niet aannemelijk dat de boeren te lage opgaven gedaan hebben omdat witte kool geen product is dat zich erg voor de zwarte handel leent. In deze periode was de nadruk kennelijk wat sterker op het statistisch aspect komen te liggen. En het overbrengen van het ESBU werd toen, na een jarenlange discussie hierover, beschouwd als de voltooiing van de centralisatie van de statistiek (CBS 1941; Idenburg 1952; Kuylaars 1999).

Blijvend tweeledig doel

Niettemin had het CBS met het ESBU een wat vreemde eend in de bijt gekregen. En hoewel de levering van individuele gegevens door het CBS wel betrekkelijk snel moet zijn beëindigd, is het eigenlijk opmerkelijk dat de bijzondere positie van de landbouwtelling niet wat meer benadrukt werd. Gedurende vele jaren werden bij boeren en tuinders bedrijfsgegevens verzameld met behulp van formulieren waarop als enige instantie het CBS vermeld was, terwijl de desbetreffende gegevens wel op individuele basis ter beschikking van het Ministerie van Landbouw stonden. Wel werden de gegevens steeds verzameld door ambtenaren van het Ministerie van Landbouw en stond op het formulier dat dit steunde op het Voedselvoorzieningsbesluit of, vanaf 1958, dat het was vastgesteld door de Minister van Landbouw. Zelfs bij het CBS moet wat dit betreft enige onduidelijkheid zijn ontstaan blijkens een begin jaren zeventig van de zijde van het CBS geleverde tekst voor een encyclopedie: "De waarborg dat de verstrekte bedrijfsgegevens alleen voor statistische doeleinden zouden worden gebruikt, werd verkregen door art. 29b van eerder ge-

noemde Landbouw-Crisiswet" (Encyclopedie 1971). In dit wetsartikel (in de Landbouwwet van 1957 art. 50) wordt vermeld dat de ambtenaar die de gegevens onder ogen krijgt, deze alleen maar voor de uitoefening van zijn beroep mag gebruiken. En dat waren vooral ook ambtenaren van het Ministerie van Landbouw. Individuele gegevens werden dus zeker beschermd, maar van beperking tot statistiek was geen sprake.

Pas in 1978 is wat dit betreft de presentatie jegens de respondenten wat duidelijker geworden. Sindsdien prijkt het Ministerie van Landbouw, of een uitvoerende dienst daarvan, mede in de kop van de formulieren (zie: *Bijlage 2*). De constructie blijft daarmee uitzonderlijk. Er zijn gevallen waarin over een bepaald onderwerp een registratie wordt opgezet en men eerst na verloop van tijd op het idee komt er samenvattende overzichten uit samen te stellen en misschien ook nog te publiceren. In nogal wat gevallen gebeurt dat door de instantie die de registratie bijhoudt, maar er zijn ook voorbeelden dat het CBS er zogenaamd grondmateriaal aan ontleent ten einde daar een statistiek mee samen te stellen. Binnen het CBS wordt daarvoor veelal de term afgeleide of secundaire statistiek gebruikt. Primair is dan de registratie en de statistiek is, zoals de term al aangaf, secundair. Bij de landbouwtellingen is er, afgezien van de in paragraaf 2.2.2 geciteerde regels, geen algemeen aanvaarde tekst waaruit men zou kunnen afleiden dat het één primair is en het andere secundair. In veel gevallen is juist benadrukt dat de tellingen beide doelen in gelijke mate dienen. En dit houdt in dat, zoals eerder aangegeven, de individuele data bij de uitvoering van regelingen jegens betrokken individuen gebruikt kunnen worden. Maar het betekent niet dat bij de afweging ten aanzien van in de tellingen op te nemen onderwerpen en de formulering van vragen, het statistisch aspect secundair zou zijn.

4.2 *Geheimhouding*

Over dit onderwerp is in de loop der jaren heel wat te doen geweest. Daarbij gaat het om twee aspecten. In de eerste plaats de vraag wie over de individuele data mogen beschikken en in de tweede plaats welke maatregelen genomen moeten worden om via tabellen geen individuele data te onthullen.

4.2.1 *Toegang tot individuele data*

De verplichting tot geheimhouding van landbouwtellinggegevens is voor de betrokken ambtenaren tot 1957 neergelegd in art. 29b van de Landbouwcrisiswet van 1933: "Ieder, die uit hoofde van zijn ambt of beroep is betrokken bij de uitvoering en het toezicht op de naleving van het bepaalde bij of krachtens deze wet is verplicht tot geheimhouding van al hetgeen hij in deze hoedanigheid verneemt, voorzover hij

niet uit hoofde van het ambt of beroep tot mededeling daarvan is gehouden'. Met het overbrengen van de landbouwstatistiek naar het CBS in 1941 waren de formele grondslagen in het geheel niet aangepast. Over de hierop te baseren praktijk heeft na de oorlog gedurende bijna tien jaar een uitgebreide, soms wat vinnige, gedachtenwisseling plaatsgevonden tussen het CBS en het Ministerie van Landbouw en Visserij. Deze moest tot een overeenstemming leiden toen er sprake was van het openstellen van de inventarisatie-gegevens voor het medio jaren vijftig opgerichte Landbouwschap. Het resultaat werd in december 1954 ter kennis van de CCS gebracht (Brief 1954, arch. CCS). De strekking was, dat onder bepaalde voorwaarden, individuele gegevens konden worden verstrekt aan de volgende personen en instanties:

- a. personen, diensten, die vallen onder het Ministerie van Landbouw en Visserij;
- b. het Landbouwschap en de Bedrijfsschappen resp. Productschappen, voorzover zij deze gegevens ook op grond van de eigen bevoegdheden kunnen verwerven (met uitzondering van gegevens, welke voor financiële heffingen nodig zijn);
- c. wetenschappelijke instellingen zonder winstoogmerk;
- d. anderen, en wel in bijzondere gevallen indien zulks in het algemeen belang kan worden geacht.

Belangrijke voorwaarde was dat voor de onder a. genoemde personen de behandeling van bedoelde gegevens diende te behoren tot de normale uitoefening van de hun opgedragen taken. In de Landbouwwet van 1957 werden de bepalingen over de Landbouwtelling ongewijzigd uit de Landbouwcrisiswet overgenomen. En ook de nog betrekkelijk recente regeling van de beschikbaarheid der individuele gegevens onderging geen wijziging. Over tal van concrete gevallen vond tot eind jaren zestig wederzijdse consultatie plaats. Het Landbouw-Economisch Instituut (categorie c en niet zoals later categorie a) kreeg in 1958 toestemming om in incidentele gevallen individuele data te gebruiken (Brief 1958, arch. CBS). Wel waren er nogal beperkende voorwaarden: de verzamelde gegevens zouden geen uitgangspunt vormen voor nieuwe onderzoeken op individuele basis; liefst werden geen gegevens van de laatstgehouden telling verstrekt.

De regeling van 1954 is lang van kracht gebleven. In de jaren tachtig vergde het voortschrijden der automatisering echter plotseling bijzondere maatregelen. Het tweezijdige aspect van de telling had tot dan toe altijd zijn weerslag gevonden in het feit dat van het telformulier twee exemplaren werden opgemaakt, één voor de regionale dienst van het Ministerie van Landbouw en één voor het CBS, dat alle gegevens op magneetband zette. Omstreeks 1980 zou het ook de werkzaamheden van het Ministerie van Landbouw ten goede komen wanneer men de data op tape zou hebben. Zelf daar alles ook nog eens intoetsen leek niet praktisch. Een copie van de tape van het CBS verstrekken stond echter op wel erg gespannen voet met de gangbare taak van het CBS, vooral omdat het CBS uiteraard tal van waarschijnlijkheidscontroles uitvoerde en verbeteringen op zijn tapes aanbracht. Het CBS achtte

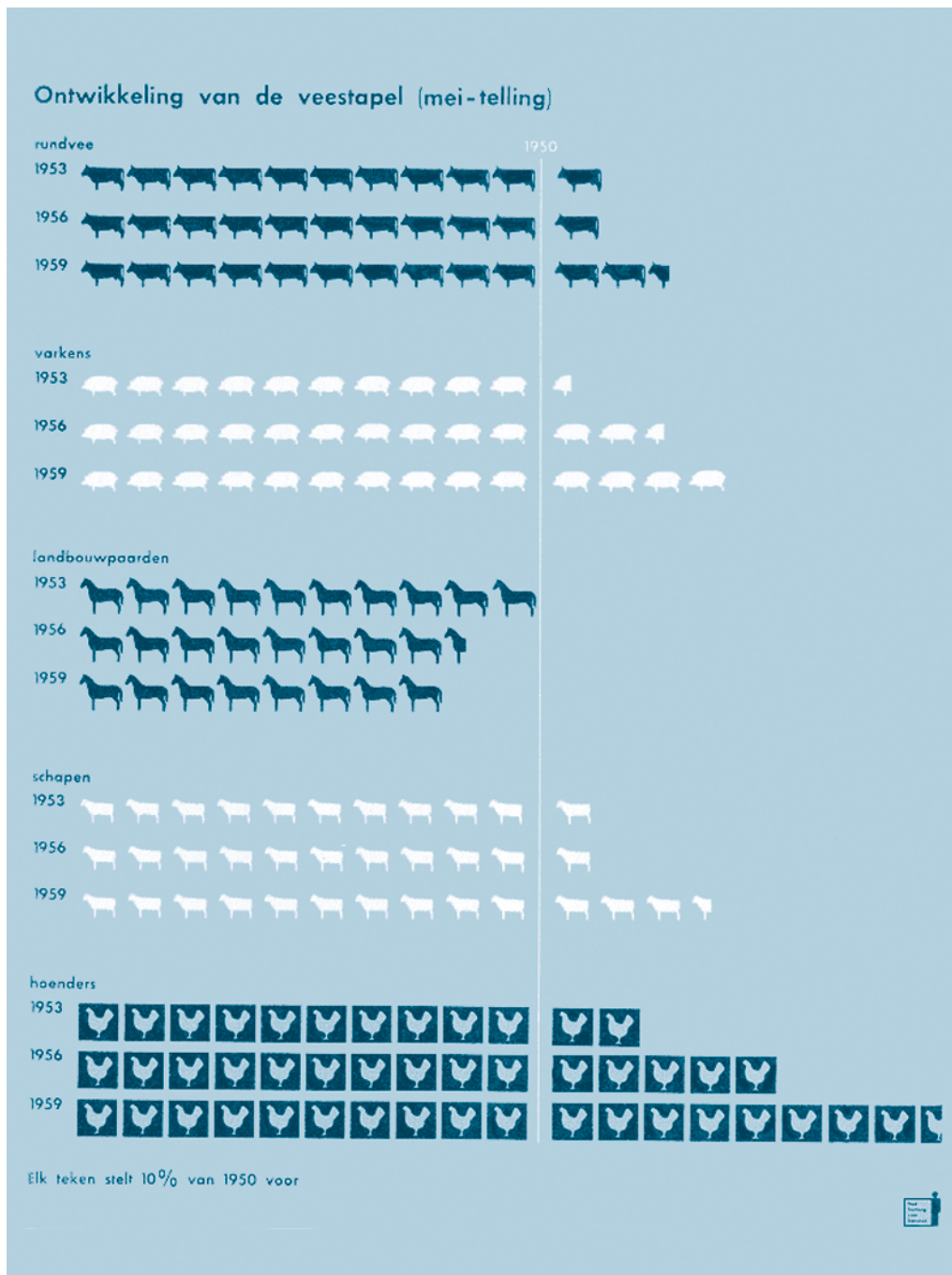
het bezwaarlijk om het administratieve aspect van de telling te dienen door het Ministerie van Landbouw opmerkelijk te maken op waarschijnlijk onjuiste opgaven, laat staan het aanreiken van wellicht betere data. Uiteindelijk werd een oplossing gevonden door aan het ministerie een tape te verstrekken met exact de door de respondenten gegeven antwoorden (waar ze ook voor getekend hadden), hoe vreemd deze in een aantal gevallen ook mochten zijn.

Voor het door het Ministerie van Landbouw en Visserij beoogde administratieve gebruik van geautomatiseerde systemen was inmiddels echter, ingevolge een op de Wet op de Persoonsregistraties (WPR) vooruitlopend besluit van de Minister President, een ministerieel besluit nodig. Dit werd gegeven op 4 augustus 1980 (No. J 3371). In de doelstelling van de registratie werd naast het landbouwbeleid ook het onderzoek op het gebied van de landbouw opgenomen. En daarmee lag het voor de hand dat ook het LEI over de individuele data kon beschikken. Toen wat later de WPR tot stand kwam, zijn een tweetal reglementen gemaakt, één door het Ministerie van Landbouw en één door het CBS. Echt nieuwe zaken zijn daar niet in geregeld.

4.2.2 Het risico van onthulling

Over het tweede aspect, het risico van onthulling, zijn bij het CBS in de jaren tachtig een aantal interne nota's opgesteld die als richtsnoer gediend hebben (Nota's 1984, 1986 en 1990, arch. CBS). De gecomputeriseerde verwerking gaf sinds een aantal jaren de mogelijkheid een zeer groot aantal tabellen op een laag, dat wil zeggen, gemeentelijk aggregatieniveau samen te stellen. In dergelijke tabellen is het aantal bedrijven soms gering. En identificatie van een bedrijf kan plaatsvinden als er in een gemeente maar één bedrijf is of wanneer er in een gemeente slechts één bedrijf is dat in een bepaalde categorie scoort. Vooral wanneer een tabel is opgebouwd uit weinig voorkomende categorieën, willen "eentjes" nogal eens voorkomen. Ten dele is de oplossing gezocht in het weglaten van de gemeenten met minder dan vier bedrijven. Ook worden "eentjes" in veel gevallen vervangen door kruisjes. Een volstrekt afdoende oplossing biedt dit niet. Het totaal van de tabellen van de landbouwtelling vormt een complex geheel, waarin vaak de celinhoud van één tabel een randtotaal is van een andere tabel. Het theoretisch geheel onmogelijk maken van identificatie heeft dan ook draconische gevolgen voor de tabellen. Om die reden wordt er een afweging gemaakt waarbij aandacht geschonken wordt aan de ernst van een eventuele onthulling. Daarbij wordt tevens overwogen dat men omtrent de omvang van de meeste landbouwactiviteiten vanaf de openbare weg al een aardige indruk kan krijgen. Met gevoeliger onderwerpen, bijvoorbeeld die welke op de grens liggen van bedrijfskenmerk en gezinskenmerk (nevenberoep, opvolgingssituatie, opleiding, het meewerken van echtgenoot) wordt echter in beginsel geen risico genomen.

5. Publicaties

Bron: Statistisch Zakboek 1960.
 Gegevens uit de meitellingen 1953, 1956 en 1959 van de landbouw.

5.1 Algemeen

De uitkomsten van de eerste landbouwtellingen zijn opgenomen in de reeks *'Verslagen en Mededelingen van de Directie van de Landbouw'*. Voor de telling van 1930 werden door de genoemde directie in september eerst in een afzonderlijk geschrift enkele uitkomsten gepubliceerd in *'Eenige voorlopige uitkomsten der Landbouwtelling 1930'*. De uitkomsten van de landbouwinventarisaties verschenen tot en met die over 1939 in afleveringen van *'Verslagen van Economisch-Statistische Onderzoekingen op Landbouwgebied'*. Het CBS heeft de belangrijkste uitkomsten daarna tot en met 1947 gepubliceerd in het *Maandschrift* van het Centraal Bureau voor de Statistiek en daarna in tal van afleveringen van de *Statistiek van de Land en Tuinbouw* (tot en met 1985), de *Maandstatistiek van de Landbouw* (1953–1998) en in *Landbouwcijfers* en *Tuinbouwcijfers*. Ook in algemene CBS-publicaties verschenen steevast enkele op de landbouwtellingen gebaseerde tabellen. Een aantal tijdreeksen verscheen in CBS-publicaties, de meest recente daarvan: *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800–1999*. Sinds het midden van de jaren zeventig en ook in jaren waarin er een wereldlandbouwtelling was, verschenen er afzonderlijke publicaties onder de naam *Landbouwtelling*. Ook wanneer in een jaar extra aandacht gegeven was aan een bepaald aspect als bijv. arbeidskrachten en mechanisatie of fruitteelt verschenen er veelal aparte uitgaven. Ook resultaten van bijzondere bewerkingen van het materiaal zoals bedrijfstypering en mutatieonderzoek leidden tot speciale uitgaven en artikelen in met name de al genoemde *Statistiek van de Land- en Tuinbouw* en *Maandstatistiek van de Landbouw*.

De in druk verschenen uitkomsten vormen echter slechts een bescheiden deel van het beschikbare materiaal. Met de opkomst van steeds geavanceerder elektronische apparatuur vanaf het begin van de jaren zestig, is de mogelijkheid ontstaan de uitkomsten in steeds gedetailleerdere tabellen vast te leggen. Naast de rechte tellingen waarin van elke rubriek het totaal geteld wordt, werden steeds meer tabellen gemaakt waarin de bedrijven naar diverse gezichtspunten zijn ingedeeld, zoals areaalgrootte van een bepaald gewas, aantal dieren per bedrijf, economische bedrijfsomvang, bedrijfstype enz. Vooral na 1975 vond een explosie van het aantal beschikbare tabellen plaats en werden gedetailleerde tabellen gepubliceerd per gemeente, landbouwgebied, groep van landbouwgebieden en provincie. Jaarlijks zijn in de laatste decennia dan ook duizenden, meest regionale, tabellen geproduceerd die losbladig beschikbaar zijn.

In het begin van de jaren tachtig zijn uitkomsten van de landbouwtelling voor het eerst op magneetband beschikbaar gesteld. Van meet af aan was daar een flinke belangstelling voor en de hieruit ontwikkelde elektronische publikaties – eerst diskettes, daarna een compact disc (cd) – behoorden jarenlang tot de meest ver-

kochte van het CBS. Een cd met data vanaf 1980 kwam inmiddels ook beschikbaar: *CBS-Landbouwdatabank, met onder meer de Landbouwtellingen 1980 tot en met 2000 per provincie, per regio en per gemeente.*

Een al oude, voorheen wat bewerkelijke publikatievorm, de zogenaamde stippenkaart is door het beschikbaar komen van een geografisch informatie systeem nieuw leven ingeblazen. Maar ook andersoortige kaartjes kunnen snel beschikbaar gesteld worden. Gezien de populariteit zijn er veel gebruikers voor wie niets gaat boven wat men in één oogopslag tot zich kan nemen.

Ten slotte gold voor de landbouwtelling, net als voor andere onderzoeken van het CBS, dat naast hetgeen standaard beschikbaar gesteld wordt, voor wie iets speciaals wilde, zogenaamd maatwerk geleverd kon worden. Dat laatste gebeurde dan echter niet ten laste van de gemeenschap.

5.2 *Overzicht*

Bij de in druk verschenen publicaties van uitkomsten zijn veelal toelichtingen inzake de methodiek gegeven, zij het met wisselende intensiteit. De volgende publicaties met tevens uiteenzettingen inzake de methodiek zijn te vinden in de bibliotheken van het CBS of het Ministerie van Landbouw (of in beide). In het geval ze niet bij het CBS verschenen, is dit vermeld.

I. De elementaire uitkomsten

- Eenige voorlopige uitkomsten van de Landbouwtelling 1930, Directie van den Landbouw, 's-Gravenhage, 1930.
- Het grondgebruik in Nederland, gevolgd door eene beschrijving der landbouwgebieden. In: Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1912, No. 3.
- Het grondgebruik in Nederland in 1921. In: Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1923, No. 2.
- Het grondgebruik in Nederland in 1930, gevolgd door een beschrijving der landbouwgebieden. In: Verslagen en mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1935 No. 3.
- Landbouwtelling, 1950, 1960, 1970, 1975–2000.
- Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1942–1948.
- Statistiek van de Land en Tuinbouw, jaarlijks van 1949–1985.
- Structuurenquêtes, CBS; van alle aan het eind van Overzicht 1 (zie par. 1.2.4) genoemde structuurenquêtes verschenen afzonderlijke publicaties.
- Uitkomsten der telling in zake het grondgebruik en den veestapel gehouden 20 mei–20 juni 1910, Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, Directie van den Landbouw, 's-Gravenhage, 1912.

- Veetelling 1910. In: Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1910, No. 6.
- Veetelling 1921. In: Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1922, No. 1.
- Verslagen van economisch-statistische onderzoeken op landbouwgebied, Directie van den Landbouw, 1936 No. 1, 1939 No. 3.

II. Onderwerpen die in een bepaald jaar nadruk kregen of bijzondere bewerkingen.

- Agrarische bedrijfstypen 1962, 1965, Min. van Landbouw en Visserij.
- Agrarische bedrijfstypen op basis van standaardbedrijfseenheden, mei 1968.
- Agrarische bedrijfstypen 1971 en 1972.
- Appelen en peren, 1982, 1983, 1987.
- Appelen en peren, kleinfruit en steenvruchten 1992.
- Glastuinbouw 1992.
- Landbouwtelling 1976: bedrijfstypen volgens sbe-normen 1968 en 1975.
- Maandstatistiek van de Landbouw, diverse afleveringen 1953–1998.
- Mechanisatie en dienstverlening in de land- en tuinbouw, 1985, 1990.
- Mutatieonderzoek landbouwbedrijven 1987/'88–1989/'90.
- Statistiek arbeidskrachten in de land- en tuinbouw 1956.
- Statistiek van de bedrijfsgrootte en de eigendomsverhoudingen in de landbouw, 1948.
- Typering van de Nederlandse landbouwbedrijven volgens de NEG-typering, 1986.

6. Nabeschuwing

Met een eerste landbouwtelling in 1910 liep Nederland niet voorop in Europa. In België waren in de achttiende eeuw al tellingen gehouden. Ook in Hongarije was er in 1895 al een landbouwtelling geweest. En voor wat betreft de eerste wereldlandbouwtelling in 1930 was het min of meer zo dat Nederland zich niet kon permitteren om achter te blijven.

Het besluit om in 1934 de administratieve dataverzameling te coördineren en één algemene landbouwinventarisatie te houden, waarbij individuele gegevens ter beschikking van het Departement van Landbouw kwamen, heeft voor wat betreft de statistische informatievoorziening dan ook voor een doorbraak gezorgd. Vooral het besluit om deze inventarisatie jaarlijks te doen plaatsvinden was van het grootste belang. In die periode had men er weinig moeite mee dat een dataverzameling zowel de administratie als de statistiek diende, waarbij niet één der twee uitdrukkelijk voorop stond. Pas na het overbrengen van de landbouwstatistiek naar het CBS in 1941 – toen opgevat als voltooiing van de centralisatie van de statistiek – werden op gezette tijden afspraken en regelingen noodzakelijk om de onafhankelijkheid

van de statistiek te waarborgen. En hoewel er enkele bezwaren van de combinatie van doelen genoemd kunnen worden, was deze over het geheel genomen zeker in het belang van de landbouwstatistiek. In ieder geval was niet goed denkbaar hoe binnen de begroting van het CBS middelen gevonden hadden kunnen worden voor zo'n goede informatievoorziening.

Een zorg was uiteraard dat bij de verstrekking van gegevens die financiële consequenties kunnen hebben, het eigenbelang van de berichtgever wellicht meewoog. Daar stond tegenover dat het bedotten van bestuurlijke diensten in de regel ernstiger genomen wordt dan het nemen van een loopje met de statistiek. Van de zijde van het Ministerie van Landbouw werden dan ook de nodige controles op de juistheid van de data uitgevoerd. Op gezette tijden werd in verband met het bovenstaande wel eens aan de kwaliteit van de statistiek getwijfeld, maar erg aannemelijk werd het onder de maat blijven daarvan nooit gemaakt. Een belangrijk punt hierbij was ook dat de respons steeds nagenoeg 100% bedroeg terwijl aan het CBS stelselmatig een in principe compleet register beschikbaar stond. Voor wat betreft dit register bestond er wel enige zorg ten aanzien van de omstreeks de jaren zeventig versterkte nadruk op de zogenaamde coördinatie van de statistiek, waarbij er aan gehecht werd dat een economische eenheid eenduidig getypeerd werd. In het kader van de landbouwstatistiek kon een klooster of een onderzoeksinstituut heel goed als tuinbouwbedrijf getypeerd worden. Grote invloed op einduitkomsten had dit echter niet.

Uitzonderlijk was intussen dat elk jaar cijfers voor de gehele populatie beschikbaar kwamen. Dit had als voordeel dat tussentijdse steekproeven inzake bijv. geproduceerde hoeveelheden van relatief bescheiden omvang konden zijn. Ook waren er mogelijkheden om op betrekkelijk korte termijn informatie te verkrijgen over een bepaald onderwerp. Zo was er in 1953, na de overstromingsramp, een vraag of vee uit evacuatiegebieden gehuisvest werd. Het veelvuldig gebruik maken van de mogelijkheid om incidentele vragen in de telling op te nemen illustreert dit voorts.

Vermeldenswaard ten slotte is nog dat toen het EU-landbouwbeleid noopte tot het bijhouden van gedetailleerde administratieve gegevens per landbouwbedrijf, in tal van lidstaten de nodige commotie ontstond over de dubbele bevraging – voor statistiek en administratie – waar dit toe leidde. Omdat de vermindering van de administratieve lastendruk inmiddels ook hoog in het vaandel stond, zat er voor statistici weinig anders op dan toenadering te zoeken tot de administratieve diensten. In sommige lidstaten, lag dat van oudsher nogal moeilijk. In Nederland bestond daarmee echter een jarenlange vertrouwde relatie.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archief CBS

- Brief 1950. Brief van de Centrale Controledienst van het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening aan het CBS d.d. 2 september 1950.
- Brief 1946, a en b. Brief van 4 maart 1946 van de Rijkslandbouwconsulent voor Drenthe aan de Directeur van het CBS; antwoordbrief van 10 april 1946.
- Brief 1958. Brief van de DG van de Statistiek aan de Directeur van het LEI van 26 maart 1958, BPA no. 03375-58-8.
- Landbouwstatistiek 1949. De Ontwikkeling van de landbouwstatistiek, historisch overzicht samengesteld ter gelegenheid van het 150 jarig bestaan van de landbouwstatistiek in Nederland.
- Landbouwtelling 1930. Landbouwtelling 1930, vragenlijst en toelichting. Departement van Binnenlandsche Zaken en Landbouw, 1930.
- Nota 1941a. Verslag over het verloop der Inventarisatie van Land- en Tuinbouw 1941, 26 November 1941.
- Nota 1941b. De overgang van de werkzaamheden van het Economisch-Statistisch Bureau naar het Centraal Bureau voor de Statistiek, z.j., zeer waarschijnlijk najaar 1941.
- Nota 1942. Overzicht van de moeilijkheden, welke zich tijdens de verwerking van een inventarisatie voordoen, alsmede van de maatregelen, welke getroffen zouden kunnen worden om deze moeilijkheden zooniet geheel, dan toch gedeeltelijk te overwinnen, CBS, Februari 1942.
- Nota 1984. De geheimhoudingsproblematiek bij de Landbouwtelling, A. Wossink en W. Vosselman, 8 februari 1984, BPA Nr. 3982-84-E1.
- Nota 1986. Onthullingsmogelijkheden bij het standaard Landbouwtellingbestand, Jeroen Pannekoek, 5 november 1986, BPA Nr. 13551-85-M1.
- Nota 1987. Landbouwtelling en ABR, A.D. Kuipers, BPA Nr. 3580-E1-87/Intern.
- Nota 1990. Statistische beveiliging en de Landbouwtellingsuitkomsten, L.K. Pleijzier, 16 januari 1990.
- Radio 1947. De wereldlandbouwtelling in 1950, Radiorede van den heer Ir. Chr.P.G.J. Smit, Adj. Directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek op Maandag 31 maart te 19.45 uur over den zender Hilversum I in de Rubriek ten behoeve van den Landbouw.
- Radio 1950. Wereld-landbouwtelling 1950, Radio-rede van de heer Ir J.G.W. Ignatius, Hoofd van de Afdeling Landbouw- en Voedselvoorzieningsstatistiek van het Centraal Bureau voor de Statistiek, uitgesproken op Maandag 17 April 1950 van 19.45–19.55 uur voor de zender Hilversum 1.
- Radio 1948. De Inventarisatie, Grondslag voor het herstel van onze land-en tuinbouw, Radiorede van de heer Dr.Th.J.C. van Hout, Wnd. Chef van de Afdeling

- Landbouw van het Centraal Bureau voor de Statistiek te Leidschendam, uitgesproken op Maandag 3 Mei a.s. te 19.45 uur over de zender Hilversum I.
- Telling 1910. Telling in zake het Grondgebruik en den Veestapel, vragenlijst en toelichting, Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, 's-Gravenhage, 1910.
  - Telling 1921. Telling betreffende het grondgebruik en den veestapel 1921, vragenlijst en toelichting, Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, 's-Gravenhage, 1921.
  - Verslag 1946. Verslag van de vergadering van het Centraal Bureau voor de Statistiek met de heeren chefs der Afdelingen Inventarisatie van de Bureau's van de Provinciale Voedeselcommissarissen betreffende de inventarisatie van Land- en Tuinbouw 1946, gehouden in "Hulp en Heil" te Leidschendam op Donderdag 11 April 1946.
  - Verslag 1949. Nationaal Instituut voor de Statistiek, Verslag van de Subcommissie voor de Landbouwstatistiek aan de Commissie van Coördinatie van de Statistiek, vergaderingen van 21 april en 20 mei 1949.
  - Verslag 1950. Verslag van de Subcommissie voor de Landbouwstatistieken aan de Commissie voor de coördinatie der Statistieken, vergaderingen van 9 en 10 November 1950.

Archief CCS

- Brief 1954. Brief van de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening van 21 december 1954 aan de CSS (No. 76u).

CBS-publicaties

- CBS 1941. Jaarverslag Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS 1950. Statistiek van de land- en tuinbouw 1949, 's-Gravenhage 1950.
- CBS 1951. Jaarverslag Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS 1952. Landbouwtelling 1950, W. de Haan N.V., Utrecht, 1952.
- CBS 1971a. Agrarische bedrijfstypen op basis van standaardbedrijfseenheden, mei 1968, 's-Gravenhage, 1971.
- CBS 1971b. Statistische gegevens land- en tuinbouw, bosbouw en visserij, 's-Gravenhage 1971.
- CBS 1972. Statistiek van de land- en tuinbouw 1971, 's-Gravenhage 1972.
- CBS 1976. Indeling van Nederland in Landbouwgebieden en groepen van Landbouwgebieden, in Statistiek van de Land- en Tuinbouw 1975, 's-Gravenhage 1976.
- CBS 1986. Typering van de Nederlandse landbouwbedrijven volgens de NEG-typering, 's-Gravenhage 1986.
- CBS 1993a. Landbouwgebiedsindeling 1991, 's-Gravenhage 1993.

- CBS 1993b. Mutatieonderzoek landbouwbedrijven 1987/'88-1989/'90, 's-Gravenhage 1993.
- CBS 2000. Overzicht tabellen Landbouwtelling 2000, CBS 2000.

CCS-publicaties

- CCS 1898. Jaarverslag 1898 van de Centrale Commissie voor de Statistiek (p. 130-133).
- CCS 1903. Jaarverslag 1903 van de CCS (p. 27-28 en 103-115).
- CCS 1904. Jaarverslag 1904 van de CCS (p. 18-23).
- CCS 1909. Jaarverslag 1909 van de CCS (p. 5-7, 80-99).
- CCS 1920. Jaarverslag 1920 van de CCS (p. 12-13).
- CCS 1930. Jaarverslag 1930 van de CCS (p. 7).

Overige literatuur

- Agrarische bedrijfstypen 1962. Ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag 1965.
- Atsma 1999. J. Atsma en A. Willeboordse, Coördinatie van economische statistieken. In: Honderd jaar CBS-statistieken. Historisch-statistische opstellen, Voorburg 1999.
- Besluit 1940. Besluit van den Secretaris-Generaal van het Departement van Landbouw en Visscherij met betrekking tot de voedselvoorziening (Voedselvoorzieningsbesluit), 21 December 1940. In: Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied, Stuk 2, 13 Januari 1941.
- Besluit 1941. Inventarisatiebesluit Voedselvoorziening, 24 mei 1941. In: Staatscourant 1941, nr 100.
- EEG No 571/88. Verordening van de Raad der Europese Gemeenschappen tot het houden van Gemeenschappelijke onderzoeken naar de structuur van landbouwbedrijven tussen 1988 en 1997.
- Emeis 1943. M.G. Emeis jr., Landbouwweken bij de statistiek. In: De Telegraaf van 28 mei, 2, 5 en 8 juni 1943.
- Encyclopedie 1971. Encyclopedie van de Bedrijfseconomie, deel VI, Mathematische Analyse/Statistiek, Bussum 1971.
- Grondgebruik 1912. Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, Het grondgebruik in Nederland, in: Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1912, No 3, 's-Gravenhage 1912.
- Idenburg 1952. Idenburg, Ph.J. Geschiedenis der Nederlandse statistiek, In: deel 1 van De Nederlandse volkshuidhouding tussen twee wereldoorlogen, pag II-53, Utrecht 1952.

- Kuylaars 1999. Anne-Marie Kuylaars, Het huis der getallen, pag 181–200, CBS 1999.
- Landbouwcrisismaatregelen 1934. De Landbouwcrisismaatregelen, hunne werking en uitvoering, I, Driemaandelijksch verslag aan de Staten Generaal, 's-Gravenhage, 1934.
- LEI-DLO 1995. Onderzoeksverslag 141, Landbouwtelling in vergelijking met andere bronnen, Den Haag, 1995.
- Methorst 1902. H.W. Methorst, Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden. In: Bijdragen tot de Statistiek van Nederland. Nieuwe volgreeks, XIV, pag 152–157, CBS, 's-Gravenhage 1902.
- Smit 1949. Chr.P.G.J. Smit, Van studiestof tot basis van de landbouwpolitiek, in: Economisch-Statistische Berichten, 34^e jg. No. 1652, 5 januari 1949.
- Veetelling 1910. Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel 1910. In: Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1910, No. 6, pag 1–32, 's-Gravenhage 1910.
- Veetelling 1921. Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel 1922, In: Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1922, No 1, pag 1–17, 1922.
- Verslag 1904. Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid 1905, Verslag over den Landbouw in Nederland over 1904. In: Verslagen en Mededeelingen van de Afdeling Landbouw, 1905, No. 3, 's-Gravenhage 1905.
- Verslagen 1913. Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, No. 6, Directie van den Landbouw, 's-Gravenhage 1913.
- Verslagen 1936. Verslagen van Economisch-statistische onderzoekingen op landbouwgebied, No. 1, Directie van den Landbouw, 's-Gravenhage 1936.
- Verslagen 1939. Verslagen van Economisch-statistische onderzoekingen op landbouwgebied 1939, No. 3, Directie van den Landbouw, 's-Gravenhage 1939.
- Wet 1933. Wet van den 5den Mei 1933, tot verleening van bevoegdheden tot het nemen van bijzondere maatregelen in het belang van den Landbouw. In: Staatsblad 1933 nr 261.
- Wet 1957. Wet van 26 juli 1957, houdende nieuwe regelen ter bevordering van de voortbrenging, de afzet en een redelijke prijsvorming van voortbrengselen van de landbouw en de visserij en in verband daarmee ten behoeve van de afnemers van produkten (Landbouwwet). In: Staatsblad 1957 nr 342.
- Wijk 1950, Dr J. van Wijk, Geschiedenis van de landbouwstatistiek in Nederland in de 19e eeuw, In: Landbouwkundig Tijdschrift, jaargang 62, 1950, pag. 11–24.

Bijlagen

Bijlage 1

Tellijst ten behoeve van eene telling betreffende het grondgebruik en den veestapel (1910)

T E L L I J S T

TEN BEHOEVE VAN EENE

TELLING BETREFFENDE HET GRONDGEBRUIK EN DEN VEESTAPEL,

Gemeente .....

Provincie .....

1910.

Zie achterzijde van den omslag.

1 Datum van opneming

(Men gelieve dezen datum voor iedere bladzijde in te vullen).

Naam van de gebruikers van den grond en van de houders van het vee.	Hoofdberoep	Bouwland, grasland en tuingrond in gebruik.						Aantal paarden.		Aantal	
		Eigen land.		Gepacht land.		Totaal.		Boven 3	Be- neden 3	Spring- stieren.	Melk- en kalf- koeien.
		H.A.	A.	H.A.	A.	H.A.	A.	jaar.	jaar.		
1											
2											
3											
4											
5											
6											
7											
8											
9											
10											
11											
12											
13											
14											
15											
16											
17											
18											
19											
20											
	Totaal										

runderen.		Aantal schapen.			Aantal Bokken en Geiten.	Aantal varkens.		Aantal kippen.		Aantal korven en kasten met bijen.	Hoeveel van het gepachte land is van ouders gepacht.		Hoe groot is de uitgestrektheid hooigras in 1909 bijgekocht.		Opmerkingen.	
Mestvee.		Jong vee.		Heideschapen.		Andere schapen.		Boven 6 weken.	Beneden 6 weken.		In 1910 geboren kalfkens.	Oudere kippen.	H.A.	A.		H.A.
Mestkalveren.	Ander mestvee.	Boven 1 jaar.	Beneden 1 jaar.	Boven 1 jaar.	Lammeren.	Aantal Bokken en Geiten.	Boven 6 weken.	Beneden 6 weken.	In 1910 geboren kalfkens.	Oudere kippen.	Aantal korven en kasten met bijen.	H.A.	A.	H.A.	A.	
																1
																2
																3
																4
																5
																6
																7
																8
																9
																10
																11
																12
																13
																14
																15
																16
																17
																18
																19
																20

Bijlage 2

Vragenlijst Landbouwtelling 2000 (enkele pagina's)

Centraal Bureau voor de Statistiek**Landbouwtelling 2000**laser

Beschrijvingsbijlet vastgesteld door de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (art. 25 van de Landbouwwet)

<p style="font-size: x-small;">Als bovenstaande gegevens niet juist zijn, wilt u dan de juiste gegevens hieronder volledig vermelden:</p> <p>996</p> <p>Naam _____</p> <p>Adres _____</p> <p>Woonplaats _____</p> <p>Relatienr. _____</p> <p>Telefoon _____</p>	<p style="text-align: right; font-size: x-small;">In te vullen door LASER</p> <table border="0" style="width: 100%;"><tr><td style="width: 60%;">ontvangstdatum _____</td><td style="width: 40%;"></td></tr><tr><td>paraaf 1e invoer _____</td><td>d.d. _____</td></tr><tr><td>paraaf 2e invoer _____</td><td>d.d. _____</td></tr><tr><td>paraaf foutcorrectie _____</td><td>d.d. _____</td></tr><tr><td>opmerkingen _____</td><td></td></tr></table>	ontvangstdatum _____		paraaf 1e invoer _____	d.d. _____	paraaf 2e invoer _____	d.d. _____	paraaf foutcorrectie _____	d.d. _____	opmerkingen _____	
ontvangstdatum _____											
paraaf 1e invoer _____	d.d. _____										
paraaf 2e invoer _____	d.d. _____										
paraaf foutcorrectie _____	d.d. _____										
opmerkingen _____											

Voor u ligt het formulier ten behoeve van de Landbouwtelling 2000. De landbouwtelling heeft twee doelen, namelijk statistiek en administratie.

Statistiek: voor onderzoek en beleid wordt door het Centraal Bureau voor de Statistiek een zo volledig mogelijk overzicht samengesteld van de oppervlakte geteelde gewassen, de omvang van de veestapel en de inzet van arbeidskrachten.

Administratie: voor de uitvoering van het landbouwbeleid is het van belang dat correcte gegevens per landbouwbedrijf beschikbaar zijn bij het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

Vul uw gegevens in in de ruimte die daarvoor bij de vragen is gereserveerd. Zet daarna op de *achterzijde* uw handtekening. Het is van groot belang dat u de gegevens juist en volledig verstrekt. Het verstrekken van deze gegevens is verplicht volgens artikel 24 van de Landbouwwet. De veestapel en de oppervlakten dienen te worden opgegeven naar de toestand op *1 april 2000*. Is een oppervlakte op 1 april nog niet beteeld, dan moet de eerstvolgende teelt in het lopende oogstjaar worden opgegeven.

Stuur het volledig ingevulde en op de achterzijde ondertekende formulier terug met behulp van de bijgevoegde antwoordvelop. Mocht u vragen hebben dan kunt u tijdens kantooruren contact opnemen met het regiokantoor van LASER.

De minister van Landbouw,
Natuurbeheer en Visserij

RZ888

gegevens bedrijfsleider(en)/-leider		bedrijfs- leider/ bedrijfs- hoofd 1	bedrijfs- hoofd 2	bedrijfs- hoofd 3	bedrijfs- hoofd 4	bedrijfs- hoofd 5
geboortejaar		19 <input type="text"/>	19 <input type="text"/>	19 <input type="text"/>	19 <input type="text"/>	19 <input type="text"/>
geslacht	man = 1	☐	☐	☐	☐	☐
	vrouw = 2	☐	☐	☐	☐	☐
Bent u rustend agrariër? ^a	ja = 1	☐	☐	☐	☐	☐
	nee = 2	☐	☐	☐	☐	☐
Oefent u naast uw beroep als bedrijfsleider/bedrijfsleider/bedrijfsleider/bedrijfsleider nog een ander beroep ^b uit?	ja = 1	☐	☐	☐	☐	☐
	nee = 2	☐	☐	☐	☐	☐
zo nee: ga dan verder met arbeidskrachten						
zo ja:						
- oefent u dit beroep zelfstandig of in loondienst uit?	zelfstandig = 1	☐	☐	☐	☐	☐
	loondienst = 2	☐	☐	☐	☐	☐
- besteedt u meer tijd aan dit andere beroep dan aan het agrarische bedrijf?	ja = 1	☐	☐	☐	☐	☐
	nee = 2	☐	☐	☐	☐	☐

toelichting

LET OP:

Zijn er meer dan vijf bedrijfsleiders, vul dan in dit hoofdstuk de gegevens van de vijf OUDSTE bedrijfsleiders in.

Vul de gegevens op pagina 2 en 12 altijd in, dus ook als u geen vee heeft en al uw land heeft verhuurd voor éénjarige teelt.

a Een rustend agrariër is een bedrijfsleider van 50 jaar of ouder die zijn/haar bedrijf grotendeels aan de kant heeft gedaan en voordien het merendeel van de inkomsten ontleende aan het eigen agrarisch bedrijf.

b Met een ander beroep worden niet bedoeld de nevenactiviteiten van het agrarisch bedrijf, zoals natuurbeheer en agrotourisme.

arbeidskrachten

Geef in onderstaand overzicht de aantallen arbeidskrachten voor land- en tuinbouwwerkzaamheden op. Het gaat hierbij om alle personen van 16 jaar of ouder, die in de periode april 1999 t/m maart 2000 land- of tuinbouwwerkzaamheden hebben verricht. Loonwerkers en arbeidskrachten van werktuigencoöperaties hoeven niet te worden opgegeven.

Bij gezinsarbeidskrachten wordt geen onderscheid gemaakt tussen regelmatig en niet-regelmatig werkzame krachten, bij de niet-gezinsarbeidskrachten wel. Hierbij geldt:

- regelmatig werkzaam: vaste contracten of losse contracten voor onbepaalde tijd.
- niet-regelmatig werkzaam: losse contracten voor bepaalde tijd of bepaald werk, gelegenheidswerkers.

Vul in de vakjes boven de rubrieknummers het **aantal personen** in en niet het aantal uren!

Voorbeeld: als er op uw bedrijf twee mannelijke bedrijfsleiders zijn die 38 uur of meer werken, dan vult u bij rubriek 011 een '2' in.

Bedrijfsleiders en werknemers van een bedrijf met rechtspersoonlijkheid **altijd** invullen bij niet-gezinsarbeidskrachten.

Aantal arbeidskrachten naar gemiddelde arbeidstijd per week (aantal personen invullen, dus geen uren)

gezins- arbeids- krachten	bedrijfsleiders	38 uur of meer		30 tot 38 uur		20 tot 30 uur		10 tot 20 uur		minder dan 10 uur	
		mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
echtgenoten	bedrijfsleiders	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
	andere	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
	kinderen (in- en uitwonende)	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
	overige inwonende familieleden	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
niet-gezins- arbeids- krachten	regelmatig werkzaam	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>

Wat was in de periode april 1999 t/m maart 2000 de totale arbeidstijd (omgerekend in aantal volledige werkdagen) van niet-regelmatig werkzame niet-gezinsarbeidskrachten?

Hoeveel van deze niet-regelmatig werkzame niet-gezinsarbeidskrachten waren er werkzaam in de week van 20 maart t/m 26 maart 2000?

werkdagen

mannen vrouwen

061

mannen vrouwen

063 064

Veestapel

Geef alle dieren op die op 1 april op het bedrijf aanwezig zijn, dus ook de dieren die u op contract of voor verzorgingsloon voor derden mest of aanhoudt.

Geef ook de dieren op die zijn verkocht of besteld maar die u nog niet heeft afgeleverd. Geef echter geen ingeschaarde runderen of schapen op; deze behoren door de eigenaar te worden opgegeven.

Vul **altijd** de hokcapaciteit in, ook als op 1 april de desbetreffende diersoort niet op het bedrijf aanwezig is.

rundvee				toelichting		
				aantal		
rundvee (geen vlees- of weidevee)	jongvee	jonger dan 1 jaar	vrouwelijk	<input type="text"/>	201	
			mannelijk	<input type="text"/>	203	
		1 tot 2 jaar	vrouwelijk	<input type="text"/>	205	
			mannelijk	<input type="text"/>	207	
		2 jaar of ouder	vrouwelijk (nog nooit gekalfd)	<input type="text"/>	209	
	melk- en kalfkoeien					211
	stieren voor de fokkerij, 2 jaar of ouder					213
	rundvee (vlees- of weidevee)	vlees- kalveren	voor de witvleesproductie		<input type="text"/>	214
			voor de rosé vleesproductie		<input type="text"/>	216
		ander jongvee voor de vleesproductie (incl. ossen)	jonger dan 1 jaar	vrouwelijk	<input type="text"/>	217
			mannelijk	<input type="text"/>	219	
1 tot 2 jaar			vrouwelijk	<input type="text"/>	221	
			mannelijk	<input type="text"/>	223	
		2 jaar of ouder	vrouwelijk (nog nooit gekalfd)	<input type="text"/>	225	
stieren voor de vleesproductie, 2 jaar of ouder				<input type="text"/>	227	
zoogkoeien (tenminste eenmaal gekalfd)				<input type="text"/>	228	
vlees- en weidekoeien (2 jaar of ouder)				<input type="text"/>	229	
				+		
totaal rundvee				<input type="text"/>	230	
totale hokcapaciteit vleeskalveren, individuele boxen				<input type="text"/>	236	
totale hokcapaciteit vleeskalveren, groepshuisvesting				<input type="text"/>	238	

stalsysteem melkkoeien		aankruisen indien van toepassing
Welk stalsysteem heeft u voor de melkkoeien?		
- ligboxenstal, vloeruitvoering:		
- roostervloer	☐	891
- vlakke vloer met mestschuif	☐	892
- hellende vloer met mestschuif en spoelsysteem (groen label)	☐	893
- sleufvloer met mestschuif (groen label)	☐	894
- grupstal:		
- drijfmest	☐	895
- vaste mest	☐	896
- overig (potstal, e.d.)		
	☐	897

paarden en pony's				aantal	
paarden ^a	jonger dan 3 jaar	<input type="text"/>		260	a Deze dieren hebben een stokmaat van 147 cm of meer.
	3 jaar of ouder	<input type="text"/>		261	
pony's		<input type="text"/>		263	
				+	
totaal paarden en pony's				<input type="text"/>	264

schapen en geiten				aantal	
schapen ^b	lammeren ^c	vrouwelijk	<input type="text"/>	265	b Geef hier ook op schapen en lammeren die als toeristische attractie worden gehouden.
			mannelijk	<input type="text"/>	
	overige schapen	<input type="text"/>		268	
geiten	melkgeiten	<input type="text"/>		282	c Een lam is een schaap jonger dan één jaar dat nog niet gelamd heeft.
	overige geiten	<input type="text"/>		284	
				+	
totaal schapen en geiten				<input type="text"/>	280

Bedrijfsopvolging

Vul dit onderdeel alleen in als u zelfstandig
bedrijfsvoerder bent en op 1 januari 2000
50 jaar of ouder was.
De vragen over opvolging zijn dus niet
bestemd voor rechtspersonen.

Geef hier ook kinderen op die reeds zijn
opgenomen in een maatschap of een
ander samenwerkingsverband en die
kunnen worden beschouwd als opvolger.

bedrijfsopvolging		toelichting	
Heeft u één of meer bedrijfsopvolgers?	ja = 1 nee = 2	☐	900
zo nee: ga verder met de ondertekening onderaan deze bladzijde			
zo ja:			
totaal aantal bedrijfsopvolgers van 16 jaar of ouder		☐	905
gegevens OUDSTE bedrijfsopvolger:			
geboortejaar	19	☐	906
geslacht	man = 1 vrouw = 2	☐	907
hoofdzakelijk of uitsluitend werkzaam:	op uw land- of tuinbouwbedrijf = 1 op een ander land- of tuinbouwbedrijf = 2 elders = 3		
niet werkzaam:	studerend = 4 andere redenen = 5	☐	908
schoolopleiding ^a		☐	903
cursusopleiding	agrarisch = 1 ander = 2 beide = 3 geen = 9	☐	904

a Opleiding bedrijfsopvolger
Zijn er meerdere codes van toepassing bijv. 5 en 8, dan de code van de hoogst genoten opleiding (laagste nummer) invullen, in dit voorbeeld dus 5. Is er een agrarische opleiding en een ander soort opleiding op hetzelfde niveau gevolgd, bijv. 5 en 6, dan de code van de agrarische opleiding (laagste nummer) invullen, in dit voorbeeld dus 5.

Hieronder staan de in te vullen codes:

OPLEIDING	Opleidingsrichting	
	Agrarisch	Ander
Voltooid universiteit (tot 1987 hogeschool)	1	2
Voltooid hogere beroepsopleiding of niet voltooid universiteit	3	4
Voltooid middelbare beroepsopleiding of niet voltooid hogere beroepsopleiding	5	6
Voltooid lagere beroepsopleiding of voltooid voortgezette opleiding of niet voltooid middelbare beroepsopleiding	7	8
Alleen lager onderwijs, niet voltooid lagere beroepsopleiding of niet voltooid voortgezette opleiding	9	10

ONDERTEKENING
Ondergetekende verklaart alle gegevens volledig en naar waarheid te hebben ingevuld.

Plaatsnaam

Datum

Handtekening 997

Opmerkingen:

Inhoud

Hoofdstuk 2. Bedrijfstellingen 1930–1978	225
1. Voorgeschiedenis	225
– Volkstelling 1889 – Verzoek Nederlandsch Landbouw-Comité – Voorstellen 1899–1904 – Voorstellen 1907 en 1917 – Voorstel in 1926 – Bezwaren van werkgeversorganisaties	225
2. Wettelijke regelingen en doeleinden	232
2.1 Wettelijke regelingen.	232
– Algemeen – Wet van 1930 – Wet van 1939 – Koninklijk Besluit 1950 – Wet van 1959 en van 1976 – Wet van 1989 – Ministeriële vaststelling van het model van de vragenlijst –	232
2.2 Doeleinden	235
– Nut voor wetenschap, wetgeving en administratie – Doel- stellingen nader geformuleerd –	235
3. Methode van onderzoek	237
3.1 Inleiding	237
3.2 Onderzoekspopulatie	239
3.2.1 Algemeen	239
– Het probleem van de vrije beroepen 1899–1930 – De vrije beroepen bij de Bedrijfstelling 1930 – De vrije beroepen bij de Bedrijfstelling 1950 – De vrije beroepen bij de Bedrijfstelling 1963 – De vrije beroepen bij de Bedrijfstelling 1978 – Overheidstelling 1977/1978.	239
3.2.2 Statistische eenheden	245
– Begrip bedrijf – Begrip onderneming (formulering) – Begrip onderneming (toepassing) – Begrip onderneming bij de overheid – Begrip vestiging – Begrip technische eenheid – Begrip branche-eenheid – Overzicht 1. Samenvatting van de statistische eenheden, toegepast bij de Bedrijfstelling 1930, 1950, 1963, 1978 – Overzicht 2. De relatie tussen de statistische eenheden – Secundaire begrippen –	245

3.3.	Onderwerpen/gegevens, definities en classificaties	250
3.3.1	Onderwerpen/gegevens	250
	– Algemeen – Kernvariabelen – Vraagstelling –	250
3.3.2	Definities	253
3.3.3	Classificaties	254
3.4	Gegevensverzameling	255
	– Voorstellen CCS in 1901, 1908 en 1926 – Bedrijfstelling 1930, 1950 en 1963 – Bedrijfstelling 1978 – Speciale vragenlijsten – Geografisch Basisregister; vierkantennet-systeem – Datum bedrijfstelling – Respons –	255
3.5	Gegevensverwerking	258
4.	Geheimhouding individuele gegevens	259
	– Gedraglijn bij de Bedrijfstelling 1930 – Ontzien van bedrijfsgeheimen – Herziening van de Bedrijfstellingenwet 1930 – Een uitzondering voor de ministeries? – De praktijk bij de Bedrijfstellingen 1950, 1963 en 1978 –	259
5.	Publicaties	263
5.1	Algemeen	263
5.2	Overzicht	266
6.	Nabeschuwing	267
	– Algemeen – Geheimhouding – Evaluatie	267
	Noten	270
	Geraadpleegde bronnen en literatuur	273
	Bijlagen	278
1.	Overzicht van de vragen	278
2.	Vragenlijst Bedrijfstelling 1978	280

2. *Bedrijfstellingen 1930–1978*

Jan Atsma

Reeds enkele maanden na de oprichting van het CBS diende de Directeur een nota in bij de CCS omtrent de wijze waarop een eventuele bedrijfstelling zou kunnen worden gehouden, de omvang van de statistiek, de vragen welke daarbij gesteld zouden kunnen worden, en bij benadering de kosten van zo'n telling. Maar ondanks herhaalde voorstellen van de Commissie in de loop der jaren gedaan aan de regering, werd in Nederland de eerste telling pas in 1930 gehouden. Steeds bleken de kosten een bezwaar. Ook de werkgeversorganisaties hadden bedenkingen.

Het doel van de algemene bedrijfstellingen was een demografische beschrijving te geven van het Nederlandse bedrijfsleven op basis van een stelsel van statistische eenheden en door middel van classificaties van, voornamelijk, de uitgeoefende activiteiten, de grootte, de vestigingsplaats en de rechtsvorm.

Een essentieel probleem bij de vier gehouden tellingen, in 1930, 1950, 1963 en 1978, was de interpretatie van het begrip bedrijf op basis van de bedrijfstellingenwet. Ook werden intensieve discussies gehouden omtrent de geheimhouding van individuele gegevens.

De verzameling van de gegevens gebeurde op soortgelijke wijze als bij de volkstellingen. In het kader van de Bedrijfstelling 1978 werd een afzonderlijke telling van de Overheid gehouden. De uitkomsten van de vier bedrijfstellingen werden, evenals bij de volkstellingen, gepubliceerd in de vorm van gedrukte publicaties en losbladige tabellen.

1. *Voorgeschiedenis*

Volkstelling 1889

Reeds voor de oprichting van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de instelling van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS), was er sprake van het houden van een algemene bedrijfstelling. Niet onbegrijpelijk, want in verschillende Europese landen en de Verenigde Staten hadden reeds bedrijfstellingen plaatsgevonden. Oostenrijk was het eerste land dat, in 1841, een telling hield (Arch. CCS 1904a). Bij de Volkstelling 1889 waren in de daaraan gekoppelde beroepstelling vragen gesteld omtrent het aantal in de bedrijven werkzame personen en de krachtwerktuigen. Dat gebeurde om aan de 'ingenieurs' die destijds belast waren met het opmaken van een 'nijverheidsstatistiek', gegevens te verstrekken omtrent de omvang van de bedrijven in de verschillende regio's. De gegevens omtrent het aantal werkzame personen bleken onbetrouwbaar. Ook de cijfers omtrent het aantal

krachtwerktuigen waren niet bruikbaar. Als een onderneming twee eigenaren had, ontstonden vaak dubbele opgaven doordat beiden dezelfde gegevens verstrekten.

Verzoek Nederlandsch Landbouw-Comité

Naar aanleiding van wensen geuit door 'Inspecteurs van den Arbeid' adviseerde de CCS deze vragen niet opnieuw op te nemen in de Volkstelling 1899. De Commissie schreef aan de minister van Binnenlandse Zaken: "Beide vragen behoren naar de meening der Commissie niet tehuis in eene beroepstelling, voor welke de individuen de te tellen eenheden zijn, doch in eene bedrijfstelling, waarvoor de bedrijven als eenheden gelden, en welke de bedrijven naar aard en omvang rubriceert. Een bedrijfstelling nu, over welke nut de Commissie overigens thans zich niet uitspreekt, te verbinden aan de beroepstelling zou de Commissie zeer ongeraden achten." Om dezelfde reden ontraadde de Commissie de wens van het dagelijks bestuur van het Nederlandsch Landbouw-Comité te honoreren die verzocht om zo mogelijk tegelijk met de in 1899 te houden volkstelling een telling van de veestapel in Nederland te doen plaats hebben en tevens een telling van het aantal eigenaars en pachters en van het aantal hectaren bouwland en grasland, dat deze in eigendom of pacht hebben" (CCS 1898; arch. CCS 1899d; zie ook deel 2, hoofdstuk 1).

Wel meldde de CCS in dat schrijven dat "door haar intusschen volledig in onderzoek was genomen de vraag: hoe te komen tot eene goede bedrijfsstatistiek, waaraan de behoefte zich naar hare meening steeds dringerder deed gevoelen." "Voert dit onderzoek, naar zij hoopt, tot een gewenscht resultaat, dan zal tevens de gelegenheid geboden worden om ook de landbouw-bedrijfsstatistiek ter hand te nemen, grondiger dan door het stellen van de enkele voorgestelde vragen, die het Nederlandsch Landbouw-Comité zelf een "minimum" noemt, mogelijk is." De mededeling van de CCS van het zo juist genoemde onderzoek, was ook al enige maanden eerder gedaan. De CCS schreef namelijk aan de minister van Binnenlandse Zaken dat een van de eerste vragen die zich bij dat onderzoek zouden voordoen, de verkrijging zou zijn van de namen en adressen van de degenen aan wie de telformulieren zouden moeten worden gezonden. De Commissie gaf de minister in overweging om, zoals ook in België het geval is, in het bevolkingsregister bij het beroep te laten aantekenen of het "als hoofd van eenig bedrijf of onderneming, dan wel als ondergeschikte wordt uitgeoefend". (Arch. CCS 1899a).

In 1898 stuurde de secretaris van de CCS, C.A. Verrijn Stuart, een nota naar de 'Sub-commissie voor de Bedrijfsstatistiek' over het houden van een bedrijfsstatistiek (Arch. CCS 1898) ¹⁾.

Voorstellen 1899–1904

Enkele maanden na de oprichting van het CBS diende hij, nu als Directeur van het CBS, opnieuw een nota in (Arch. CCS 1899c). De opvolgster van de zo juist genoemde subcommissie had hem namelijk uitgenodigd een nota in te dienen omtrent de wijze waarop een eventuele bedrijfstelling zou kunnen worden gehouden, de

omvang van de statistiek, de vragen welke daarbij gesteld zouden kunnen worden, en bij benadering de kosten van zo'n telling. De CCS stuurde een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken als vervolg op haar schrijven waarin afwijzend werd geadviseerd over het hiervoor genoemde verzoek van het Nederlandsch Landbouww-Comité (Arch. CCS 1899e). De Commissie ging uitvoerig in op het verschil tussen een beroeps- en een bedrijfstelling. Zij zegt dat zij het zeer zou betreuren als de eerste bedrijfstelling pas in 1909, ter gelegenheid van de volgende volks- en beroepstelling, zou kunnen worden gehouden. In de brief kwamen, met uitzondering van de kosten, dezelfde onderwerpen aan de orde als in de zo juist genoemde nota aan de CCS, namelijk de omvang van de telling, de te stellen vragen en de waarnemingsmethode²). Deze onderwerpen zullen hierna uitvoerig worden behandeld. Uit de brief blijkt dat de minister het hiervoor genoemde voorstel om het bevolkingsregister aan te vullen, heeft overgenomen.

Als bijlage was bij de brief een nota van de secretaris van de Commissie gevoegd, over de wijze waarop in Duitsland de Bedrijfs- en Landbouwtelling 1896 en in België de Landbouwtelling 1895 en de Bedrijfstelling 1896 plaatsvond (Arch. CCS 1899b). De minister was van mening dat een bedrijfstelling ook de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid regardeerde. Beide bleken overtuigd te zijn "van het nut hetwelk eene goede en betrouwbare bedrijfsstatistiek kan opleveren" (Arch. CCS 1900). Bij Koninklijk Besluit werden de heren Verrijn Stuart en Methorst gemachtigd naar Berlijn en Brussel te reizen om zich te laten voorlichten over de in Duitsland en België gehouden bedrijfstellingen (Arch. CCS 1901a). De minister van Binnenlandse Zaken verzocht om een uitgewerkt plan. Het antwoord van de CCS bevatte opnieuw de eerder genoemde onderwerpen en een raming van de kosten: maximaal f 325 000 (Arch. CCS 1901c). Opmerkelijk is de volgende opmerking in het gedeelte van de brief over de wijze van verzamelen van de gegevens. "De bezoldiging van den leider en eventueele inkorting op zijn bezoldiging voor foutief of onvolledig ingevulde kaarten zullen door het Centraal Gezag worden vastgesteld; de later te regelen inkorting op de belooningen van de tellers komen in iedere gemeente ten voordeele van de leiding welke de fouten of tekortkomingen heeft ontdekt".

In antwoord op de brief van november 1899 meldde de minister dat er in de Tweede Kamer werd verlangd dat "tot het geregeld houden van bedrijfstellingen zou worden overgegaan" (Arch. CCS 1902). Hij consulteerde niet alleen de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, maar ook de Gedeputeerde Staten van de provincies. De antwoorden zond hij toe aan de CCS met het verzoek om advies (Arch. CCS 1903a). De Subcommissie voor de bedrijfstelling rapporteerde ter zake aan de CCS. Op één punt bleek deze commissie verdeeld, namelijk om ter gelegenheid van een bedrijfstelling tevens het totale bevolkingscijfer vast te stellen op een tijdstip tussen twee volkstellingen in, door middel van "algemene lijsten" (Arch. CCS 1903b). Zowel op dit rapport, als op het antwoord van de CCS aan de minister (Arch. CCS 1903c), komen we terug.

De minister vroeg alsnog nadere informatie omtrent twee punten: in welke landen en wanneer is tot dusver een bedrijfstelling gehouden en om de hoeveel jaar een bedrijfstelling moet worden herhaald. De CCS verstreekte de minister een overzicht van de desbetreffende landen en sprak de wens uit dat om de tien jaar een telling zou kunnen worden gehouden. Zij voegde daaraan toe dat "al zouden de bedrijfstellingen om de 15 of zelfs om de 20 jaar gehouden worden, dan nog zou elke telling zoowel op zich zelf als in verband met voorafgaande tellingen van groot nut zijn" (Arch. CCS 1904a). Een bedrijfstelling werd echter niet gehouden. De Commissie ontving bericht dat de Minister "aan de gedane voorstellen vooralsnog geen gevolg meende te moeten geven, aangezien de beschikbare geldmiddelen eene zoo aanzienlijke uitgaaf als voor het beoogde doel is benodigd voorshands niet toelaten" (Arch. CCS 1904b).

Voorstellen in 1907 en 1917

In 1907 bracht de CCS de bedrijfstelling opnieuw onder de aandacht van de regering. Voorgesteld werd ter gelegenheid van de Volkstelling 1909 niet alleen een beroepstelling te houden, maar ook een bedrijfstelling. De CCS ging zelfs zover dat ze bereid was de beroepstelling te laten schieten, als het houden van drie tellingen te veel zou kosten (Arch. CCS 1907). Maar de regering ging niet op dit voorstel in (CCS 1908). Wel gaf de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel een reactie op de voorstellen van de CCS (Arch. CCS 1908). We komen hierop nog terug.

Het houden van een bedrijfstelling kwam in de CCS weer aan de orde in 1917, ter gelegenheid van het voorstel om de wet op de volkstelling te wijzigen. De CCS achtte het beter het periodiek houden van een bedrijfstelling in een afzonderlijke wet te regelen, "voor de eerste maal uiterlijk 2 jaren na de eerstvolgende Volkstelling". Want, schreef zij, "Het is toch van groot belang dat bij een bedrijfstelling gebruik kan worden gemaakt van de bij de Volkstelling verkregen adressen; wordt te lang gewacht, dan is er grote kans dat deze adreslijst verouderd is" (Arch. CCS 1917). De minister van Binnenlandse Zaken vroeg advies over dit voorstel aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel en aan de minister van Arbeid. Eerstgenoemde wees erop dat sedert het advies van de CCS in 1901 (Arch. CCS 1901c) er allerlei organisaties in het leven zijn geroepen, die publicaties laten verschijnen die "ten aanzien van bepaalde groepen inzicht in de verhoudingen van het bedrijfsleven" geven. "Ook rekening moet worden gehouden met andere maatregelen, die, in voorbereiding zijn of een begin van uitvoering hebben gekregen, te weten de samenstelling van de statistiek van voortbrenging en verbruik en de voorgenomen instelling van een handelsregister".

Bovendien was de minister van mening dat door de inschakeling van "niet-deskundige gemeentebesturen", door een verschillende interpretatie van de vraagstelling en door het laten bewerken van het omvangrijke materiaal door "niet-deskundigen ten opzichte van een bepaald vak", de verwerking van de gegevens veel tijd zou kosten en de uitkomsten weinig betrouwbaar zouden zijn, en

“nog slechts historische waarde zullen hebben.” Daartegenover staan de hoge kosten van een telling. Als de “speciale diensten voldoende op de hoogte zijn van de tot hun zorg behorende bedrijven, dan is eene algemeene, gedetailleerde bedrijfstelling overbodig” concludeerde hij. Het CBS kan de verschillende “diensttakken” helpen, wanneer de Statistiek van voortbrenging en verbruik jaarlijks wordt samengesteld “op zoodanig eenvoudige wijze, dat de resultaten binnen 6 maanden na het eindigen van het jaar kunnen worden gepubliceerd”.

Vervolgens merkte de minister op om bij de eerstkomende volkstelling ook een vraag te stellen of voor eigen rekening of als bestuurder van een onderneming een bedrijf wordt uitgeoefend. Als dat het geval is, kan gevraagd worden naar de aard van het bedrijf en het vestigingsadres. “Wanneer de antwoorden op die vragen, naar de takken van volksbestaan geschikt, werden overgebracht aan mijn Departement, teneinde die te verdeelen over de bovengenoemde diensttakken en te gebruiken voor de aanstaande inrichting van het handelsregister, dan zou een verdere bedrijfstelling voor het oogenblik zonder bezwaar achterwege kunnen worden gelaten” (Arch. CCS 1918a).

De minister van Arbeid deelde de bezwaren van zijn ambtgenoot, maar had bedenkingen tegen diens voorgestelde gedragslijn, “om het verzamelen van het materiaal voor een bedrijfsstatistiek en het verwerken en publiceren daarvan geheel aan de dienstvakken over te laten”. Hij noemde o.a. als bezwaren: het ontbreken van de medewerking van beroepsstatistici, “gemis aan eenheid van werkwijze bij de door verschillende dienstvakken te houden tellingen” en het niet tellen van de bepaalde kleine nijverheidsondernemingen die wat betreft “de arbeidsinspectie niet onder de Arbeidswet 1911, de Veiligheidswet en de Steenhouwerswet vallen.” Hij pleitte voor nader onderzoek met inschakeling van diverse instanties (Arch. CCS 1918b; arch. CCS 1918c).

Overeenkomstig dit voorstel werd een Commissie van Onderzoek ingesteld. Die commissie was van mening “dat de verzameling en bewerking der gegevens het best zou kunnen geschieden door het Centraal Bureau voor de Statistiek met medewerking van de verschillende takken van dienst”, waarbij het CBS zonodig aanvullend rechtstreeks onderzoek zou kunnen doen. Voorts meende de commissie “dat voor de telling een normaal jaar moet worden afgewacht en deze het geheele bedrijfsleven (Nijverheid, Handel, Veeteelt, Landbouw enz.) zou moeten omvatten. Haars inziens ware met de bedrijfstelling te beginnen in 1921, d.i. na de volkstelling van 1920” (CCS 1919).

De bedrijfstelling was echter voorlopig weer van de baan, want de regering besloot van een telling af te zien, “totdat het mogelijk zal blijken zoodanige telling op eenvoudige en niet kostbare wijze te doen houden, eensdeels uit overweging dat het onzeker is wanneer de Kamers van Koophandel aan een te houden bedrijfstelling zouden kunnen meewerken, anderdeels in verband met den ongunstigen stand van

's Rijks financiën". Volgens de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel kon niet vóór 1923 gerekend worden op medewerking van de toenmaals gereorganiseerde Kamers van Koophandel en Fabrieken (CCS 1921; CCS 1926) ³⁾.

Voorstel in 1926

De CCS deed een nieuwe poging in 1926 in een brief aan de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid. De CCS schreef o.a: "Zij moge er slechts op wijzen, dat men zolang zulk een telling niet is gehouden, omtrent de structuur van het bedrijfsleven nagenoeg geheel in het duister tast. Noch de in aansluiting op de Volkstellingen gehouden Beroepstellingen, welke van een geheel anderen grondslag uitgaan, daar zij niet ondernemingen, doch individueele beroepen tellen, noch de Productiestatistiek, welke slechts een betrekkelijk klein deel van het bedrijfsleven bestrijkt, noch het Kaartregister van den Directeur-Generaal van den Arbeid, noch de gehouden Landbouwtelling, noch de statistiek der Rijksverzekeringsbank, kunnen deze leemte vullen" (Arch. CCS 1926).

De minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw was in beginsel bereid een bedrijfstelling in 1931 te houden op voorwaarde dat de betrokken takken van dienst kosteloos zouden meewerken en dat, indien als de kosten te hoog zouden blijken te zijn, de beroepstelling in 1931 zou kunnen vervallen (Arch. CCS 1927a). De minister honoreerde niet het voorstel van de CCS om een post op de begroting 1928 te plaatsen ten behoeve van de voorbereidende werkzaamheden. Blijkbaar had hij de minister van Financiën niet kunnen overtuigen. Dat is op te maken uit de zinsnede in het verslag van de CCS over het jaar 1928: "Waar de Minister van Financiën op grond van den indruk, dat de gegevens betreffende de Nederlandsche bedrijven ook langs anderen weg zouden kunnen worden verzameld en op grond van de omstandigheid, dat de Rijksverzekeringsbank reeds waardevol materiaal op dit gebied bezit, gemeend heeft, bezwaar te moeten maken tegen het toestaan van een bedrag." (CCS 1928) ⁴⁾.

Bezwaren van werkgeversorganisaties

Van niet minder belang waren de bezwaren die bleken te bestaan tegen het houden van een bedrijfstelling bij de Centrale Werkgeversorganisaties, ook "Kring van Werkgeverscentralen" genoemd, en, in gematigder vorm, bij de Nijverheidsraad (CCS 1921) ⁵⁾. De werkgevers maakten hun bezwaren kenbaar in een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw (Arch. CCS 1927b). Zij wezen een telling af enerzijds omdat zij van oordeel waren dat een bedrijfsstatistiek volgens de plannen van de Centrale Commissie voor de Statistiek veel geld zal gaan kosten, en anderzijds omdat die bedrijfsstatistiek met betrekkelijk geringe kosten kan worden samengesteld, wanneer van de bestaande statistieken een deskundig gebruik zou worden gemaakt. Alvorens hun bezwaren nader toe te lichten, stelden zij: "dat het onjuist moet worden genoemd, als zouden de centrale werkgeversorganisaties zich tegen alle statistieken verzetten". Wel echter menen de centrale werkgevers-

organisaties, dat zij met kracht moeten opkomen tegen elke statistiek, die overbodig moet worden genoemd, of tegen statistieken, waarvan het rendement niet opweegt tegen de kosten, die aan de samenstelling daarvan verbonden zijn. Zij stellen dat de centrale werkgeversorganisaties zich nooit tegen goede statistieken zullen verzetten. "Ook niet tegen goede statistieken, die er op een oogenblik nog niet zijn en die wellicht groote kosten met zich brengen". Zoo zouden de centrale werkgeversorganisaties het toejuichen, wanneer de Regeering ertoe zou besluiten een statistisch juist overzicht samen te stellen van het aantal, de categorieën en de bezoldiging van de personen die in Overheidsdienst zijn.

In de brief geven de werkgevers een overzicht van de statistieken, "die al of niet na wijziging een ieder in de gelegenheid stellen zich omtrent de beteekenis van ons bedrijfsleven een oordeel te vormen." Genoemd werden de Statistiek van voortbrenging en verbruik, het Kaartregister van de Arbeidsinspectie, de Statistiek van de Rijksverzekeringsbank, de statistieken van de Kamers van Koophandel en Fabrieken en de beroepstelling. Hieruit blijkt volgens de werkgevers dat "de bewering als zou men ten aanzien van de structuur van het Nederlandsche bedrijfsleven volkomen in het duister tasten, moeilijk staande kan worden gehouden" en dat "belangrijke gegevens voor handen zijn van het aantal ondernemingen en het aantal arbeiders in de onderscheiden bedrijfstakken." Om zich een beeld te vormen van de structuur van het bedrijfsleven is het niet nodig "dat men zich bezig houdt met die groote massa van zeer kleine onderneminkjes, die inderdaad een betrekkelijk groot aantal personen een bestaan verschaffen, doch die practisch gesproken toch van geen invloed zijn op het maatschappelijk leven".

De CCS, die het oordeel van de organisaties uiteraard niet deelde, wees erop dat de bestaande statistieken geen volledig overzicht geven van het Nederlandse bedrijfsleven. Van sommige bedrijfsgroepen ontbreken bepaalde gegevens. Bovendien dienen ook de kleine(re) bedrijven te worden geïnventariseerd (Arch. CCS 1927c). De werkgeversorganisaties bleven op hun standpunt staan. Zij herhaalden hun argumenten en stelden o.a. "dat het voor de praktijk benoedigde overzicht van het Nederlandsche bedrijfsleven voldoende nauwkeurig verkregen kan worden, ook zonder dat men alle alleen werkende personen en alle kleine winkeltjes registreert. Het geringe voordeel toch, dat daardoor boven het aan de reeds bestaande statistieken te ontleenen overzicht zou worden verkregen, is wel zeer onevenredig met de vele moeite en kosten, die door het houden van een speciale bedrijfstelling daaraan zouden zijn verbonden" (Arch. CCS 1928a).

De minister vroeg vervolgens op instigatie van de organisaties aan de CCS of door een Commissie van deskundigen en belanghebbenden zou kunnen worden nagegaan of, kort gezegd, de bestaande statistieken niet zouden kunnen worden gecoördineerd en of "de bestaande statistieken niet enkele aanvullingen zouden kunnen ondergaan die anders door een Bedrijfstelling verkregen zouden moeten

worden" (CCS 1928)⁶). Het resultaat van de besprekingen in een subcommissie was dat de minister werd meegedeeld "dat het samenstellen van een Bedrijfsstatistiek algemeen gewenscht geacht werd" (Arch. CCS 1928b). De gegevens van de landbouwbedrijven konden het best worden verzameld uit wat reeds beschikbaar was bij de organen van de landbouw⁷. De gegevens van het bedrijfsleven zouden van de Rijksverzekeringsbank kunnen worden verkregen, met uitzondering van de zgn. eenmansbedrijven die afzonderlijk geteld zouden moeten worden⁸).

Van de subcommissie maakte o.a. de voorzitter van de statistische commissie van de Nijverheidsraad, M.P.L. Steenberghe, deel uit. De Raad had de CCS een schriftelijk commentaar gezonden op een nota inzake de Bedrijfsstatistiek (Arch. CBS 1929c). De Raad wees het houden van een telling niet af. Wel stelde zij onder meer voor, om de vraagstelling voor de kleine ondernemingen sterk te beperken. "Het wil de Raad voorkomen, dat aldus groote besparingen voor het Rijk kunnen worden verkregen, zonder dat aan de waarde van een bedrijfstelling tekort zal worden gedaan." Opmerkelijk was het slot van de brief. Daarin constateerde de Raad met voldoening dat het indertijd door de werkgeversorganisaties geopperde denkbeeld om gebruik te maken van de gegevens die al beschikbaar zijn bij de Rijksverzekeringsbank veel waardering had gevonden. Zoveel zelfs, dat aan die wijze van werken de voorkeur werd gegeven boven een rechtstreekse telling, zelfs al zouden de kosten daarvan lager blijken te zijn.

De houding van de werkgeversorganisaties ten opzichte van de bedrijfstelling is enigszins ambivalent. Enerzijds was men bereid een deskundig medewerker, dr. ir. B. Bölger, te detacheren bij het CBS (Arch. CBS 1929a). Anderzijds merkten de werkgeversorganisaties in een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw op: "Ten overvloede meen ik voorts Uwe Excellentie er nog op te mogen wijzen, dat uit de deelname van Dr Bölger aan de voorbereidende werkzaamheden dezer bedrijfstelling op zichzelf niet zal mogen worden afgeleid, dat de in "de Kring" vertegenwoordigde organisaties nu in alle opzichten met deze bedrijfstelling instemmen" (Arch. CBS 1929c).

2. *Wettelijke regelingen en doeleinden*

2.1 *Wettelijke regelingen*

Algemeen

Een bedrijfstelling kon niet slagen zonder wetgeving. Reeds bij de eerste concepten van vragenlijsten waren een ontwerpwet gevoegd en een ontwerp van een Koninklijk Besluit (CCS 1901). De ontwerpwet bestond uit enkele artikelen, waar-

onder de bepaling dat het niet voldoen aan de voorschriften, gestraft wordt met een hechtenis van ten hoogste veertien dagen of een geldboete van ten hoogste 100 gulden. Het is niet mogelijk in het bestek van dit hoofdstuk uitvoerig in te gaan op alle juridische aspecten. We volstaan met een schets op hoofdlijnen van de wetten en besluiten en we belichten een saillant onderwerp daaruit, namelijk de ministeriële bemoeienis met, kort gezegd, de vraagstelling en de uitkomsten, omdat die raakt aan de onafhankelijke status van het CBS.

De Bedrijfstellingenwet was een raamwet. Nadere bepalingen en uitvoeringsvoorschriften waren opgenomen in Koninklijke Besluiten en Ministeriële Beschikkingen. Wat opvalt is dat de inhoud op verschillende punten gelijkenis vertoonde met de wettelijke regelingen voor de volkstellingen. Dat is niet zo verwonderlijk, onder meer doordat de methode van waarneming, onder andere de inschakeling van de gemeentebesturen en het gebruik maken van "tellers", in grote trekken dezelfde was. Voorts werd verband gelegd met bestaande wetgeving op het gebied van de economische statistieken.

Wet van 1930

De Bedrijfstelling 1930 beruiste op de Wet op de Bedrijfstelling van 31 Juli 1930 (Wet 1930). In het eerste artikel stond o.a. dat het CBS bevoegd is "de opgaven en inlichtingen in te winnen, die noodig geacht worden tot het verkrijgen van een juiste bedrijfsstatistiek hier te lande, door middel van een telling van bedrijven, in den loop van 1930 en 1931 te houden." In het tweede artikel werd de geheimhoudingsplicht vastgelegd van de betrokken ambtenaren inzake de verkregen gegevens. Voorts bevatte de wet strafbepalingen. In de Memorie van Toelichting op de ontwerpwet stond: "de artikelen van het wetsontwerp behoeven geen speciale toelichting. Mutatis mutandis kwamen zij overeen met de gelijksoortige voorschriften vervat in de wet van 1 december 1917 (Staatsblad no. 665), houdende maatregelen tot het verkrijgen van de juiste statistiek van voortbrenging en verbruik". In de Beschikking werd wat betreft de verkrijging van de gegevens een verband gelegd met de Volkstelling 1930 (MB 1930).

Wet van 1939

De Bedrijfstellingenwet van 1930 beoogde slechts een telling voor eenmaal. Dus was een herziening nodig met het oog op het voornemen in 1940 een tweede telling te houden. Behalve het feit dat de Bedrijfstelling 1930 als geslaagd werd beschouwd, vermeldde de Memorie van Toelichting op het ontwerp van de herziene wet nog een tweede reden voor het houden van een telling. "Daar komt bij, dat Nederland ingevolge de wet van 8 Juli 1932, Staatsblad no. 337, is overgegaan tot ratificatie van de Conventie betreffende economische statistieken van 14 December 1928, waarbij het periodiek houden van bedrijfstellingen in de nijverheid en zoo mogelijk in den handel is aanbevolen en wel ten minste eens in de tien jaar" (HKT 1929; Van Maarseveen 1999).

In de Memorie van Toelichting stonden voorts de volgende twee alinea's die tekenend waren voor de relatie met de volkstelling en de, zo dadelijk te vermelden, 'Wet van 1936'. "Het ontwerp bepaalt zich er toe voor te schrijven, dat in genoemd jaar en vervolgens om de tien jaren een bedrijfstelling zal worden gehouden en sluit dusdoende nauw aan bij de wet op de tienjaarlijksche volkstelling van 22 April 1879, Staatsblad no. 63, gewijzigd bij de wet van 26 April 1918, Staatsblad no. 270. Slechts is het den ondergeteekende noodzakelijk voorgekomen in overeenstemming met hetgeen is bepaald in de wet van 28 December 1936, Staatsblad no. 639DD, houdende maatregelen tot het verkrijgen van juiste economische statistieken, uitdrukkelijk te voorzien in een verplichting de noodige opgaven en inlichtingen te verstrekken en tevens de mogelijkheid te openen de overtreding van ingevolge de wet te geven voorschriften strafbaar te stellen." De Wet van 16 Maart 1939 bevatte vier artikelen. Daarin stond dat in het jaar 1940 en vervolgens telkens na tien jaar een algemene bedrijfstelling wordt gehouden, dat de medewerking aan de telling verplicht was en dat "de gegevens slechts openbaar worden gemaakt met machtiging van Onzen met de uitvoering dezer wet belasten Minister". Voorts bevatte de wet een strafbepaling (Wet 1939).

Koninklijk Besluit 1950

In het Koninklijk Besluit ten behoeve van de Bedrijfstelling 1950, stond in artikel 2: "De bedrijfstelling heeft betrekking op alle bedrijven op het gebied van nijverheid, handel en verkeer, ongeacht of daarmede al dan niet het maken van winst wordt beoogd. Tot nijverheid handel en verkeer worden die bedrijven gerekend, die door het Centraal Bureau voor de Statistiek als zodanig zijn geëvalueerd" (KB 1950).

Wet van 1959 en van 1976

De Bedrijfstellingenwet van 1939 werd gewijzigd in 1959, onder andere omdat het uit organisatorisch oogpunt niet wenselijk bleek een volkstelling en een bedrijfstelling tegelijkertijd te houden (Wet 1959). De keuze viel op 1963. Dat jaar werd aanbevolen door de Statistische Commissie van de Economische en Sociale Raad van de Verenigde Naties. De Bedrijfstellingenwet van 1959 werd gewijzigd in 1976 (Wet 1976). Het bleek niet mogelijk de vierde telling binnen vijf jaar na de laatstgehouden volkstelling (1970) te houden, zoals in de wet van 1959 was bepaald ⁹⁾. Behalve het tijdstip, waren alle artikelen in de wet van 1959 onveranderd van toepassing op de Bedrijfstelling 1978.

Wet van 1989

In paragraaf 3.2.1 gaan we uitvoerig in op de vraag of zogenaamde vrije beroepsbeoefenaren een bedrijf uitoefenen en dus verplicht zijn gegevens te verstrekken. De discussie daarover werd in 1985 hervat bij de voorbereiding van de vijfde algemene bedrijfstelling, die uiterlijk in 1989 moest worden gehouden. Voor een optimale benutting van die telling was het nodig dat de enquête alle bedrijfspgroepen omvatte, dus ook de sociaal culturele activiteiten die voorheen buiten beschouwing werden

gelaten. Opnieuw werden allerlei mogelijkheden voor een wettelijke onderbouwing van een volledige telling onder de ogen gezien. De vroegere stellingnamen van juristen, en met name - zo bleek in 1978 n.a.v. de concept Algemene Maatregel van Bestuur - die van de Raad van State, wat betreft de interpretatie van het begrip bedrijf, kwam weer boven (Arch. CCS 1978). Om deze en andere redenen werd het besluit genomen de Bedrijfstellingenwet 1959, herzien in 1976, in te trekken (Wet 1989). In de toelichting op het wetsontwerp staat: "Een beperking van een bedrijfstelling in de huidige opzet is dat de zogenaamde vrije beroepen en bepaalde andere eenheden die niet als bedrijf kunnen worden aangemerkt, omdat bijvoorbeeld geen winstdoel wordt nagestreefd, niet onder de wet vallen. Gegeven het economisch belang van deze groepen doet het ontbreken van deze groepen in belangrijke mate afbreuk aan de betekenis van een bedrijfstelling" (HTK 1989).

Met die intrekking kwam een einde aan een discussie rond het begrip bedrijf in de benaming bedrijfstelling. Een discussie die niet nodig was geweest als de wetgever de raad had opgevolgd van de statisticus die in 1929 schreef: "Er moet (dus) een onderzoek ingesteld worden naar alle bestaande bedrijven, onverschillig of zij in het dagelijks spraakgebruik wel "bedrijf" heten" ¹⁰.

Ministeriële vaststelling van het model van de vragenlijst

De wettelijke regelingen bevatten de bepaling dat de betrokken minister 'het model van de vragenlijst' moest vaststellen. Reeds in een in 1901 opgesteld "Ontwerpbesluit betreffende de eerste algemeene bedrijfstelling", stond in artikel 4: "Het model van de in artikel 2 genoemde gezinslijst, benevens de modellen der vraaglijsten, worden vastgesteld door Onze Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Waterstaat, Handel en Nijverheid" (Arch. CCS 1901b). Dit artikel kwam overeen met een bepaling in Besluiten inzake de volkstelling. Daarin stonden bewoordingen als: het model van de kaarten (voor het verstrekken van gegevens) wordt vastgesteld door de minister van Binnenlandse Zaken. In de overeenkomstige bepaling in de Ministeriële Beschikking ten behoeve van de Bedrijfstelling 1930, stond de zinsede: "telkaarten, waarvan het model wordt vastgesteld door den Minister van Binnenlandsche Zaken en Landbouw, de Centrale Commissie voor de Statistiek gehoord" (MB 1930). In de regeling voor de Bedrijfstelling 1950 staat het nog duidelijker: "Onze Minister van Economische Zaken stelt ter uitvoering van het eerste lid een vragenlijst met bijbehorende omslag vast" (KB 1950). Ook in de regelingen voor de Bedrijfstellingen 1963 en 1978 komen bepalingen voor omtrent de vaststelling van het "model van de vragenlijsten"; zie ook paragraaf 4 (MB 1963; KB 1978) ¹¹.

2.2 Doeleinden

Nut voor wetenschap, wetgeving en administratie

Reeds in de hiervoor vermelde brief van november 1899 gaf de CCS in het kort aan waarom een bedrijfstelling nodig was. "De wenschelijkheid eener goede bedrijfs-

statistiek, kennis verschaffend omtrent de bronnen van bestaan van het Nederlandse volk, behoeft, naar de Commissie meent, geen breedvoerig betoog. Reeds zoo vaak is door mannen van wetenschap en praktijk het gemis van betrouwbare gegevens omtrent den economischen toestand en de ontwikkeling van ons bedrijfsleven betreurd. In bijna alle Europeesche Staten en in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika hebben bedrijfstellingen plaats gehad, en kunnen dientengevolge vragen omtrent de bronnen van het volksbestaan beantwoord worden, waaromtrent men bij ons te lande nog in zoo goed als volslagen duisternis rond tast. Het behoeft verder zeker niet uiteengezet te worden, dat het leeren kennen van het aantal hier te lande bestaande bedrijven, hun aard en hun omvang, gelijkelijk van nut zal zijn voor wetenschap, wetgeving en administratie, en dat de gegevens nog zeer in belangrijkheid zullen winnen, indien, gelijk de Commissie zou wenschen, deze tellingen, evenals de beroepstellingen, periodiek zullen gehouden worden' (Arch. CCS 1899e).

In een nota uit 1903 aan de Minister van Binnenlandse Zaken ging de CCS nog wat nader in op het "nut voor wetenschap, wetgeving en administratie." We citeren daaruit de volgende passages. "Dat eene bedrijfsstatistiek van groot nut is voor den wetgever, vooral waar ingrijpen van overheidswege in het economisch leven van een volk meer en meer plaats vindt, zal niet worden betwist. Waar ingrijpen wordt beoogd, is zeker terreinkennis een vereischte, opdat geen nadeel ontsta voor de gemeenschap. Hoewel thans niet meer is te zeggen, hoe het ontwerp-speetwet en het ontwerp-ongevallenwet er zouden hebben uitgezien, het ontwerp van een wettelijke regeling betreffende arbeids- en rusttijden zouden luiden, indien betrouwbare statistieken ter raadpleging aanwezig waren geweest, zoo is toch ongetwijfeld ook bij het ontwerpen van die maatregelen door den wetgever het gemis aan een goede statistische grondslag gevoeld". Ook de volgende citaten zijn van belang. "Dat eene bedrijfstelling voor de administratie, inzonderheid voor de afdeling Arbeid van Uwer Excellentie's Departement, van groot nut is, zal zeker niet door de Centrale Commissie behoeven te worden betoogd. Gewezen moge o.a. worden op de omstandigheid, dat onmiddellijk na het optreden van de Directie der Verzekeringsbank de President-directeur bij het Centraal Bureau heeft geïnformeerd, of gegevens betreffende het bedrijfsleven voorhanden waren." "Dat eindelijk eene bedrijfstelling voor wetenschap en praktijk van uitnemend belang is, zou alleen reeds kunnen blijken uit de talloze aanvragen, welke sedert de instelling van de Centrale Commissie in 1892, en meer nog na de tot standkoming van het Centraal Bureau in 1899, van mannen der praktijk, van wetenschappelijke onderzoekers of instellingen van wetenschap inkwamen ter verkrijging van gegevens, welke alleen door een bedrijfstelling aan het licht kunnen treden. Steeds moest geantwoord worden, dat in Nederland zelfs nog geen stappen op dien weg waren gezet" (Arch. CCS 1903c).

De CCS concludeerde dat: "hoe eer de eerste telling in Nederland plaats heeft, hoe beter; want des te groter is de kans op het trekken van belangrijke conclusies,

wanneer de tweede telling in de toekomst zal gehouden worden. Dan zal kunnen worden gewezen op de richting, die ons bedrijfsleven en de bronnen van ons volksbestaan uitgaan. Er zal dan kunnen blijken, welke takken van industrie in bloei toenemen, welke achteruitgaan, welke stil blijven staan; in welke mate de grootindustrie het kleinbedrijf in zich opneemt, en de machines den handenaarbeid verdringen; hoe de onderlinge verhouding van industrie, handel, landbouw en verkeer zich wijzigt, en hoe deze bronnen van ons volksbestaan zich verhouden tot die in de ons omringende landen. Deze en nog vele andere voor de economische ontwikkeling van een volk uiterst belangrijke kwesties kunnen dan in studie worden genomen“ (Arch. CCS 1903c).

Doelstellingen nader geformuleerd

Deze argumenten werden in de periode 1903–1930 waarin, zoals we zagen, een aantal malen opnieuw werd voorgesteld een bedrijfstelling te houden, herhaald. Samengevat kunnen we zeggen dat een algemene bedrijfstelling de bedoeling had bepaalde facetten van de structuur van het bedrijfsleven te laten zien, tot uitdrukking komend in:

1. de aard en de omvang van de uitgeoefende economische activiteiten, waardoor tevens de relatieve belangrijkheid hiervan kan worden bepaald;
2. de regionale spreiding van de economische activiteiten en het daaraan verbonden werkgelegenheidsaspect;
3. de weergave van de onderlinge samenhang van de economische activiteiten welke in de geënquêteerde eenheden zijn waargenomen;
4. de ontwikkeling van deze aspecten van het bedrijfsleven in de loop van de tijd.

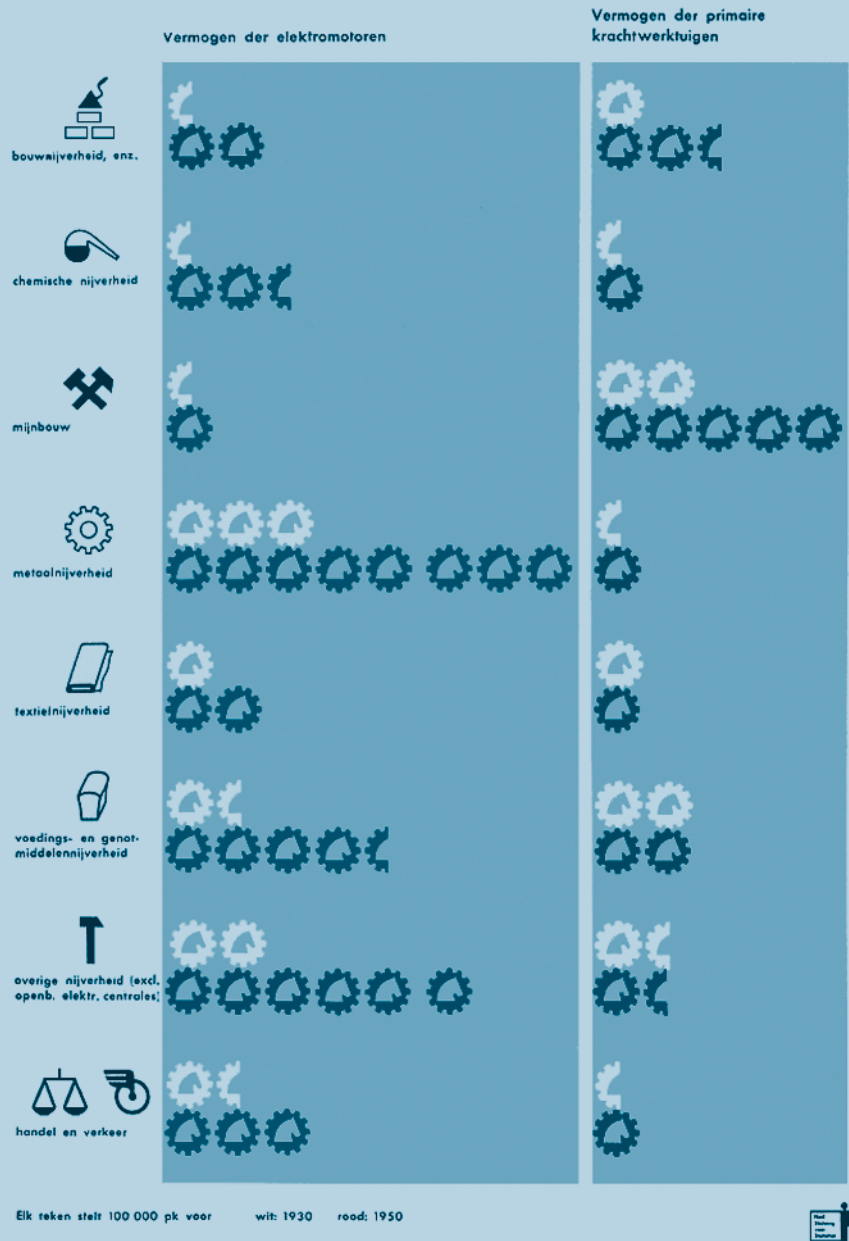
Ook bij de voorbereiding van de tweede telling, in 1950, werden weinig andere redenen toegevoegd. Wel hadden de derde en de vierde telling nog een bijkomend doel: de opbouw resp. actualisering van het Algemeen Bedrijfsregister (ABR) van het CBS. Tot de bedrijfstelling 1978 bevatte het ABR alleen ondernemingen met personeel in loondienst. Op basis van de gegevens van die bedrijfstelling werden ook een register van ondernemingen zonder personeel in loondienst en een vestigingenregister opgebouwd. Op basis van de Overheidstelling 1977/1978 werd een overheidsregister opgebouwd ¹²⁾.

3. *Methode van onderzoek*

3.1 *Inleiding*

Met de toevoeging ‘algemene’ in de benaming ‘algemene bedrijfstelling’ onderscheidt zich deze integrale enquête van andere economische statistieken omdat die

Vermogen der krachtwerktuigen in pk

Bron: Statistisch Zakboek 1957.
 Gegevens uit tabel 74 (pag. 46); Bedrijfstellingen 1930 en 1950.

doorgaans een bepaald deel van het bedrijfsleven bestrijken. De tweede betekenis van 'algemene' is statistisch gezien wezenlijker. Die betekenis is: een telling van het, in principe gehele, bedrijfsleven naar de toestand op een bepaald moment, op basis van een stelsel van samenhangende eenheden, een uniforme vraagstelling, dezelfde definities van de variabelen, ongeacht de waargenomen bedrijfs(sub)groepen en uniforme classificaties. Die uniformiteit maakt dat we structuren in kaart kunnen brengen en de relatieve betekenis van de onderscheiden groepen, zowel landelijk als regionaal, kunnen vaststellen.

Een belangrijk verschil tussen de Bedrijfstelling 1978 en de tellingen van 1930, 1950 en 1963 was dat in die drie tellingen de overheid alleen was opgenomen voor zover het activiteiten betrof welke gerekend konden worden tot het terrein van onderzoek (publieke werken, nutsbedrijven e.d.), terwijl bij de vierde telling alle activiteiten van Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen zijn geïnventariseerd. Dit gebeurde door middel van een afzonderlijk onderzoek, de zogenaamde Overheidstelling 1977/1978 (Arch. CBS, 1976a).

De kenmerken van een algemene bedrijfstelling komen in 3.3 achtereenvolgens aan de orde. Vervolgens behandelen we de wijze waarop de gegevens werden verzameld en bewerkt.

In 3.2 bespreken we de begrenzing van de onderzoekspopulatie. Daarbij was de centrale vraag of zogenaamde vrije beroepsbeoefenaren wettelijk verplicht waren aan de telling mee te werken. Tenslotte geven we in deze paragraaf een overzicht van het onderzoeksgebied van de Overheidstelling 1977/1978.

3.2 *Onderzoekspopulatie*

3.2.1 *Algemeen*

Het probleem van de vrije beroepen 1899–1930

Een belangrijk probleem bij de opzet van een bedrijfstelling was de begrenzing, in het bijzonder de vraag of de 'vrije beroepen' en de eenheden die "niet voor de markt werken" moeten worden waargenomen. Reeds in de eerste nota's inzake de bedrijfstelling werd dit punt aangesneden. "In het algemeen zal de beoogde bedrijfsstatistiek moeten omvatten alle bedrijven van nijverheid, handel, landbouw, visscherij en verkeer, zoodat buiten de statistiek alleen blijven de zoogenaamde "vrije beroepen" (incl. onderwijs, verpleging en huiselijke diensten) en de ambten of bedieningen, voor zoover niet in betrekking staande tot de overheidsbemoeiingen, die in de statistiek worden opgenomen".

De CCS stelde verder de vraag hoe te handelen met vestigingen in het buitenland van Nederlandse ondernemingen, en omgekeerd, en met bedrijven en ondernemingen in handen van de overheid. Het antwoord op de eerste vraag was volgens

de CCS dat bedrijven die hier te lande niet worden uitgeoefend buiten de telling blijven. Wat betreft de tweede vraag stelde de Commissie dat in het algemeen geen onderscheid behoeft te worden gemaakt tussen de particuliere nijverheid en die in handen van de Staat (Arch. CCS 1899e). In de vervolgnota stond na een opsomming van zogenaamde vrije beroepen, de conclusie dat bedoelde categorieën van personen niet geacht worden een bedrijf uit te oefenen. Daarnaast noemde de CCS activiteiten waarvoor bij de bewerking van de gegevens moet worden overwogen of die ook buiten beschouwing moeten worden gelaten. Daarover moet de “contrôle-leiding van het tellingswerk beslissen en niet de gemeentebesturen, met het oog op de eenvormigheid” (Arch. CCS 1901c).

Zoals reeds is vermeld, werd in 1907 voorgesteld in 1909 een bedrijfstelling te houden, tegelijk met de volkstelling. In zijn commentaar op de conceptvragenlijst uitte de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, bedenkingen tegen “de gebezigde nomenclatuur bedrijf, bedrijfstak, beroep. Behalve dat in verband met het spraakgebruik deze termen licht tot verwarring aanleiding geven, vond hij het ook niet vrij van bedenking dat niet de terminologie uit de Ongevallenwet 1901 wordt gebezigd. In deze wet worden de onderhavige begrippen goed onderscheiden. Bovendien is hij van mening dat de in die wet gebezigde uitdrukkingen een zeker burgerrecht hebben verkregen bij degenen die bij de uitvoering der wet zijn betrokken. Hij stelde voor “in plaats van het woord “bedrijf” te lezen “onderneming” en de telling dus te noemen, “telling der ondernemingen” (Arch. CCS 1908).

De vrije beroepen bij de Bedrijfstelling 1930

Ook de CBS-ers die de Bedrijfstelling 1930 voorbereidden, worstelden kennelijk met het probleem. In een nota werd verwezen naar een systematische nomenclatuur van de bedrijven, welke blijkens de beroepstelling van 1920 destijds in ons land werden aangetroffen (Arch. CCS 1929a). Bij het doorlopen van die lijst “stuit men op een aantal “bedrijven”, waaromtrent twijfel kan rijzen of zij tot het eigenlijke bedrijfsleven gerekend moeten worden”. “Waar moet de grens getrokken worden? Kan het doel “winst maken” als criterium worden aangenomen?” In een andere nota staat de volgende opvatting (zie noot 8). De bedrijfsstatistiek behoort zich uit te strekken over het gehele bedrijfsleven. Zoals de beroepstelling alle arbeid omvat waarbij het individu als uitgangspunt genomen is, zo moet de bedrijfsstatistiek alle arbeid omvatten waarbij uitgegaan wordt van het begrip “bedrijf”. Er moet dus een onderzoek worden ingesteld naar alle bestaande bedrijven, onverschillig of zij in het dagelijkse spraakgebruik wel “bedrijf” heten. De grens tussen hetgeen wel en hetgeen niet als “bedrijf” moet worden aangemerkt, is in vele gevallen – men denke aan de “vrije en daarmee overeenkomende beroepen” –, moeilijk te trekken. Daarom is het ‘t beste om in beginsel aan te nemen, dat ook deze beroepen als bedrijf worden uitgeoefend. Volgens deze opvatting vallen dus de advocaten-, accountants-, notariskantoren e.d. onder de “bedrijven”, evenals dokterspraktijken en de verplegingsinrichtingen. Evenwel, zo wordt opgemerkt, zou reeds dadelijk vastgesteld kunnen worden, dat

buiten het onderzoek blijven de Overheidsdiensten, met uitzondering van de Overheidsbedrijven, en -instellingen. Verder zouden geen gegevens behoeven te worden verzameld van het wettelijk geregelde onderwijs, waarover een afzonderlijke onderwijsstatistiek samengesteld zal worden. Het niet wettelijk geregelde onderwijs, dit zijn dus de Berlitzscholen, muziekscholen, dansinstituten, rijsscholen, enz. zullen echter wel geteld moeten worden. Ter afbakening van de onderzoekspopulatie wordt tenslotte opgemerkt dat de huiselijke diensten verricht voor particulieren buiten het onderzoek blijven.

In hun verslag van het bezoek dat de heren Mr. E.W. van Dam van Isselt en Dr. B. Bölgger brachten aan het Statistisches Reichsamts te Berlijn, meldden zij dat hun van die kant ten sterkste werd afgeraden hen, die een vrij beroep uitoefenen te tellen. Men zou van de betrokkenen geen voldoende medewerking krijgen bij de verzameling van de gegevens en de resultaten zouden niet in overeenstemming zijn met de tijd en de kosten die ermee gemoeid zijn. De heren concludeerden dat vóór de telling moet worden beslist welke vrije beroepen wel en welke niet geteld zullen worden. "Het schijnt aanbevelingswaardig bij de telling der vrije beroepen de noodige beperking in acht te nemen" (Arch. CCS 1929b).

De publicatie waarin de Bedrijfstelling 1930 wordt beschreven, verhaalt de afloop van dit probleem als volgt. De CCS vond het niet wenselijk om aan het hoofd van een "bedrijf" de beslissing over te laten of zijn kantoor of praktijk al dan niet als bedrijf behoorde beschouwd te worden. Daarom werd besloten, dat het onderzoek zich zou uitstrekken over alle bestaande kantoren, praktijken e.d., onverschillig of zij in het dagelijks spraakgebruik "bedrijf" heten. Waren deze eenmaal alle bekend, dan zou door de CCS, op voorstel van het CBS, kunnen worden overwogen, of het om praktische redenen wenselijk was, sommige "bedrijven" buiten beschouwing te laten.

De netelige kwestie werd op andere dan statistische gronden opgelost: het zou te veel kosten om de benodigde aanvullende gegevens te krijgen. "Het nut van de aanvullende gegevens zou niet groot genoeg zijn, daar deze vrije beroepen toch voorkomen in de Uitkomsten van de Beroepstelling en de beoefenaren dier beroepen in den regel ook geen omvangrijk personeel in dienst hebben en weinig krachtwerktuigen gebruiken" (CBS 1930b).

De vrije beroepen bij de Bedrijfstelling 1950

Bij de Bedrijfstelling 1950 moest opnieuw een beslissing worden genomen. De kwestie had kunnen worden opgelost, als in het Koninklijk Besluit ten behoeve van de Bedrijfstelling 1950 de vrije beroepen expliciet waren genoemd. Dat was niet het geval. In artikel 2 stond: "De bedrijfstelling heeft betrekking op alle bedrijven op het gebied van nijverheid, handel en verkeer, ongeacht of daarmede al dan niet het maken van winst wordt beoogd. Tot nijverheid, handel en verkeer worden die bedrijven gerekend, die door het Centraal Bureau voor de Statistiek als zodanig zijn

geclassificeerd" (KB 1950). Met die tweede zinsnede werd het probleem in feite op het bord van het CBS gelegd. Ook nu behoefde uiteindelijk geen beslissing op statistische gronden te worden genomen. Weer bleken de kosten de doorslag te geven. Reeds bij de voorbereiding van de telling werd besloten de praktijken van beoefenaren van vrije beroepen, wetenschappelijke instellingen, onderwijs en eredienst buiten de telling te laten, dus in hoofdzaak die welke gewoonlijk niet als bedrijven worden beschouwd. Daarenboven werden, teneinde een besparing op de kosten van de telling te verkrijgen, ook de visserij en jacht, het crediet- en bankwezen, het verzekeringswezen, ingenieurs- en architectenbureau's, bioscopen, ziekenhuizen en bemalingsinrichtingen buiten de telling gelaten (CBS 1950a).

De vrije beroepen bij de Bedrijfstelling 1963

De telling van 1963, omvatte een groter deel van het bedrijfsleven dan de Bedrijfstelling 1950. Zo werden o.a. wel opgenomen het bank- en verzekeringswezen, researchinstututen en andere wetenschappelijke instituten, alsmede diverse categorieën welke zijn begrepen onder de bedrijfsklasse 'zakelijke dienstverlening', zoals accountantsbureaus en economische adviesbureaus. Enkele categorieën van activiteiten bleven om bepaalde redenen, ook bij deze telling buiten beschouwing. We noemen de volgende.

1. De activiteiten werden reeds langs andere weg waargenomen. Evenals in de voorgaande drie tellingen werden de landbouw, waarvoor elk jaar een landbouwtelling werd gehouden, en het gesubsidieerde onderwijs buiten beschouwing gelaten.
2. De waarneming was moeilijk, o.a. omdat de adressen waar de activiteiten plaatsvonden niet, of onvoldoende, geregistreerd waren. Mede om deze reden werden sommige activiteiten die gerekend werden tot de persoonlijke dienstverlening niet geteld, zoals het pedicuren aan huis.
3. De activiteit was van weinig belang omdat er maar weinig personen bij betrokken waren. Een voorbeeld hiervan was de jacht.
4. De productie van de goederen en de verlening van de diensten was niet voor 'de markt', bijvoorbeeld de productie in gezinshuishoudingen voor eigen gebruik. Waarneming daarvan zou bovendien bij een bedrijfstelling niet mogelijk zijn.
5. Overheidsorganen die een bestuurlijke taak hebben, werden niet in de tellingen in 1930, 1950 en 1963 opgenomen. De productie van goederen door de overheid werd wel in die tellingen betrokken, evenals de verlening van diensten die in nauw verband stonden met het bedrijfsleven of die ook door niet-overheidsbedrijven konden worden verricht.

De vrije beroepen bij de Bedrijfstelling 1978

De voorbereiding van de vierde telling, die aanvankelijk in 1974 zou worden gehouden, kwam de kwestie weer terug. Ten behoeve van de besluitvorming in de CCS, werden twee nota's geschreven omdat "voor de verwezenlijking van de geformuleerde doelstellingen de Bedrijfstellingenwet een onvoldoende basis biedt".

Uit de eerste nota blijkt dat bij de besprekingen over de komende bedrijfstelling vooral van planologische zijde sterk erop werd aangedrongen om de telling zodanig uit te breiden, dat alle productiehuishoudingen bij de telling worden betrokken, met uitzondering van die in de land- en tuinbouw, omdat omtrent die eenheden gegevens beschikbaar komen in het kader van de landbouwstatistiek. Daarmede zou namelijk bij de nieuwe bedrijfstelling een volledig overzicht worden verkregen van alle maatschappelijke activiteiten en van de werkgelegenheid die elk van de te onderscheiden activiteiten vertegenwoordigt. Het werd van bijzonder belang geacht dat dit overzicht alle activiteiten omvat in de snel groeiende en zich steeds verder specialiserende dienstensector. De planologen hadden bijzondere belangstelling voor de gehele kantorensector.

Een ander punt in de nota was dat de uitbreiding van de omvang van de Bedrijfstelling niet te realiseren zou zijn op grond van de bestaande Bedrijfstellingenwet 1959. Bij het totstandkomen van die wet werd door de wetgever uitdrukkelijk gedacht aan bedrijven in de strikte zin van het woord. Hoewel deze opvatting niet expliciet in de Memorie van Toelichting bij de wet stond, was deze duidelijk af te leiden uit het Besluit Algemene Bedrijfstelling 1963 en de daarbij behorende nota van toelichting (KB 1963). Daarin werd namelijk vastgelegd dat het bij de telling geldende begrip bedrijf ongeveer overeenkomt met de omschrijvingen in de krachtens de Vestigingswet Bedrijven 1954 vastgestelde vestigingsbesluiten en beschikkingen. In dat Besluit staat in artikel 1, lid 2: "Voor de toepassing van het bij of krachtens dit besluit bepaalde wordt onder onderneming mede verstaan een bedrijf, waarmede niet wordt beoogd het maken van winst" (Arch. CBS 1972a) .

In de tweede nota werd nader ingegaan op de interpretatie van het begrip bedrijf. Er werd op gewezen dat in de artikelsgewijze toelichting bij het zo juist genoemde Besluit wordt aangetekend, dat de term 'uitoefening van een bedrijf' de ruime interpretatie moet worden gegeven van het geheel van de in het kader van de uitoefening van een bedrijf verrichte handelingen. Daarmee valt een apart gelegen fabriekskantoor binnen de bedrijfstelling, doch niet het kantoor van bijv. een vakvereniging, omdat zo'n vereniging geen bedrijf uitoefent in de zin der wet. Dit laatste geldt ook voor kantoren van maatschappelijke en sociaal culturele instellingen, van verenigingen en van beoefenaren van vrije beroepen e.d., hoewel in de Bedrijfstelling van 1963 de kantoren van accountants, architecten, ingenieurs e.d. in de telling begrepen zijn geweest. Men moet er echter mee rekening houden, dat laatstgenoemde uitzonderingsgevallen bij de komende bedrijfstelling door de wetgever mogelijk niet voor een tweede maal zullen worden toegestaan". (Arch. CBS 1972b).

De conclusie van deze beschouwingen was: "Dit houdt onomstotelijk in, dat wil men de uitbreiding van de omvang van de bedrijfstelling realiseren (mede) naar een andere wettelijke basis moet worden gezocht."

In het overleg van het CBS met de ministeries van Economische Zaken en van Justitie zijn allerlei varianten aan de orde geweest, onder andere het maken van een

nieuwe Bedrijfstellingenwet. Dat bleek voor- en nadelen te hebben. We geven twee citaten wat betreft de nadelen, waarin verwezen werd naar de perikelen rond de Volkstelling 1971. "Verder bestaat gezien de ervaringen met de Volkstelling 1971 een kans dat het Parlement een anonieme telling zal afdwingen zonder strafsanctie. Mocht dit inderdaad gebeuren, dan vallen de controlemogelijkheden weg en is een telling van zeer slechte kwaliteit te verwachten". "Volledigheidshalve zij hieraan toegevoegd, dat indien men afziet van de uitbreiding van de komende bedrijfstelling tot de dienstensector niet de zekerheid kan worden gegeven dat de Bedrijfstelling niet in opspraak komt. Mogelijk zullen binnen- zowel als buitenparlementaire groepen zich afvragen waarom een wet die de privacy raakt in een veranderende maatschappij zonder nadere bezinning en overleg wordt uitgevoerd, zulks na het rumoer rond de volkstelling. Daartegenover staat dat men meer voor het individu dan voor de bedrijven opkomt, ook al ressorteren daaronder de eenmansbedrijven. De gevraagde gegevens hebben op het bedrijf en niet op de persoon betrekking" (Arch. CBS 1972a).

Tot een concrete beslissing is het niet gekomen. Hoewel met het Ministerie van Economische zaken overeenstemming was bereikt omtrent het betrekken van de dienstensector in de komende Bedrijfstelling, bleek het niet mogelijk binnen de vereiste termijn een wetswijziging tot stand te brengen op grond waarvan de telling met betrekking tot deze sector een formele grondslag zou krijgen. Dit betekende dat werd besloten op 29 september 1978 een bedrijfstelling te houden, zoals deze in 1963 plaatsvond, met dien verstande dat de Overheid integraal werd geteld (CBS 1977).

In de Nota van Toelichting op het desbetreffende Besluit staat met betrekking tot de omvang van de telling vermeld: "De thans te houden telling is qua omvang te vergelijken met de derde algemene bedrijfstelling van 1963. Dit houdt in, dat alle ondernemingen en instellingen met een bedrijfsmatige activiteit in de volgende sectoren geteld worden: industrie, bouwnijverheid, nutsbedrijven, groot- en kleinhandel, horeca, vervoer en communicatie en de zakelijke en persoonlijke dienstverlening (incl. bank- en verzekeringswezen). Daarbij maakt het geen verschil of de activiteit wordt verricht in de publieke of de private sfeer. Evenmin speelt de aanwezigheid van een winstoogmerk een rol. Daarom juist worden in het besluit naast "ondernemingen" steeds "instellingen" genoemd" (KB 1978).

Opmerkelijk is dat de term 'vrije beroepen' niet voorkomt. In feite kwam het erop neer, dat voor de vrije beroepsbeoefenaren geen wettelijke verplichting gold. Overigens leidde dat niet tot grote problemen. Het CBS stelde zich veelal in verbinding met de desbetreffende beroepsorganisaties met het verzoek om medewerking en met de verklaring dat toezending van de vragenlijst niet betekende dat het Bureau van oordeel was dat betrokkenen een bedrijf uitoefenen. Bepaalde activiteiten op het terrein van landbouw, onderwijs en persoonlijke dienstverlening werden buiten de telling gelaten (CBS 1978).

Van de zijde van de CCS werd geadviseerd de ontbrekende bedrijfspgroepen op het gebied van de persoonlijke dienstverlening, zoals instellingen op het terrein van de gezondheidszorg, na de bedrijfstelling via complementaire economische basisstellingen te onderzoeken (zie deel 2, hoofdstuk 3) (Arch. CBS, 1986).

Overheidstelling 1977/1978

De bedrijfstellingen van 1930, 1950 en 1963 omvatten alleen de overheidsbedrijven, maar niet de diensten met uitsluitend of overwegend een bestuurlijke taak. Dus niet, bijvoorbeeld, gemeentesecretarieën, maar wel dienstverlenende activiteiten die ook door particuliere bedrijven kunnen worden verricht. Zoals we in paragraaf 3.1 opmerkten, werd bij de Bedrijfstelling 1978 de overheid integraal benaderd (Arch. CBS 1977a).

De Overheidstelling omvatte de activiteiten uitgeoefend door de overheid – in administratieve zin – d.w.z. de groep publiekrechtelijke instellingen waarvan de begrotingen en rekeningen aan vertegenwoordigende lichamen (provinciale staten e.d.) ter goedkeuring worden voorgelegd. In de telling waren derhalve opgenomen:

1. alle departementen en de hoge colleges van staat, alsmede alle in de rijksbegroting afzonderlijk opgenomen bedrijven en fondsen;
2. gemeenten;
3. gemeenschappelijke regelingen welke werden onderscheiden op grond van de Wet Gemeenschappelijke regelingen d.d. 1 april 1950;
4. provincies;
5. waterschappen, waaronder zuiveringschappen, veenschappen, e.d.

3.2.2 Statistische eenheden

Begrip bedrijf

Vooraf merken we op dat we met de term ‘statistische eenheden’ bedoelen de eenheden waarop de uitkomsten betrekking hebben. In de economische statistieken komen daarnaast nog andere eenheden voor, zoals de eenheden die het grondmateriaal leveren, de rapporterende eenheden, en de juridische eenheden. Daarvoor verwijzen we naar de desbetreffende CBS-publicaties (Atsma 1978; idem 1983 en 1999). Als we de juridische perikelen rond het begrip bedrijf laten voor wat ze zijn, zou het voor de hand liggen dat de statistische eenheid in een bedrijfstelling, of tenminste een van de eenheden, zou worden aangeduid met de term bedrijf. Dat was niet het geval. Een reden was dat het begrip bedrijf in het spraakgebruik verschillende betekenissen heeft, namelijk:

1. een bedrijfstak, dus een groep van gelijksoortige bedrijven;
2. het technisch apparaat van een bedrijf;
3. de aard van de economische activiteit;
4. een bedrijfshuishouding waarin de productie van goederen en de verlening van diensten plaatsvindt.

De eerste omschrijving duidt op een verzameling van eenheden, bijv. het horecabedrijf uitoefenen; de tweede op een technisch onderdeel en de derde op een geheel van werkzaamheden en handelingen, zoals die bijv. in een bedrijfsclassificatie worden onderscheiden. Alleen de vierde betekenis duidt op een eenheid. Nu moet de definitie van een eenheid aansluiten op het doel van een statistiek. Als we de vierde begripsomschrijving vergelijken met de samenvatting aan het slot van paragraaf 2.2, sluit die betekenis echter alleen min of meer aan op de eerstgenoemde doelstelling. Voor de regionale spreiding en de samenhang zijn andere eenheden nodig.

Begrip onderneming (formulering)

Het spreekt vanzelf dat reeds in de eerste nota's over een mogelijk te houden bedrijfstelling, de statistische eenheid aan de orde kwam. Uit de voorgaande paragrafen blijkt dat de onderneming, soms afgewisseld met de term 'bedrijf', als de eerste in aanmerking komende eenheid werd genoemd. "De wenschelijkheid der ondernemingentelling moet in het algemeen worden betoogd op gronden van socialen aard, in dit geval het leeren kennen van de groepeerings der bevolking in de verschillende takken van het bedrijfsleven. Als kern van die groepeerings moet de onderneming worden beschouwd", zo zijn de 'Inspecteurs van den Arbeid' van mening (Arch. CCS 1908).

Voor de weergave van de aard en de omvang van de uitgeoefende activiteiten op landelijk niveau, was in de vier bedrijfstellingen de onderneming de centrale eenheid. De definities waren echter in de tellingen deels verschillend. Bij de Bedrijfstelling 1930 lag het aanvankelijk in de bedoeling om elke juridisch zelfstandige eenheid als onderneming te beschouwen. Het bleek echter dat met dit criterium geen goed beeld van de economische structuur van het bedrijfsleven zou worden verkregen. Zo waren er rederijen die elk schip in een naamloze vennootschap hadden ondergebracht en firma's bleken in feite filialen te zijn, die samen een economische eenheid vormden. Daarom werd voorgesteld om voor de bedrijfstelling de commerciële eenheid als onderneming te beschouwen. Daaronder werd verstaan elke zaak of combinatie van zaken, die als één geheel beheerd en gedreven wordt. Met andere woorden, als tussen juridische eenheden een 'zakenverhouding' bestond, werden deze als één eenheid geteld. In de praktijk was het niet gemakkelijk om aan dit principe te voldoen. Er moest sprake zijn van een "zoodanig verband en samenwerking, dat van een gelijkgericht rentabiliteitsstreven gesproken kan worden." En "in beginsel is aangenomen, dat óók de leiding uiteindelijk van een en dezelfde directie moest uitgaan" (CBS 1930b).

Begrip onderneming (toepassing)

Opmerkelijk is de rol van de CCS wat betreft de afbakening van het begrip onderneming bij de verwerking van de gegevens van de eerste bedrijfstelling. De beslissing of twee of meer juridische eenheden voor de bedrijfstelling als één onderneming beschouwd moesten worden, werd genomen door de voorzitter van de

Subcommissie voor de Bedrijfstelling in overleg met de leiding van de telling. Bij de Bedrijfstelling 1950 werd hetzelfde principe gevolgd met de aantekening: "Uitdrukkelijk zij hier naar voren gebracht, dat niet is nagegaan, in hoeverre er een "onzichtbare" invloed van een onderneming op het beleid van andere bijv. door aandelenbezit van alle of de meerderheid der aandelen van die andere ondernemingen werd uitgeoefend" (CBS 1950a). Bij de Bedrijfstelling 1963 is elke eenheid met een zelfstandige balansopstelling als een onderneming beschouwd, ongeacht of deze eenheid deel uitmaakt van een grotere eenheid. Daarnaast is bij die telling een nieuwe statistische eenheid geïntroduceerd: de ondernemingengroep: "het geheel van twee of meer juridische eenheden – ondernemingen – waartussen een volledige financiële band bestaat" (CBS 1963a). Om deze eenheid te kunnen onderkennen is een daarop gerichte vraag gesteld. Bij de Bedrijfstelling 1978 werd voor het begrip de onderneming weer de definitie van de Bedrijfstelling 1963 aangehouden, die aansluit op het begrip juridische eenheid.

Begrip onderneming bij de overheid

Wanneer zou worden uitgegaan van het juridische begrip onderneming, met een of meer vestigingen, zou een onvoldoende beschrijving van de structuur van de overheid het gevolg zijn. Immers het Rijk, de Provincie of de Gemeente zouden de "ondernemingen" zijn, en de functionele aspecten zouden onvoldoende onderkend worden. Daarom werd niet gekozen voor een institutionele maar een functionele benadering van de overheid, door naast de onderneming/instelling nog een eenheid te onderscheiden, hoewel niet behorend tot de gecoördineerde statistische eenheden, namelijk het organisatieonderdeel. Deze eenheid wordt gekenmerkt door criteria als: homogeniteit van het apparaat, zelfstandige presentaties, eigen personeelsbeleid e.d. Bovendien moest er sprake zijn van administratieve afsplitsbaarheid, d.w.z. er een boekhouding was waaraan de gevraagde gegevens konden worden ontleend. Daarnaast functioneerden, overeenkomstig de bedrijfstelling in de particuliere sfeer, de bedrijfseenheid, de branche-eenheid en de vestiging als statistische eenheden.

Begrip vestiging

De statistische eenheid voor de uitkomsten per regio was de vestiging. De definitie van deze eenheid was in de vier tellingen dezelfde. De definitie bij de Bedrijfstelling 1978 luidde: elke afzonderlijk gelegen ruimte, terrein of complex van ruimten en terreinen, waarin of van waaruit of waarop door een onderneming, instelling, dienst, organisatie, vereniging, zelfstandige beroepsbeoefenaar e.d. één of meer activiteiten worden uitgeoefend en hiervoor permanent beschikbaar is, terwijl deze activiteiten beroepsmatig worden uitgeoefend gedurende minimaal een vaste periode per week.

Begrip technische eenheid

In een onderneming of een vestiging kunnen verschillende activiteiten worden uitgeoefend. Elk van de activiteiten kan ook zelfstandig voorkomen. Een bekend

voorbeeld is een vestiging met een activiteit op het gebied van de nijverheid en tevens met een winkel. Als we willen weten hoeveel winkels er in Nederland zijn, kunnen we niet volstaan met de vestigingen met uitsluitend een winkel. Daarom werd in de vier tellingen nog een derde eenheid gehanteerd: de technische eenheid. Op die manier gaven de uitkomsten behalve van de regionale structuur, ook een beeld van de “technische structuur”. De omschrijving bij de Bedrijfstelling 1978 was kernachtig: “een vestiging of een deel van een vestiging, homogeen naar activiteit” (CBS 1978). In de andere tellingen was de definitie nagenoeg dezelfde.

Begrip branche-eenheid

Ook in een onderneming kunnen uiteraard twee of meer activiteiten voorkomen die in de bedrijfsclassificatie in verschillende bedrijfspgroepen zijn opgenomen. Om de samenhang tussen de activiteiten op het niveau van de onderneming in beeld te kunnen brengen, werd bij de Bedrijfstelling 1978 de branche-eenheid geïntroduceerd. De definitie luidde “een onderneming, of een deel van een onderneming, homogeen naar activiteit. In het volgende overzicht geven we een samenvatting van de statistische eenheden ¹³⁾.

Overzicht 1				
Samenvatting van de statistische eenheden, toegepast bij de Bedrijfstelling				
	1930	1950	1963	1978
Ondernemingsgroep			X	
Onderneming ¹⁾	X	X	X	X
Vestiging	X	X	X	X
Technische eenheid	X	X	X	X
Branche-eenheid				X

¹⁾ De inhoud van deze eenheid was niet exact gelijk.

De relatie tussen de statistische eenheden blijkt uit het volgende, imaginaire, voorbeeld. Stel dat een ondernemingsgroep (a) bestaat uit twee ondernemingen (b). In de ene onderneming vinden twee activiteiten plaats, in de andere één activiteit. De beide ondernemingen hebben dus samen drie branche-eenheden (c). Elke onderneming heeft twee vestigingen (d). In een van de vestigingen wordt gehandeld in landbouwmachines en is reparatie van machines mogelijk. In de andere drie vestigingen wordt één activiteit uitgeoefend; in totaal tellen we dus vijf technische eenheden (e).

Overzicht 2				
De relatie tussen de statistische eenheden				
Ondernemingsgroep (a)				
Onderneming (b)			Onderneming (b)	
Groothandel in landbouwmachines (c)		Verhuur van landbouwmachines (c)	Groothandel in zaaizaad en pootgoed (c)	
Vestiging (d)		Vestiging (d)	Vestiging (d)	Vestiging (d)
Reparatie van landbouwmachines (e)	Groothandel in landbouwmachines (e)	Verhuur van landbouwmachines (e)	Groothandel in zaaizaad en pootgoed (e)	Groothandel in zaaizaad en pootgoed (e)

Secundaire begrippen

Voor een zo volledig mogelijk beschrijving van de structuur van het bedrijfsleven zijn de begrippen onderneming, vestiging, branche-eenheid en technische eenheid als volgt nader gedetailleerd.

De *ondernemingen* (juridische eenheden) zijn onderscheiden in:

1. enkelvoudige ondernemingen, dit zijn ondernemingen met één vestiging;
2. samengestelde ondernemingen, als sprake is van twee of meer vestigingen.

De *branche-eenheden* zijn onderscheiden in:

1. hoofd-branch-eenheden, waaronder begrepen zijn:
  - a. de branche-eenheden van ondernemingen met één branche-eenheid;
  - b. de branche-eenheid van ondernemingen met meer dan één branche-eenheid, welke betrekking heeft op de belangrijkste activiteit;
2. neven-branch-eenheden, zijnde de branche-eenheden van ondernemingen met meer dan één branche-eenheid, welke niet als hoofd-branch-eenheid zijn beschouwd.

De *vestigingen* zijn onderverdeeld in:

1. enkelvoudige vestigingen: vestigingen met één technische eenheid;
2. samengestelde vestigingen: met meer dan één technische eenheid.

Voorts worden bij *samengestelde ondernemingen* onderscheiden:

- a. hoofdvestigingen: in de regel de vestigingen waarin de directie van een onderneming is gevestigd, of de centrale administratie wordt gevoerd;
- b. nevenvestigingen: de overige vestigingen van een samengestelde onderneming.

De *technische eenheden* zijn onderverdeeld in:

1. hoofd-technische eenheden, waaronder zijn begrepen:
  - a. de technische eenheden in enkelvoudige vestigingen;
  - b. de technische eenheid in een samengestelde vestiging welke betrekking heeft op de belangrijkste activiteit;
2. neventechnische eenheden: de overige activiteiten welke in een samengestelde vestiging als technische eenheid zijn aangemerkt.

3.3 *Onderwerpen/gegevens, definities en classificaties*

3.3.1 Algemeen

Onderwerpen

Als we het hebben over de onderwerpen van de tellingen, en dus over de te verzamelen gegevens, en de uitkomsten waaraan hierna aandacht wordt besteed, zijn er vier partijen te onderkennen die verschillende belangen hebben. Allereerst zijn er de *gegevensverschaffers*, dus de ondernemingen en hun organisaties. De ondernemingen staan meestal niet te dringen om de overheid van cijfermateriaal te voorzien. Het kost hun geld; argwaan wat er met de gegevens gebeurt, is hun niet vreemd. Daartegenover staan de *gebruikers* van de uitkomsten. Een deel van hen is ook 'berichtgever'. Hun organisaties spelen dikwijls ook een dubbele rol. Ze brengen enerzijds de bezwaren van de leden naar voren en anderzijds werken ze mee in het belang van de kwaliteit van de uitkomsten¹⁴⁾. Tussen die beide partijen staat de 'partij' van de *statistici*, vertegenwoordigd in de persoon van de Directeur-Generaal van de Statistiek van het CBS. De vierde is de *overheid* die moet zorgen voor de juridische inkadering en als financier een essentiële rol speelt. Hiervoor zagen we dat de overheid uit financiële overwegingen herhaaldelijk afzag van het houden van een bedrijfstelling.

Bij de voorbereiding van de tellingen zijn steeds uitvoerige discussies gehouden over de onderwerpen waarop een telling betrekking zou moeten hebben en dus over de vraagstelling. Een bedrijfstelling is een statische economische statistiek, die de structuur en de omvang van het bedrijfsleven weergeeft, naar de toestand op een bepaalde datum. Gegevens die betrekking hebben op een bepaalde periode, bijvoorbeeld financiële gegevens, komen in een bedrijfstelling (vrijwel) niet voor¹⁵⁾. Het structuurbeeld dat een telling oplevert is beperkt, doordat deze statistiek zeer verschillende bedrijven en diensten omvat. Desondanks zien we dat wanneer een algemene bedrijfstelling in zicht was, allerlei belangenorganisaties trachtten langs die weg aan bepaalde statistische gegevens te komen. Dat blijkt al uit stukken uit het begin van de twintigste eeuw.

Niet alleen organisaties, maar ook vanuit de CCS werden wel additionele suggesties gedaan. Zo blijkt uit een reeds eerder vermelde nota van de CCS, dat de Commissie van mening was dat ter gelegenheid van een bedrijfstelling een poging zou kunnen worden gedaan om gegevens te verzamelen omtrent de ouderdom der bedrijven. Weliswaar realiseerde zij zich dat in de praktijk van de waarneming zich moeilijkheden kunnen voordoen, maar zij vond dat dit gegeven een zeer belangrijke bijdrage kon leveren "tot de geschiedenis van ons economisch volksbestaan, en ter beoordeling van de stabiliteit van het Nederlandsche bedrijfsleven"¹⁶⁾ (Arch. CCS 1901c).

Daartegenover adviseerde de CCS tegelijkertijd negatief over drie andere wensen, mede op grond van ervaringen opgedaan in Duitsland en in België. De minister van Binnenlandse Zaken stelde namelijk voor vragen te stellen omtrent *werkloosheid, loon en arbeidsduur*. Daardoor zou naar zijn mening de beoogde statistiek ten eerste aan betekenis winnen. De CCS nam het verzoek alleszins ernstig, maar vond niet de vrijheid positief te adviseren, "hoe belangrijk en met het bedrijfsleven nauw samenhangend deze onderwerpen ook mogen zijn". Een vraag als "bent u zonder werk, en zo ja, hoelang reeds" zullen een hoogst onbetrouwbaar beeld opleveren van de heersende werkloosheid. De Commissie was van mening dat zo'n gecompliceerd verschijnsel als de *werkloosheid* niet slechts op één moment, doch over een geheel tijdperk waargenomen moet worden. Bovendien zou controle op de juistheid van de antwoorden bij een dergelijke telling niet mogelijk zijn. De CCS adviseerde eveneens negatief inzake de wens om gegevens omtrent loon en arbeidsduur. Een vraag naar de geldende *loonregeling* zou geen beeld geven van de werkelijk uitgekeerde lonen. Gelet op de ervaringen in België meende de Commissie dat het geen aanbeveling verdient vragen naar gemiddelde of individuele lonen te stellen. Een vraag naar de *arbeidsduur* kon volgens de CCS veel onjuiste opgaven opleveren, vooral als overwerk regel is.

De CCS concludeerde: "Meer heil schijnt men in dezen te mogen verwachten van geleidelijke verzameling van gegevens hieromtrent door de nieuw opgerichte afdeling arbeidsstatistiek bij het Centraal Bureau voor de Statistiek en door de Kamers van Arbeid, welke laatste permanente plaatselijke deskundige lichamen zijn en door hare samenstelling uit patroons en arbeiders ook de noodige onpartijdigheid schijnen te bezitten."

In het kader van het voorstel om ter gelegenheid van de Volkstelling 1909 ook een bedrijfstelling te houden, werden ook allerlei wensen geuit. Het ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel, stelde voor om niet alleen te vragen naar het aantal werkzame personen, en het vermogen van de krachtwerktuigen, maar bij ondernemingen in de nijverheid ook naar de hoeveelheid en de waarde der gebruikte grondstoffen, met aanduiding van het land van herkomst en naar de afzet van de producten naar binnenland, koloniën of buitenland. Verder werd opgemerkt dat, als de geheimhouding uitdrukkelijk zou zijn gewaarborgd, misschien ook een vraag naar de resultaten van de onderneming, wat betreft het gewicht en de waarde van de jaarlijkse omzet in ernstige overweging zou kunnen worden genomen. Dat zou "zekerlijk de waarde der latere tellingen aanzienlijk vermeerderen" (Arch. CCS 1908).

Deze wensen tonen duidelijk aan dat er behoefte was aan een dynamische (jaarlijkse) statistiek (de Statistiek van voortbrenging en verbruik, voor het eerst gehouden in 1917 en later aangeduid als productiestatistiek).

Ten tijde van de voorbereiding van de Bedrijfstelling 1930, werden de voorstellen die de CCS in 1901 deed nog eens nagelopen (Arch. CCS 1901c). Voorgesteld werd

diverse vragen niet te stellen, bijvoorbeeld niet naar "het jaar van oprichting van het bedrijf", niet of het bedrijf "rondtrekkend wordt uitgeoefend, niet naar "den duur van de campagne bij seizoenbedrijven" en "het voorkomen en de regeling van Zondagsarbeid", "noch omtrent de vraag of gevischt wordt in eigen vischwater". Bij de behandeling van het wetsontwerp inzake de Bedrijfstelling 1930 werden in de Tweede Kamer verschillende wensen kenbaar gemaakt omtrent mogelijk te verzamelen gegevens die niet werden gehonoreerd (Arch. CBS 1930)¹⁷. Een steeds weerkerende wens was om gegevens te vragen omtrent de productie, omzetten, investeringen, loonsommen, e.d. van bepaalde bedrijfspgroepen en van kleinere ondernemingen die niet in de jaarlijkse productiestatistieken werden opgenomen. Mede om te voldoen aan de aanbevelingen van de zijde van de Verenigde Naties en de Europese Gemeenschappen, werd besloten om de Bedrijfstelling 1963 te splitsen, in een structuurtelling, de eigenlijke bedrijfstelling, en een Nijverheidstelling waarbij dynamische gegevens werden verzameld bij de ondernemingen die niet in het kader van de bestaande statistieken werden geënquêteerd. Laatstgenoemde telling wordt in deel 2, hoofdstuk 3 behandeld.

Kernvariabelen

De uiteindelijke onderwerpen van de vier tellingen waren deels gelijk, deels verschillend. Elke telling had in elk geval betrekking op:

1. de locatie van de activiteiten;
2. de rechtsvorm;
3. de uitgeoefende activiteiten;
4. de werkzame personen.

Daarnaast werden bij elke telling gegevens gevraagd over onderwerpen die min of meer tijdgebonden waren, dan wel tegemoet kwamen aan wensen van bepaalde zijde (Arch. CBS 1961). Zo werd, bijvoorbeeld, bij de Bedrijfstelling 1963 naar de omzetklasse en naar de groothandelsfunctie gevraagd. Bij de Bedrijfstelling 1978 werd naar de absolute omzet of inkomsten gevraagd, zowel in totaal als per activiteit (Arch. CBS 1977b). Ook werd een vraag gesteld omtrent de terrein- en de vloeroppervlakte van de vestiging. Daarvoor bestond belangstelling bij onder meer planologische diensten en economisch technologische instituten (Arch. CBS 1976b; Ritzen 1986 a en b).

Vraagstelling

De vraagstelling omtrent de hiervoor genoemde onderwerpen was bij de vier tellingen niet exact gelijk. Zo moesten in 1930 behalve de krachtwerktuigen, ook de eventuele aanwezige trekdieren (paarden, ezels, muilezels, honden en andere) worden opgegeven. De nadere onderverdelingen waren evenmin identiek. In 1930, bijvoorbeeld, werden de werkzame personen in drie groepen verdeeld, administratief, technisch en ander personeel.

In 1950 werden meer categorieën onderscheiden. Bij die telling werd tevens gevraagd naar het werkzaam zijn op weekloon, resp. maandloon en naar het

diplomabezit. Verder kwamen uitsplitsingen naar de leeftijd voor, doch de klassen waren verschillend. Zo ligt de onderste grens in 1950 bij 21 jaar en in 1963 bij 23 jaar. In 1950, bijvoorbeeld, werd gevraagd naar het aanwezig zijn van een pensioen-voorziening voor de werknemers.

In 1963 werd gevraagd de orde van grootte van de omzet van de onderneming en de vestiging(en) op te geven. In 1978 werd gevraagd naar het absolute bedrag.

Bij de discussie over de inhoud van de vragenlijst voor de Bedrijfstelling 1978, werden de volgende criteria gebruikt om een gegeven niet op te nemen:

1. de vraag is, gezien het karakter van een bedrijfstelling te zeer op één bedrijfs-klasse of bedrijfsgroep gericht;
2. de vraag heeft geen betrekking op de datum van de telling, maar op een moment in het verleden, of op een tijdsinterval;
3. de vraagstelling met betrekking tot de werkgelegenheid is te diepgaand;
4. de vraagstelling beweegt zich buiten de statistische eenheden of andere definities van een bedrijfstelling (Arch. CBS 1977b).

De vragenlijst van de Bedrijfstelling 1978 is als *Bijlage* opgenomen. Voor de toelichting daarop en voor de vragenlijsten met de toelichtingen van de andere drie tellingen verwijzen we naar de publicaties die onder punt 5.2 zijn vermeld. Voor enkele categorieën van bedrijven werden specifieke vragenlijsten gebruikt. Ook die zijn te vinden in die publicaties.

3.3.2 Definities

In tegenstelling tot de definities van de statistische eenheden (zie par. 3.2.2), heeft de omschrijving van de gevraagde gegevens niet zo zeer het karakter van een definitie, maar meer van een toelichting voor de berichtgever. Als voorbeeld citeren we de toelichting op de categorie "hoofden van de vestiging" in de vragenlijst van de bedrijfstelling 1950: "Als hoofd van de vestiging geldt de persoon die de leiding heeft van de vestiging. Een voor eigen rekening werkend industrieel, ambachtsman, handelaar, venter, winkelier, beherend vennoot, een directeur van een N.V., coöperatie of overheidsbedrijf. Ook een pachter, een zetbaas, een filiaalhouder en een deponthouder van een vestiging worden tot deze categorie gerekend." Een ander voorbeeld waaruit dit duidelijk blijkt is de aanhef van de toelichting op de vraag naar de uitgeoefende activiteiten op de vragenlijst van de bedrijfstelling 1978: "de bedoeling van deze vraag is."

In de Overheidstelling 1977/1978 werd het begrip overheid als volgt gedefinieerd: "Tot de overheid worden gerekend die ondernemingen/instellingen, die behoren tot het Rijk, de Provincies, de Gemeenten, de Water- en Zuiveringschappen, de Gemeenschappelijke Regelingen en de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisaties en tevens die ondernemingen/instellingen waarin de overheid een meerderheids-

belang heeft, hetzij via aandelenbezit, hetzij via directe kostenbewaking, hetzij via subsidies" (Arch. CBS 1976a).

3.3.3 *Classificaties*

In statistische overzichten zijn de eenheden gegroepeerd op basis van classificaties. In bedrijfstellingen waren dat voornamelijk de indelingen naar de grootte, de juridische vorm, de regio en de economische activiteit. Ook de variabelen waren onderscheiden naar bepaalde gezichtspunten. De werkzame personen waren, bijvoorbeeld, verdeeld naar de positie in de vestiging. Soms is de statisticus betrekkelijk vrij in de keuze van de klassen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de indeling naar de grootte. Deze was in alle vier tellingen gebaseerd op het aantal personen dat bij een eenheid was betrokken. De klassengrenzen vertoonden betrekkelijk geringe verschillen, die o.a. een gevolg waren van internationale afspraken.

Bij de bedrijfstellingen in 1963 en 1978 werd gevraagd naar de *omzet*, zodat ook dit gegeven als criterium voor de grootte kon dienen. De indeling naar de *rechtsvorm* ligt per definitie vast. Wel kan de statisticus naar eigen inzicht een groep "overige" onderscheiden die weinig voorkomende rechtsvormen bevat. Gegeven de doelstelling van een bedrijfstelling was een *regionale indeling* vanzelfsprekend. De vestigingen en de technische eenheden werden uiteraard ingedeeld naar gemeente en provincie. Daarnaast werden deze eenheden bij de vier tellingen verdeeld naar *economisch geografische gebieden*. Bij de Bedrijfstelling 1978 werd bovendien de zogenaamde COROP-indeling toegepast (Vliegen 1999)¹⁸⁾.

De indeling naar *de aard van de uitgeoefende activiteiten* is essentieel in een economische statistiek. Bij een bedrijfstelling deed zich daarbij de moeilijkheid voor, dat die indeling, bedrijfsclassificatie genoemd, niet vooraf vaststond. Een bedrijfstelling was er immers juist voor, om de structuur van het bedrijfsleven vanuit deze gezichtshoek op te leveren. Er leek zich dus een vicieuze cirkel voor te doen. In de praktijk viel dat mee want in eerste aanleg kon meestal gebruik worden gemaakt worden van allerlei gegevens, bijvoorbeeld van het organisatiepatroon van het bedrijfsleven.

Voor de eerste bedrijfstelling werd destijds een voorlopige nomenclatuur samengesteld die zoveel mogelijk aansloot bij de bedrijfsindeling die was gebruikt bij de Beroepstelling 1920. Tijdens de bewerking van het grondmateriaal van de Bedrijfstelling 1930 werden een aantal wijzigingen aangebracht (CBS 1930a). De belangrijkste uitkomsten van de Bedrijfstelling 1950 werden hergegroepeerd overeenkomstig de "International Standard Industrial Classification of all Economic Activities" – I.S.I.C. – van de Verenigde Naties (CBS 1950a). Bij de samenstelling van de Standaardbedrijfsindeling (SBI) 1963 werd uitgegaan van de Bedrijfsclassificatie 1950, waarbij uiteraard rekening werd gehouden met de wijzigingen in de structuur

van het Nederlandse bedrijfsleven (CBS 1950b). Een belangrijk verschil tussen de bedrijfsclassificatie die in 1963 en die in 1978 werd toegepast, was de indeling van de zogenaamde hulpbedrijven, opslagplaatsen, kantoren, laboratoria e.d. (CBS 1978b).

De *overheid* kan in de volgende drie categorieën worden ingedeeld.

1. Overheidsbedrijven, met activiteiten die ook door particuliere ondernemingen kunnen worden uitgeoefend. Een algemeen kenmerk is dat de bedrijven voor de markt werken en dat de kostprijs een belangrijk richtsnoer is voor de verkoopprijs.
2. Bedrijfsmatige overheid. Instellingen/ondernemingen met activiteiten op het gebied van productie en dienstverlening, die niet door particuliere ondernemingen worden uitgeoefend. Veelal wordt de verkoopprijs niet gebaseerd op de kosten; deze worden doorgaans gedekt uit gemeenschapsgelden. Voorbeelden zijn diensten van politie en brandweer.
3. Beleidsinstanties van de overheid die een functie hebben met betrekking tot het voorbereiden, uitvoeren en analyseren van het beleid, zoals gedaan door, bijvoorbeeld, een ministerie of een gemeentesecretariaat.

3.4 *Gegevensverzameling*

Voorstellen CCS in 1901, 1908 en 1926

Een belangrijke randvoorwaarde voor het welslagen van een bedrijfstelling, was het kunnen beschikken over een of meer bronnen waaraan de namen en adressen konden worden ontleend van de ondernemingen die gegevens moesten verstrekken¹⁹⁾. Bij de voorbereiding in 1901 van de telling die men dacht in 1903 te houden, stelde de CCS voor om de adressen van de bedrijfshoofden te verzamelen door middel van 'algemene lijsten' die moesten worden ingevuld door "elk gezinshoofd, gestichtsbestuur of -directeur of elk afzonderlijk levend persoon" (CCS 1901). Zij moesten daarop van alle gezinsleden, e.d. een aantal gegevens vermelden zodat aan de hand daarvan de bedrijfshoofden konden worden geselecteerd. De gevraagde gegevens zouden tevens een tussentijdse beknopte volkstelling opleveren. Dit voorstel riep echter weerstand op (Arch. CCS 1901c; arch. CCS 1903b).

Bij de voorbereiding van een mogelijk te houden telling in 1909, kwam de vraag naar voren of van ondernemingen die verschillende activiteiten uitoefenden, samengestelde ondernemingen genaamd, "ééne, dan wel meer lijsten zullen zijn in te vullen". De 'inspecteurs van den arbeid' waren daar tegen om verschillende redenen. Een daarvan was dat als men de bedrijfshoofden zelf liet beslissen of en in hoeverre "gesplitst" moet worden, het dan te verwachten is "dat de Ongevallenwet een eigenaardigen invloed zal uitoefenen op de natuurlijkheid der grens, in verband met den grooten invloed van splitsing in diverse bedrijven op het gevarenpercentage dat aan een onderneming wordt toegekend. Die invloed zal – bij den nimmer

weg te cijferen vrees voor controle – allicht leiden tot onnatuurlijke, geforceerde splitsingen, of tot het opzettelijk in het geheel niet splitsen der opgave” (Arch. CCS 1908).

Opmerkelijk, gezien de later toegepaste teltechniek, was het voorstel dat de CCS in 1926 deed (Arch. CCS 1926). Om de kosten van de telling zo laag mogelijk te houden stelde de CCS voor de vraagstelling tot het hoogst noodzakelijke te beperken en om ter gelegenheid van de Volkstelling 1930 de adressen van de bedrijfshoofden te registreren, zoals ook in 1920 gebeurde, maar die niet door het gemeentebestuur te laten controleren, “doch onverwijld – in elk geval vóór 1 februari 1931 – aan het CBS toe te zenden”. Vervolgens moesten die adressen worden gecontroleerd door de Arbeidsinspectie, de Directie van de Landbouw en de Visserij-inspectie. “Voorts ware te overwegen hoever zich eventueel de medewerking van de Kamers van Koophandel zou kunnen uitstrekken”. Als de kaarten zijn terug ontvangen “zendt het Centraal Bureau rechtstreeks aan de betrokken bedrijfshoofden telkaarten uit, met het verzoek ze na invulling met betrekking tot de toestand op 15 september 1931, rechtstreeks aan het Bureau terug te zenden”.

Bedrijfstelling 1930, 1950 en 1963

De gemeentebesturen speelden bij de bedrijfstellingen een centrale rol. Zij werden in 1930 en 1950 belast met de uitreiking van de vragenlijsten en zij zorgden voor het weer innemen van de formulieren. In 1930 werden de benodigde gegevens langs twee verschillende wegen verzameld. Van de ondernemingen die op grond van de Ongevallenwet 1921 verplicht waren opgaven te verstrekken aan de *Raden van Arbeid*, werden de gegevens ontleend aan de, aangepaste, loonlijsten. Daarnaast werd een koppeling gemaakt met de Volkstelling 1930. De ‘volksteller’ moest namelijk op elk bezocht adres vragen of er een bedrijfshoofd woonde en zo ja, een adreskaart uitreiken. Als een bedrijfshoofd niet-verzekeringplichtig bleek te zijn, moest een telkaart worden ingevuld (CBS 1929, 1930, 1931, 1932; CBS 1930b).

Voor de Bedrijfstelling 1950 werd een heel andere bron aangeboord: de adresregisters van de *belastinginspecties* ten behoeve van de heffing van de omzetbelasting²⁰. Deze werden aangevuld, o.a. door de gemeenten, terwijl voorts de tellers bij het uitzetten en weer inzamelen van de formulieren vele adressen opspoorden (CBS 1950a). Bij de Bedrijfstelling 1963 werd het adressenmateriaal in hoofdzaak verkregen van de *Sociale Verzekeringsbank* (de Raden van Arbeid), aangevuld met adressen van het *Centraal Registratie Kantoor* (CRK) voor de Detailhandel en het Ambacht (CBS 1963a).

Bedrijfstelling 1978

Bij de Bedrijfstelling 1978 was het ABR de voornaamste bron, aangevuld met adressen van de Kamers van Koophandel en Fabrieken. Evenals bij de telling in 1963 werden de vragenlijsten per post bezorgd, waarbij gebruik werd gemaakt van de

in 1977 ingevoerde *postcode*. De formulieren werden door *tellers* opgehaald, die de opdracht hadden na te gaan of er in hun telgebied nog vestigingen waren die niet in de telregisters voorkwamen (de zgn. gevelcontrole of gevelinventarisatie). Als een onderneming op verschillende adressen was gevestigd, moesten de gegevens per vestiging worden verstrekt, met dien verstande dat gegevens die de gehele onderneming betroffen alleen bij de hoofdvestiging behoeften te worden vermeld.

Gezien de complexiteit van de waarneming werd de Overheidstelling 1977/1978 uitgevoerd door buitendienstmedewerkers van het CBS. Deze hebben in samenwerking met de betrokken ambtenaren, aan de hand van verschillende vragenlijsten, uitgaande van de instelling, een volledig overzicht samengesteld van de vestigingen, de uitgeoefende activiteiten en de werkzame personen. Overeenkomstig hetgeen is opgemerkt onder 3.2.2 werd aansluiting gezocht bij de begrotingstechnisch onderscheiden organisatieonderdelen.

Speciale vragenlijsten

Voor sommige categorieën van ondernemingen werden toegespitste 'telkaarten' gebruikt. In 1930, bijvoorbeeld, was dat het geval voor de zeescheepvaart, de zeevisserij, de PTT en het spoorwegbedrijf. In 1963 werd een speciale waarnemingsmethode voor schippersbedrijven toegepast. De praktische moeilijkheid was namelijk dat schippersbedrijven veelal aan boord wonen en geen waladres hebben. Via het ministerie van Verkeer en Waterstaat werd de hulp ingeroepen van beheerders van sluizen, havens en douanekantoren. Bij deze telposten werden de formulieren uitgereikt en weer ingenomen. Als een vragenlijst was verstrekt moest de schipper een sticker met de opdruk 'BT' zichtbaar aanbrengen; wanneer hij het ingevulde formulier, bij een andere telpost, weer had ingeleverd, kreeg hij een andere sticker. Dit om te voorkomen dat hem bij elke telpost werd gevraagd of hij al gegevens had verstrekt (CBS 1963a).

Geografisch Basisregister; vierkantennet-systeem

In het kader van de Bedrijfstelling 1978 werd, vooral op verzoek van planologische zijde, het geografisch basisregister (GBR) gevormd. Onder meer ten behoeve van de verwerking van de gegevens van de Volkstelling 1971, was in Nederland een vierkantensysteem ingevoerd, bestaande uit een vierkantennet met een maaswijdte van 500 meter, gebaseerd op het coördinatenstelsel van de rijksdriehoeksmeting. Het uitzendbestand van de Bedrijfstelling 1978 werd bij de Rijksplanologische Dienst (RPD) voorzien van de vierkantencode (Arch. CBS 1975). Het GBR groeide vervolgens uit tot een samenwerkingsproject van de PTT die de adresmutaties, inclusief postcodes, aanlevert, het CBS, dat de (nieuwe) adressen van de wijk- en buurtcode voorziet en de RPD die aan de nieuwe adressen een vierkantennetcode toevoegt. Het GBR wordt sinds het midden van de jaren tachtig gebruikt als een belangrijk steekproefkader voor persoonsenquêtes van het CBS.

Datum bedrijfstelling

De eerste bedrijfstelling vond plaats per 31 December 1930, gegeven de koppeling van de telling aan de Volkstelling 1930. Voor de tweede telling werd bewust niet gekozen voor de laatste dag van het jaar; de teldatum werd op 16 oktober 1950 gesteld. Een belangrijke reden was dat aan het eind van het jaar “in verband met het seizoen, de bedrijvigheid in tal van bedrijfscategorieën allerminst een “normaal” beeld pleegt te vertonen”. Trouwens, om die reden waren ook in 1930 enkele bedrijfsgroepen op andere data geteld (CBS 1950a). De derde telling vond plaats per 15 oktober 1963 en de vierde telling per 29 september 1978, mede met het oog op de vergelijkbaarheid van de drie tellingen.

In 1963 werd vooraf een proeftelling gehouden in de gemeente Nijmegen (Arch. CBS 1962). Aan de telling in 1978 ging een proeftelling vooraf in de gemeente Breda (Arch. CBS 1976c).

Aanvankelijk was de opzet om de telling van de overheid te doen plaatsvinden per 30 september 1977. De verzameling van de gegevens bij het grote aantal vestigingen dat onder de telling viel, vergde echter meer tijd dan werd verwacht. Daarom werd besloten de teldatum voor het waarnemen van de waterschappen en de departementen te verschuiven naar 29 september 1978.

Respons

De non-resonse was bij de tellingen vrij gering. Wanneer vragenlijsten niet of onvoldoende waren ingevuld werd telefonisch navraag gedaan, of werd de onderneming bezocht door een buitendienstmedewerker. Zo werden ten behoeve van de Bedrijfstelling 1978 ca. 100 000 vragenlijsten door de buitendienst afgehandeld, waarvoor ruim 140 000 bezoeken nodig waren.

3.5 Gegevensverwerking

De wijze waarop de gegevens werden verzameld was ook van invloed op de verwerking van de gegevens. Doordat, zoals in 1930, van verschillende adresbestanden gebruik werd gemaakt, deed zich het probleem van de dubbele waarneming voor. In de ‘slotbeschouwing’ van het verslag van de Bedrijfstelling 1930 was de conclusie: “dat de methode, welke voor de eerste Nederlandsche Bedrijfstelling voorgeschreven is, zeer omslachtig en tijdrovend geweest is. Hier staat echter tegenover dat aan het gebruikmaken van de loonlijsten der Ongevallenverzekering voordelen verbonden waren. Zoo is het aantal in het onderzoek betrokken ondernemingen vollediger dan waarschijnlijk anders het geval zou zijn’ (CBS 1930b). Bij de voorbereiding van de Bedrijfstelling 1940, die uiteindelijk niet doorging, deelde het CBS dan ook aan de CCS mee dat het de bedoeling was deze telling op dezelfde wijze te houden als de Bedrijfstelling 1930. Wel zouden enige wijzigingen van betrekkelijk ondergeschikte aard moeten worden doorgevoerd, onder meer als gevolg van de bij de eerste bedrijfstelling opgedane ervaring’ (Arch. CBS 1938b).

Een belangrijk onderdeel van de bewerking van het grondmateriaal was de vaststelling van de uitgeoefende activiteit(en) van de onderscheiden statistische eenheden. Met andere woorden, *het typeren van de eenheden* aan de hand van de toegepaste Standaardbedrijfsindeling. Daarvoor moest een stelsel van regels worden ontwikkeld. Als bijvoorbeeld in een vestiging, of in een onderneming, verschillende activiteiten voorkwamen, moest worden vastgesteld welke activiteit de belangrijkste was. Daarvoor was een maatstaf nodig. Een ideaal criterium zou de toegevoegde waarde per activiteit zijn geweest, maar daarvoor ontbraken in een bedrijfstelling de gegevens. In plaats daarvan werd als beste benadering doorgaans het aantal werkzame personen genomen. Met andere woorden, de activiteit waarbij het grootste aantal personen direct betrokken was, werd als de belangrijkste aangemerkt. Deze maatstaf had het voordeel dat zodoende van de werkgelegenheid, een belangrijk aspect van een bedrijfstelling, een zo goed mogelijk beeld werd verkregen ²¹⁾. Overigens was de *typeringsmethodiek* niet bij alle tellingen gelijk. Een voorbeeld is de behandeling van vestigingen en ondernemingen met activiteiten die ten dele niet tot het onderzoeksgebied van de desbetreffende bedrijfstelling werden gerekend ²²⁾. Bij de Bedrijfstelling 1978 werd niet zoals bij de Bedrijfstelling 1963, gevraagd naar juridische verhoudingen tussen eenheden. Dit bleek achteraf een gemis, aangezien met name de juridische structuren tot begripsverwarring aanleiding gaven. Bij de controle van de vragenlijsten bleek namelijk dat de in de vraagstelling gehanteerde begrippen en definities niet aansloten bij wat bij berichtgevers leeft. Zo kon, bijvoorbeeld, worden geconstateerd dat een eenheid die bij de bedrijfstelling als onderneming werd beschouwd, door berichtgevers veelal als vestiging werd aangemerkt.

Als bijzonderheid vermelden we nog dat het grondmateriaal van de Bedrijfstelling 1963 werd verwerkt met behulp van de X1-computer, welke in 1960 in gebruik was genomen door de afdeling Centrale Bewerking van het CBS (Van den Enden 1991).

4. *Geheimhouding individuele gegevens*

Gedraglijn bij de Bedrijfstelling 1930

Hiervoor zagen we dat de minister van Economische Zaken het model van de vragenlijst moest vaststellen. De minister speelde ook een rol bij de publicatie van de uitkomsten. In het hiervoor genoemde ontwerpbesluit uit 1901, staat de bepaling (in art. 6) dat in de uitkomsten *geen namen van personen of van ondernemingen* vermeld zullen worden (Arch. CCS 1901d). Hier was dus sprake van een summiere aanduiding van de kwestie van de geheimhouding van individuele gegevens; een ministeriële goedkeuring werd echter niet voorzien.

In de Ministeriële Besluiten met betrekking tot de Bedrijfstelling 1930, stond evenmin een bepaling omtrent de uitkomsten. Dat wil niet zeggen dat daaraan geen aandacht werd geschonken. Zo antwoordden de betrokken ministers naar aan-

leiding van het Voorlopig Verslag van de Tweede Kamer dat het niet in de bedoeling ligt de te verkrijgen gegevens voor elke onderneming afzonderlijk te publiceren, doch zich te beperken tot een publicatie van totaalcijfers voor elk der verschillende soorten van ondernemingen tezamen. Voor het bekend worden van bedrijfsgeheimen behoeft geen vrees te bestaan, zeggen de ministers, omdat de gegevens gecombineerd worden gepubliceerd (HKT 1929). Deze mededeling was niet helemaal in overeenstemming met de manier waarop uiteindelijk de uitkomsten werden gepubliceerd, maar strookte wel met de volgende zinsnede uit een nota van het CBS naar aanleiding van een brief van de Nijverheidsraad: "Het Centraal Bureau voor de Statistiek is niet voornemens om af te wijken van den regel, om zonder machtiging van de betrokkenen, gegevens te publiceren waaruit kan blijken, op welke onderneming zij betrekking hebben" (Arch. CCS 1929c) Enkele jaren daarna werd een geheel andere gedachte gelanceerd (Arch. CBS 1932). Gesteld werd dat gegevens omtrent de soorten artikelen die vervaardigd of verhandeld worden, niet gerekend moeten worden tot de geheime gegevens. Integendeel, men mag aannemen dat de ondernemers publicatie toejuichen; het is een goedkope vorm van reclame. Wel werd opgemerkt dat in geval van twijfel het CBS zich met de betrokken ondernemer in verbinding kan stellen. Voorgesteld werd dan ook de namen en adressen van fabrikanten en handelaren van bepaalde artikelen, tegen betaling, te verstrekken. Het bedrijfstellingsmateriaal zou daartoe kunnen worden geactualiseerd met behulp van de opgaven van het handelsregister over nieuw opgerichte, resp. opgeheven ondernemingen.

Ontzien van bedrijfsgeheimen

Tegen de tijd dat de uitkomsten werden gepubliceerd, kwam in de CCS de kwestie van de bedrijfsgeheimen ter sprake. De Directeur-Generaal was van mening dat de voor de bedrijfstelling verzamelde gegevens niet als fabrieksgeheimen waren te beschouwen, te meer niet omdat ze betrekking hadden op den toestand op 31 December 1930 (CCS 1933). Hij stelde voor om ook de gegevens, welke slechts één of enkele ondernemingen betroffen, in de definitieve uitkomsten op te nemen. Desniettemin merkte hij op dat het, "gezien hetgeen in de Nota over het Voorlopig Verslag en de Memorie van Antwoord betreffende het wetsontwerp op de Bedrijfstelling was medegedeeld, het wellicht aanbeveling zou verdienen om, indien de Commissie zich met de voorstellen kon vereenigen, deze alsnog te onderwerpen aan de goedkeuring van den Minister van Economische Zaken" (CCS 1931)²³⁾. De Minister maakte geen bezwaar tegen publicatie, maar "vertrouwde er evenwel op, dat de toezegging van de Regeering in zake het ontzien van bedrijfsgeheimen, gedaan in de Memorie van Antwoord op het Voorlopig Verslag der Tweede Kamer over het wetsontwerp op de Bedrijfstelling, stiptelijk zou worden nageleefd." Naar aanleiding van deze opmerking pleegde het CBS overleg met die ondernemingen in de chemische industrie, voor welke de voorgestelde wijze van publicatie bezwaren zou kunnen opleveren. Als gevolg van dit overleg werden alle bezwaren uit de weg geruimd" (CCS 1934)²⁴⁾.

Enkele jaren later kwam de kwestie van de geheimhouding weer ter sprake naar aanleiding van een brief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Dordrecht aan het Ministerie van Economische Zaken. De Kamer meent dat, ondanks de publicatie vijf of zes jaar na de teldatum, bedrijven schade kunnen ondervinden (Arch. CBS 1937a). De Directeur-Generaal deelde die mening niet, maar “Mocht wederom tot het houden van eene Bedrijfstelling besloten worden dan zou de wijze van publicatie opnieuw onder het oog kunnen worden gezien” (Arch. CBS 1937b).

Herziening van de Bedrijfstellingenwet 1930

De geheimhouding bleef het CBS bezig houden. Dat blijkt uit een nota, geschreven met het oog op de voorgenomen telling in 1940, waarin de argumenten nog eens worden opgesomd om in de publicaties van de Bedrijfstelling 1930 individuele gegevens op te nemen (Arch. CBS 1938a). Er werd in die nota niet alleen gewezen op de veroudering, maar ook op het feit dat de Rijksverzekeringsbank in haar Statistiek der Ondernemingen ook de volledige personeelsgegevens publiceert. Bovendien worden in de Beroepstelling alle gegevens betreffende het personeel volledig gepubliceerd. Het vermogen van de machine-installatie is ook geen bedrijfsgeheim. Dat wordt gepubliceerd ingevolge voorschriften der Hinderwet, zo werd opgemerkt.

De conclusie was dan ook dat het CBS bij de volgende bedrijfstelling dezelfde gedragslijn wilde volgen. Toepassing van de Wet op de economische statistieken van 1936, zou afbreuk doen aan het nut van een bedrijfstelling en zou ertoe kunnen leiden dat “een onderneming op grond van onbekendheid met het nut van de statistiek of ongemotiveerde vrees voor concurrentie, publicatie van nuttige gegevens zou kunnen verhinderen.” Opgemerkt werd dat het bij de Bedrijfstelling 1930 maar één keer was voorgekomen dat een werkgever gegronde redenen had om geheimhouding te verzoeken. Het zou bovendien zeer kostbaar zijn om iedereen te vragen of publicatie was toegestaan. Duizenden ondernemingen zou toestemming moeten worden gevraagd.

Vanzelfsprekend kwam bij de herziening van de Bedrijfstellingenwet van 1930, het vraagstuk van de publicatie van de uitkomsten opnieuw naar voren. In de Memorie van Toelichting op het wetsontwerp staat daarover het volgende. “Ten slotte is het den ondergeteekende gewenscht voorgekomen in de wet een waarborg neer te leggen, dat de gegevens, welke ingevolge deze wet zijn verzameld, niet op zoodanige wijze kunnen worden gepubliceerd, dat daardoor bedrijfsgeheimen zouden kunnen worden geopenbaard. Met het oog hierop is in artikel 3 van het ontwerp bepaald, dat de publicatie der verzamelde gegevens slechts met zijn machtiging zal plaats hebben.” In de herziene wet luidt artikel 3: “Gegevens, ingevolge deze wet verzameld, worden slechts openbaar gemaakt met machtiging van Onzen met de uitvoering dezer wet belasten Minister” (Wet 1939).

In het ontwerp van wet ter herziening van de Bedrijfstellingenwet van 1939, was wat betreft de publicatie van de uitkomsten een artikel opgenomen dat overeenkwam met het hiervoor geciteerde artikel 3. De Directeur-Generaal van de Statistiek tekende echter bezwaar aan tegen de formulering. "Op grond van de redactie van dit uit de thans bestaande wet overgenomen artikel kan de mogelijkheid aanwezig worden geacht, dat de verzamelde gegevens niet openbaar zouden worden gemaakt. Dit is uiteraard nimmer de bedoeling geweest. In feite gaat het hier om de machtiging van de Minister van Economische Zaken inzake de vorm, waarin de uitkomsten van de algemene bedrijfstellingen zullen worden gepubliceerd. Met name is deze bepaling nodig om het Bureau in staat te stellen om gegevens per gemeente per bedrijfsgroep te publiceren, welke in een aantal gevallen betrekking hebben op afzonderlijke bedrijven". Hij stelt voor het desbetreffende artikel 6 als volgt te redigeren: "De vorm, waarin de ingevolge deze wet verzamelde gegevens worden openbaar gemaakt, wordt door onze Minister van Economische Zaken bepaald" (Arch. CBS 1958). Dit voorstel is gehonoreerd (Wet 1959; Nobel 1999)²⁵.

Een uitzondering voor de ministeries?

In het kader van de discussie over de machtiging van de minister, werd destijds een belangwekkende opmerking gemaakt in de subcommissie van de CCS voor de Volks-, beroeps- en bedrijfstelling. Een lid van die commissie stelde namelijk naar aanleiding van het ontwerp-Algemeene Maatregel van Bestuur, een vraag "inzake de uitzondering voor de Hoofden der Ministerieele Departementen gemaakt met betrekking tot de verplichting tot het verstrekken van gegevens" (Arch. CBS 1940).

Het "Hoofd der Bedrijfstelling-1940" stelde zich terzake in verbinding met het "Hoofd der Afdeling Juridische en Algemene Zaken van het Departement van Economische Zaken". Deze berichtte "dat de uitzondering hem juridisch niet noodzakelijk leek." Het Hoofd van de Bedrijfstelling-1940 schreef vervolgens aan de subcommissie dat hij er de voorkeur aan gaf de uitzondering weg te laten. Als de commissie daarmee akkoord gaat, zou dit in de Toelichting als volgt kunnen worden verwoord: "De in art. 1 alinea 2 der wet van 31 Juli 1930 Stbl. No. 348 betreffende de Bedrijfstelling-1930 voor de Hoofden der Departementen van Algemeen Bestuur gemaakte uitzondering op de verplichting tot het verstrekken der gevraagde opgaven en inlichtingen, is niet in art. 1 van dit ontwerp overgenomen, omdat de Regeering publicatie van gegevens, welke zij geheim wenst te houden, kan voorkomen door het niet verleen van de machtiging bedoeld in art. 3 der wet van 16 Maart 1939 Stbl. No. 601". Of dit voorstel de status van het CBS zou hebben aangetast, kon niet blijken, want de Bedrijfstelling 1940 werd niet gehouden²⁶). In het Koninklijk Besluit tot regeling van de Bedrijfstelling 1950, die gebaseerd was op de wet van 1939, werden de Departementen niet uitgezonderd. In feite werd het gehele overheidsapparaat buiten de telling gelaten, met uitzondering van de overheidsbedrijven.

De praktijk bij de Bedrijfstellingen 1950, 1963 en 1978

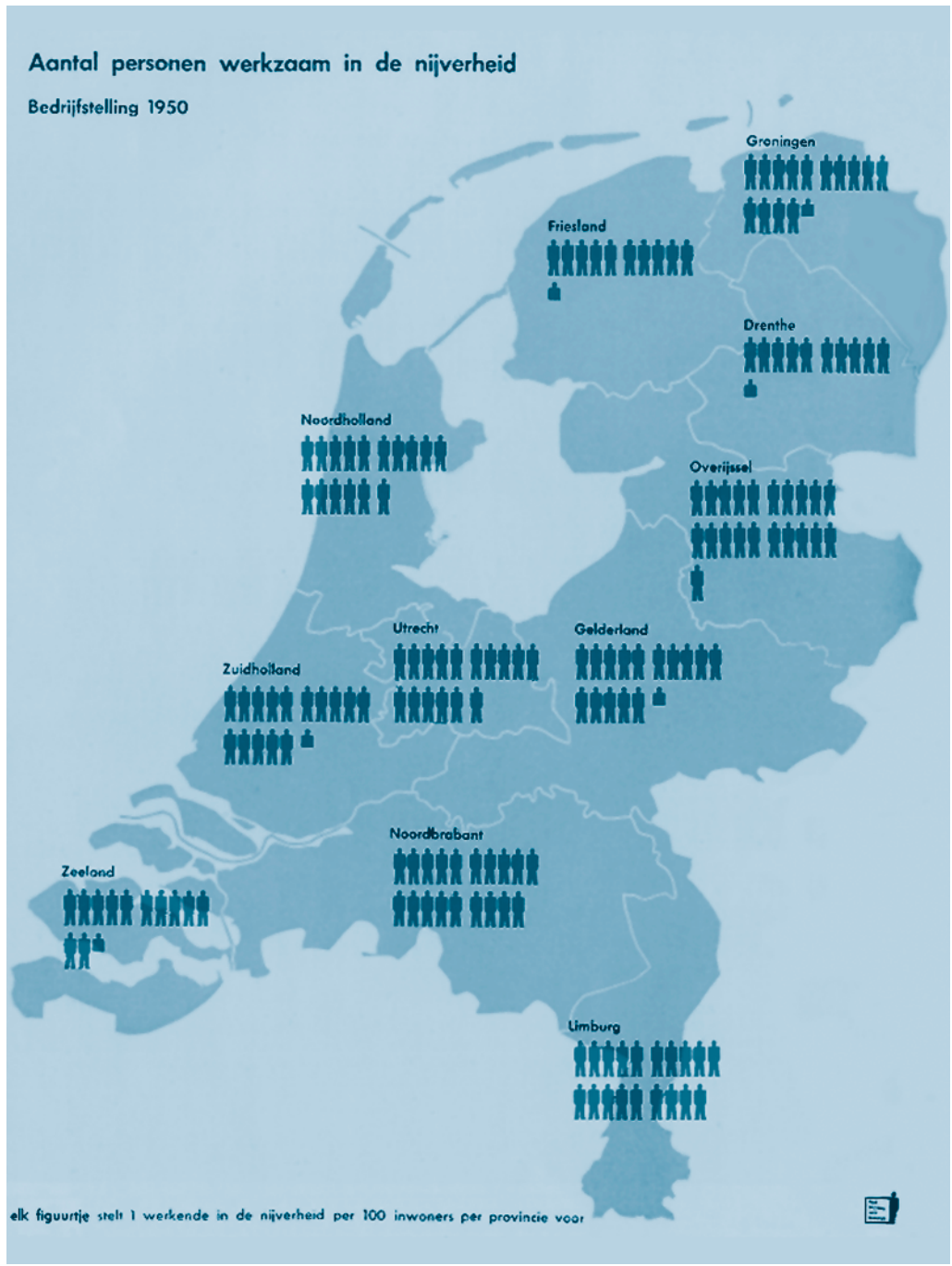
Ten aanzien van de Bedrijfstelling 1950, worden in de verslagen geen bijzonderheden vermeld met betrekking tot de geheimhouding van individuele gegevens. Wel moesten bij de Bedrijfstellingen 1963 en 1978 maatregelen worden genomen. Om te voorkomen dat individuele gegevens konden worden getraceerd, werden in sommige tabellen beperkingen aangebracht. Een voorbeeld in de telling van 1963 was de tabel waarin het aantal in de vestigingen werkzame personen per gemeente enz., werden verdeeld naar bedrijfssubgroep, enz. en naar de grootte van de vestigingen. Voor de grootte werd de bovengrens op 100 en meer personen gesteld. Bij beide tellingen werd naar de omzet gevraagd. Een uiteraard gevoelig gegeven. Daarom werden daarvoor dezelfde geheimhoudingsregels gehanteerd als voor de reguliere economische statistieken (Arch. CCS 1964). Dezelfde regels golden voor de uitkomsten van de Bedrijfstelling 1978 over het oppervlaktegebruik (Nobel 1999). Bij de Bedrijfstelling 1978 werd een afzonderlijk BT-nummer gehanteerd, waarin het gemeentenummer en een volgnummer waren verwerkt. De tellers moesten de formulieren in gesloten enveloppen in ontvangst nemen. Via een venster was alleen het BT-nummer zichtbaar. Op die wijze was de geheimhouding van de gegevens gewaarborgd.

5. Publicaties

5.1 Algemeen

De algemene bedrijfstellingen waren zeer bewerkelijk. Er moesten enkele honderdduizenden vragenlijsten worden gecontroleerd en verwerkt. De beantwoording van de vragen was vaak onvolledig of onduidelijk. Het duurde dan ook enkele jaren voordat alle uitkomsten van een telling beschikbaar waren ²⁷⁾. Het gebruik van en de belangstelling voor de uitkomsten van de gehouden algemene bedrijfstellingen is moeilijk te bepalen. Verkoopcijfers geven een zekere indicatie, maar deze registreren het gebruik maar ten dele. Naast de verkochte exemplaren is er gratis verstrekking, raadpleging via bibliotheken en intern gebruik van publicaties en tabellen bij het CBS. Natuurlijk is de mededeling dat er van de Bedrijfstelling 1963 ultimo 1971 ruim 783 000 bladen met uitkomsten waren verstrekt, niet zonder belang (CBS 1971). De verkoopcijfers van de Bedrijfstelling 1978 bleven daarbij achter, maar het nut behoeft niet minder groot te zijn geweest, bijvoorbeeld als we letten op het belang van deze telling voor de verdere uitbouw van het systeem van economische statistieken.

De belangstelling voor de uitkomsten was niet vooraf bekend en dus was het de vraag welke details vooraf op papier zouden worden gezet. In dit verband is het

Bron: Statistisch Zakboek 1956.
 Gegevens uit de Bedrijfstelling 1950.

volgende gebeuren, ontleend aan de verslagen uit de periode 1932–1944, hoewel statistisch niet erg relevant, uit historisch oogpunt wel interessant. Blijkens het verslag over het jaar 1933, besloot de CCS dat de gegevens van de gemeenten met 5 000 of minder inwoners niet per gemeente zouden worden bewerkt. Bovendien stelde de Directeur-Generaal voor, de gegevens van de 172 gemeenten met 5 000–10 000 inwoners niet afzonderlijk te publiceren, aangezien het weglaten van deze gegevens, welke uit een algemeen economisch oogpunt van weinig betekenis waren, een aanzienlijke besparing op de drukkosten zou betekenen. Deze bezuiniging, in de beruchte crisisjaren, had het onvermoede gevolg dat CBS-medewerkers in de oorlogsjaren nog nuttig werk konden doen. Het Jaarverslag van de ‘Dienst der Bedrijfstelling’, over 1941 vermeldt: “In het afgelopen jaar werd door een aantal gewestelijke arbeidsbureau’s en voorts o.a. door streekplancommissies en wetenschappelijke instellingen gevraagd naar uitkomsten van de Bedrijfstelling 1930, welke niet gepubliceerd zijn (of, voorzover de gemeenten met minder dan 5 000 inwoners betreft, ook niet bewerkt waren)”. En het jaarverslag van deze Dienst over 1943 verhaalt: “De gedetailleerde bewerking der gegevens van de vorige bedrijfstelling, waarbij het plaatselijk element op den voorgrond staat, is in het afgelopen jaar geregeld voortgezet. Van de verkregen gegevens werd wederom een nuttig gebruik gemaakt door verschillende regionale instellingen; ook bij den Rijksdienst voor het Nationale Plan bleek er belangstelling voor te bestaan”²⁸⁾.

De gepubliceerde uitkomsten vloeiden uiteraard rechtstreeks voort uit de doelstellingen, samengevat aan het einde van paragraaf 2.2. De tabellen kunnen we in twee hoofdgroepen verdelen:

1. tabellen met uitkomsten per bedrijfstak, -klasse, -groep, en -subgroep;
2. tabellen met uitkomsten per regio: gemeente, provincie, economisch geografisch gebied en (in 1978) COROP-gebieden.

De eerstgenoemde groep had betrekking op ondernemingen, vestigingen en technische eenheden; de tweede groep op vestigingen en technische eenheden. Voorts waren er tabellen die de samenhang van de activiteiten vertoonden, bijvoorbeeld door het indelen naar activiteit van enerzijds de vestigingen en anderzijds de in de vestigingen onderscheiden technische eenheden. De ontwikkeling van de onderzochte aspecten, de vierde doelstelling, kwam naar voren door het vergelijken van (een deel van) de uitkomsten van een onderhavige telling met de resultaten van een vorige telling.

De gedetailleerde uitkomsten van de vier tellingen werden ter beschikking gesteld in de vorm van losbladige tabellen. Daarnaast werden gedrukte publicaties uitgegeven met samenvattende uitkomsten, met een beschrijving van de methode van onderzoek, met een toelichting op de onderscheiden begrippen en met de toegepaste classificaties. De titels van de publicaties zijn, per telling, hieronder vermeld.

De uitkomsten van de Overheidstelling 1977/1978 werden opgenomen in vijf deelpublicaties. Deze publicaties werden opgenomen in de reeks "Economische basistellingen" (zie deel 2, hoofdstuk 3). De resultaten van de gemeenschappelijke regelingen zonder zelfstandige administratie werden ondergebracht bij de gemeenten of de provincies, afhankelijk van de instelling in wiens begroting de exploitatie hiervan was ondergebracht.

Bovendien werd een afzonderlijke publicatie samengesteld waarin een aantal relevante uitkomsten van de bedrijfstelling en de overheidstelling gezamenlijk werden weergegeven. Daarin werden van de overheid alleen die activiteiten opgenomen welke konden worden gerekend tot het onderzoeksgebied van de bedrijfstelling.

5.2 *Overzicht*

Bedrijfstelling 31 december 1930

- Deel I. Statistiek der vestigingen ('s-Gravenhage 1935)
- Deel II. Statistiek der ondernemingen, vestigingen en technische eenheden. Statistiek der economisch-geografische gebieden ('s-Gravenhage 1936)
- Deel III. Inleiding ('s-Gravenhage 1936-1937)

Tweede algemene bedrijfstelling 16 oktober 1950

- Deel 1. Methodologische inleiding (Utrecht 1955)
- Deel 2. Belangrijkste uitkomsten voor bedrijfstakken en bedrijfsklassen (Utrecht 1955)
- Deel 3. Belangrijkste uitkomsten voor bedrijfsgroepen (Utrecht 1955)
- Deel 4. Belangrijkste uitkomsten voor provincies, economisch geografische gebieden en gemeenten (Utrecht 1956)
- Deel 5. Statistiek der ondernemingen (Utrecht 1957)
- Deel 6. Statistiek der krachtwerktuigen (Utrecht 1957)

Derde algemene bedrijfstelling 15 oktober 1963

- Deel 1. Methodologische inleiding ('s-Gravenhage 1968)
- Deel 2. Vestigingen, technische eenheden, werkzame personen ('s-Gravenhage 1969)
- Deel 3. Regionale uitkomsten ('s-Gravenhage 1969)
- Deel 4. Ondernemingen ('s-Gravenhage 1969)
- Deel 5. Groothandel en detailhandel ('s-Gravenhage 1970)
- Deel 6. Ondernemingengroepen, samengestelde ondernemingen en samengestelde vestigingen ('s-Gravenhage 1970)

Vierde algemene bedrijfstelling 29 september 1978

- Deel 1. Methodologische inleiding ('s-Gravenhage 1985)
- Deel 2. Algemene sectorale gegevens ('s-Gravenhage 1985)
- Deel 3. Algemene regionale gegevens ('s-Gravenhage 1985)

Overheidstelling 1977/1978

Overheidsdiensten en -organen; provincies 1977 ('s-Gravenhage 1983)

Overheidsdiensten en -organen; gemeenschappelijke regelingen 1977 ('s-Gravenhage 1983)

Overheidsdiensten en -organen; gemeenten 1977 ('s-Gravenhage 1984)

Overheidsdiensten en -organen; waterschappen 1978 ('s-Gravenhage 1983)

Overheidsdiensten en -organen; rijksoverheid 1978; ('s-Gravenhage 1984)

Samenvatting van vergelijkbare gegevens van de 4^e algemene bedrijfstelling 1978 en de economische basistellingen overheidsdiensten en -organen 1977 resp. 1978 ('s-Gravenhage 1986).

6. *Nabeschuwing*

Algemeen

In deze nabeschuwing laten we eerst enkele onderwerpen die hiervoor zijn behandeld nog eens de revue passeren, met als invalshoek bepaalde factoren en omstandigheden welke op de tellingen van invloed waren. Daarna evalueren we de vier gehouden bedrijfstellingen, tegen de achtergrond van de doelstellingen (zie par. 2.2).

Aan het begin van paragraaf 3.3 noemden we *vier partijen* die bij een bedrijfstelling betrokken zijn (ondernemingen, werkgeversorganisaties, overheid, statistici). Sommige, zeiden we, spelen een dubbele rol. Als eerste noemen we de *overheid*. De betrokken ministers betuigden, zij het onder voorwaarden, in hun rol van gebruiker, herhaaldelijk adhesie aan een 'bedrijfsstatistiek'. Maar keer op keer bleken de overheidsfinanciën een hinderpaal. Een tweede partij met een ambivalente houding, waren de *werkgeversorganisaties*, vooral bij de voorbereiding van de Bedrijfstelling 1930, in hun rol van berichtgever en gebruiker. Zonder twijfel hadden zij oog voor de positieve kanten van de statistiek. De Nijverheidsraad had zelfs een statistische commissie. Tegen een 'goede statistiek' had men geen bezwaar (Arch. CCS 1927b). Toch boden de werkgeversorganisaties weerstand om verschillende redenen:

1. Men was van mening dat de bestaande statistieken voldoende informatie gaven, als deze beter op elkaar zouden worden afgestemd.
2. Men beschouwde de kleine ondernemingen economisch niet belangrijk genoeg om de betrekkelijk hoge kosten van een telling te rechtvaardigen.

Behalve deze partijen, maakten verschillende omstandigheden dat de doeleinden van de tellingen niet optimaal werden verwezenlijkt.

1. Van de bedoeling om de tien jaar een telling te houden, kwam niets te recht. De Tweede Wereldoorlog maakte dat de tweede telling twintig jaar na de eerste werd gehouden.

2. We merkten al op dat de financiering een spaak in het wiel stak. Toen de eerste telling eindelijk een feit was, verhinderde de economische malaise een volledige uitwerking. Ook bij de tweede telling moest zuinig aan worden gedaan.
3. Organisatorische omstandigheden bij het CBS maakten dat de derde telling niet in 1960 kon plaatsvinden. De vierde telling was vijf jaar later dan oorspronkelijk de bedoeling was (1973), door de verplaatsing van een deel van het CBS naar Heerlen.
4. Last but not least: de juridische verwickelingen rond het begrip bedrijf in samenhang met de interpretatie van 'vrij beroep'. Dat maakte dat geen enkele telling, althans in de ogen van de statistici, volledig was.

Geheimhouding

De geheimhouding van individuele gegevens was geregeld aan de orde. Het probleem was dat een strikte toepassing van de regel dat aan een statistiek geen gegevens omtrent een individuele eenheid mogen worden ontleend, in belangrijke mate afbreuk zou doen aan de doeleinden van de tellingen. De goedkeuring door de betrokken minister van de 'vorm' van de kerntabellen, maakte dat de individuele uitkomsten konden worden gepubliceerd. De behoefte aan een bedrijfstelling was begrijpelijk in een periode waarin de economische statistiek nogal fragmentarisch was, zoals in de eerste helft van de 20^e eeuw. De statistieken vertoonden mede daarvoor weinig samenhang. Een totaalbeeld ontbrak. Ook was er, niet minder belangrijk, onvoldoende, kwantitatief onderbouwd, inzicht in de ontwikkelingen in het bedrijfsleven. Rond 1950 waren er nog vele witte vlekken. Tegen deze achtergrond kunnen we ons afvragen of de bedrijfstellingen aan de doeleinden, genoemd aan het slot van paragraaf 2.2 beantwoordden.

Evaluatie

De vraag is derhalve of de tellingen inzicht gaven in de stand en de ontwikkeling van de aard, de omvang, de samenhang en de regionale spreiding van de economische activiteiten? Als we kijken naar de stand, dus de gegevens over de bedrijven op de teldatum, dan was dat ongetwijfeld in hoge mate het geval. Hoewel de omvang niet volledig was, in 1950 zelfs zeer onvolledig, kunnen we toch zeggen dat de statistieken een redelijk beeld toonden van de aard en de relatieve verhouding van de waargenomen activiteiten. Door het gebruik van verschillende statistische eenheden, werden, vooral bij de derde telling, gedetailleerde tabellen gepubliceerd, waaruit de samenhang van de activiteiten bleek. Waarschijnlijk wierp de regionale verdeling de meeste vruchten af. Vóór 1970 waren er betrekkelijk weinig statistieken met een regionale verdeling; zeker als het gaat om uitkomsten per gemeente. Ten tijde van de vierde telling waren er ook andere bronnen die regionale cijfers leverden, zoals de Statistiek Werkzame Personen.

Als het gaat om het signaleren van *structurele ontwikkelingen*, moeten we een minder positieve conclusie trekken, zeker als we verwachtingen zoals die in 1903 werden

geuit, als maatstaf nemen (Arch. CCS 1903c). Een positief punt was dat de definities van de vestiging en de technische eenheid (vrijwel) ongewijzigd bleven. Dat gold in mindere mate voor het begrip onderneming. In de vierde telling werd een nieuwe eenheid toegepast: de branche-eenheid. Sommige indelingen bleven vrijwel dezelfde, zoals de indeling naar de grootte op basis van het aantal werkzame personen en de indeling naar de rechtsvorm. Desondanks was de vergelijkbaarheid van de tellingen niet optimaal waardoor het niet altijd mogelijk is de structurele ontwikkelingen te schetsen. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. We noemen de belangrijkste.

1. Het feit dat niet elke tien jaar een telling werd gehouden, had tot gevolg dat het niet zinvol meer was *bepaalde structurele veranderingen* te onderzoeken. Het had, bijvoorbeeld, geen zin om in 1963 nogmaals gegevens te verzamelen omtrent de 'krachtwerktuigen'. Wel werden onderwerpen opgenomen die ten tijde van een telling in de belangstelling stonden bij bepaalde groepen van potentiële gebruikers van de uitkomsten.
2. Een tweede storende factor waren *wijzigingen in de classificaties*. Vooral de veranderingen in de bedrijfsclassificaties tastten de vergelijkbaarheid aan. Mede op grond van in internationaal verband gemaakte afspraken, werden in de bedrijfsclassificaties wijzigingen aangebracht, overeenkomstig de veranderingen die zich inmiddels hadden voorgedaan in de structuur van het bedrijfsleven. Dit was onvermijdelijk met het oog op de lopende economische statistieken. Onvergelijkbaarheid trad vooral op doordat bij herzieningen delen van bedrijfssubgroepen verschillend werden gecombineerd. Daarenboven werden enkele systematische veranderingen doorgevoerd. Een voorbeeld is de behandeling van de zogenaamde hulpbedrijven. Bij de Bedrijfstelling 1950 werden afzonderlijk gelegen administratiekantoren opgenomen in een aparte bedrijfsklassen: "Administratiekantoren van eigen onderneming". Datzelfde gold voor de eigen laboratoria. Bij de Bedrijfstelling 1963 werden dergelijke hulpbedrijven per bedrijfsgroep samengevoegd in een afzonderlijke bedrijfssubgroep. Bij de Bedrijfstelling 1978 werden die vestigingen ingedeeld in de bedrijfssubgroep waartoe de daadwerkelijke uitgeoefende activiteiten kunnen worden gerekend.
3. Verschillen in de gehanteerde *typeringsmethodiek* waren mede oorzaak van onvergelijkbaarheid.
4. Verschillen in de *regionale classificaties*. Bepaald storend waren in dit verband de gemeentelijke herindelingen, vooral als een gemeente werd opgesplitst en de delen bij verschillende gemeenten werden gevoegd.

Hoewel wat het signaleren van ontwikkelingen betreft de functie van de bedrijfstellingen dus beperkt was, komen toch wel bepaalde verschuivingen in de economische structuur in de loop van de tijd naar voren.

Afgezien van de uitkomsten hebben de tellingen belangrijke *neveneffecten* gehad op de ontwikkeling van de statistiek. Zo was de Bedrijfstelling 1978 van groot belang voor de completering en de actualisering van het ABR. Die telling leverde daarnaast

informatie op die gebruikt kon worden bij een herziening van de SBL. Voorts bevorderde de Bedrijfstelling 1978 de ontwikkeling van het GBR dat in 1985 operationeel werd als steekproefkader voor de persoons- en gezinsenquête van het CBS.

Het geheel evaluerend kunnen we concluderen dat de bedrijfsstellingen, ondanks de gesignaleerde beperkingen, niet alleen een belangrijke bron van informatie waren, maar ook een belangrijke bijdrage leverden aan de samenhang en de completering van het systeem van economische statistieken (Atsma 1999).

Noten in de tekst

- 1) Vroeger werden in stukken afwisselend de termen 'bedrijfsstatistiek' en 'bedrijfstelling' gebruikt.
- 2) In het begin van deze brief geeft de CCS te kennen dat "indien het tot eene bedrijfstelling mocht komen, de bewerking der uitkomsten daarvan, naar de meening der Commissie, evenals met de volks- en beroepstelling thans het geval is, en op dezelfde gronden als tot het desbetreffende besluit hebben geleid, moeten plaats hebben bij het Centraal Bureau voor de Statistiek." Deze brief sluit aan op de brief d.d. 18 oktober 1899, no. 172 (arch. CCS 1899d).
- 3) In het verslag van de CCS over het jaar 1926, blz. 32, staat een opsomming van de gevoerde correspondentie in de jaren 1919–1921.
- 4) Deze zinsnede komt voor in het advies van de Commissie inzake het standpunt dat zal worden ingenomen ten aanzien van de "ontwerp-conventie" die aan de orde komt in een in 1928 te Genève te houden internationale conferentie over economische statistiek. Zie ook van Maarseveen 1999, blz. 584.
- 5) De Nijverheidsraad was een adviescollege van de regering voor industriële aangelegenheden, waarvan de leden werden aangewezen door de voornaamste organisaties op het gebied van de industrie. Het was overigens niet de eerste keer dat deze raad van zich liet horen over de wenselijkheid van een statistiek. Zie CCS 1921, blz. 8, inzake de Statistiek van voortbrenging en verbruik. Zie voorts Kloek 1999, blz. 30, Kuijlaars 1999, blz. 161, Nobel 1999, blz. 137.
- 6) De minister had in een brief aan de CCS betreffende de Beroepstelling, d.d. 29 november 1928, meegedeeld, "dat de Regeering inmiddels had besloten een algemeen overzicht der Nederlandsche bedrijven te doen samenstellen".
- 7) Aanvankelijk was het wel de bedoeling ook de landbouw in de telling te betrekken, 'in het bijzonder de oppervlakte en de levende have'; zie ook de brief d.d. 12 november 1927, nr. 131U (Arch. CCS 1927c).
- 8) In de loop van 1929 werden enkele nota's over de Bedrijfstelling samengesteld, gedateerd 29 april 1929, nr. 90 en 24 september 1929, nr. 179 I, alsmede een uitvoerige nota gedateerd september 1929 en een nota naar aanleiding van een brief van 2 september 1929 van de Nijverheidsraad (arch. CCS/CBS).

- ⁹⁾ De vierde telling werd uitgesteld vanwege de verplaatsing van een deel van het CBS naar Heerlen in het kader van de spreiding van de rijksdiensten.
- ¹⁰⁾ Citaat uit de nota september 1929; zie noot 8.
- ¹¹⁾ Terzijde merken we op dat de minister een soortgelijke rol kreeg toebedeeld in de wetten op de economische statistieken uit 1917 en 1936. In het desbetreffende artikel staat dat de Minister bevoegd is nadere voorschriften vast te stellen. Wat betreft de te verzamelen gegevens betekenen deze bepalingen dat de minister in principe kan weigeren de beantwoording van bepaalde vragen wettelijk verplicht te stellen. De eerste keer dat de wet uit 1917 inzake de ‘Statistieken van voortbrenging en verbruik’ werd toegepast, deed zich dat voor. De minister van Binnenlandse Zaken was namelijk van mening dat ‘de invulling van de rubrieken ‘afschrijving’ en ‘machine-installatie’ niet mocht worden geëischt en facultatief diende gelaten te worden’ (CCS 1918). Voor zover valt na te gaan, deed zich bij geen van de gehouden bedrijfstellingen het geval voor dat de minister een bepaalde vraag niet wettelijk verplicht wilde stellen.
- ¹²⁾ Omtrent de verdere ontwikkeling en de functie van het ABR, zie deel 2, hoofdstuk 4.
- ¹³⁾ Voor meer details omtrent de definities, zie de publicaties vermeld onder CBS 1930b, 1950a, 1963a en 1978.
- ¹⁴⁾ Die dubbele rol blijkt o.a. uit de opsomming van een twintigtal organisaties in CBS 1930, blz. 17. Zij gaven o.a. advies ten behoeve van een juiste bedrijfstypering.
- ¹⁵⁾ Het ‘(vrijwel)’ slaat op de tellingen in 1963 en 1978 toen gevraagd is naar de omzet.
- ¹⁶⁾ Dit advies werd niet opgevolgd. Bijna tachtig jaar later luidde bij de Bedrijfstelling 1978 een van de vragen: wanneer is met de uitoefening van de huidige activiteiten in deze vestiging begonnen?
- ¹⁷⁾ In het Voorlopig Verslag van de Commissie van Rapporteurs van de Eerste Kamer worden verschillende bedenkingen tegen inwilliging van die wensen geopperd. Het advies van de Directeur-Generaal van het CBS is opgenomen in genoemde nota. Zie ook Verslag van de CCS over het jaar 1930, blz. 5. In die nota staat, naar aanleiding van de vraag naar de relatie van de bedrijfstelling en de landbouwtelling die ook in 1930 werd gehouden, onder andere de opmerking: “Mogelijk is dan (bedoeld is over enige jaren J.A.) ook reeds over de vraag of de landbouwstatistiek bij het Centraal Bureau gebracht zal worden – hetgeen ook de eenheid der bedrijfsstatistiek ten goede zou komen – een beslissing genomen.” In feite werd de Landbouwstatistiek pas in 1941 bij het CBS ondergebracht, hoewel daarvan blijkbaar reeds in 1930 sprake van was (Kuijlaars 1999, hoofdstuk 9).
- ¹⁸⁾ De term “COROP” is afgeleid uit de benaming van de commissie die deze indeling ontwierp: de Coördinatie Commissie Regionaal Onderzoek Programma.
- ¹⁹⁾ Uiteraard zijn er nog meer randvoorwaarden, zoals een adequate vragenlijst, voldoende personeel, e.d en niet te vergeten voldoende geld. Die aspecten doen zich bij elk statistisch onderzoek voor. De omvang levert bovendien bij een bedrijfstelling specifieke organisatorische problemen op.

- ²⁰⁾ Koppeling aan een volkstelling was niet mogelijk; de laatste telling dateerde van 1947.
- ²¹⁾ Voor een overzicht van de typeringsregels verwijzen we naar deel 1, Methodologische inleiding (hoofdstuk 6) van de publicaties van de Bedrijfstelling 1963.
- ²²⁾ Deel 1, methodologische inleiding, van de publicaties betreffende de Bedrijfstelling 1978, bevat in par. 6.6 een overzicht van de verschillen tussen de derde en de vierde bedrijfstelling.
- ²³⁾ Voor de uitkomsten van de volkstelling gold eenzelfde regeling, zoals blijkt uit het verslag van de CCS over het jaar 1931, waarin staat: "Ten aanzien van het Plan van Publicatie hechtte de Minister (van Binnenlandse Zaken) voorts zijne goedkeuring aan de bewerking en uitgifte der eigenlijke volkstellingspublicaties." (Dit plan was door het CBS in 1930 bij de CCS ingediend).
- ²⁴⁾ Tijdens de Conventie van Geneve in 1928 (zie par. 2.), kwam ook de geheimhouding in statistieken ter sprake Zie Van Maarseveen 1999.
- ²⁵⁾ Artikel 6 in die wet luidt: "De vorm waarin de ingevolge deze wet verzamelde gegevens worden openbaar gemaakt, behoeft de goedkeuring van Onze Minister van Economische Zaken."
- ²⁶⁾ Op 29 Mei 1940 tekende de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht een besluit, waarbij de telling werd uitgesteld (CBS 1940; jaarverslag van de Dienst der Bedrijfstelling over 1940).
- ²⁷⁾ Zie bijvoorbeeld CBS 1933 (blz. 16) en over 1935 (blz. 17).
- ²⁸⁾ De jaarverslagen van de 'Dienst der Bedrijfstelling' zijn opgenomen in de jaarverslagen van het CBS over de genoemde jaren 1932–1944.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archief CBS

- 1929a. Brief van het Centraal Overleg in arbeidszaken van werkgeversbonden aan het CBS, 28 mei 1929.
- 1929b. Brief van het CBS aan de Voorzitter der Centrale Commissie voor de Statistiek, 2 september 1929.
- 1929c. Brief van de Kring van Werkgeverscentralen aan het CBS, 31 oktober 1929, nr. 497/62.
- 1930. Nota naar aanleiding van het verslag van de Commissie van Rapporteurs van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 23 Augustus 1930, nr. Bedr/280, gedrukte stukken, 1929-1930, 381, nr. 5.
- 1932. Nota van het CBS over de Bedrijfstelling, 20 januari 1932.
- 1937a. Brief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken aan het ministerie van Economische zaken, 2 september 1937, nr. 5070.
- 1937b. Brief van het CBS aan de minister van Economische Zaken, 27 september 1937, nr. 5234.
- 1938a. Interne nota "Betreffende publicatie der uitkomsten van de Bedrijfstelling", nr. 1-VI-1938.
- 1938b. Brief van het CBS betreffende de Bedrijfstelling 1940 aan de CCS, oktober 1938, nr. 189.
- 1940. Dienst van de Bedrijfstelling-1940; 4 April 1940, nr. 184.
- 1958. Brief van het CBS aan de CCS, 11 december 1958, nr. 011889-58.
- 1961. Brief van het CBS aan de CCS, 7 december 1961, nr. 012428-61-2B.
- 1962. Brief van het CBS aan Burgemeester en Wethouders der Gemeente Nijmegen, 29 mei 1962, nr. 0511-62.
- 1972a. Eerste Nota betreffende de 4e Algemene bedrijfstelling, behandeld in de vergadering van de CCS op 27 april 1972, nr. 3845-72-AT.
- 1972b. Tweede Nota betreffende de vierde Algemene bedrijfstelling behandeld in de subcommissie op 13 september 1972 en in de plenaire zitting van de CCS van 9 maart 1973, nr. 8866-72-AT.
- 1975. Nota inzake het vierkantennetsysteem in het kader van de 4^e Algemene Bedrijfstelling, 9-10-'78, nr. H 308-75-E9.
- 1976a. Nota betreffende de overheid in de Bedrijfstelling 1978, 11 mei 1976, nr. H 1270-76-E9.
- 1976b. Nota betreffende het verzamelen van gegevens over grond- c.q. vloeroppervlakte, 31 mei 1976, nr. H1419-76-E9.
- 1976c. Brief van het CBS aan het College van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Breda, 17 december 1976, nr. H.01180-76-E9.
- 1977a. Nota betreffende de 4e Algemene Bedrijfstelling 1978, oktober 1977.

- 1977b. Nota betreffende de omzetvraag in de BT 1978, 10 oktober 1977, nr. 11775-77-E11.
- 1986. Nota inzake de evaluatie van de Algemene Bedrijfstelling 1978, 4 juli 1986, nr. H 4995-86-E9.

Archief CCS

- 1898. Nota van de secretaris van de CCS aan de Subcommissie voor de Bedrijfsstatistiek, 25 oktober 1898, vermeld in de nota van 24 Juli 1899.
- 1899a. Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken, 18 mei 1899, no. 67, opgenomen in het verslag van de CCS over het jaar 1899.
- 1899b. Nota aan de minister van Binnenlandse Zaken, 21 Juli 1899, no. 95.
- 1899c. Nota van het CBS aan de voorzitter van de Subcommissie voor de Bedrijfsstatistiek, 24 juli 1899, no. 105.
- 1899d. Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken, 18 oktober 1899, no. 172, vermeld in het verslag van de CCS over het jaar 1899.
- 1899e. Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken, 23 november 1899, no. 118, opgenomen in het verslag van de CCS over het jaar 1899, aansluitend op de brief van 18 oktober 1899, no. 172.
- 1900. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de CCS, 9 mei 1900, no. 998, afd. M.P, opgenomen in het verslag van de CCS over het jaar 1900.
- 1901a. Verslag van de directeur van het CBS en de secretaris van de CCS aan de CCS, 13 maart 1901, inzake het overleg in Berlijn en Brussel.
- 1901b. Rapport aan de CCS van de Subcommissie voor de bedrijfstelling van CCS, 12 april 1901, no. 323.
- 1901c. Nota van de CCS aan de ministers van Binnenlandse Zaken en van Waterstaat, Handel en Nijverheid, 21 mei 1901, no. 348.
- 1901d. Advies van de CCS, 21 mei 1901, no. 348, opgenomen in het verslag van de CCS over het jaar 1901.
- 1902. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken, 15 februari 1902, no. 2748, afd. M.P, vermeld in het verslag van de CCS over het jaar 1902.
- 1903a. Brief van de CCS, 14 april 1903, no. 2569, afd. B.B., vermeld in het verslag van de CCS over het jaar 1903.
- 1903b. Rapport van de Subcommissie voor de Bedrijfstelling aan de CCS, 10 september 1903, no. 131.
- 1903c. Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse zaken, 15 oktober 1903, nr. 147, opgenomen in het verslag van de CCS over het jaar 1903, met een bijgevoegde nota met een reactie op de opmerkingen van diverse instanties naar aanleiding van het schrijven van de CCS van 21 mei 1901, no. 348. De brief sloot aan op de brief van 23 november 1899, no. 118.
- 1904a. Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken, 17 maart 1904, no. 322, opgenomen in het verslag van de CCS over het jaar 1904, bijlage VI.

- 1904b. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken, 9 april 1904, no. 2397, afd. B.B., vermeld in het verslag van de CCS over het jaar 1904.
- 1907. Brief aan de minister van Binnenlandse Zaken, 30 november 1907, no. 849, opgenomen in het verslag van de CCS over het jaar 1907, bijlage IV.
- 1908. Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken betreffende het advies van de Centrale Commissie voor de Statistiek van 30 november/23 december 1907, no. 849, 14 oktober 1908, no. 2166, opgenomen in het verslag van de CCS over het jaar 1908.
- 1917. Brief d.d. 12 mei 1917, no. 942U, aan de minister van Binnenlandse Zaken, opgenomen in het verslag van de CCS over het jaar 1917.
- 1918a. Brief van het ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel aan de minister van Binnenlandse Zaken, 31 juli 1918, no. 593, afdeling Arbeid, in antwoord op diens brief d.d. 11 september 1917, nr. 7494, afd. B.B., vermeld in het jaarverslag van de CCS over het jaar 1918, blz. 17, alsmede in het slot van bijlage XIII.
- 1918b. Brief van de minister van Arbeid aan de Directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 24 oktober 1918, opgenomen in het verslag van de CCS over het jaar 1918.
- 1918c. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 7 december 1918, no. 9971, afd. B.B.
- 1926. Brief van de CCS aan de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid, 13 november 1926, no. 174U, vermeld in het verslag van de CCS over het jaar 1926, blz. 32 en bijlage III.
- 1927a. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, 15 juni 1927, no. 364, vermeld in het verslag CCS over het jaar 1927.
- 1927b. Brief aan de CCS van de Centrale Werkgeversorganisaties, 28 juli 1927, no. 5044/86. C.H.
- 1927c. Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, 12 november 1927, nr. 131U.
- 1928a. Brief van de Centrale Werkgeversorganisaties aan de minister van Binnenlandse Zaken, 30 april 1928, nr. 1844/86, C/H.
- 1928b. Brief van de CCS aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, 10 november 1928, nr. 231U.
- 1929a. Brief van het CBS aan de Sub-Commissie voor de Volkstelling, subgroep Beroeps- en Bedrijfstelling, 9 april 1929, nr. 90.
- 1929b. Verslag van de Directeur van het CBS van het bezoek op 7 augustus 1929, ter voldoening van het verzoek gedaan in de vergadering van de CCS van 10 november 1928.
- 1929c. Nota, gericht aan de Sub-Commissie voor de Volkstelling (Bedrijfstellingen), 2 september 1929, nr. 179 I.
- 1964. Brief van de minister van Economische Zaken waarin hij meedeelt dat hij akkoord gaat met de wijze van publicatie van de uitkomsten van de derde Algemene bedrijfstelling 1963. 18 juni 1964, nr. 664/591.
- 1978. Advies van de Raad van State aan de minister van Economische Zaken, 5 juli 1978, no. 18.

CBS-publicaties

- CBS 1930a. Bedrijfstelling 31 December 1930, deel I ('s-Gravenhage 1935)
- CBS 1930b. Bedrijfstelling 31 December 1930, deel III ('s-Gravenhage 1936/1937)
- CBS 1940. Verslag Dienst der Bedrijfstelling over het jaar 1940. In: jaarverslag CBS over het jaar 1940.
- CBS 1950a. Tweede Algemene bedrijfstelling, 16 oktober 1950; deel 1 (Utrecht 1955)
- CBS 1950b. Tweede Algemene bedrijfstelling, 16 oktober 1950; deel 2 (Utrecht 1955)
- CBS 1963a. Derde algemene bedrijfstelling 1963, deel 1 ('s-Gravenhage 1968)
- CBS 1963b. Derde algemene bedrijfstelling 1963, deel 6 ('s-Gravenhage 1968)
- CBS 1929. Verslag CBS over het jaar 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1935, 1940, 1970, 1971, 1977, 1978.
- CBS 1978. Algemene bedrijfstelling 1978; deel 1 ('s-Gravenhage 1985)
- CBS 1983. CBS-select 2, statistische opstellen ('s-Gravenhage 1983)
- CBS 1990. CBS-select 6, statistische opstellen ('s-Gravenhage 1990)

CCS-publicaties

- CCS 1898. Verslag CCS over het jaar 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1908, 1918, 1919, 1921, 1926, 1928, 1933 1934.

Overige literatuur

- Atsma 1978. J. Atsma, Coördinatie van de economische statistieken. In: Denken en meten; statistische opstellen ('s-Gravenhage 1978)
- Atsma 1983. J. Atsma, Statistische eenheden in economische statistieken. In: CBS 1983.
- Atsma en Willeboordse 1999. J. Atsma en A.J. Willeboordse, Coördinatie van economische statistieken. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (Voorburg/Amsterdam, 1999), 165–192.
- HKT 1929. Zitting van de Tweede Kamer 1929–1930, nr. 381.
- HKT 1989. Handelingen van de Tweede Kamer, 1989/1990, nr. 21.329.
- KB 1950. Koninklijk Besluit van 29 Juli 1950 tot regeling van de algemene bedrijfstelling 1950, Staatsblad K 324.
- KB 1963. Koninklijk Besluit van 24 september 1963, Staatsblad 1963, no. 397.
- KB 1978. Koninklijk Besluit inzake de Bedrijfstelling 1978; Staatsblad van 5 augustus 1978, nr. 437.

- Kloek 1999. W. Kloek, De ontwikkeling van de gegevensverzameling bij bedrijven. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (Voorburg/Amsterdam, 1999), 19–46.
- Kuijlaars 1999. A.M.D.A. Kuijlaars, Het huis der getallen. De Institutionele Geschiedenis van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) 1899-1996 (Voorburg/Amsterdam, 1999), 19–46.
- MB 1930. Ministeriële Beschikking ingevolge artikel 3 der Wet op de Bedrijfstelling; Staatscourant d.d. 5 november 1930, nr. 215.
- MB 1963. Ministeriële Beschikking inzake de Bedrijfstelling 1963; Staatscourant van 4 oktober 1963, nr. 193.
- Nobel 1999. J.R. Nobel, “Zóó onkreukbaar en zóó gesloten. Statistische geheimhouding. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (Voorburg/Amsterdam, 1999), 133–162.
- Ritzen 1986a. J.H.G. Ritzen, Het industrieel oppervlaktegebruik; enige resultaten van de vierde algemene bedrijfstelling. In: Maandstatistiek van de binnenlandse handel en dienstverlening, 1986, nummer 4.
- Ritzen 1986b. J.H.G. Ritzen, Omzet en werkzame personen in relatie tot enkele oppervlaktegegevens bij de detailhandel. In: Maandstatistiek van de binnenlandse handel en dienstverlening, 1986, nummer 7.
- Van den Ende 1991. Jan van den Ende, Knopen, Kaarten, Chips; De geschiedenis van de automatisering bij het Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 1991.
- Van Maarseveen 1999. J.G.S.J van Maarseveen, Tussen eenheid en Vrijheid. De internationale statistische betrekkingen 1899-1945. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw. (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (Voorburg/Amsterdam, 1999), 571–592.
- Vliegen 1999. J.M. Vliegen, Regionalisering en statistische beschrijving. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw. (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (Voorburg/Amsterdam, 1999), 227–262.
- Wet 1930. Wet van 31 juli 1930, houdende maatregelen tot het verkrijgen van een juiste bedrijfsstatistiek; Staatsblad nr. 348.
- Wet 1939. Wet van 16 maart 1939, houdende maatregelen betreffende een algemene tienjaarlijkse bedrijfstelling, Staatsblad 601.
- Wet 1959. Wet van 5 november 1959, houdende regelen betreffende algemene bedrijfstellingen; Staatsblad 1959, no. 410.
- Wet 1976. Wet van 22 december 1976 tot wijziging van de Bedrijfstellingenwet; Staatsblad 1976, no. 701.
- Wet 1989. Wet tot intrekking van de Bedrijfstellingenwet, Staatsblad 1989, nr. 607.

Bijlagen

Bijlage 1

Overzicht van de vragen

Vragen	Toelichting op de vragen	Telling	
<i>Administratieve gegevens; locaties, activiteiten</i>	Namen en adressen van de onderneming en van de vestigingen	1930, 1950 1963, 1978	
	Namen en adressen van het bedrijfshoofd, medefirmanten, e.d.	1930	
	Leeftijd van het bedrijfshoofd per 31-12-1930	1930	
	Geslacht en nationaliteit van het bedrijfshoofd	1930	
	Het al dan niet eigenaar zijn van het bedrijfshoofd	1930	
	Bedrijfsnummer bij de Rijksverzekeringsbank	1930	
	Telefoonnummers	1950, 1963, 1978	
	Lidmaatschap van bedrijfs- of (onder)vakgroep	1950	
	Inschrijving Kamer van Koophandel en Fabrieken	1978	
	<i>Rechts(bedrijfs)vorm</i>	Hieronder zijn o.a. begrepen staats-bedrijven, waterschappen, rederijen, stichtingen, verenigingen	1930, 1950, 1963 1978
		Deelneming van de overheid in het maatschappelijk kapitaal	1950
Aandelen van nv in handen van andere rechtspersoon		1963	
<i>Aard van de uitoefende activiteiten</i>		Soort bedrijf, soort geproduceerde en verhandelde producten, aard van de dienstverlening, e.d.	1930, 1950, 1963, 1978
	Bedrijven die onder de Ongevallenwet 1921 vallen	1930	

Vragen	Toelichting op de vragen	Telling
<i>Werkzame personen</i>	Verdeling naar mannen en vrouwen, naar meewerkende gezinsleden, resp. personen in loondienst	1930, 1950 1963, 1978
	Diplomabezit; pensioenvoorziening	1950
	Thuiswerkers	1930, 1963
	Gemiddeld minder dan 15 uur, resp. 15 uur en meer per week werkzaam	1963, 1978
	Leeftijdsverdeling	1930, 1950, 1963
	Verdeling personen naar de uitgeoefende activiteiten	1950, 1963, 1978
<i>Krachtwerktuigen vaar-, vlieg- en voertuigen</i>	Aantal en totaal vermogen in PK; waarvan in reserve	1930, 1950
	Aantal en totaal vermogen in PK, resp. in tonnen; aantal passagiersplaatsen	1930
<i>Trekdiere</i>	Aantal paarden, (muil)ezels, honden, e.a.	1930
<i>Overige vragen</i>	– Omzetklasse van de onderneming, resp. vestiging	1963
	– Totale omzet/inkomsten van de onderneming, verdeeld naar activiteit; omzet van de vestiging	1978
	– Leveranciers- en afnemerscategorieën	1963
	– In- en verkoopcombinaties; aan- en verkoopver.	1963
	– Concerngegevens	1963
	– Oppervlakte van de vestiging	1978
	– Jaar waarin de activiteiten in de vestiging zijn gestart	1978

Bijlage 2

Vragenlijst Bedrijfstelling 1978

	CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK Hoofdafdeling Economische Basistellingen Kloosterweg 1 - Postbus 4481 6401 CZ Heerlen telefoon (045) 73 66 66	VIERDE ALGEMENE BEDRIJFSTELLING betreffende vestigingen van ondernemingen, instellingen, zelfstandige beroepsbeoefenaren e.d. 29 september 1978
---	---	---

Vermeld hier het adres waar de activiteiten van vraag 6 daadwerkelijk worden uitgeoefend indien hierboven een ONJUIST of GEEN ADRES is afgedrukt.

Naam: _____
Adres: _____ No. _____
Postcode: _____ Plaats: _____

Voor ELKE vestiging in NEDERLAND een afzonderlijke vragenlijst invullen naar de toestand van 29 september 1978.
Voor een vlotte beantwoording van de vragen en om navraag te voorkomen, wordt dringend verzocht gebruik te maken van bijgevoegde toelichting.

VESTIGINGSGEGEVENS

1. Wat is het telefoonno. en het telexno. van deze vestiging?
Telefoon: _____ (netnummer) _____ (abonneenummer) _____ aantal lijnen _____ (incl. geheim nummer)
Telexnummer(s): _____

2. Staat het telex-abonnement op naam van de vestiging?
(s.v.p. beantwoorden met ja of neen) _____

3. Maakt deze vestiging deel uit van een onderneming of instelling welke in NEDERLAND op andere adressen vestigingen heeft?
(s.v.p. beantwoorden met ja of neen) _____

4. Zo ja, wat is dan de naam en het adres van de hoofvestiging (het hoofdkantoor) van de onderneming of instelling?
Naam: _____
Adres: _____ No. _____
Postcode: _____ Plaats: _____
Gemeente: _____

KAMER VAN KOOPHANDEL

5. Bij welke Kamer van Koophandel en Fabrieken en onder welk nummer is de vestiging ingeschreven in het handels-, resp. verenigingen- of stichtingenregister?
Kamer van Koophandel te: _____
Nummer: _____

AARD VAN DE IN OF VANUIT DE VESTIGING UITGEOEFENDE ACTIVITEITEN

6. Welke activiteiten worden uitgeoefend in of vanuit de vestiging waarop deze vragenlijst betrekking heeft?
Indien er verschillende activiteiten in deze vestiging worden uitgeoefend, gelieve deze te vermelden in volgorde van belangrijkheid.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
N.B. Zonodig de opgave op een afzonderlijke bijlage vervolgen.

7. Dienstverlening, vervoer en communicatie
Indien bij de beantwoording van vraag 6 sprake is van beroepsvervoer, communicatie, horeca, reparatie, bank- en verzekeringswezen, zakelijke en overige dienstverlening, wat zijn dan de voornaamste diensten welke worden verricht? (in volgorde van belangrijkheid).
_____
_____

B 119

8. Productie

Indien bij de beantwoording van vraag 6 sprake is van een productie-activiteit:

a. wat zijn dan de voornaamste goederen of groepen van goederen welke in of vanuit de vestiging worden vervaardigd? (in volgorde van belangrijkheid)

_____
_____
_____

b. wat zijn de voornaamste grondstoffen welke worden verwerkt voor de vervaardiging van de bij vraag 8a onderscheiden producten? (in volgorde van belangrijkheid)

_____
_____

9. Handel

Indien bij de beantwoording van vraag 6 sprake is van een handelsactiviteit:

a. tot welk type kan deze dan worden gerekend? (N.B. alle van toepassing zijnde categorieën aankruisen)

- 01 detailhandel in winkel
02 detailhandel niet in winkel op vast punt, n.l.: _____
04 detailhandel niet op vast punt (markt-, straat-, rivierhandel e.d.)
08 postorderbedrijf
16 groothandel, n.l.: _____
32 handelsbemiddeling
64 overige, n.l.: _____

b. wat zijn de voornaamste goederen of groepen van goederen, welke in of vanuit de vestiging **aan gezinnen en andere particulieren** worden verhandeld? (in volgorde van belangrijkheid)

_____
_____

c. wat zijn de voornaamste niet in de vestiging vervaardigde goederen of groepen van goederen, welke **aan andere handelaren en/of bedrijfsmatige gebruikers** worden verhandeld? (in volgorde van belangrijkheid)

_____
_____

OMZET/TOTALE INKOMSTEN

10. Hoeveel bedroeg(en) de omzet/totale inkomsten (excl. BTW) van de vestiging in 1977 (of in het boekjaar 1976/77)?

fl. _____

11. Op welke tijdsperiode heeft deze omzet betrekking? (s.v.p. aankruisen wat van toepassing is)

- het gehele jaar 1977
 het gehele boekjaar 1976/77
 een deel van het boekjaar of kalenderjaar, namelijk op de maanden _____ 197__ t/m _____ 1977

OPPERVLAKTE

12. a. Hoe groot is de in gebruik zijnde **totale** terreinoppervlakte van de vestiging t.b.v. de uitoefening van de activiteit(en)?

_____ m²

b. Hoeveel m² hiervan is **bebouwd**?

_____ m²

13. Hoe groot is de totale vloeroppervlakte van de vestiging t.b.v. de uitoefening van de activiteit(en)?

_____ m²

14. Hoe groot is de oppervlakte van de voor het publiek toegankelijke ruimte?

_____ m²

15. Wanneer is met de uitoefening van de huidige activiteit(en) in deze vestiging begonnen? Indien op een later tijdstip in de vestiging t.b.v. de uitoefening van deze activiteit(en) een ingrijpende verbouwing of uitbreiding heeft plaatsgevonden, dan deze periode aankruisen.

- 1 voor 1940
2 tussen 1940 en 1955
3 tussen 1955 en 1970
4 na 1970

WERKZAME PERSONEN

Tot de werkzame personen worden gerekend: alle personen die feitelijk in of vanuit de vestiging op 29 september 1978 werkzaam waren.

Personen die voor meer dan één vestiging werkzaam zijn, worden gerekend tot die vestiging waar de meeste tijd wordt gewerkt.

Onder het aantal werkzame personen dienen tevens begrepen te worden: alle personen wier werkzaamheid tijdelijk is onderbroken wegens vakantie, ziekte, ongeval, verlet, werktijdverkorting, herhalingsoefening e.d. alsmede eventuele thuiswerkers.

Voor de opgave niet meetellen:

- personen die voor eerste oefening in militaire dienst zijn
- personen die op basis van volledige arbeidsongeschiktheid een WAO-uitkering ontvangen
- uitgeleend personeel
- vrijwilligers (onbetaalde medewerkers)

16. Hoe groot was volgens onderstaande specificatie het AANTAL WERKZAME PERSONEN?

	Gewoonlijk 15 uren of MEER per week werkzaam		Gewoonlijk MINDER dan 15 uren per week werkzaam	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
Werkzame personen, NIET VERZEKERD INGEVOLGE DE ZIEKTEWET n.l.:				
1. werkzame eigenaren, firmanten, pachters, zetbazen, zelfstandige beroepsbeoefenaren e.d.	_____	_____	_____	_____
2. medewerkende gezinsleden	_____	_____	_____	_____
Werknemers, WEL VERZEKERD INGEVOLGE DE ZIEKTEWET alsmede ambtenaren, n.l.:				
3. medewerkende gezinsleden	_____	_____	_____	_____
4. andere werkzame personen (dus ook directeuren van NV's, BV's, e.d.; inclusief ingeleend personeel)	_____	_____	_____	_____
5. TOTAAL aantal personen in of vanuit de vestiging werkzaam	_____	_____	_____	_____
17. Hoe groot is het totale aantal via een uitzendbureau of -bedrijf werkzame personen opgenomen in vraag 16 sub 4?	_____	_____	_____	_____
18. Hoe groot is het totale aantal thuiswerkers opgenomen in vraag 16 sub 4?	_____	_____	_____	_____

19. Gelieve hieronder aan te geven welke activiteiten in of vanuit de vestiging op 29 september 1978 werden uitgeoefend en zo nauwkeurig mogelijk het AANTAL WERKZAME PERSONEN voor iedere onderscheiden ACTIVITEIT te vermelden (in volgorde van belangrijkheid).

NIET bedoeld worden de functies van de werkzame personen zoals: directeur, monteur, typiste e.d.; maar een onderscheid van de werkzame personen naar de aard van de in of vanuit de vestiging uitgeoefende activiteiten.

Activiteit	Gewoonlijk 15 uren of MEER per week werkzaam	Gewoonlijk MINDER dan 15 uren per week werkzaam	
			Niet beschrijven
1. _____	_____	_____	.....
2. _____	_____	_____	.....
3. _____	_____	_____	.....
4. _____	_____	_____	.....
5. _____	_____	_____	.....
6. _____	_____	_____	.....
7. _____	_____	_____	.....

N.B. Zonodig de opgave op een afzonderlijke bijlage vervolgen.

ATTENTIE

DE VRAGEN 20 T/M 26 ALLEEN INVULLEN INDIEN DE VESTIGING DE ENIGE VESTIGING OF DE HOOFDVESTIGING VAN DE ONDERNEMING OF INSTELLING IS. S.V.P. WEL VOOR ELKE VESTIGING VRAAG 27 INVULLEN.

RECHTSVORM

20. Wat is de rechtsvorm (bedrijfsvorm) van de onderneming of instelling?
(s.v.p. de desbetreffende rechtsvorm (bedrijfsvorm) aankruisen)

☐ 01 Eenmanszaak/zelfstandige beroepsbeoefenaar met of zonder personeel	☐ 06 Particuliere NV	☐ 12 Overheids - NV
☐ 02 Maatschap/praktijkvennootschap	☐ 07 Particuliere BV	☐ 13 Overheids - BV
☐ 03 Vennootschap onder firma	☐ 08 Particuliere stichting	☐ 14 Overheidsstichting
☐ 04 Commanditaire vennootschap	☐ 09 Cooperatieve vereniging/ onderlinge verzekerings- of waarborgmaatschappij	☐ 15 Overheidsvereniging
☐ 05 Erkende rechtspersoonlijkheid van buitenlandse vennootschappen, verenigingen en stichtingen	☐ 10 Particuliere vereniging met volledige rechtsbevoegdheid	☐ 16 Overheidslichaam
	☐ 11 Particuliere vereniging met beperkte rechtsbevoegdheid	☐ 17 Overige, n.l.: _____

WERKZAME PERSONEN EN DIENSTVERBAND

21. Hoe groot is het aantal werknemers van de onderneming of instelling volgens de loonlijst op 29 september 1978? _____
22. Hoe groot is het aantal door U aan andere ondernemingen of instellingen uitgeleende of uitgezonden werkzame personen? _____
23. Hoe groot is het aantal van andere ondernemingen of instellingen ingeleende werkzame personen? _____

ONDERNEMINGSOMZET/TOTALE INKOMSTEN

24. Hoeveel bedroeg(en) de totale omzet / totale inkomsten (excl. BTW) van de onderneming of instelling in 1977 (of in het boekjaar 1976/'77)? fl. _____

25. Hoe is de procentuele verdeling van de totale omzet / totale inkomsten over de hieronder genoemde activiteiten?

1. productie	_____ %
2. groothandel	_____ %
3. detailhandel	_____ %
4. horeca	_____ %
5. overige, n.l.: _____	_____ %
totaal	100 %

NEVENVESTIGINGEN IN NEDERLAND

26. Op welke adressen heeft de onderneming of instelling nog andere vestigingen?

Gemeente (zodanig ook plaats)	Adres	No.
1. _____	_____	_____
2. _____	_____	_____
3. _____	_____	_____
4. _____	_____	_____
5. _____	_____	_____
6. _____	_____	_____
7. _____	_____	_____
8. _____	_____	_____
9. _____	_____	_____
10. _____	_____	_____

N.B. Zonodig de opgave op een afzonderlijke bijlage vervolgen.

27. Naam of functie van degene die over de invulling van de vragenlijst kan worden benaderd: _____

Inhoud

Hoofdstuk 3. Economische basistellingen 1946–1988	288
I. Inleiding	288
1. Voorgeschiedenis	288
2. Indeling van de tellingen	289
II. Tellingen bij bedrijfs(sub)groepen 1946–1988	290
1. Inleiding	290
2. Wettelijke regelingen en doeleinden	290
2.1 Wettelijke regelingen	290
2.2 Doeleinden	291
3. Methode van onderzoek	291
3.1 Inleiding	291
3.2 Onderzoeksgebied	292
3.2.1 Algemeen	292
3.2.1 Statistische eenheden	292
3.3 Onderwerpen/gegevens; definities; classificaties	293
3.3.1 Onderwerpen/gegevens	293
3.3.2 Definities van de handel	293
3.3.3 Classificaties	294
3.4 Gegevensverzameling	294
3.5 Gegevensverwerking	295
4. Geheimhouding individuele gegevens	296
5. Publicaties	296
5.1 Algemeen	296
5.2 Overzicht	296
IIA. Tellingen bij de groothandel 1946–1983	297
1. Inleiding	297
2. Groothandel in levensmiddelen 1946, 1947, 1953, 1958	297
3. Groothandel in textielgoederen 1957	298
4. Groothandel in elektrotechnische artikelen 1957	299
5. Groothandel in zoetwaren 1958	299

6.	Groothandel in bouwmaterialen 1958, 1959, 1960	300
7.	Groothandel in tabaksfabrikaten 1959	300
8.	Groothandel in alcoholische en alcoholvrije dranken 1959	300
9.	Groothandel in hout 1960, 1961	301
10.	Groothandel in vlakglas en groothandel in verf 1960, 1961	301
11.	Groothandel in vlees 1960, 1961, 1962	302
12.	Groothandel in autobanden 1960, 1961, 1962	302
13.	Groothandel in schroot, oude materialen en afvalstoffen 1973	302
14.	Groothandel in hout, vlakglas, sanitair en bouwmaterialen 1974	303
15.	Groothandel in textielwaren, schoeisel en lederwaren 1973–1975	303
16.	Groothandel in huishoudelijke artikelen, ijzer- en metaalwaren, automobielaccessoires, verf en behangselpapier 1974	304
17.	Groothandel in dierlijke voedingsmiddelen, margarine, e.d. 1974	304
18.	Groothandel in plantaardige voedingsmiddelen, genotmiddelen, levensmiddelen, algemeen assortiment 1974	304
19.	Groothandel en handelsbemiddeling in machines, technische benodigdheden en voertuigen 1983	305
IIB. Tellingen bij de detailhandel 1967–1977		305
1.	Inleiding	305
2.	Detailhandel in kruidenierswaren en in melk en zuivel- producten 1967	307
3.	Detailhandel in juwelen, gouden en zilveren platina voorwerpen, horloges, uurwerken, e.d. 1968	307
4.	Detailhandel in ‘doe het zelf’-artikelen 1968	308
5.	Detailhandel in boeken, tijdschriften, kantoorbehoeften en kantoormeubelen 1969	308
6.	Detailhandel in optische en fotografische artikelen 1971	308
7.	Detailhandel in aardappelen, groenten en fruit 1972	308
8.	Bouwinstallatiebedrijven en detailhandel in huishoudelijke gebruiksgoederen 1973	309
9.	Detailhandel in voedings- en genotmiddelen 1974	310
10.	Detailhandel in bloemen, planten, tuinbenodigdheden, dieren en dierenbenodigdheden 1975	311
11.	Detailhandel in (brom)fietsen, motorfietsen en -onderdelen; (brom)fiets- en motorfietsreparatie 1977	312
12.	Auto- en aanverwante bedrijven, benzinstations 1977	312
IIC. Tellingen bij de dienstverlening 1982–1988		313
1.	Inleiding	313

2.	Gezondheidszorg (incl. veterinaire dienstverlening) en maatschappelijk dienstverlening 1982	313
3.	Accountants-, boekhoudbureaus, belastingconsulenten en computerservicediensten 1984	314
4.	Bedrijfs-, werknemers- en overige sociale organisaties 1984	314
5.	Ingenieurs-, architecten- e.a. technische ontwerp- en adviesbureaus 1985	315
6.	Instellingen voor speur- en ontwikkelingswerk 1985	315
7.	Overige zakelijke dienstverlening 1985	315
8.	Verhuur van machines e.a. roerende goederen 1985	316
9.	Sport en recreatie 1986	316
10.	Sociaal-culturele instellingen 1986	316
11.	Culturele instellingen 1988	317
12.	Rechtskundige diensten 1988	317
IID. Overige tellingen		317
1.	Inleiding	317
2.	Het maatkledingbedrijf 1958, 1960 en 1961	318
3.	Boekenuitgeverijen 1960, 1961, 1963	318
4.	Detailhandel in brandstoffen 1963	318
5.	Reisbemiddelingswezen, 1966	319
6.	Het kappers- en schoonheidsverzorgingbedrijf 1968	319
III. Tellingen bij bedrijfsklassen		320
De rubricering van de paragrafen IIIA – IIIE is gelijk aan de onderverdeling van par. II.		
	Inleiding	320
IIIA.	De Ambachtstelling 1953	320
IIIB.	De Nijverheidstelling 1962	324
IIIC.	Groothandelstelling 1967	328
IIID.	De Transporttelling 1969	333
IIIE.	De Horecatelling 1972	336
IV. Registertellingen		340
	Inleiding	340

IVA. Statistiek Vestigingswet Bedrijven 1954.	340
De rubricering van deze paragraaf is gelijk aan de onderverdeling van par. II.	
IVB. Registertellingen van de detailhandel en het ambacht	345
1. Inleiding	345
2. Registertellingen van de detailhandel	346
3. Registertellingen van het ambacht	346
4. Structuurmutatiestatistieken	347
Nabeschuwing	347
Noten	348
Geraadpleegde bronnen en literatuur	351
Bijlagen	354
1. Bedrijfskostenstatistieken	354
2. Vragenlijst Groothandelstelling 1967	357

3. *Economische basistellingen 1946–1988*

Jan Atsma

In de loop van de jaren dertig kwam er behoefte aan statistische gegevens voor de binnenlandse handel. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) voldeed aan die behoefte door maand- en jaarstatistieken samen te stellen. Daarvoor waren integrale tellingen nodig om de onderzoeksgebieden af te bakenen, berichtgeverbestanden te vormen en te controleren op de representativiteit. In het begin hadden de tellingen voornamelijk betrekking op de groothandel en de grootwinkelbedrijven. Het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (EIM) nam een groot deel van de detailhandel waar. Tot het begin van de jaren zeventig werden tegelijkertijd zowel enquêtes gehouden die elk een bepaalde bedrijfs(sub)groep omvatten, als omvangrijke tellingen, bij bedrijfsklassen. In de jaren tachtig hadden de onderzoeken onder meer betrekking op bedrijfs(sub)groepen die niet in de Bedrijfstelling 1978 waren meegenomen. Het hoofdstuk besluit met een beknopte behandeling van de zogenaamde registertellingen van de detailhandel en het ambacht, die eveneens integrale statistieken opleverden.

I. *Inleiding*

1. *Voorgeschiedenis*

De voorgeschiedenis van de algemene bedrijfstelling, in het vorige hoofdstuk, laat zien dat er sinds de oprichting van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gedurende dertig jaar van tijd tot tijd werd gepleit voor het houden van zo'n telling. Die noodzaak om te kunnen beschikken over structuurgegevens beperkte zich niet tot het bedrijfsleven als geheel. Er was evenzeer behoefte aan integrale basistellingen toegesneden op afzonderlijke bedrijfsklassen en -groepen, met een uniforme schriftelijke vragenlijsten, die gegevens opleverden die ingedeeld konden worden op basis van bepaalde criteria.

Zo ontstond er, naast de bestaande statistieken van de industrie, de landbouw en de buitenlandse handel, in de loop van de jaren dertig vraag naar statistische gegevens van de binnenlandse handel. Evenals een en andermaal het geval was bij de algemene bedrijfstelling, was ook nu de 'toestand van 's Lands financiën' een vertragende factor. Er was door het ontbreken van publieke middelen zelfs sprake

van sponsoring. De N.V. Magazijn "De Bijenkorf", van wie het verzoek tot het samenstellen van een koopkrachtstatistiek oorspronkelijk was uitgegaan, had in beginsel voor dit doel een jaarlijks bedrag van f 1 000 toegezegd (CBS 1933)^{1) 2)}. Mede naar aanleiding van verzoeken uit het bedrijfsleven gaf de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) in 1934 het CBS toestemming distributiekostenstatistieken (de term distributiekosten verving de benaming koopkracht), samen te stellen, voornamelijk van de groothandel. Ook de minister van Economische Zaken was akkoord (CCS 1934)³⁾. Daarnaast werden op de CBS-begroting voor 1937 gelden beschikbaar gesteld voor zowel maandelijkse omzetstatistieken van de detailhandel als voor de grossierderij (CCS 1937).

Het jaar 1938 was voor de statistieken van de binnenlandse handel een belangrijk jaar. Het CBS begon, in samenwerking met het Economisch Instituut voor de Middenstand later vervangen door de benaming Midden- en Kleinbedrijf (EIM), met het samenstellen van maandelijkse omzetcijfers van de detailhandel, als eerste van de levensmiddelenhandel. Tevens begon het CBS met maandelijkse omzetcijfers van de grossierderij in koloniale waren en de grossierderij in textielgoederen. De afspraak die het CBS en het EIM in 1938 maakten over de waarneming van de detailhandel hield in dat het CBS afzag van het samenstellen van omzet- en distributiekostenstatistieken van de middenstand (ook wel het kleinwinkelbedrijf genoemd), als het EIM de methode volgde die het CBS toepaste bij gelijksoortige statistieken van de grootwinkelbedrijven, zoals warenhuizen en coöperatieve winkelverenigingen, om de noodzakelijke aansluiting te waarborgen (CCS 1937)⁴⁾. Aangezien het aantal grote detailhandelsondernemingen betrekkelijk klein was, kon vrij gemakkelijk worden nagegaan welke ondernemingen voor de statistieken van het CBS in aanmerking kwamen. Het Bureau behoefde daardoor geen basistellingen te houden bij de detailhandel. Dat was wel nodig bij de groothandel.

2. *Indeling van de tellingen*

Vanaf 1947 hield het CBS in de volgende ruim veertig jaar, een groot aantal integrale tellingen, niet alleen ter beoordeling van de representativiteit van bestaande reeksen, maar in niet mindere mate om basisgegevens te krijgen voor nieuwe maand- en jaarstatistieken. De omvang en de inhoud, en dus ook de uitkomsten van deze economische basistellingen waren nogal verschillend. Sommigen tellingen omvatten slechts enkele gegevens, andere waren tamelijk uitvoerig. Het merendeel was eenmalig, enkele werden een of meer keren herhaald. De meeste tellingen waren integraal, maar het kwam voor dat een deel van het bestand, veelal kleine ondernemingen, steekproefsgewijze werd waargenomen. Die enquêtes hadden echter dezelfde doelstellingen als de volledige onderzoeken en zijn daarom ook in dit hoofdstuk opgenomen.

Een groot deel van de tellingen had betrekking op een bepaalde bedrijfs(sub)groep. In de periode 1953–1972 werd een vijftal omvangrijke tellingen gehouden die een gehele bedrijfsklasse, dus verscheidene bedrijfs(sub)groepen, van het bedrijfsleven omvatten. Eerstbedoelde worden in par. II behandeld, onderverdeeld in vier groepen: tellingen bij de groothandel, bij de detailhandel en bij de dienstverlening, alsmede een groep overige tellingen waarin vijf enquêtes zijn opgenomen die minder goed in de zo juist genoemde categorieën zijn te rangschikken. In elke categorie zijn de enquêtes chronologisch gerangschikt. Daarna volgen in par. III de tellingen bij de bedrijfsklassen ⁵⁾.

Bij alle hiervoor bedoelde basistellingen werden de gegevens verkregen door middel van schriftelijke vragenlijsten. Daarnaast ontleende het CBS het grondmateriaal voor enkele integrale statistieken aan bepaalde externe administraties. Die statistische overzichten worden besproken in par. IV.

Behalve deze tellingen stelde het CBS tot in de jaren zestig voor een aantal groothandelsbranches een bedrijfskostenstatistiek samen. Aan deze statistieken wordt, in een bijlage, aandacht besteed omdat enkele integraal waren en omdat sommige enquêtes een zekere relatie hadden met bepaalde basistellingen.

II. Tellingen bij bedrijfs(sub)groepen

1. Inleiding

In totaal hield het CBS 45 basistellingen bij bedrijfs(sub)groepen. De eerste had betrekking op het jaar 1946, de laatste op 1988. Die statistieken hadden nagenoeg dezelfde kenmerken. Daarom bespreken we eerst die gemeenschappelijke kenmerken, om herhaling bij elke telling te voorkomen. De indeling is (vrijwel) gelijk aan de verdeling van de paragrafen in de beide voorgaande hoofdstukken. Als er bij een bepaalde telling sprake is van afwijkingen ten opzichte van de volgende kenmerken, of van bijzonderheden, dan wordt dit vermeld.

2. Wettelijke regelingen en doeleinden

2.1 Wettelijke regelingen

In vrijwel alle gevallen waren de ondernemingen verplicht de gevraagde gegevens te verstrekken op grond van de Wet op de Economische Statistieken van 28 december 1936, Staatsblad 639 DD, houdende maatregelen tot het verkrijgen van juiste

economische statistieken (Wet van 1936). (Nobel 1999). Er is vanaf gezien om bij elke basistelling de desbetreffende Ministeriële Beschikking te vermelden. In sommige gevallen werd een op de telling toegesneden beschikking uitgevaardigd, voor andere enquêtes werd een reeds bestaande beschikking benut, hetgeen niet in alle gevallen is te achterhalen. Volstaan wordt met het vermelden van één Beschikking als voorbeeld (MB 1967).

Bij sommige onderzoeken werden gedetailleerde kostenspecificaties gevraagd die vaak niet in de administraties van de berichtgevers voorhanden waren. In die gevallen was sprake van medewerking op basis van vrijwilligheid omdat de mogelijkheid tot verstrekking van gegevens mede afhankelijk was van de kwaliteit van de administratie van de ondernemingen.

2.2 Doeleinden

De basistellingen hadden verschillende doeleinden:

1. het verkrijgen van een actueel berichtgeverbstand voor het opzetten van een nieuwe maand- en/of jaarstatistiek, of voor de uitbreiding van bestaande statistieken door daarin voortaan ook kleine en middelgrote bedrijven te betrekken;
2. het controleren en eventueel aanvullen van het bestand voor een lopende statistiek om de representativiteit te waarborgen;
3. het aanvullen van het Algemeen Bedrijfsregister (ABR) met ontbrekende of meer recente gegevens nadat het begin jaren zeventig was ingesteld (zie dl. 2, hoofdstuk 4);
4. het geven van een beeld van de structuur van het onderzoeksgebied hoofdzakelijk op basis van de omzet, het aantal werkzame personen, de aard van de naast elkaar uitgeoefende activiteiten en de geografische verspreiding. Dergelijke structuurgegevens waren o.a. van belang voor het beleid van de overheid en de marktanalyse in de ondernemingen. Een basistelling bood in dit opzicht meer dan een algemene bedrijfstelling, omdat de vraagstelling van zo'n algemene telling noodzakelijk beperkt was, zodat deze niet van alle bedrijfspgroepen de gewenste diversiteit en structurele aspecten verschafte.

Bij elke telling vermelden we de belangrijkste doelstelling.

3. Methode van onderzoek

3.1 Inleiding

Bij de voorbereiding van een telling onderhield het CBS contact met de betrokken branche-organisaties. Met deskundigen werden besprekingen gevoerd teneinde rekening te kunnen houden met de wensen van de organisaties en om te bewerk-

stelligen dat de vraagstelling en de nodige onderscheidingen zoveel mogelijk aansloten op de praktijk. Enerzijds mocht de vragenlijst de administraties van de ondernemingen niet onnodig belasten, anderzijds moest het doel van een telling binnen de beschikbare mogelijkheden zo optimaal mogelijk worden bereikt. Dit overleg bevorderde bovendien de medewerking aan het welslagen van de enquêtes, doordat de organisaties hun leden attendeerden op het belang van het onderzoek. Voorts werd contact onderhouden met het EIM als dit instituut eveneens werkzaam was in het onderhavige deel van het bedrijfsleven.

3.2 Onderzoeksgebied

3.2.1 Algemeen

Het onderzoeksgebied van de tellingen was zeer verscheiden. Zoals gezegd, had de eerste reeks enquêtes betrekking op branches in de groothandel. Aangezien het CBS de eerste decennia geen eigen register van de ondernemingen had, moest in die tijd voor elke telling een berichtgeverbestand worden opgebouwd met behulp van externe bronnen. De afbakening van het onderzoeksgebied was daarmee min of meer overeenkomstig de organisatie in het desbetreffende deel van het bedrijfsleven. Na de jaren zestig werd het bestand van een telling in de eerste plaats ontleend aan het ABR.

Een onderzoek werd niet altijd strikt beperkt tot de ondernemingen waarvan de hoofdactiviteit behoorde tot de betrokken bedrijfs(sub)groep(en). Zo nodig werd gekozen voor een ruimere opzet door ook ondernemingen met aanverwante activiteiten te enquêteren. In die ondernemingen konden namelijk in de loop van de tijd verschuivingen in de uitgeoefende activiteiten hebben plaatsgevonden in de richting van de onderzochte bedrijfs(sub)groep(en). Om die reden werd vaak in gevallen dat naast de productie of groothandel als belangrijkste activiteit, ook detailhandel als nevenactiviteit voorkwam, tevens die nevenactiviteit waargenomen. Met andere woorden, een telling omvatte logische clusters.

3.2.2 Statistische eenheden

In alle onderzoeken werd uitgegaan van de onderneming, dus van de juridische eenheid. Daarnaast werden enkele andere eenheden toegepast. De meest voorkomende waren de vestiging en de branche-eenheid. Laatstgenoemde met name in de onderzoeken bij de groothandel en de detailhandel. De definities kwamen overeen met de omschrijvingen die hiervoor bij de algemene bedrijfstellingen (dl. 2, hoofdstuk 2) zijn vermeld. Enkele andere eenheden komen hierna bij de desbetreffende enquêtes aan de orde.

3.3 *Onderwerpen/gegevens, definities en classificaties*

3.3.1 *Onderwerpen/gegevens*

In de lopende statistieken zijn de omzetten, c.q. de verkopen, een belangrijk gegeven. De omzet van de ondernemingen, eventueel verdeeld naar goederensoorten, was eveneens een centraal onderwerp in vrijwel alle basistellingen. Daarnaast werden steeds vragen gesteld omtrent de uitgeoefende activiteiten om de statistische eenheden te kunnen classificeren en om te kunnen bepalen of de onderneming tot het onderzoeksgebied kon worden gerekend. Vaak werd ook gevraagd naar het aantal personen dat, al dan niet in loondienst, in de onderneming werkzaam was. Dit aantal was, naast de omzet, een maatstaf voor de grootte. Wanneer een regionale verdeling werd beoogd, werd een vraag gesteld omtrent de gemeente(n) van vestiging van de onderneming. Een vraag omtrent de rechtsvorm kwam regelmatig voor.

In enkele gevallen werden gegevens verzameld omtrent de inkopen en de voorraden, eventueel op vrijwillige basis, om de toegevoegde waarde te kunnen bepalen.

Daarnaast werden in een deel van de enquêtes gegevens verzameld omtrent onderwerpen die typerend waren voor de desbetreffende bedrijfs(sub)groep. Zo werd aan ondernemingen met detailhandel gevraagd of:

- a. in de vestiging een winkel is opgenomen;
- b. in de vestiging verkoop vanuit magazijn, werkplaats of een dergelijke ruimte plaatsvindt;
- c. in de vestiging een postorderbedrijf wordt uitgeoefend;
- d. sprake is van markt-, straat-, en riverhandel.

In sommige onderzoeken werd geïnformeerd naar vormen van samenwerking, namelijk of sprake was van:

- a. deel uitmaken van een vrijwillig filiaalbedrijf of overeenkomstige commerciële organisatie;
- b. aangesloten zijn bij een inkoop- en/of verkoopvereniging van detailhandelaren;
- c. het hebben van een franchiseovereenkomst met een franchiseorganisatie;
- d. een andere vorm van samenwerking.

3.3.2 *Definities van de handel*

De begrippen groothandel, handelsbemiddeling en detailhandel namen uiteraard een centrale plaats in. In de statistieken van het CBS wordt onder groothandel (voorheen ook grossierderij genoemd) verstaan de economische activiteit die bestaat uit het verhandelen van goederen die niet in de eigen onderneming zijn

vervaardigd, aan groot- en detailhandelaren, verwerkers of bedrijfsmatige gebruikers (inclusief ambachtsbedrijven). De goederen kunnen in dezelfde toestand of na een in de groothandel gebruikelijke bewerking worden verhandeld. Het verhandelen geschiedt op eigen naam en voor eigen risico.

Tot de handelsbemiddeling wordt gerekend de economische activiteit die bestaat uit het samenbrengen van koper en verkoper of uit het afsluiten van een koopcontract voor rekening van een opdrachtgever. Onder detailhandel wordt verstaan het verhandelen van goederen, niet in de eigen onderneming vervaardigd, aan gezinnen en particulieren.

3.3.3 Classificaties

De vier meest voorkomende criteria voor de indeling van de statistische eenheden waren de door de ondernemingen uitgeoefende activiteiten, de grootte op basis van de omzetten en de werkzame personen, de vestigingsplaats en de rechtsvorm. Bij de enquêtes in de sociale dienstverlening (par. IIC) werden de instellingen/bedrijfs-eenheden ingedeeld naar de sectoren die worden onderscheiden in het stelsel van de Nationale Rekeningen (Nat. Rek. 2000; Atsma 1999).

Opgemerkt wordt nog dat in de detailhandel handelingen voorkomen, of diensten worden verleend, welke een onverbrekelijk onderdeel vormen van het distributieproces. Wanneer de omvang of de frequentie van deze bewerkingen binnen een onderneming of vestiging gering bleek, werden deze niet als afzonderlijke activiteit aangemerkt.

3.4 Gegevensverzameling

Voordat het ABR werd ingericht, beschikte het CBS niet over een eigen centraal register. Voor elke telling moest een register worden opgezet of een bestaand register worden aangevuld. Belangrijke leveranciers van adressen waren de organisaties waarmee het CBS overleg pleegde bij de opzet van een statistiek, de Kamers van Koophandel en Fabrieken en het Centraal Registratiekantoor voor de detailhandel en het ambacht (CRK). Voorts waren catalogi van vakbeurzen, e.d. een adressenbron. Dit adressenbestand werd vervolgens zo goed mogelijk bijgehouden ten behoeve van de lopende waarneming. Vanaf het begin van de jaren zeventig nam het ABR een steeds belangrijker plaats in bij de afbakening van een berichtgeverbestand.

Alle enquêtes bestonden uit schriftelijke vragenlijsten. Daarbij werd nogal eens de methode toegepast die reeds verscheidene jaren bij de lopende jaarlijkse productie-statistieken gebruikelijk was, namelijk een omslagvel om gegevens voor de gehele

onderneming te verstrekken en een inlegvel voor de specifieke gegevens inzake de desbetreffende activiteit. Wanneer een onderneming meer dan een van de onderscheiden activiteiten uitoefende, moesten even zoveel inlegvellen worden ingevuld. In sommige gevallen werden gegevens per vestiging gevraagd; ook dan werd met verschillende formulieren gewerkt. Soms werd ook nog een speciaal formulier gebruikt ten behoeve van de nodige administratieve gegevens. De administratieve mogelijkheden van de ondernemingen waren soms bepalend voor de nadere onderverdeling van de omzet, de werkzame personen en andere gewenste gegevens. Een model van een vragenlijst bestaande uit een omslag- en een inlegvel is als *Bijlage 2* opgenomen. Wanneer de uitkomsten van een basistelling in een afzonderlijke publicatie zijn opgenomen, bevat deze in de meeste gevallen ook een kopie van de gebruikte vragenlijst (zie de lijst met literatuur aan het einde van dit hoofdstuk).

De vragenlijsten werden als regel per post aan de ondernemingen toegezonden met het verzoek deze binnen een bepaalde termijn terug te zenden. Wanneer verschillende formulieren moesten worden ingevuld, werden deze zo nodig uitgereikt door een medewerker van de buitendienst van het CBS. Ook werden bezoeken gebracht als een mondelinge uitleg effectiever was dan een schriftelijke toelichting. Deze werkwijze resulteerde in een hoge respons. Teneinde vast te kunnen stellen of de ontworpen vragenlijst doelmatig was, werd in veel gevallen een proefenquête gehouden.

3.5 Gegevensverwerking

Na de terugontvangst van de formulieren werden de gegevens gecontroleerd op volledigheid en juistheid. In veel gevallen moest met de ondernemingen, telefonisch of door bezoek, contact worden opgenomen om nadere informatie te verkrijgen. Ondernemingen die de vragenlijst niet terugzonden werden bezocht teneinde zonnodig assistentie te verlenen om de gevraagde gegevens aan de administratie te ontlenen.

Een belangrijk onderdeel van de bewerking was het typeren van de statistische eenheden. Kernpunt daarbij is de vaststelling van de belangrijkste uitgeoefende activiteit in het geval verschillende activiteiten worden uitgeoefend. Daarvoor is een maatstaf nodig.

Voor de vastlegging van de economische structuur zou de toegevoegde waarde per activiteit het beste criterium zijn. Aangezien daarover meestal geen gegevens voorhanden waren, werd de factor arbeid als maatstaf gebruikt: de activiteit waarbij het grootste aantal werkzame personen was betrokken, werd als belangrijkste activiteit (de hoofdactiviteit) aangemerkt. Zo nodig werd deze maatstaf aangevuld met criteria op basis van omzetgegevens.

4. *Geheimhouding individuele gegevens*

Op grond van de Wet van 1936 (zie hiervoor) was de geheimhouding van individuele gegevens gegarandeerd. In de gevallen dat administratieve gegevens (naam, adres, e.d.) van de berichtgevers op een afzonderlijk formulier werden gevraagd, kon dat gescheiden van de eigenlijke vragenlijsten worden teruggezonden.

5. *Publicaties*

5.1 *Algemeen*

De uitkomsten van de enquêtes die successievelijk in de onderscheiden branches werden gehouden, werden tot ongeveer 1970 voor het merendeel gepubliceerd in de Maandstatistiek van de Binnenlandse handel ⁶⁾.

De resultaten van de tellingen in de dienstensector zijn gepubliceerd in de serie 'Economische basistellingen'. Daarin werden de uitkomsten voor de ondernemingen opgenomen alsmede een samenvatting van de uitkomsten voor de vestigingen. Ook werd een uiteenzetting van de gevolgde methodologie en een omschrijving van de gehanteerde begrippen opgenomen. De gedetailleerde uitkomsten voor de vestigingen en de daarin voorkomende activiteiten werden gepubliceerd in de vorm van gelichtdrukte tabellen. Elke tabel omvatte een groot aantal bladen die afzonderlijk verkrijgbaar waren, zodat de verstrekking van de uitkomsten kon worden aangepast aan de vraag naar bepaalde gegevens.

5.2 *Overzicht*

De vindplaats van de uitkomsten van een telling in een branche die wordt behandeld in de paragrafen IIA t/m IID, is aan het slot van de desbetreffende paragraaf vermeld. De volledige titels van de publicaties omtrent de basistellingen in de dienstensector zijn opgenomen in de rubriek CBS-publicaties. Daarnaast verschenen in de serie 'Statistische onderzoeken':

- a. nummer M8: statistische verkenningen van de binnenlandse handel en de commerciële dienstverlening, detailhandel in voedings- en genotmiddelen 1975 en 1976 ('s-Gravenhage, 1980);
- b. nummer M11: ruimtelijke structuur en spreiding van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen 1974 ('s-Gravenhage 1981);
- c. nummer M15: statistische verkenningen van de binnenlandse handel en de commerciële dienstverlening, hotels, restaurants, café's e.d. 1977 en 1978 ('s-Gravenhage 1982);
- d. nummer M19: structuurkenmerken en regionale spreiding van de personenauto-branche in 1977 ('s-Gravenhage 1983).

Voorts een publicatie onder de titel: "een vergelijking van twee verschillende CBS-statistieken: de economische basistelling gezondheidszorg en maatschappelijk dienstverlening 1982 en intramurale gezondheidszorg 1982 (Voorburg/Heerlen 1988).

Tenslotte vermelden we nog een drietal artikelen:

1. enige resultaten van een Economische basistelling bij de ingenieurs-, architecten-, en andere technische ontwerp- en adviesbureaus, 1985, in: Maandstatistiek van de binnenlandse handel en dienstverlening, 1988, nummer 6;
2. enige resultaten van een Economische basistelling bij de Overige Zakelijke Dienstverlening, 1985; in: Maandstatistiek van de binnenlandse handel en dienstverlening, 1988, nummer 7;
3. regionale spreiding rechtskundige diensten 1988; in: Kwartaalbericht rechtsbescherming en veiligheid 1988, nummer 4.

IIA. Tellingen bij de groothandel 1946–1983

1. Inleiding

In de volgende paragrafen passeren de achttien basistellingen de revue die in een periode van bijna veertig jaar door het CBS bij de groothandel werden gehouden. De behandeling is beknopt; alleen specifieke gegevens en afwijkingen van de voorgaande gemeenschappelijke kenmerken worden gememoreerd. Voor details, zoals onderverdelingen in de vraagstelling en de frequentieverdelingen in de tabellen met uitkomsten, verwijzen we naar de publicaties die aan het einde van elke paragraaf zijn vermeld.

2. Groothandel in levensmiddelen 1946, 1947, 1953, 1958

In 1938 werd op basis van een steekproef, een maandelijks omzetstatistiek opgezet. Het eerste onderzoek om de representativiteit te beoordelen werd over 1946 gehouden. Alle 712 ondernemingen die hoofdlid waren van de Vakgroep Groothandel werden geënquêteerd ⁷⁾.

Om de verschillen in de ontwikkeling in de structuur van de bedrijfsgroep te kunnen vaststellen werden de ondernemingen in drie categorieën verdeeld, te weten:

- a. winkeliersinkoopverenigingen;
- b. grossiers die deel uitmaken van een vrijwillig filiaalbedrijforganisatie;
- c. vrije (zelfstandige) grossiers.

De gevraagde gegevens betroffen de omzet en de vestigingsplaats.

Dit onderzoek werd herhaald over 1947. Het aantal ondernemingen was iets kleiner: 707. Het bleek dat in beide onderzoeken de omzetten van de berichtgevers in de maandstatistiek een gelijk beeld vertoonden als het totaal van de groep (Mst 1947, 908; Mst 1948, 974). Gepubliceerd werd een verdeling van de ondernemingen naar provincie en naar de genoemde drie categorieën. Per groep werd het aantal ondernemingen en de omzet vermeld.

Het onderzoek werd nogmaals uitgevoerd over het jaar 1953 (Mbi 1956, 171). In dit geval werd nog een vierde categorie onderscheiden, namelijk grossiers die lid waren van commerciële organisaties welke niet tot de vrijwillig filiaalbedrijfsorganisaties behoren. Ook nu bleek de lopende omzetstatistiek representatief voor het geheel. Bij deze telling werden niet alleen gegevens gevraagd inzake de omzet, maar ook omtrent de personeelssterkte, verdeeld naar mannen en vrouwen, ten einde de productiviteit van de verschillende bedrijfstypen te kunnen beoordelen op basis van de omzet per arbeidskracht. In de publicatie werden de ondernemingen verdeeld naar organisatievorm en naar de omzetgrootte.

Het vierde onderzoek in deze branche naar de representativiteit had betrekking op het jaar 1958. Behalve naar de omzet en de personeelssterkte werden nu ook gegevens gevraagd inzake de voorraden om de voorraadvorming en de voorraadmutaties in de loop van het jaar te meten.

Een opmerkelijk uitkomst was de vrij sterke daling van het aantal ondernemingen: in 1953 bedroeg dit aantal 604, tegen 471 in 1958. Dit had twee oorzaken. Ten eerste was het aantal in de tussenvallende jaren door fusies verminderd. Daarnaast was de Vakgroep Groothandel in Kruidenierswaren vervangen door het Bedrijfschap, dat een ander criterium stelde ten aanzien van het gevoerde assortiment. Opnieuw bleek de representativiteit van de lopende omzetstatistiek, waaraan 230 ondernemingen deelnamen, goed te zijn (Mbi 1960, 88).

3. *Groothandel in textielgoederen 1957*

In 1958 werd een onderzoek bij de groothandel in textielgoederen voorbereid. Voor deze branche werd sinds 1938 een omzetstatistiek samengesteld. Behalve om de representativiteit van de lopende statistiek te controleren, was ook het doel de statistiek uit te breiden. De lopende maandelijkse omzetstatistiek omvatte namelijk uitsluitend de zelfstandige grossiers. In de loop van de tijd kwam de vraag op of het niet zinvol zou zijn ook andere sectoren van de textielgroothandel in de statistiek op te nemen. Om die reden werd een integrale telling over het jaar 1957 gehouden, welke niet alleen de zelfstandige grossiers omvatte, maar ook de importeurs en de ondernemingen die economische bindingen hadden met producenten (verkoopkantoren) of detaillisten (inkoopcombinaties van winkeliers). De gevraagde ge-

gevens betroffen de totale groothandelsomzet in 1957, resp. het boekjaar 1957/'58, met een zo nauwkeurig mogelijke procentuele verdeling naar de artikelgroepen die in de lopende statistiek werden onderscheiden (Mbi 1959a, 290).

4. *Groothandel in elektrotechnische artikelen 1957*

In 1958 werd voorts een integrale telling gehouden over het jaar 1957 bij de groothandel in elektrotechnische artikelen om te beoordelen of de maandstatistiek een voldoende representatief beeld gaf. De ondernemingen werden verdeeld in twee groepen, namelijk:

- a. grossiers, zijnde de ondernemingen die leveren aan detailhandelaren, installateurs en grootverbruikers, en
- b. groothandelaren, die overwegend artikelen verkopen aan industriële ondernemingen, grossiers en andere groothandelaren.

Gevraagd werd de omzet procentueel te verdelen over drie groepen van afnemers, te weten:

- a. industriële ondernemingen,
- b. andere grossiers en groothandelaren,
- c. detailhandelaren, installateurs en grootverbruikers.

Bij de weergave van de uitkomsten werden de ondernemingen welke het grootste deel van hun afzet aan de derde groep hadden, als grossiers aangemerkt. Alle andere ondernemingen als groothandelaar (Mbi 1959b, 361).

5. *Groothandel in zoetwaren 1958*

In 1959 werden gegevens verzameld bij de groothandel in zoetwaren, over het jaar 1958, met als doel een beeld te krijgen van de "functionele plaats, de voorraadhoudende taak, de werkgelegenheid en de ordergrootte in deze branche" (Mbi 1960, 275). Uit de rapportage blijkt duidelijk het probleem van de verkrijging van adequaat adresmateriaal. Het adresmateriaal was verkregen van een overkoepelende organisatie in deze branche en de Kamers van Koophandel. Aan 1 359 ondernemingen werd een vragenlijst toegestuurd. Uiteindelijk bleken de gegevens van slechts 618 ondernemingen bruikbaar te zijn. De voornaamste redenen voor het niet in aanmerking komen van de telling waren: bedrijf opgeheven 35%, uitsluitend detailhandel 20%, grossiers in voornamelijk andere producten dan zoetwaren 16% en overige redenen 14%. De uitkomsten laten duidelijk zien dat er vele kleine bedrijven waren in deze bedrijfsgroep. Bijna 72% van de ondernemingen had een omzet beneden f 250 000, zijnde 28% van de totale omzet. Bij de weergave van de uitkomsten werd verband gelegd met de bedrijfskostenstatistiek groothandel in zoetwaren 1958. (Zoetwaren 1958).

6. *Groothandel in bouwmaterialen 1958, 1959, 1960*

Het doel van deze basistelling was de opzet van een lopende waarneming. In 1960 en 1961 werden bij deze branche gegevens verzameld omtrent de in- en verkopen en de voorraden over de jaren 1958 en 1959. Op verzoek van de Vereniging van Handelaren in Bouwmaterialen in Nederland, die de belangen van alle handelaren in bouwmaterialen behartigde, werd tevens gevraagd naar het aantal werkzame personen per 31 december 1959 en het aantal en de capaciteit van de in gebruik zijnde vervoermiddelen (Mbi 1961b, 287). Omdat de basis van de omzetstatistiek werd verlegd naar 1960, werd over dat jaar opnieuw een integraal onderzoek gehouden, dat 494 ondernemingen omvatte (Mbi 1962a, 111). Evenals bij het onderzoek over 1959, werd ook nu gevraagd naar de samenstelling en de omvang van het personeel en de in gebruik zijnde vervoermiddelen. Op basis van deze enquête werd een maandelijks statistiek opgezet van de in- en verkopen die 100 ondernemingen omvatte, zijnde alle ondernemingen met een omzet van f 5 mln en meer, en de andere via een steekproef per omzetklasse.

7. *Groothandel in tabaksfabrikaten 1959*

In verband met de uitbreiding van de statistische waarneming op het gebied van de distributie, werd over het jaar 1959 een onderzoek gehouden bij de gespecialiseerde groothandel in tabaksfabrikaten. De gevraagde gegevens betroffen de omzet, de omzetverdeling, de voorraadpositie en de personeelssterkte. Ook in dit geval was het aantal bruikbare adressen dat van de bedrijfsorganisaties en de Kamers van Koophandel en Fabrieken werd verkregen, voor meer dan de helft onbruikbaar (Mbi 1962d, 507). In de publicatie van de uitkomsten werd verband gelegd met de banderollenstatistiek, waaruit kon worden afgeleid dat rond 70% van de omzet in tabaksartikelen via de gespecialiseerde groothandel liep. De uitkomsten werden o.a. verdeeld naar de vestigingsplaats van de ondernemingen. Voorts werden kengetallen berekend, zoals de gemiddelde opslagduur.

8. *Groothandel in alcoholische en alcoholvrije dranken 1959*

Over het jaar 1959 vond eveneens een enquête plaats bij de gespecialiseerde groothandel in alcoholhoudende en alcoholvrije dranken. De gegevens hadden betrekking op de omzet, de omzetverdeling en de voorraadpositie. De ervaring met het adresmateriaal dat van vier verschillende instanties werd verkregen, was ongeveer dezelfde: van de ruim 2 600 ondernemingen waaraan een vragenlijst werd toegezonden, moesten bijna 1 300 worden afgevoerd (Mbi 1963, 410). De uitkomsten lieten opmerkelijke structuurverschillen zien. Zo werd 44% van de omzet van de groothandelaren in wijn verkocht aan andere groothandelaren en grossiers. De

groothandel in gedistilleerd daarentegen verkocht 13% en de overige groothandel in alcoholische en alcoholvrije dranken slechts 6 % aan andere groothandelaren en grossiers.

De verdeling van de ondernemingen naar de grootte toont aan dat ook in deze branche vrij veel kleine ondernemingen voorkwamen. Ruim 71% van het aantal ondernemingen behaalde maar 26% van de totale omzet.

9. Groothandel in hout 1960, 1961

Het doel van deze telling was de opzet van een regelmatige kortlopende omzet- en voorraadstatistiek. De gevraagde gegevens betroffen de inkopen, de verkopen en de voorraden, zowel naar waarde als naar hoeveelheid. Als adresbronnen fungeerden de ledenlijsten van de betrokken organisaties en het door het Gemeenschappelijk Administratiekantoor beheerde bedrijfspensioenfonds. Van de 1 300 verkregen adressen bleken er rond 900 in aanmerking te komen. Zo bleek 245 keer dat de onderneming niet meer handelde in de bedoelde goederen. De bereidheid om gegevens te verstrekken was zeer goed; van alle in aanmerking komende ondernemingen werden gegevens ontvangen.

In de tabellen met de uitkomsten werden acht groepen onderscheiden, o.a. op grond van de verhandelde houtsoort (naaldhout, loofhout en rondhout) (Mbi 1964a, 147).

10. Groothandel in vlakglas en groothandel in verf 1960, 1961

Over de jaren 1960 en 1961 werd ook een onderzoek gehouden bij de groothandel in vlakglas en de groothandel in verf, twee zeer verweven branches die, vooral vanwege de administratieve (on)mogelijkheden, in één onderzoek werden betrokken. Het doel was enerzijds enige kenmerkende gegevens te krijgen van de omzet, de voorraad en de werkgelegenheid in de branches en anderzijds basismateriaal te krijgen voor het trekken van een steekproef met het oog op een korte termijnwaarneming. De gevraagde gegevens omvatten de in- en verkopen, de voorraden en de werkzame personen. In de vraagstelling moest rekening worden gehouden met de omstandigheid dat vele ondernemingen diverse nevenactiviteiten hadden, zoals de vervaardiging van glas in lood en van verf, en detailhandelsafzet. Van de verkregen adressen bleken relatief weinig niet in aanmerking te komen, namelijk 56 van de 352.

Bij de weergave van de uitkomsten werden vier groepen onderscheiden:

- a. glashandelaren die geen verf verkopen;
- b. gecombineerde glas- en verfhandelaren, welke overwegend glas verkopen;
- c. gecombineerde verf- en glashandelaren die overwegend verf verkopen;
- d. verfhandelaren die geen glas verkopen (Mbi 1965a, 145).

11. Groothandel in vlees 1960, 1961, 1962

Dit inventariserend onderzoek, met hetzelfde doel als de hiervoor behandelde enquêtes, omvatte zowel vers als bevroren vlees, maar geen vleeswaren, waaronder bacon. Gezien de kwaliteit van de administraties werd alleen gegevens verzameld omtrent de verkopen en de voorraden, maar niet van de inkopen. Daarnaast werden additionele gegevens verzameld omtrent de werkzame personen, het aantal en de capaciteit van de in gebruik zijn vervoermiddelen, alsmede het aantal slachtingen. Van de 917 adressen waarmee werd gestart, bleken 289 in aanmerking te komen (Mbi 1964b, 390).

12. Groothandel in autobanden 1960, 1961, 1962

Het doel van deze enquête was gelijk aan het doel van de beide voorgaande tellingen. Er werden wel gegevens gevraagd inzake de import van banden, maar niet omtrent de export van banden en de handel in tweedehands banden. De enquête had de bijzondere belangstelling van de Vereniging van ondernemers in het loopvlakvernieuwings- en bandenhandelbedrijf (VACO). Het CBS had, zoals gebruikelijk bij deze enquêtes, belangstelling voor waarde van de in- en verkopen en de voorraden. De VACO wenste gegevens omtrent het aantal door de handel verkochte autobanden aan wederverkopers. Daarom werd gevraagd de omzet over 1962 procentueel te verdelen naar leveranties van autobanden aan VACO-leden, aan overige wederverkopers en aan gebruikers. In de praktijk bleek dat de 194 in aanmerking komende ondernemingen, doorgaans hierover geen cijfers hadden, zodat de uitkomsten nagenoeg geheel op een schatting berustten (Mbi 1965b, 150).

13. Groothandel in schroot, oude materialen en afvalstoffen 1973

Ook deze enquête had ten doel het verschaffen van een steekproefkader voor de vernieuwing en uitbreiding van de maandelijks en jaarlijkse waarneming. Met de uitbreiding werd een afgerond beeld beoogd van de economische structuur en ontwikkeling van deze groothandel.

Er werden drie bedrijfssubgroepen onderscheiden:

- a. groothandel in, in ijzer- en staalschroot;
- b. groothandel in oude non-ferro metalen;
- c. groothandel in oude materialen en afvalstoffen.

De uitkomsten hadden betrekking op ondernemingen en branche-eenheden. Deze lieten onder meer zien dat de tweede en de derde subgroep een grote mate van overlapping vertoonden. Meer dan de helft van de ondernemingen in de ene bedrijfssubgroep had een nevenactiviteit in de andere bedrijfssubgroep. Tevens bleek dat de omzet van alle drie bedrijfssubgroepen in belangrijke mate was ge-

concentreerd bij branche-eenheden met een omzet van meer dan 1 miljoen gulden. Bij de bedrijfssubgroep groothandel in oude materialen en afvalstoffen hadden de branche-eenheden met meer dan 1 miljoen gulden omzet, die gezamenlijk 19% uitmaken van het totale aantal branche-eenheden, 79% van de omzet (Mbi 1976, 252).

14. Groothandel in hout, vlakglas, sanitair en bouwmaterialen 1974

In de loop van 1975 en 1976 werd een enquête gehouden bij alle ondernemingen met personeel in loondienst. Het doel was het verschaffen van een steekproefkader voor de vernieuwing en uitbreiding van de maandelijkse en jaarlijkse waarneming. Daarnaast gaf de enquête een inzicht in de structuur van deze bedrijfsgroep. De verzamelde gegevens hadden betrekking op de aard van de uitgeoefende activiteit(en) alsmede de omzet uit deze activiteit(en).

Er werden zeven bedrijfssubgroepen onderscheiden:

- a. groothandel in hardhout;
- b. groothandel in zachthout;
- c. groothandel in plaatmateriaal;
- d. groothandel in vlakglas;
- e. groothandel in sanitaire artikelen en sanitair installatiemateriaal;
- f. zand en grint;
- g. groothandel in niet eerder genoemde bouwmaterialen.

De uitkomsten waren niet vergelijkbaar met de hierna te behandelen Groothandelstelling 1967 doordat:

1. de uitkomsten van die telling inclusief omzetbelasting waren, terwijl bij dit onderzoek over 1974 de omzet werd opgegeven exclusief B.T.W.;
2. een aantal bedrijfsgroepen een andere inhoud kreeg;
3. het onderzoek over 1974 alleen betrekking had op de ondernemingen met personeel in loondienst; de Groothandelstelling was integraal (Mbi 1977a, 272).

15. Groothandel in textielwaren, schoeisel en lederwaren 1973–1975

Ook dit onderzoek had als doel de actualisering van het steekproefkader en het verkrijgen van een inzicht in de structuur. Evenmin waren ook in dit geval de uitkomsten niet vergelijkbaar met de gegevens van de Groothandelstelling 1967 (zie nummer 14). Bovendien werden de textielinkoopcombinaties, welke, voor zover deze de groothandel uitoefenden, in de Groothandelstelling 1967 waren begrepen, bij deze enquête geheel buiten beschouwing gelaten, omdat hun activiteiten overwegend als handelsbemiddeling werden beschouwd.

De bedrijfsgroep werd ingedeeld in acht bedrijfssubgroepen:

- a. groothandel in huishoudtextiel, beddengoed en vakkleding (incl. stukgoederen);

- b. groothandel in woningtextielgoederen, vloerbedekking;
- c. groothandel in bovenkleding (excl. vakkleding) en kledingstoffen;
- d. groothandel in hoeden, paraplu's en andere mode-artikelen;
- e. groothandel in onderkleding en kleinvakartikelen;
- f. groothandel in pelterijen en bont;
- g. groothandel in schoeisel;
- h. groothandel in lederwaren en reisartikelen (Mbi 1977b, 520; mbi 1978b, 148).

16. *Groothandel in huishoudelijke artikelen, ijzer- en metaalwaren, automobielaccessoires, verf en behangselpapier 1974*

Het doel van deze enquête was gelijk aan dat onder nummer 15. Ook deze uitkomsten waren, om de reeds genoemde redenen, zie nummer 14, niet vergelijkbaar met de uitkomsten van de Groothandelstelling 1967.

De bedrijfsgroep werd onderverdeeld in zeven bedrijfssubgroepen:

- a. groothandel in elektrische gebruiksgoederen;
- b. groothandel in verwarmings- en kookapparaten (excl. electr.) en keukengerei;
- c. groothandel in glas-, porcelein- en aardewerk;
- d. groothandel in hout-, kurk- en rietwaren;
- e. groothandel ijzer- en metaalwaren;
- f. groothandel in automobielaccessoires;
- g. groothandel in verf en verfwaren, behangselpapier (Mbi 1978a, 24, 154).

17. *Groothandel in dierlijke voedingsmiddelen, margarine, e.d. 1974*

Het doel en de omvang van deze basistelling was gelijk aan de voorgaande (zie nummer 15). Ook de uitkomsten van deze enquête waren niet vergelijkbaar met de resultaten van de Groothandelstelling 1967 (zie nummer 14). De ondernemingen werden onderscheiden in vijf bedrijfssubgroepen:

- a. groothandel in melk- en zuivelprodukten, spijsoliën, spijsvetten en margarine;
- b. groothandel in eieren;
- c. groothandel in pluimvee, wild en gevogelte;
- d. groothandel in vlees en vleeswaren;
- e. groothandel in vis (Mbi 1978c, 284).

18. *Groothandel in plantaardige voedingsmiddelen, genotmiddelen, levensmiddelen, algemeen assortiment 1974*

Met het doel de vernieuwing en uitbreiding van de maandelijkse en jaarlijkse waarneming en eveneens met de reeds genoemde onvergelijkbaarheid, zie nummer 14,

werden over 1974 gegevens verzameld omtrent de aard van de activiteiten en de omzetten uit hoofde van die uitgeoefende activiteiten, bij de volgende bedrijfs-subgroepen:

- a. groothandel in levensmiddelen algemeen assortiment;
- b. groothandel in zoetwaren en consumptie-ijs;
- c. groothandel in groenten en fruit;
- d. groothandel in consumptieaardappelen;
- e. groothandel in alcoholhoudende en alcoholvrije dranken;
- f. groothandel in tabaksproducten en rokersbenodigdheden;
- g. groothandel bakkerijgrondstoffen;
- h. groothandel in hoofdzakelijk plantaardige voedingsmiddelen en genotmiddelen n.e.g. (Mbi 1978d, 359).

19. Groothandel en handelsbemiddeling in machines, technische benodigdheden en voertuigen 1983

Hoewel het ABR werd aangevuld en geactualiseerd met gegevens ontleend aan de Algemene Bedrijfstelling 1978 (zie dl. 2, hoofdstuk 2), werd het voor deze groothandel toch nodig geacht een gericht onderzoek te houden, aangezien de vraagstelling van de bedrijfstelling te beperkt was om een productiestatistiek voor deze groothandel op te zetten. Een bijkomend doel van dit onderzoek was een bijdrage te leveren aan de verzameling van informatie voor een mogelijke herziening van de SBI 1974.

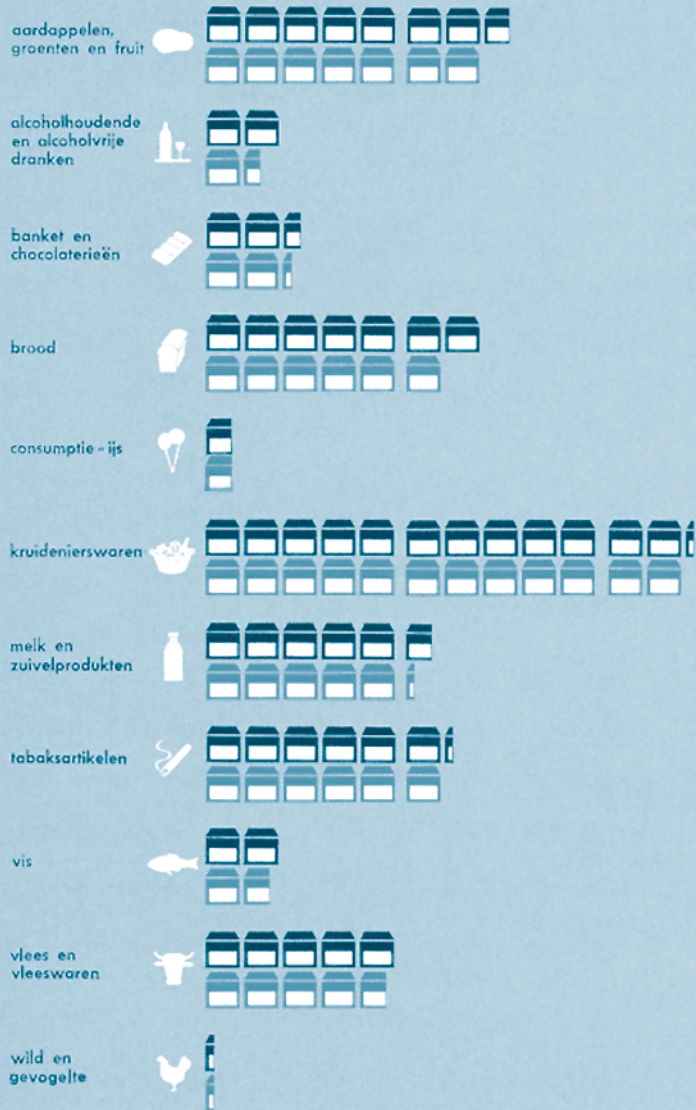
Evenals bij andere structuuronderzoeken werd een 'rand' gedefinieerd van ondernemingen met activiteiten die nauw verwant zijn aan de te onderzoeken bedrijfstelling. In die ondernemingen konden namelijk verschuivingen van activiteiten hebben plaatsgevonden in de richting van de onderhavige bedrijfstelling. Daarom werd bijvoorbeeld de handel in kantoormachines en -meubelen ook waargenomen. Als statistische eenheden fungeerden de onderneming en de vestiging, dus niet de branche-eenheid. In de rubriek inzake de uitgeoefende activiteiten werd als extra gegeven gevraagd naar de verstrekking van termijncredit op eigen naam/voor eigen rekening in de vorm van financiële leasing (EBT 1983).

IIB. Tellingen bij de detailhandel 1967–1977

1. Inleiding

In 1962 stelde het CBS een nota op voor de CCS inzake de omzetwaarnemingen bij de detailhandel, het ambacht en de dienstverlenende bedrijven (Arch. CBS 1962).

Aantal vestigingen in de detailhandel in voedings- en genotmiddelen per 1 januari

Elk huisje stelt 2000 vestigingen voor
 zwart: 1959 rood: 1963

Bron: Statistisch Zakboek 1963.

Gegevens uit tabel 86 (pag. 49) en de Maanstatistiek van de binnenlandse handel, verbruik en prijzen 1963 (pag. 179).

Besloten werd de waarneming geleidelijk uit te breiden, afhankelijk van de budgettaire mogelijkheden en van het beschikbaar komen van adequaat basismateriaal voor het trekken van steekproeven (Arch. CBS 1964) De plannen moesten echter worden uitgesteld wegens gebrek aan voldoende financiële middelen en het feit dat de uitkomsten van de Statistiek Vestigingswet Bedrijven 1954 (zie: par. IV A) voor de onderscheiden branches later dan was voorzien, gereed kwamen. Bovendien moest de statistische bewerking van het grondmateriaal dat uit hoofde van die wet ter beschikking kwam, worden afgebroken (zie par. IVA.3.5). Mede om die redenen moesten ook bij de detailhandel basistellingen worden gehouden.

2. Detailhandel in kruidenierswaren en in melk en zuivelproducten 1967

De lopende omzetstatistiek was gebaseerd op de uitkomsten van de Statistiek Vestigingswet Bedrijven 1954. De basisgegevens voor beide branches had destijds betrekking op 1961. Inmiddels was gebleken dat zich belangrijke structuurveranderingen hadden voorgedaan. Daarom werd besloten een nieuw basisonderzoek te houden over het jaar 1967 met het doel een nieuw steekproefkader te krijgen. Het onderzoek in de zuivelbranche werd uitgevoerd in samenwerking met het Bedrijfshandelsvereniging detailhandel in melk en melk- en zuivelproducten. De gevraagde gegevens hadden betrekking op de omzet en het aantal geëxploiteerde winkels, onderscheiden in bedieningswinkels, zelfbedieningswinkels en supermarkten. In de tabellen met de uitkomsten zijn de ondernemingen in de beide branches verdeeld naar de grootte van de totale omzet, het aantal winkels per onderneming en het aandeel van de omzet in melk en melk- en zuivelproducten in de totale omzet. De uitkomsten voor beide groepen van ondernemingen zijn tevens regionaal onderverdeeld naar provincie van vestiging, de grootteklasse en de urbanisatiegraad van de gemeente waarin het hoofdkantoor is gelegen (Mbi 1971, 57).

3. Detailhandel in juwelen, gouden en zilveren platina voorwerpen, horloges, uurwerken, e.d. 1968

Het doel van het onderzoek was het verkrijgen van een kader voor de opzet van een maandelijks omzetstatistiek op basis van een steekproef. In de tabellen met de uitkomsten zijn de ondernemingen verdeeld naar de grootte van de detailhandelsomzet en de bij punt 2 genoemde regionale kenmerken (Mbi 1972a, 287).

4. Detailhandel in 'doe het zelf'-artikelen 1968

Onder de 'doe het zelf'-artikelen waren begrepen de detailhandel in behangsel-papier, verf- en verfwaren, hout en houtwaren, ijzerwaren en gereedschappen.

Het doel van dit onderzoek was de opzet van een maandstatistiek. Evenals bij de hiervoor genoemde enquêtes bij de detailhandel, werden de adressen verkregen van het CRK. Dat verstrekke 9 378 adressen, maar uiteindelijk konden de gegevens van 5 775 ondernemingen worden verwerkt. Tijdens het onderzoek bleek dat 2 282 ondernemingen slechts ambachtelijke dan wel groothandelsactiviteiten uitoefenden en 1 059 ondernemingen een ander hoofdbedrijf in detailhandel hadden. Voorts waren 141 ondernemingen opgeheven en 121 na 1968 met de uitoefening van de detailhandel begonnen. In de tabellen met de uitkomsten zijn de ondernemingen verdeeld naar de grootte van de detailhandelsomzet, de provincie waarin de onderneming is gevestigd, de grootte en de urbanisatiegraad van de gemeente van vestiging. De omzet werd in de tabellen verdeeld naar de vier genoemde goederengroepen, alsmede een categorie 'overige artikelen' (Mbi 1972c, 677).

5. Detailhandel in boeken, tijdschriften, kantoorbehoeften en kantoormeubelen 1969

Ook dit onderzoek had als doel het opzetten van een maandstatistiek. De ondernemingen werden verdeeld in vier groepen:

- a. overwegend handel in boeken en tijdschriften;
- b. overwegend handel in kantoorbehoeften;
- c. overwegend handel in boeken en kantoorbehoeften;
- d. overwegend kantoormachines en kantoormeubelen.

De uitkomsten hadden betrekking op de omzet, verdeeld in groothandel en detailhandel, de werkzame personen en de eerder genoemde regionale aspecten (Mbi 1974a, 192).

6. Detailhandel in optische en fotografische artikelen 1971

Ook het doel van deze basistelling was de opzet van een maandelijks omzetstatistiek. De adressen werden deels ontleend aan het inmiddels ingerichte ABR, en deels verkregen van het CRK. Er werden twee groepen onderscheiden:

- a. ondernemingen met overwegend detailhandel in fotografische artikelen;
- b. idem, in optische artikelen.

Bij de weergave van de uitkomsten werden de ondernemingen verdeeld naar de grootte van de omzet, naar de aard van de parallelisatie, en naar de provincie, resp. de gemeente waarin de onderneming was gevestigd, alsmede naar de urbanisatiegraad van de gemeente (Mbi 1974b, 319).

7. Detailhandel in aardappelen, groenten en fruit 1972

Het doel van dit onderzoek was de lopende omzetstatistiek te vernieuwen. De berichtgevers werd gevraagd de omzet te verdelen naar de detailhandelsomzet,

zijnde de verkopen aan gezinnen of particulieren, en de verkopen aan andere handelaren en/of omzet uit hoofde van andere activiteiten. De detailhandelsomzet moest worden verdeeld naar de omzet van aardappelen, groente, fruit en conserven en diepvries op dit gebied en de omzet van andere artikelen. Voorts werd een vraag gesteld naar de wijze van verkoop: in winkel, in vaste wijken, markt- straat- en rivierhandel, dan wel op andere wijze.

De verdeling van de uitkomsten was overeenkomstig het eerder vermelde patroon (Mbi 1976a, 96).

8. *Bouwinstallatiebedrijven en detailhandel in huishoudelijke gebruiksgoederen 1973*

In het Meerjarenprogramma 1972–1976 stelde het CBS aan de CCS voor na afloop van de Horecatelling (zie III E) een serie basistellingen te starten bij de detailhandel en de bedrijven die diensten verlenen aan de consument (Arch. CBS, 1974b). De eerste telling betrof de bouwinstallatiebedrijven en de detailhandel in huishoudelijke gebruiksgoederen 1973.⁸⁾ In 1988 werden de laatste tellingen gehouden.

Het doel van deze telling was het verkrijgen van gegevens omtrent de detailhandel in huishoudelijke artikelen. Aangezien deze activiteit nauw verbonden is met de installatie en reparatie van deze artikelen, omvatte het onderzoeksgebied de volgende drie bedrijfspgroepen:

- a. ondernemingen met detailhandel in huishoudelijke gebruiksgoederen;
- b. ondernemingen met reparatie van huishoudelijke gebruiksgoederen;
- c. ondernemingen met bouwinstallatie-activiteiten;

Uit de laatstgenoemde groep werden vier subgroepen specifiek onder de loep genomen, namelijk:

- a. loodgieters-, fitters- en sanitair installatiebedrijven;
- b. centrale verwarmings- en luchtbehandelingsinstallatiebedrijven;
- c. isolatiebedrijven;
- d. elektrotechnische installatiebedrijven in de burgerlijke- en utiliteitsbouw.

Wanneer alle ondernemingen zouden worden geënquêteerd met detailhandel in huishoudelijke gebruiksgoederen, zou een groot deel van de detailhandel in Nederland moeten worden benaderd, omdat huishoudelijke gebruiksgoederen bij tal van detailhandelsondernemingen deel uitmaken van het assortiment. Afgezien van de omvang van de telling en het feit dat vele ondernemingen bij een volgende telling opnieuw zouden moeten worden gevraagd gegevens te verstrekken, ontbrak daarvoor het nodige adresmateriaal. Daarom werden alleen de ondernemingen en vestigingen in de telling betrokken die de activiteiten die tot de onderzochte bedrijfs(sub)groepen werden gerekend, als voornaamste activiteit dan wel als belangrijke nevenactiviteit uitoefenden. Dit impliceerde tevens dat de gegevens van

de andere activiteiten welke in deze ondernemingen voorkwamen wel werden meegenomen, om een juiste structuurbeschrijving te krijgen. Wat de bouwinstallatie betreft, werden de openbare nutsbedrijven, hoewel zij veel installatiewerkzaamheden uitoefenen, buiten beschouwing werden gelaten.

Naast de onderneming en de vestiging werden uit een oogpunt van structuurbeschrijving nog twee andere statistische eenheden onderscheiden, namelijk de activiteit en de homogene eenheid. De activiteit werd omschreven als het geheel van handelingen binnen een onderneming of vestiging dat gericht is op de productie van goederen, of op de handel in goederen, of op de verlening van diensten. De activiteit werd nader onderverdeeld in homogene eenheden. Een homogene eenheid omvatte het geheel van handelingen, gericht op de productie van een bepaalde groep van goederen of op de verlening van een bepaalde categorie diensten. De detailhandel, de groothandel, de reparatie, de bouwinstallatie en de productie werden als afzonderlijke activiteiten aangemerkt. Wanneer bijvoorbeeld de detailhandel binnen een onderneming zowel verlichtingsartikelen als muziekinstrumenten omvatte, werden twee homogene eenheden onderscheiden.

Zoals bij de gemeenschappelijke kenmerken is opgemerkt werd bij het typeren van de eenheden het aantal werkzame personen als criterium gebruikt. In afwijking van deze algemene regel werd bij het typeren van de activiteit ten aanzien van de detailhandel en de bouwinstallatie het omzetcriterium als maatstaf aangewend.

De telling leverde de gegevens op voor het opzetten van een jaarlijkse statistiek voor de bouwinstallatiebedrijven. Daarmee was het complex van jaarstatistieken voor de bouwnijverheid afgerond. Bovendien kon een bijstelling in de SBI worden doorgevoerd door de elektrotechnische installatiebedrijven te splitsen in industriële elektrotechnische installatiebedrijven en elektrotechnische installatiebedrijven in de burgerlijke- en utiliteitsbouw.

De uitkomsten van de telling werden in twee publicaties samengevat, namelijk een voor het gehele onderzoek (EBT 1973a) en een speciale publicatie voor de hiervoor genoemde vier subgroepen (EBT 1973b).

9. Detailhandel in voedings- en genotmiddelen 1974

Ook van deze integrale structuurtelling was de aanleiding het feit dat, gezien de dynamische ontwikkeling, de beschikbare informatie betrekkelijk gering of verouderd was. De meest recente informatie dateerde van de Bedrijfstelling 1963 en hoewel bekend was dat in 1978 de volgende bedrijfstelling zou worden gehouden, werd toch besloten dit specifieke onderzoek te houden, mede omdat het, in het bijzonder voor de kleinere ondernemingen, meer details kon opleveren dat een algemene bedrijfstelling.

Het onderzoek omvatte de bedrijfssubgroepen 65.11 t/m 65.14 en 65.21 t/m 65.28 van de SBI 1974. Het onderzoeksgebied was beperkt tot de ondernemingen met de detailhandel in voedings- en genotmiddelen als hoofdactiviteit. Dit betekent onder meer dat bijvoorbeeld benzinstations die naast de pompverkoop ook deze detailhandel uitoefenen, buiten het onderzoek bleven. Dat gold niet voor de “warme bakkers” omdat de omvang van hun detailhandel dermate groot was dat zij in een structuuroverzicht niet mochten ontbreken.

Wat betreft de statistische eenheden werden naast de onderneming en de vestiging, de branche-eenheid en de technische eenheid onderscheiden. De eenheid ‘activiteit’ op het niveau van de onderneming, die in het onderzoek hiervoor (onder nummer 8) werd gebruikt, werd vervangen door de branche-eenheid. De activiteiten op vestigingsniveau werden nader onderscheiden in technische eenheden. Bij deze telling werden dus dezelfde statistische eenheden onderscheiden als bij de Bedrijfstelling 1978 (zie dl. 2, hoofdstuk 2).

Wat de onderwerpen betreft werd gevraagd of de onderneming detailhandel heeft anders dan in winkel, namelijk:

- a. markt-, straat-, en riverhandel;
- b. verkoop vanuit magazijn, werkplaats en dergelijke ruimten;
- c. eigen postorderbedrijf, en voorts of
- d. verkoop aan de deur plaatsvindt.

Met de uitkomsten van deze telling kon de productiestatistiek van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen, die tot dan toe alleen betrekking had op de ondernemingen met tien en meer werknemers, op steekproefbasis worden uitgebreid met de kleinere ondernemingen (EBT 1974).

10. Detailhandel in bloemen, planten, tuinbenodigdheden, dieren en dierenbenodigdheden 1975

Evenals van de telling onder nummer 9, was ook van deze telling het doel de beschikbare informatie te actualiseren.

Het onderzoeksgebied omvatte de bedrijfssubgroepen 66.61, 66.62 en 66.63 van de SBI 1974.

Als statistische eenheden fungeerden alleen de onderneming en de vestiging.

Wat de gegevens betreft werd onder meer gevraagd of:

- a. de verkoopprijs van de winkel groter is dan 400 m²;
- b. sprake is van zelfbediening;
- c. de onderneming verkoopprijs beschikbaar stelt aan andere ondernemingen;
- d. of verkoop aan de deur plaatsvindt;
- e. of een postorderbedrijf wordt uitgeoefend.

Voor de uitkomsten, zie (EBT 1975).

11. Detailhandel in (brom)fietsen, motorfietsen en –onderdelen; (brom)fiets- en motorfietsreparatie 1977

Behalve het verkrijgen van een structuurbeeld, was het doel van deze telling ook het actualiseren van het ABR ten einde met ingang van 1978 de jaarstatistieken op een nieuw steekproefkader te kunnen baseren.

Ten behoeve van een integrale inventarisatie werden ook ondernemingen geënquêteerd waarvan verwacht kon worden dat deze in grote mate activiteiten uitoefenden die tot de onderzochte sector worden gerekend, zoals de rijwielstallingbedrijven. Als statistische eenheden fungeerden niet alleen de onderneming en de vestiging, maar ook de branche-eenheid en de technische eenheid. Met het oog op de administratieve mogelijkheden van de berichtgevers, werd binnen de detailhandel resp. de reparatie, slechts één branche-eenheid onderscheiden ook al hadden deze eenheden betrekking op verschillende groepen van goederen.

Specifieke onderwerpen waarover vragen werden gesteld waren:

- a. de vormen van samenwerking, waaronder het (sub)dealer/agentschap;
- b. het hebben van een benzine-/smeerolie-/motorbrandstoffencontract.

Tevens werd gevraagd naar:

- a. de totale terreinoppervlakte van de onderneming ten behoeve van de activiteiten en
- b. de daarvan bebouwde oppervlakte;
- c. de vloeroppervlakte, verdeeld in showroom, werkplaats, onderdelenmagazijn, winkel en overige vloeroppervlakte.

Bij de classificatie van de branche- en de technische eenheden werd een onderverdeling gemaakt, namelijk:

- a. detailhandel in fietsen en bromfietsen (66.24.1);
- b. detailhandel in motorfietsen (66.24.2);
- c. detailhandel in motorfiets- en (brom)fietsonderdelen en -accessoires (66.24.3);
- d. reparatie van fietsen en bromfietsen (68.31.3);
- e. reparatie van motorfietsen (68.31.2) (EBT 1977a).

12. Auto- en aanverwante bedrijven, benzinestations 1977

Behalve het geven van een structuurbeeld, was het doel van de enquête het actualiseren van het ABR, waardoor de jaarstatistieken met ingang van 1978 op een nieuw steekproefkader konden worden gebaseerd. Het onderzoek bevatte ook enige specifieke kenmerken, zoals de omzet per artikelgroep en oppervlaktegegevens.

Het adressenbestand werd ontleend aan het ABR aangevuld met informatie van de Databank van de Kamers van Koophandel en Fabrieken. Het aldus gevormde bestand werd bovendien vergeleken met informatie verkregen uit de Bedrijfstelling 1978.

Het onderzoeksgebied had betrekking op:

- a. de detailhandel in nieuwe en gebruikte auto's;
- b. de detailhandel in autoaccessoires en -onderdelen;
- c. benzineservicestations;
- d. autoreparatiebedrijven.

Evenals bij andere basistellingen werd met het oog op een adequate structuurbeschrijving een ruime opzet gekozen, d.w.z. dat ook ondernemingen met aanverwante activiteiten in de enquête werden betrokken, namelijk:

- a. de groothandel in automobielen en automobieleronderdelen;
- b. de autoparkeer- en autostallingsbedrijven;
- c. de autoverhuurbedrijven;
- d. de autowasserijen.

Deze telling en de onder punt 11 genoemde telling, vonden tegelijkertijd plaats. De statistische eenheden waren in beide tellingen dezelfde: de onderneming, de vestiging, de branche-eenheid en de technische eenheid (EBT 1977b).

IIC. Tellingen bij de dienstverlening 1982–1988

1. Inleiding

Zoals in dl. 2, hoofdstuk 2 (par. 3.2) werd opgemerkt adviseerde de CCS om de bedrijfsgroepen op het gebied van de dienstverlening die niet in de Bedrijfstelling konden worden opgenomen, via complementaire economische basistellingen te onderzoeken. Dit betrof religieuze organisaties e.d., gezondheidsdiensten, veterinaire diensten, maatschappelijke dienstverlening, sociaal-culturele en culturele instellingen.

2. Gezondheidszorg (incl. veterinaire dienstverlening) en maatschappelijk dienstverlening 1982

Het onderzoeksgebied omvatte van de SBI 1974 de bedrijfsklassen 93 (gezondheidszorg, incl. veterinaire dienstverlening) en 94 (maatschappelijke dienstverlening). Aangezien de bedrijfsgroep 65.3, apotheken, een duidelijke relatie heeft met de gezondheidszorg, werd deze in de telling opgenomen. Bedrijfseenheden van de overheid met een hoofdactiviteit in het onderzoeksgebied, (bijvoorbeeld een gemeentelijke GGD) werden eveneens geënuquêteerd.

Als statistische eenheid fungeerden de onderneming, de vestiging en de bedrijfseenheid. Onder een bedrijfseenheid werd verstaan een onderneming, een deel van een onderneming, of verschillende ondernemingen tezamen, zo homogeen moge-

lijk naar activiteit en volledig beschrijfbaar. Volledig beschrijfbaar wil zeggen dat alle gevraagde gegevens van de eenheid aan de administratie van een onderneming kunnen worden ontleend.

Gelet op het karakter van de onderhavige bedrijfspgroepen, werd het begrip vestiging specifiek toegelicht, onder meer met het oog op ziddagen en spreekuren. Wat betreft de gevraagde gegevens werden in de vragenlijst, de volgende hoofdcategorieën onderscheiden:

- a. gezondheidszorg met een onderverdeling in 17 subgroepen;
- b. maatschappelijke zorg met 11 subgroepen;
- c. veterinaire zorg met 2 subgroepen;
- d. andere activiteiten (onderwijs/educatie, detailhandel, vervoer, enz.).

Bij het gegeven omtrent de werkzame personen werd een categorie onbezoldigde medewerk(st)ers/vrijwillig(st)ers onderscheiden (EBT 1982).

3. Accountants-, boekhoudbureaus, belastingconsulenten en computerservicediensten 1984

Het doel van deze enquête was de opzet van jaarlijkse productiestatistieken voor de zakelijke dienstverlening, te beginnen met de computerservicediensten.

Het onderzoeksgebied had betrekking op alle ondernemingen waarvan de hoofdactiviteit werd gerekend tot de bedrijfspgroepen 842 en 843 van de SBI 1974.

Als statistische eenheden fungeerden de onderneming, de vestiging en de bedrijfsp-eenheid. Bedrijfseenheden van de overheid waren in het onderzoek betrokken.

Naast de gebruikelijke gegevens werden enkele vragen gesteld inzake de uitbesteding van computerverwerking, de eventuele specialisatie van de computerdienstverlening en het mogelijk deel uit maken van een ondernemingsgroep (EBT 1984a).

4. Bedrijfs-, werknemers- en overige sociale organisaties 1984

Het onderzoeksgebied van dit inventariserend structuuronderzoek omvatte de bedrijfspgroepen 97.1 t/m 97.4 van de SBI 1974, waaronder werden begrepen beroepsorganisaties, publiekrechtelijke bedrijfsorganen, werkgevers- en werknemersorganisaties. Voorts bedrijfspgroep 97.9 waartoe werden gerekend politieke partijen, belangenverenigingen, dierenbeschermingsverenigingen, verenigingen voor veilig verkeer, reddingsbrigades, vredesbewegingen, gezelligheidsverenigingen en sociale clubs, oranje- en carnavalsverenigingen, wereldwinkels, hobbyclubs, e.d. Ook werden, naast de overkoepelende samenwerkings- en adviesorganen, fondsen, o.a. ten behoeve van sociale organisaties, opgenomen. Gezien de grote verscheidenheid van organisaties, verenigingen en stichtingen, werd bij de weergave van de uitkomsten de samenvattende term "instellingen" gebruikt. De instellingen omvatten ook verenigingen en stichtingen zonder personeel (EBT 1984b).

5. *Ingenieurs-, architecten- e.a. technische ontwerp- en adviesbureaus 1985*

Het onderzoeksgebied van deze telling was bedrijfspgroep 844 van de SBI 1974. Met het oog op een mogelijke toekomstige herziening van de SBI 1974, werd de inhoud van de bedrijfssubgroepen 8441 t/m 8444 en bedrijfssubgroep 8449 opnieuw gedefinieerd. Ten behoeve van een adequate beschrijving van de activiteitenstructuur werden de uitkomsten per bedrijfssubgroep in een aantal gevallen nader gedifferentieerd in meer homogene groepen. Als statistische eenheid fungeerden de onderneming en de vestiging. Een specifieke handelwijze werd toegepast bij de maatschappen. De maatschap werd als een afzonderlijke bedrijfsvorm beschouwd, indien de maten hun activiteiten volledig hadden ondergebracht in de maatschap. In dat geval werden de maten bij de verwerking van deze basistelling niet als afzonderlijke ondernemingen beschouwd, hoewel sprake kon zijn van afzonderlijke rechtspersonen (bijvoorbeeld besloten vennootschappen) (EBT 1985a).

6. *Instellingen voor speur- en ontwikkelingswerk 1985*

Het onderzoeksgebied betrof de bedrijfspgroep 975 van de SBI 1974. Opgemerkt kan worden dat het CBS sinds 1969 op dit gebied jaarlijks een onderzoek verricht, dat inzicht verschaft in de omvang, de structuur, gerichtheid en financiering van het speur- en ontwikkelingswerk. In tegenstelling tot deze basistelling heeft die enquête niet alleen betrekking op de instellingen met de hoofdactiviteit op dit gebied, maar ook de instellingen die dit werk als belangrijke nevenactiviteit of als ondersteuning voor de uitgeoefende hoofdactiviteit verrichten. Daar staat tegenover dat de jaarlijkse statistiek geen betrekking heeft op eventuele nevenactiviteiten van de ondernemingen/instellingen; de basistelling gaf wel een beschrijving van alle activiteiten. Als statistische eenheid fungeerde de instelling (die overeenkomt met de juridische eenheid). Bij de weergave van de uitkomsten werden de instellingen verdeeld naar de grootteklasse enz., gelijk als bij de voorgaande tellingen. Daarnaast was een verdeling opgenomen naar de uitbestede werkzaamheden, resp. naar de ontvangstbronnen (EBT 1985b).

7. *Overige zakelijke dienstverlening 1985*

Het onderzoeksgebied betrof SBI-bedrijfspgroep 894, waaronder onder meer waren begrepen beurs- en tentoonstellingswezen, informatie- en incassobureaus, detectivebureaus, vertaalbureaus, bewakingsdiensten en veilingbedrijven. In de SBI 1974 waren in deze bedrijfspgroep ook de kopieer- en lichtdrukrichtingen ingedeeld. Dit type ondernemingen werden in deze telling buiten beschouwing gelaten, omdat deze activiteit bij de Bedrijfstelling 1978 werd ingedeeld bij de grafische industrie (bedrijfspgroep 271).

Als statistische eenheid fungeerden de onderneming, de vestiging en de bedrijfs-eenheden van de overheid met een hoofdactiviteit in deze bedrijfsgroep (EBT 1985c).

8. Verhuur van machines e.a. roerende goederen 1985

Het onderzoeksgebied van deze telling omvatte de bedrijfsklasse 85 van de SBI 1974, met inbegrip van de videotheken, omdat het mogelijk was dat deze bij een herziening van de SBI bij bedrijfsklasse 85 zouden worden ingedeeld in plaats van bij de filmverhuurkantoren (bedrijfssubgroep 95.63). De verhuur omvatte allerlei goederensoorten zoals, auto's, landbouwmachines, computers, containers, kleding, enz. Voorts werd gevraagd of de verhuur zich hoofdzakelijk richtte op particulieren en gezinnen, of op bedrijfsmatige gebruikers.

Als statistische eenheid fungeerden de onderneming en de vestiging (EBT 1985d).

9. Sport en recreatie 1986

Tot het onderzoeksgebied behoorden de bedrijfs(sub)groepen sportclubs en sport-scholen, exploitatie van sportaccommodaties, sportinstructeurs, fitnesscentra, e.d., recreatie en overkoepelende organen, samenwerkings- en adviesorganen op het gebied van sport en recreatie (bedrijfsklasse 96 van de SBI 1974).

Bij de voorbereiding van het onderzoek werd o.a. overleg gevoerd met de Nederlandse Sport Federatie en het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Ook werden circa 120 overkoepelende organisaties schriftelijk ingelicht over de aanstaande enquête. Daarbij werd o.a. aan deze koepels gevraagd de telling onder de aandacht van hun leden te brengen, een verzoek waarop over het algemeen welwillend werd gereageerd.

Als statistische eenheid fungeerde de instelling en de vestiging. Onder een instelling werd verstaan een natuurlijk persoon, of een rechtspersoon, of een samenwerkingsverband daarvan, voor eigen rekening in het maatschappelijk verkeer activiteiten uitoefenend. Bij de presentatie van de gegevens werd onderscheid gemaakt tussen instellingen met betaalde werkzame personen en verenigingen en stichtingen zonder personeel. Verenigingen en zelfstandige beroepsbeoefenaren die niet waren geregistreerd in een van de bronnen van het ABR, waaronder de Kamers van Koophandel en Fabrieken, waren niet in de telling begrepen (EBT 1986a).

10. Sociaal-culturele instellingen 1986

Het onderzoeksgebied van deze telling had betrekking op instellingen waarvan de belangrijkste activiteit werd gekenmerkt als buurt- en clubhuiswerk, samenlevings- en opbouwwerk, jeugd- en jongerenwerk, (niet tot een beroep opleidende) centra

voor kunstzinnige vorming, muziekscholen, alsmede de overkoepelende samenwerkings- en adviesorganen en fondsen ten behoeve van deze instellingen (de bedrijfspgroepen 951, 952 en deels 953 alsmede 959 van de SBI 1974).

Als statistische eenheid fungeerden de instelling en de vestiging. Elke instelling werd als een afzonderlijke eenheid beschouwd, ook al maakte deze deel uit van een groter geheel. Ook bij deze telling werd onderscheid gemaakt tussen instellingen met betaalde werkzame personen en verenigingen en stichtingen zonder personeel. (EBT 1986b).

11. Culturele instellingen 1988

Het onderzoeksgebied omvatte de SBI-bedrijfspgroepen 954 tot en met 958 en deels 959: bibliotheken, musea en cultuurbehoud, radio en televisie, filmwezen, schouwburgen, theaters, concertgebouwen, kunstbevordering en kunstbeoefening, alsmede de overkoepelende samenwerkings- en adviesorganen en fondsen ten behoeve van deze instellingen.

Als statistische eenheid fungeerden de instelling en de vestiging, en voorts de activiteiten van de overheid voor zover deze in het ABR statistisch waren afgesplitst als onderdeel van het Rijk, de provincies of de gemeenten, en derhalve als afzonderlijke bedrijfseenheden werden aangemerkt. Zelfstandigen, dus ook kunstenaars, zijn niet verplicht zich te laten inschrijven bij de Kamers van Koophandel en Fabrieken. Vandaar dat de nodige voorbehoud moest worden gemaakt met betrekking tot de volledigheid van de telling, vooral wat betreft de categorie kunstbevordering e.d. (EBT 1988a).

12. Rechtskundige diensten 1988

Het onderzoeksgebied had betrekking op de ondernemingen die door hun belangrijkste activiteit werden gekenmerkt als advocatenkantoor, rechtskundig adviesbureau, notariskantoor, deurwaarderskantoor, octrooibureau, bureau voor rechtshulp of wetswinkel (SBI-groepen 8411 t/m 8415 en een deel van 9451 van de SBI 1974) Het doel was een geactualiseerd bestand te krijgen met het oog op een op te zetten productiestatistiek (EBT 1988b).

IID. Overige tellingen

1. Inleiding

In de jaren vijftig en zestig werden vijf enquêtes gehouden, die minder goed zijn te rangschikken in het hiervoor gehanteerde schema, onder meer gezien de chrono-

logische afbakening. Deze tellingen zijn samengevoegd in deze rubriek "overige tellingen".

2. *Het maatkledingbedrijf 1958, 1960 en 1961*

Op verzoek van en in samenwerking met het Bedrijfschap voor het Maatkledingbedrijf, stelde het CBS over het jaar 1958 een onderzoek in naar de omzet en de omzetverdeling van het maatkledingbedrijf. Voor de afbakening van deze bedrijfstgroep diende het instellingsbesluit van het Bedrijfschap. Het adresmateriaal leverde in dit geval geen problemen op. De enquête was vrij omvangrijk: ruim 4 100, merendeels kleine ondernemingen. In 64% daarvan werkte de eigenaar zonder personeel (Mbi 1961c, 340). Het onderzoek werd herhaald over de jaren 1960 en 1961 (Mbi 1963a, 125).

3. *Boekenuitgeverijen 1960, 1961, 1963*

Bij de boekenuitgeverijen werd een enquête gehouden naar de omzet en de omzetverdeling. De vragenlijst werd toegezonden aan alle uitgeverijen vermeld in het lijstenboek van de Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels. Van de circa 340 ondernemingen kwamen bijna 260 in aanmerking. Circa 80 ondernemingen moesten worden afgevoerd wegens fusies, geen omzet uit boekenuitgeverij of geen binnenlandse afzet. De uitkomsten laten onder meer zien dat de binnenlandse afzet van boeken slechts iets meer dan de helft van de totale omzet uitmaakte. Bijna 40% van de omzet werd behaald uit de verkoop van periodieken, dag- en nieuwsbladen. Het gevolg van dit structuuronderzoek was dat de lopende omzetstatistiek, gegeven het verschil in afzetpatroon, aanmerkelijk kon worden verbeterd door meer homogene groepen te onderscheiden (Mbi 1963b, 491).

4. *Detailhandel in brandstoffen 1963*

Deze enquête gebeurde op verzoek van het Ministerie van Economische Zaken, in verband met het toenemend verbruik van aardgas voor ruimteverwarming, hetgeen belangrijke gevolgen kon hebben voor de ondernemingen in deze branche. Het onderzoek omvatte niet alleen de ondernemingen die uitsluitend of in hoofdzaak brandstoffen verhandelden, maar ook de ondernemingen die deze detailhandel als nevenactiviteit uitoefenen. Aan 7402 bedrijven werd een vragenlijst gezonden. De uitkomsten hadden betrekking op 5275 ondernemingen. Dit verschil was o.a. een gevolg van het feit dat 466 ondernemingen geen gegevens verstrekten. Om vertraging in de publicatie te voorkomen werd er vanaf gezien deze alsnog te benaderen. In een van de tabellen is een verdeling opgenomen naar de leeftijd van de

directeuren/eigenaren. Wanneer sprake was van twee of meer van deze personen, is de onderneming ingedeeld op grond van de leeftijd van de jongste persoon. De uitkomsten werden benut voor het trekken van een nieuwe steekproef voor de lopende omzetstatistiek (Mbi 1966, 20).

5. *Reisbemiddelingswezen, 1966*

De betekenis van het Nederlandse reisbemiddelingswezen nam in de eerste helft van de jaren zestig aanzienlijk toe. Daartegenover stond dat van deze sector van het bedrijfsleven betrekkelijk weinig bekend was. Daarom verzocht de Staatssecretaris van Economische Zaken het CBS om een onderzoek te houden, gebaseerd op gegevens over het jaar 1966. Gezien de grootte verscheidenheid wat betreft de grootte van de ondernemingen, de uitgeoefende activiteiten, de organisatievorm e.d., werd eerst een vooronderzoek gehouden bij een beperkt aantal ondernemingen. Daarbij bleek o.a. dat de kans van slagen het grootst zou zijn als de financiële gegevens zouden worden beperkt tot de ontvangsten en dus geen vragen zouden worden gesteld omtrent de gemaakte kosten.

De ondernemingen werden onderscheiden in vier categorieën, te weten:

- a. reisorganisatoren: het zelf organiseren van geheel of gedeeltelijk verzorgde één of meerdaagse reizen, welke door de onderneming zelf of door wederverkopers worden verkocht, zowel met individuele als met collectieve boeking;
- b. agent-wederverkopers: het verkopen van door een reisorganisator georganiseerde reizen;
- c. passagebureaus: het verkopen van vervoerbewijzen voor reizen per spoor, vliegtuig, schip en autolijndienst;
- d. logiesreservering: het reserveren van logies in de ruimste zin genomen: hotels, pensions, bungalows enz.

In de tabellen met de uitkomsten werden per groep de ondernemingen verdeeld naar de omzet, het aantal werkzame personen, de rechtsvorm, het aantal vestigingen en naar de periode waarin met de reisactiviteiten werd begonnen (1966).

6. *Het kappers- en schoonheidsverzorgingbedrijf 1968*

De lopende maandstatistiek dateerde van 1964 en was gebaseerd op de uitkomsten van het onderzoek op basis van de Vestigingwet Bedrijven 1954 (zie hierna IVA.5.1). Deze telling had als eerste doel de vernieuwing van het steekproefkader.

De ondernemingen werden in drie groepen verdeeld:

- a. ondernemingen waarin overwegend het dameskappersbedrijf werd uitgeoefend;
- b. idem het herenkappersbedrijf;
- c. idem het schoonheidsverzorgingbedrijf.

In de tabellen met de uitkomsten werden de ondernemingen verdeeld naar de grootte van de detailhandelsomzet, de provincie waarin de onderneming was gevestigd, de grootte en de urbanisatiegraad van de gemeente van vestiging. De omzet werd in de tabellen verdeeld in vijf groepen: de omzet uit de genoemde drie soorten van bedrijf, de omzet van parfumerieën, resp. de overige detailhandel (Mbi 1972b).

III. Tellingen bij bedrijfsklassen

1. Inleiding

Zoals in par. I. 2 is opgemerkt, werden behalve enquêtes bij bedrijfs(sub)groepen ook basistellingen gehouden die een bedrijfsklasse omvatten. Deze bespreken we in de volgende onderdelen IIIA t/m IIIE.

IIIA. De Ambachtstelling 1953

1. Inleiding

In 1952 vatte het CBS het plan op een integrale telling van het ambacht te houden. De belangstelling voor het ambacht was de laatste jaren sterk toegenomen, zowel bij de overheid en het bedrijfsleven als bij individuele ondernemingen. Omtrent de eisen waaraan een dergelijke telling zou moeten voldoen, diende het Bureau bij de CCS een nota in (Arch. CBS 1953a). In oktober 1953 deed het Bureau een definitief voorstel aan de CCS (Arch. CBS 1953b). In het kader van de voorbereiding van de telling voerde het CBS besprekingen met het EIM, het Rijksarbidsbureau en het Ministerie van Sociale Zaken. Dat ministerie financierde de telling voor een belangrijk deel. Voor het veldwerk werden namelijk werkloze hoofdarbeiders ingeschakeld. De daaraan verbonden kosten kwamen grotendeels ten laste van de fondsen welke voor de tewerkstelling van deze arbeidskrachten beschikbaar waren.

2. Wettelijke regelingen en doeleinden

2.1 Wettelijke regelingen

De verstrekking van de gevraagde gegevens was verplicht op grond van de Wet van 1936.

2.2 Doeleinden

Ook deze telling had twee hoofddoeleinden: inzicht bieden in de structuur van het ambacht, onderverdeeld in een aantal bedrijfsgroepen (branches), en basisgegevens verschaffen voor later te houden steekproefsgewijze onderzoek dat nauw aansloot bij de reeds in de jaren veertig samengestelde bedrijfskostenstatistieken van het EIM. De gegevens die het EIM verzamelde, konden mede worden gebruikt voor de verbetering van de statistische documentatie ten behoeve van de nationale rekeningen van het CBS.

3. Methode van onderzoek

3.1 Inleiding

De in paragrafen 3.3 t/m 3.4 beschreven aspecten van de methode van onderzoek golden voor alle in par. 3.2.1 genoemde branches.

3.2 Onderzoeksgebied

3.2.1 Algemeen

In februari 1954 werd begonnen met de schildersbedrijven, het maatkledingbedrijf, het lederverwerkend ambacht en het metaalverwerkend ambacht (smeden, loodgieters, herstellende van vervoermiddelen, elektrotechnische bedrijven en de overige metaalverwerkende ambachten). Daarna volgden de brood- en banketbakkerijen, met als bijzonderheid dat ook de industriële bedrijven in het onderzoek werden betrokken, teneinde een volledig inzicht te krijgen in de specifieke distributieproblemen, welke zich in de branche voordeden. Daarna volgden de slagbedrijven, de kappersbedrijven en schoonheidsinstituten. Begin 1955 werd een begin gemaakt met de houtverwerkende ambachten, het grafisch ambacht en de het maaldrijbedrijven.

In de loop van 1955 werden besprekingen gevoerd met de Raad van Bestuur Bouwbedrijf, die ertoe leidden dat ook de bouwnijverheid werd opgenomen (CBS 1955).

3.2.1 Statistische eenheden

De eenheid van telling was de vestiging, met dezelfde definitie als bij de Bedrijfstelling 1950 (zie dl. 2, hoofdstuk 2), met dien verstande dat in de statistiek voor een bepaalde branche ook de vestigingen waren begrepen waarin het desbetreffende ambacht als nevenwerkzaamheid werd uitgeoefend.

3.3 *Onderwerpen/gegevens, definities en classificaties*

3.3.1 *Onderwerpen/gegevens*

Gezien de doelstelling was het nodig dat naast de omzet (verkopen) en de inkoop, ook gegevens werden verkregen omtrent de voorraden, zodat de toegevoegde waarde kan worden berekend ⁹⁾. Verder wenste het CBS cijfers omtrent de werkgelegenheid in de betrokken bedrijven, de investeringen en de financiering daarvan. Voor laatstgenoemde waren de balansen aan het begin en einde van het jaar voldoende (Arch. CBS 1953).

Aan alle ondernemingen werden vragen gesteld omtrent de omzet, de personeelssterkte, de medewerkende familieleden, het uitbetaalde loonbedrag, de parallelisatie, de nevenbronnen van inkomsten en het jaar van oprichting. Aan een deel werd bovendien gevraagd naar de leeftijd van de eigenaar, een nadere specificatie van de omzet, de voorraad, het debiteuren- en crediteurensaldo en de bedrijfsmechanisatie.

Gegeven de vraagstelling hebben de uitkomsten betrekking op:

- a. de geografische indeling van de vestigingen, de personeelssterkte, het uitbetaalde loon en de omzet;
- b. de parallelisatie;
- c. de ouderdom van de vestigingen;
- d. de wijze van verkrijging van de eigendom;
- e. de grootte van de vestigingen en het aandeel van de medewerkende familieleden in de totale personeelssterkte;
- f. een verdeling van de ambachtelijke omzet over enkele categorieën, afhankelijk van de soort branche, bijvoorbeeld bij het schildersbedrijf in werk in nieuwbouw en onderhoudswerk;
- g. de voorraad; het debiteuren- en crediteurensaldo;
- h. vakbekwaamheid, leeftijd bij vestiging en leeftijd op 31 december van de eigenaar;
- i. enkele onderwerpen die specifiek zijn voor een branche, zoals het aantal spuitinstallaties in schildersbedrijven.

3.3.2 *Definities*

Uiteraard was het nodig het begrip ambacht te definiëren, o.a. om een onderscheid te kunnen maken tussen ambacht en industrie. De gehanteerde definitie luidde: "een ambachtsbedrijf is een zelfstandig bedrijf, of een gedeelte van een bedrijf, waarin goederen worden bewerkt, waarin de patroon een overwegende invloed op de werkzaamheden uitoefent en waarin deze bewerking gericht is op de persoonlijke behoefte van de klant".

3.3.3 *Classificaties*

Er werd niet, zoals bij andere tellingen, uitgegaan van een standaard bedrijfsclassificatie. Enerzijds werd aansluiting gezocht bij de afbakening in de praktijk, anderzijds werd er op gelet dat de ambachtsstatistiek een aanvulling moest zijn op bestaande statistieken, zoals de Algemene Industriestatistiek die betrekking had op de ondernemingen met tien en meer werkzame personen. Doordat sprake was van een branchegebonden waarneming moest dit per branche worden bezien (Arch. CCS 1953).

3.4 *Gegevensverzameling*

Een volledige enquête van de ambachtsbedrijven was niet zonder problemen. Het aantal ondernemingen was groot¹⁰, de geneigdheid om mee te werken was niet buiten kijf, de boekhoudingen waren meestal primitief en er kwamen vaak gecombineerde bedrijfsuitoefeningen voor (Arch. CBS 1953a). Daarom werd besloten de formulieren persoonlijk uit te reiken. Het CBS nam 120 enquêteurs in dienst, gerekruteerd uit werkloze hoofdarbeiders die hun pied à terre hadden bij het gewestelijk arbeidsbureau van hun rayon. Dit aantal werd in 1955 verminderd tot 100 en in de loop van 1956 tot 35 (CBS 1958). Zij moesten formulieren uitreiken, ophalen, hulp verlenen bij de invulling van het vragenformulier, ingevulde vragenlijsten controleren op volledigheid en waarschijnlijkheid. Bovendien moesten zij ondernemingen in hun rayon signaleren die niet in het adresmateriaal, dat afkomstig was van de Hoofdgroep Ambacht, waren opgenomen.

Er werden twee, deels verschillende vragenlijsten gebezigd, namelijk één met vragen voor alle bedrijven, en één waarop bovendien enkele speciale vragen werden gesteld aan een, steekproefsgewijze gekozen, deel van de bedrijven. Die zogenaamde grote vragenlijst werd uitgereikt aan alle bedrijven met tien of meer personen in dienst en bovendien aan elk twintigste bedrijf, ongeacht de personeelssterkte.

3.5 *Gegevensverwerking*

Nadat de enquêteurs de formulieren hadden ingeleverd, werden de vragenlijsten bij het CBS op de gebruikelijke wijze behandeld. In totaal werden 160 000 vragenlijsten verwerkt.

4. *Geheimhouding individuele gegevens*

De geheimhouding was gewaarborgd op grond van de Wet van 1936.

5. Publicaties

5.1 Algemeen

De uitkomsten, die betrekking hadden op 131 000 bedrijven, werden gepubliceerd in een bijzonder fraaie reeks van publicaties onder de titel "Het ambacht in het zoeklicht van de statistiek".

5.2 Overzicht

De uitkomsten voor de onderscheiden ambachten, genoemd in par. 3.2, zijn opgenomen in een serie van 15 publicaties onder, zoals gezegd, de gemeenschappelijke titel "Het ambacht in het zoeklicht van de statistiek". Als referentiedatum wordt 31 december 1953 vermeld, behalve voor de grafische industrie, het maalderijbedrijf en de bouwnijverheid waarvoor 31 december 1954 als datum is aangegeven. Bovendien ontbreekt bij de publicatie voor de bouwnijverheid het woord 'ambacht', omdat, zo wordt in het "voorwoord" vermeld, "organisatorisch de bouwnijverheid niet tot het ambacht behoort".

IIIB. De Nijverheidstelling 1962

1. Inleiding

De belangrijkste aanleiding tot het houden van deze telling was de wens van internationale zijde omstreeks 1963 basisgegevens voor industriestatistieken te verzamelen. Door de Verenigde Naties werden aanbevelingen opgesteld welke nader werden uitgewerkt door de Europese Commissie voor Europa en nog verder aangevuld door het Bureau voor Statistiek van de Europese Gemeenschappen (BSEG).

Zoals opgemerkt in het vorige hoofdstuk, bevatten algemene bedrijfstellingen (vrijwel) geen gegevens over de gang van zaken in een bepaald jaar. Uitkomsten omtrent, bijvoorbeeld, de productie, investeringen, loonsommen e.d. leveren dergelijke tellingen niet op. Daarvoor zijn speciale enquêtes nodig met gedifferentieerde vragenlijsten. Een integrale telling van alle nijverheidsbedrijven ongeacht de grootte, werd door het CBS niet uitvoerbaar geacht gezien het grote aantal dat in de telling zou moeten worden betrokken en vanwege de praktische uitvoerbaarheid van de werkzaamheden.

Dit leidde ertoe dat de Bedrijfstelling 1963 in tweeën werd gesplitst, namelijk:

- a. een structuurtelling met statische gegevens aansluitende op de bedrijfstellingen in 1930 en 1950;
- b. een verzameling van dynamische gegevens bij de ondernemingen in de nijverheid.

Het CBS achtte het logisch dat de tweede enquête na de derde Algemene Bedrijfstelling zou worden gehouden, zodat een steekproef uit het bedrijfstellingsmateriaal zou kunnen worden getrokken. Het BSEG, dat de kosten gedeeltelijk voor zijn rekening nam, wilde echter geen uitstel toestaan. Derhalve werd besloten de Nijverheidstelling op het jaar 1962 betrekking te doen hebben (Arch. CBS 1961)¹¹.

2. Wettelijke regelingen en doeleinden

2.1 Wettelijke regelingen

De verstrekking van de gegevens was verplicht op grond van de Wet van 1936.

2.2 Doeleinden

Gezien bedoeld programma, was het doel een compleet beeld van de structuur van de nijverheid te krijgen, in het bijzonder gebaseerd op financiële gegevens.

3. Methode van onderzoek

3.1 Inleiding

De hierna beschreven methode van onderzoek was in hoge mate dezelfde als bij de gangbare productiestatistieken, gezien het feit dat de gegevens van de tot nu toe ontbrekende bedrijfsgroepen, moesten worden ingepast in de lopende jaarlijkse statistieken.

3.2 Onderzoeksgebied

3.2.1 Algemeen

Het onderzoeksgebied had betrekking op de gehele nijverheid. De bestaande statistieken omvatten niet alle bedrijfsgroepen in de nijverheid zoals, bijvoorbeeld, de ondernemingen in de voedings- en genotmiddelenindustrie. Bovendien werden kleine ondernemingen, doorgaans met minder dan tien werkzame personen, niet waargenomen. Voor zover de ondernemingen wel werden waargenomen ten

behoefte van de productie- en de investeringsstatistiek, moesten bij deze telling op ondergeschikte punten aanvullende gegevens worden verzameld. Enkele duizenden ondernemingen moesten alsnog volledig worden geënquêteerd omdat de grens van de lopende waarneming te hoog was.

3.2.2 *Statistische eenheden*

De uitkomsten van de telling hadden betrekking op de onderneming in de zin van een juridisch zelfstandige eenheid. Met eventuele organisatorische banden in economische zin tussen juridische eenheden werd geen rekening gehouden.

3.3 *Onderwerpen/gegevens, definities en classificaties*

3.3.1 *Onderwerpen/gegevens*

De vragenlijst bestond, zoals destijds gebruikelijk bij de enquêtes voor de statistieken van de productie, uit een omslag- en inlegvellen. Op het omslagvel werd de onderneming gevraagd naar de voorraden, inkopen en verkopen van de grond- en hulpstoffen en de al dan niet zelfvervaardigde goederen, de personeelssterkte in enkele categorieën, de lonen en salarissen, de investeringen en het energieverbruik. Voorts de rechtsvorm, alsmede gegevens per vestiging, namelijk het jaar van oprichting, de personeelssterkte en de soorten activiteiten. Per bedrijfsgroep werd een inlegvel gehanteerd. Daarop werd gevraagd naar de inkopen, verkopen en voorraden en de productie van enkele goederensoorten.

Met de aanvullende gegevens ten opzichte van de gangbare vraagstelling werd beoogd van 350 met name genoemde producten en van 50 met name genoemde grondstoffen, afzonderlijke totaalgegevens te verkrijgen (CBS 1963).

3.3.3 *Definities*

De begrippen die in bovenstaande paragraaf worden genoemd, waren uiteraard gelijk aan de definities in de lopende productiestatistieken. Voor de interpretatie van de begrippen wordt verwezen naar de 'toelichting op de vragen' die is opgenomen in de publicatie voor de bouwnijverheid vermeld in par. 5.2.

3.3.3 *Classificaties*

De ondernemingen werden ingedeeld op basis van de SBI welke bij Bedrijfstelling 1963 (zie dl. 2, hoofdstuk 2) werd toegepast. Het criterium voor de classificatie was

het aantal werkzame personen. Een onderneming met twee verschillen activiteiten werd dus ingedeeld in de bedrijfs(sub)groep met de meeste werkzame personen. Ook de indeling naar de grootte van de ondernemingen was gebaseerd op het aantal werkzame personen.

3.4 Gegevensverzameling

Het adresmateriaal werd verkregen van het CRK en de Raden van Arbeid via de Sociale Verzekeringsbank (CBS 1962). Uit het totale bestand van circa 123 500 ondernemingen met minder dan tien werkzame personen, werden 15 600 getrokken (CBS 1963). Daarbij werd nauw samengewerkt met het EIM dat voor 1963 op zijn programma een enquête had staan bij ongeveer 6 000 detailhandels- en ambachtsbedrijven. Om dubbele enquêtering te voorkomen werden de beide steekproeven, voor zover het de ambachtsondernemingen betrof, uit hetzelfde adressenbestand getrokken ¹²⁾ (EIM 1969). Van de gekozen ondernemingen bleken uiteindelijk circa 10 000 in aanmerking te komen. Inmiddels waren er 3 000 opgeheven en 2 000 bleken handelsondernemingen te zijn (CBS, 1964).

Daarnaast verschaften 9 300 ondernemingen met 10 en meer werkzame personen eenmalig gegevens en kregen de rond 9 000 berichtgevers voor de lopende productiestatistiek, een aanvullende vragenlijst.

Voor het bezoeken van de ondernemingen werden 33 enquêteurs aangeworven; eind 1963 was 90% van de in aanmerking komende ondernemingen bezocht.

3.5 Gegevensverwerking

Nadat de vragenlijsten, hetzij rechtstreeks van de ondernemingen, hetzij van de medewerkers in de buitendienst, waren ontvangen, werden de vragenlijsten bij het CBS op de gebruikelijke wijze behandeld. In totaal werden 160 000 vragenlijsten verwerkt.

4. Geheimhouding individuele gegevens

De geheimhouding was gewaarborgd op grond van de Wet van 1936.

5. Publicaties

5.1 Algemeen

Het CBS stelde voor twee categorieën van bedrijven een publicatie samen (zie 5.2) (CBS 1965). Van de andere bedrijfstakken werden de uitkomsten verstrekt aan het

Bureau voor de Statistiek van de Europese Gemeenschappen. Voor elke bedrijfs-groep werden zes tabellen samengesteld, en werden de resultaten verstrekt van een speciale bewerking van productiegegevens (CBS 1966).

5.2 *Overzicht*

De beide publicaties zijn getiteld:

- Bouwnijverheid en aanverwante bedrijven: nijverheidstelling 1962 (Hilversum, 1966).
- Openbare waterleidingbedrijven: nijverheidstelling 1962 (Zeist, 1965).

IIIC. Groothandelstelling 1967

1. Inleiding

In de loop van de jaren zestig kwam weer de wens naar voren om een distributietelling te houden. Het BSEG en de Internationale kamer van Koophandel drongen sterk aan op een dergelijke telling. Een telling van alle distributiebedrijven zou evenwel zeer omvangrijk zijn. De bedrijfstelling 1963 wees uit dat er in totaal ongeveer 200.000 groothandels- en detailhandelsbedrijven waren, verdeeld over circa 200 branches met diverse bedrijfsvormen en van uiteenlopende grootte. Toepassing van de steekproefmethode zou maar in beperkte mate mogelijk zijn. De plannen van het BSEG achtte het CBS derhalve nauwelijks te verwezenlijken. Een bescheidener opzet was noodzakelijk (Arch. CBS 1965). Het Bureau stelde de CCS daarom voor de distributietelling in eerste aanleg te beperken tot de groothandel (Arch. CBS 1966a). Voor de detailhandel was een telling minder dringend, omdat de bestaande statistieken van het CBS en het EIM reeds veel grondmateriaal opleverden. De CCS ging met dit voorstel akkoord (CBS 1966).

2. Wettelijke regelingen en doeleinden

2.1 Wettelijke regelingen

De verstrekking van de gegevens was verplicht op grond van de Wet van 1936.

2.2 Doeleinden

De beschikbare gegevens omtrent de groothandel voldeden niet aan de behoeften. Weliswaar was er informatie uit hoofde van de algemene bedrijfstellingen, maar die

betrof uitsluitend structuurgegevens naar de toestand op een bepaalde datum. De reeds vele jaren beschikbare maandelijks omzet- en voorraadindices omvatten slechts een deel van de groothandel. Het niet beschikbaar zijn van gegevens op jaarbasis inzake de omzet, de investeringen, de lonen e.d., leidde ertoe dat bij veel macro-economische berekeningen de verschillende handelssectoren als 'restpost' moesten worden behandeld. Ook ontbrak het aan een inzicht in de goederenstromen tussen de verschillende productie- en handelsstadia. Deze Groothandels-telling moest een gedetailleerd totaalbeeld opleveren dat dus mede diende voor de ontwikkeling en uitbreiding van maandelijks en jaarlijkse enquêtes.

3. Methode van onderzoek

3.1 Inleiding

Ook bij deze telling was de hierna beschreven methode van onderzoek in hoge mate dezelfde als bij de gangbare economische (productie)statistieken, mede gelet op de noodzaak dat de gegevens zo nodig moesten kunnen worden ingepast in de Nationale rekeningen.

3.2 Onderzoeksgebied

3.2.1 Algemeen

De telling omvatte de gehele groothandel, inclusief de handelsbemiddeling, derhalve de bedrijfsklassen 61 en 62, resp. 63 en 64 van de SBI 1963.

3.2.2 Statistische eenheden

Als statistische eenheden fungeerden de onderneming en de branche-eenheid. Daarnaast werd het begrip bedrijf gehanteerd. Daaronder werd verstaan de eenheid in een onderneming welke het geheel van activiteiten omvat dat gericht is op de productie van goederen, of op de handel in goederen of de verlening van diensten. Een onderneming met zowel groothandel als productie had dus twee bedrijven.

3.3 Onderwerpen/gegevens, definities en classificaties

3.3.1 Onderwerpen/gegevens

Elke onderneming ontving een omslagvel en een of meer inlegvellen (zie bijlage 2). Op het eerstgenoemde werden gegevens gevraagd betreffende de gehele onder-

neming, zoals de aard van de uitgeoefende activiteiten, de verhandelde goederensoorten, de rechtsvorm, de vormen van samenwerking en het aantal werkzame personen. Verder financiële gegevens zoals inkopen, omzet, voorraden, lonen en salarissen, investeringen. De gegevens omtrent het groothandelsbedrijf en de handelsbemiddeling moesten, per goederencategorie, op de inlegvellen worden vermeld. Voorts werd aan een beperkt aantal ondernemingen (circa 10%), met het oog op de kosten, op basis van vrijwilligheid, gevraagd naar de kostenopbouw. Er werd geen rekening gehouden met de geografische plaats waar de groothandel werd uitgeoefend. Er werden dus geen gegevens per vestiging verzameld in het geval een onderneming in verschillende gemeenten een vestiging had.

3.3.2 *Definities*

In aansluiting op de definitie van het begrip groothandel (zie par. II 3.3.2) kan nog worden opgemerkt dat de groothandelsfuncties van aan- en verkoopverenigingen, van in- en verkoopcombinaties, alsmede de groothandel verbonden aan vrijwillig filiaalbedrijven in het onderzoek waren begrepen. De naam waaronder de activiteit werd uitgeoefend, zoals importeur, grossier, dealer, enz. deed er niet toe.

3.3.3 *Classificaties*

In de praktijk werden in de groothandel bepaalde 'branches' onderscheiden. Dat begrip branche had een betrekkelijk vage inhoud. Daarom werd bij de beschrijving van de uitkomsten van de Groothandelstelling het begrip 'goederenbranche' ingevoerd. Op basis van dit begrip werd een nadere indeling van de bedrijfsklasse gemaakt. Van een afzonderlijke goederenbranche was sprake wanneer is gebleken dat, uit het oogpunt van statistische waarneming, een voldoende aantal ondernemingen geheel of in belangrijke mate is gespecialiseerd in de handel in een bepaalde groep van goederen en aan deze ondernemingen tezamen een overwegend gedeelte van de totale omzet van deze goederen is toe te rekenen. Verder moest worden vastgesteld welke in de groothandel gebruikelijke handelingen en bewerkingen zouden worden beschouwd als inherent aan de handelsfunctie ¹³⁾.

3.4 *Gegevensverzameling*

Op verzoek van het Ministerie van Economische zaken werd besloten om, vooruitlopende op de telling die in 1968 zou aanvangen en gegevens zou opleveren over 1967, reeds in 1967 een aanvang te maken met een telling bij de groothandel in machines e.d. over 1966. Van deze handel was zeer weinig bekend en op die manier

kon ook de nodige ervaring worden opgedaan voor de enquêtering van de andere branches (Arch. CBS 1966b). Ter voorbereiding van de telling van de groothandel in machines e.d. werd overleg gepleegd met 39 branche-organisaties, welke alle bereid waren om te bevorderen dat hun leden aan de telling meewerkten. Aan circa 6 000 ondernemingen werd een vragenlijst gezonden. De adressen werden ontleend aan de vragenlijsten van de Bedrijfstelling 1963, de ledenlijsten van de organisaties, catalogi van vakbeurzen e.d. Ongeveer 1 000 ondernemingen bleken niet in aanmerking te komen.

In het vierde kwartaal 1967 werd begonnen met de voorbereiding van de enquêtering van de andere bedrijfsgroepen. Met het Verbond van de Nederlandse Groothandel en een aantal andere organisaties van het bedrijfsleven vond overleg plaats omtrent de opzet van de vragenlijst en de indeling daarvan naar de verschillende branches. Ter voorbereiding van de telling werd met 82 branche-organisaties contact opgenomen (Arch. CBA 1967b).

Voor de groothandel in vee werd volstaan met een beknopte vraagstelling. De betrokken ondernemingen waren veelal klein, waardoor de mogelijkheid om gegevens te verkrijgen, betrekkelijk beperkt waren. De uitkomsten van deze bedrijfspgroep hadden betrekking op het jaar 1968.

3.5 Gegevensverwerking

Nadat de vragenlijsten, hetzij rechtstreeks van de ondernemingen, hetzij van de medewerkers in de buitendienst, waren ontvangen, werden de vragenlijsten bij het CBS op de gebruikelijke wijze behandeld.

Er werden geen uitkomsten voor de statistische eenheid bedrijf vastgesteld omdat geen gegevens werden verzameld omtrent andere activiteiten dan de groothandel en de handelsbemiddeling. In de tabellen werd volstaan met te vermelden in hoeveel gevallen ook, bijvoorbeeld, een industrieel bedrijf werd uitgeoefend.

4. Geheimhouding individuele gegevens

De geheimhouding was gewaarborgd op grond van de Wet van 1936

5. Publicaties

5.1 Algemeen

Omdat de enquêtering van de ruim 33 000 ondernemingen en de verwerking van het grondmateriaal enkele jaren in beslag nam, publiceerde het CBS sinds medio 1970

voorlopige uitkomsten in ruim 50 "Mededelingen". De definitieve uitkomsten werden opgenomen in een serie van 17 publicaties, waarvan de titels in par.5.2 zijn vermeld. De tabellen in deze publicaties werden verdeeld in twee hoofdgroepen, te weten tabellen met ondernemingsgegevens en tabellen met gegevens over de branche-eenheden.

5.2 *Overzicht*

- Groothandel en handelsbemiddeling in machines, motoren, apparaten, toebehoren e.d. 1966 ('s-Gravenhage 1974).
- Groothandel en handelsbemiddeling in vee 1968 ('s-Gravenhage 1974).
- Groothandel en handelsbemiddeling in bouwmaterialen 1967 ('s-Gravenhage 1974).
- Groothandel en handelsbemiddeling in voedings- en genotmiddelen 1967 ('s-Gravenhage 1974).
- Groothandel en handelsbemiddeling in meubelen 1967 ('s-Gravenhage 1974).
- Groothandel en handelsbemiddeling in verpakkingsmateriaal en vakbenodigdheden 1967 ('s-Gravenhage 1974).
- Groothandel en handelsbemiddeling in papierwaren 1967 ('s-Gravenhage 1974).
- Groothandel en handelsbemiddeling in akkerbouwproducten, veevoeders, sier- teeltproducten en meststoffen 1967 ('s-Gravenhage 1974).
- Groothandel en handelsbemiddeling in textielgrondstoffen en -halfabrikaten, huiden, leder en ruwe tropische producten 1967 ('s-Gravenhage 1974).
- Groothandel en handelsbemiddeling in metalen, minerale olieproducten en brandstoffen 1967 ('s-Gravenhage 1974).
- Groothandel en handelsbemiddeling in chemicaliën, oliën, vetten, niet-tropische oliehoudende zaden e.a. oliehoudende grondstoffen 1967 ('s-Gravenhage 1974).
- Groothandel en handelsbemiddeling in huishoudelijke artikelen, ijzer- en metaalwaren, verf en behangselpapier 1967 ('s-Gravenhage 1975).
- Groothandel en handelsbemiddeling in textielwaren, schoeisel en lederwaren 1967 ('s-Gravenhage 1975).
- Groothandel en handelsbemiddeling in farmaceutische, medische, cosmetische artikelen en reinigingsmiddelen 1967 ('s-Gravenhage 1975).
- Groothandel en handelsbemiddeling in schroot, oude materialen en afvalstoffen 1967 ('s-Gravenhage 1975).
- Groothandel en handelsbemiddeling in elektrotechnische en elektronische instrumenten, meet- en regelapparatuur en externe transportmiddelen ('s-Gravenhage 1975).
- Groothandel en handelsbemiddeling in optische, fotografische, sport- en recreatie- en juweliersartikelen, uurwerken, galanterieën, speelgoederen en goederen n.e.g. ('s-Gravenhage 1975).

IIID. De Transporttelling 1969

1. Inleiding

In de na-oorlogse jaren veroorzaakte de ontwikkeling van de nationale economie en de internationale handel een groei van het Nederlandse transportbedrijf. Bijgevolg werd ook de behoefte aan statistische gegevens groter. Wat betreft de kwantitatieve aspecten van het vervoer waren voldoende cijfers beschikbaar. Ten aanzien van de exploitatierekening van de transportbedrijven was echter geen systematisch overzicht van de gehele bedrijfsklasse voorhanden. Teneinde in deze lacune te voorzien besloten het Ministerie van Verkeer en Waterstaat, dat als financier optrad, en het CBS tot een onderzoek dat alle ondernemingen omvatte.

In 1968 werd begonnen met de voorbereiding van een telling bij circa 10 000 beroepsvervoersondernemingen. Als basis dienden de aanbevelingen van de Economische Commissie voor Europa (ECE) en de wensen terzake van de Europese Economische Gemeenschap. In afwijking van de Geneefse aanbevelingen, beperkte het onderzoek zich tot het beroepsvervoer, uitgaande van de gedachte dat gegevens over het eigen vervoer aan de eerstkomende bedrijfstelling zouden kunnen worden gekoppeld¹⁴). In overleg met de organisaties van het bedrijfsleven en het ministerie werd besloten voor elke vervoerstak een gerichte vraagstelling te ontwikkelen (Arch. CBS 1968a; 1968b; 1971).

2. Wettelijke regelingen en doeleinden

2.1 Wettelijke regelingen

De verstrekking van de gegevens was verplicht op grond van de Wet van 1936.

2.2 Doeleinden

De telling had ten doel een kwantitatief inzicht te geven in de structuur van de bedrijfstak inzake:

- a. de verweving van de activiteiten van de vervoersondernemingen;
- b. de omvang en de samenstelling van de werkgelegenheid in de bedrijven;
- c. de mate van specialisatie van het vervoermateriaal;
- d. de omvang van de goederenoverslag in de zeehavens van de ene vervoers-techniek naar de andere;
- e. de exploitatie-uitkomsten van de transportbedrijven.

De telling vormde tevens de basis voor een jaarlijkse productiestatistiek.

3. Methode van onderzoek

3.1 Inleiding

De methode van onderzoek was in principe dezelfde als bij de gangbare jaarlijkse economische statistieken.

3.2 Onderzoeksgebied

3.2.1 Algemeen

De telling omvatte bedrijfstak 7 van de SBI 1963: vervoer, opslag en communicatie. Ondernemingen zonder personeel en zonder vervoermiddelen die werkzaam waren in vervoerverwante activiteiten of in hulpactiviteiten van het vervoer, werden niet in de enquête opgenomen, aangezien deze (nog) niet in het ABR waren opgenomen. Ook het eigen vervoer, d.w.z. het vervoer van personen en goederen door eenheden van ondernemingen in andere bedrijfsklassen ten behoeve van het eigen bedrijf, werd niet waargenomen.

Met het oog op de kosten werden de ondernemingen in enkele vervoertakken op steekproefbasis waargenomen, te weten het taxivervoer, het goederenwegvervoer en de binnenvaart. De grote ondernemingen in deze branches werden integraal geënuquêteerd.

3.2.2 Statistische eenheden

Als statistische eenheid fungeerde de onderneming, de juridische eenheid die als economisch en financiële eenheid functionerend orgaan deelneemt aan de maatschappelijke voortbrenging van goederen of verlening van economische diensten.

3.3 Onderwerpen/gegevens, definities en classificaties

3.3.1 Onderwerpen/gegevens

Gevraagd werd naar de omzet, het aantal werkzame personen, financiële exploitatiegegevens en kenmerken die specifiek waren voor de desbetreffende bedrijfstegroep.

3.3.2 Definities

De omschrijving van het begrip omzet was uiteraard afgestemd op de uitgeoefende activiteit. Bij vervoers-, laad-, los- en opslagactiviteiten werd daaronder verstaan

het totaal aan opbrengsten. Bij bemiddelingsdiensten het totaal aan provisie e.d. opbrengsten en bij productie- en handelsactiviteiten de verkoopwaarde van de goederen.

3.3.3 *Classificaties*

Bij de indeling van de ondernemingen naar activiteit werd zoveel mogelijk aangesloten op hetgeen in internationaal verband was overeengekomen. Daardoor is wel eens afgeweken van een indeling die voor Nederland de voorkeur zou verdienen.

3.4 *Gegevensverzameling*

In 1969 bleek niet voldoende menskracht beschikbaar om de plannen te realiseren (CBS 1969). Daarom werd besloten de telling in twee etappes uit te voeren. De eerste stap was de betrokken ondernemingen te benaderen met een summiere algemene vragenlijst. Die vragenlijst had als kern een vraag naar de uitgeoefende activiteiten met bijbehorende jaarmzettingen over 1969 en de aantallen in die activiteiten werkzame personen. Dit maakte het mogelijk vast te stellen of de hoofdactiviteit in de onderscheiden vervoerstakingen lag. Alleen aan die ondernemingen werd in de tweede ronde naar financiële exploitatiegegevens gevraagd.

Grote ondernemingen werden integraal, kleine ondernemingen steekproefsgewijze benaderd. Die kleine ondernemingen waren taxibedrijven alsmede ondernemingen in de bedrijfspgroepen goederenwegvervoer en binnenvaart. Deze eerste ronde omvatte rond 12 600 ondernemingen. De tweede ronde startte in 1971. Circa 7 500 ondernemingen in kwamen in aanmerking. De telling kon in 1974 grotendeels worden afgesloten. De resterende bedrijfspgroepen, zeevaart, luchtvaart, spoorwegen en communicatiebedrijven, zijnde een bescheiden groep qua aantal, werden niet meer geënquêteerd omdat daarvan reeds voldoende gegevens uit anderen hoofde bekend waren (CBS 1975).

3.5 *Gegevensverwerking*

Nadat de vragenlijsten, hetzij rechtstreeks van de ondernemingen, hetzij van de medewerkers in de buitendienst, waren ontvangen, werden de vragenlijsten bij het CBS op de gebruikelijke wijze behandeld.

4. *Geheimhouding individuele gegevens*

De geheimhouding was gewaarborgd op grond van de Wet van 1936.

5. *Publicaties*

5.1 *Algemeen*

De uitkomsten van de telling werden in acht delen gepubliceerd (CBS 1976); de titels zijn vermeld in 5.2.

5.2 *Overzicht*

- Binnenvaartbedrijven 1969 ('s-Gravenhage 1974).
- Taxibedrijven 1969-1970 ('s-Gravenhage 1974).
- Beroepsgoederenvervoer over de weg 1969-1970 ('s-Gravenhage 1974).
- Tram- en autobusbedrijven 1969-1971 ('s-Gravenhage 1975).
- Reisbureaus 1969-1972 ('s-Gravenhage 1976).
- Vervoer verwante bedrijven en hulpbedrijven van het vervoer 1969-1972 ('s-Gravenhage 1976).
- Algemeen overzicht 1969 ('s-Gravenhage 1976).
- Kleine handelsvaart 1974 ('s-Gravenhage 1977).

III E. De Horecatelling 1972

1. *Inleiding*

Aanvankelijk was in de begroting van de Groothandelstelling 1967 een onderzoek op steekproefbasis opgenomen in de horeca. Die gedachte werd verlaten omdat bleek dat het bij het Bedrijfschap Horeca aanwezige basismateriaal onvoldoende was. In het Werkprogramma 1971 werd een integrale structuurtelling van de horecabedrijven opgenomen. Mede wegens budgettaire bezuinigingen werd de telling verschoven naar 1972.

2. *Wettelijke regelingen en doeleinden*

2.1 *Wettelijke regelingen*

De verstrekking van de gegevens was verplicht op grond van de Wet van 1936.

2.2 *Doeleinden*

De belangrijkste aanleiding van de telling was het feit dat van deze bedrijfsklasse weinig bekend was, terwijl allereerst het groeiend belang voor de nationale economie werd onderkend. Weliswaar stelde het CBS sinds vele jaren maandelijks omzetindices samen, doch deze hadden slechts betrekking op de grote bedrijven.

Evenals bij de Groothandelstelling 1967 en de Transporttelling 1969, was derhalve de doelstelling:

- a. het verkrijgen van een structuurbeeld;
- b. het leveren van basisuitkomsten voor de opzet of de vernieuwing van de maandelijks en de opzet van jaarlijkse waarnemingen, onder meer ten behoeve van het samenstellen van de Nationale Rekeningen en het beleid van de overheid en de bedrijfsorganisaties;
- c. het controleren en eventueel aanvullen van de in het ABR opgenomen gegevens.

3. Methode van onderzoek

3.1 Inleiding

De methode van onderzoek had geen bijzondere aspecten vergeleken met de Groothandelstelling 1967 en de Transporttelling 1969.

3.2 Onderzoeksgebied

3.2.1 Algemeen

Van de circa 36 000 vestigingen waarin overeenkomstig de opgave van het Bedrijfsschap Horeca in 1971 een horecabedrijf werd uitgeoefend, werden circa 24 000 in de telling betrokken (opgenomen in de bedrijfsgroepen 67.1, 67.2 en 67.41 van de SBI 1963). Met het oog op de schikbare financiën werd besloten horeca-activiteiten in de vorm van pensions, kamerverhuurbedrijven, rusthuizen, vakantiebedrijven (campings, bungalowparken, e.d), bedrijfskantines, verenigingslokalen, buffetten in theaters e.d., sociëteiten e.a. besloten consumptie-inrichtingen die een ondergeschikte rol speelden, buiten de telling te laten (Arch. CBS 1972).

3.2.2 Statistische eenheden

De vestiging fungeerde als statistische eenheid. Daaronder werd verstaan elke afzonderlijk gelegen bedrijfsruimte of complex van bedrijfsruimten behorende tot één onderneming.

3.3 Onderwerpen/gegevens, definities en classificaties

3.3.1 Onderwerpen/gegevens

Gevraagd werd naar het bedrijfstype, de werkzame personen, onderscheiden naar vast en tijdelijk personeel, de omzet en de inkopen, alsmede naar kenmerkende

gegevens voor het bedrijfstype, zoals het aantal slaappleaatsen. De vraagstelling werd zoveel mogelijk aangepast aan de aanbevelingen van de Verenigde Naties en de Europese Gemeenschappen.

3.3.2 *Definities*

Geen bijzonderheden te vermelden.

3.3.3 *Classificaties*

De vestigingen die in de telling waren opgenomen werden verdeeld in drie hoofdgroepen:

- a. vestigingen met logiesverstrekking (hotels);
- b. vestigingen met maaltijden en/of spijzenverstrekking (restaurants, cafetaria's e.d);
- c. vestigingen met drankenverstrekking (café's, bars e.d.).

Elk van deze groepen werd, teneinde inzicht te krijgen in de structuur, nader onderverdeeld in bedrijfstypen, welke grotendeels overeenkwamen met de traditionele aanduidingen in het horecabedrijf. Een bedrijfstype werd onderscheiden als:

- a. er uit een oogpunt van statistische waarneming een onderscheid mogelijk was, gebaseerd op het functionele karakter van de bedrijfsvorm;
- b. een voldoende aantal bedrijven daarvoor in aanmerking komt.

Zo werden de hotels verdeeld in hotels (- garni), hotel-restaurants, hotel-café's en hotel-café-restaurants.

Gegeven het eerste vereiste bleek het bijvoorbeeld niet mogelijk het bedrijfstype "bistro" te onderscheiden. De tweede eis maakte dat er te weinig "congreshotels" waren om een afzonderlijke groep te vormen.

3.4 *Gegevensverzameling*

De enquête gebeurde in principe schriftelijk. Ondernemingen met meer dan één vestiging waarin een horecabedrijf werd uitgeoefend, werden door buitendienstmedewerkers van het CBS bezocht teneinde voorlichting te geven over de invulling van de vragenlijsten. Ondernemingen die de formulieren niet retourneerden werden eveneens bezocht.

Een bijzonderheid was dat de enquêtering vrijwel alleen buiten de seizoenpieken mogelijk was, hetgeen vertragend werkte.

Ook bij deze telling werd, evenals bij de Groothandelstelling 1967 en de Transporttelling 1969, bij een met het oog op de kosten beperkt aantal ondernemingen, op basis van vrijwilligheid, een kostenspecificatie gevraagd.

De adressen werden verkregen van het Bedrijfschap Horeca. Als eerste werden in 1972 4 000 vragenlijsten gezonden naar hotelbedrijven. Daarna volgden in 1973 de restaurants (7 500 vragenlijsten) en de café's en bars e.d. (13 500 vragenlijsten) (CBS 1973).

Voorafgaand aan de onderzoeken werd een proefenquête gehouden bij een 400-tal ondernemingen (CBS 1972).

3.5 *Gegevensverwerking*

Na binnenkomst werden de formulieren gecontroleerd op volledigheid en juistheid. Zonodig werd telefonisch contact opgenomen. Na controle werden de gegevens op magneetbanden vastgelegd, met behulp van de computer nogmaals gecontroleerd op fouten en onwaarschijnlijkheden. Na verbetering van de geconstateerde afwijkingen werden door de computer de resultaten in tabellen vastgelegd.

In de loop van 1975 werd de telling afgerond en werd begonnen met de opzet van de maandstatistiek van de hotel-, restaurant- en cafébedrijven. Als eerste werd de Horecatelling aangevuld met een basistelling die bestond uit de 4 500 ondernemingen welke door het Bedrijfschap nieuw waren opgevoerd in de periode 1971–1975. Daaruit werd in 1976 een steekproef getrokken.

4. *Geheimhouding individuele gegevens*

De geheimhouding was gewaarborgd op grond van de Wet van 1936.

5. *Publicaties*

5.1 *Algemeen*

Geen bijzonderheden te vermelden.

5.2 *Overzicht*

De uitkomsten van de Horecatelling 1971 werden in 1976 gepubliceerd in drie delen:

- Hotels ('s-Gravenhage 1976).
- Restaurants, lunchrooms, cafeteria's, automatieken e.d. ('s-Gravenhage 1977).
- Cafés, bars, ijssalons e.d. ('s-Gravenhage 1977¹⁵).

IV. Registertellingen 1947–1988

1. Inleiding

Het begrip ‘registertelling’ waarover dit vierde onderdeel gaat, kan in tweeërlei betekenis worden opgevat:

- a. enquêtes die bedoeld zijn om een registratie te actualiseren;
- b. statistieken waarvoor de gegevens zijn ontleend aan een externe administratie. Tot de eerstgenoemde categorie behoren tot op zekere hoogte de economische basistellingen, omdat deze mede werden gebruikt om het ABR te actualiseren.

In de tweede betekenis heeft het CBS al een langdurige traditie, want sinds de Tweede Wereldoorlog publiceert het Bureau tabellen met gegevens omtrent de detailhandel en het ambacht, waarvan de inhoud was ontleend aan externe administraties. Strikt genomen zouden deze overzichten als niet van het CBS afkomstig kunnen worden aangemerkt en dus hier onbesproken kunnen blijven. Daar staat tegenover dat deze statistieken een onderdeel waren van de middenstandsstatistieken, een benaming uit de jaren vijftig. Andere benamingen waren (structuur)mutatiestatistieken of parallellisatiestatistieken (zie par. IVB).

Als eerste behandelen we de Statistiek Vestigingswet Bedrijven 1954. Dit was zowel een registertelling als een basistelling, want het grondmateriaal diende ook als basis voor lopende statistieken. Daarna volgt een beknopte bespreking van de zo juist genoemde statistieken van de detailhandel en het ambacht.

IVA. De Statistiek Vestigingswet Bedrijven 1954

1. Inleiding

In december 1954 stelde het CBS aan de CCS voor een eenmalige telling te houden, die de gehele detailhandel, dus inclusief de grootwinkelbedrijven en de coöperatieve verbruiksverenigingen, zou omvatten alsmede de dienstverleningsbedrijven (horeca,verkeer en vervoer) en de groothandelsbedrijven. In het voorstel wees het Bureau erop, dat de overheid, in aansluiting op de Ambachtstelling 1953, dringend behoefte had aan een voortzetting van de statistische analyse van de verschillende branches van de middenstand (Arch. CBS 154). De gedachte was om evenals bij de Ambachtstelling 1953 (zie par. IIIA) een branchegewijze integrale telling te houden, gespreid over een aantal jaren, waarbij de vragenlijst werd aangepast aan de speciale problematiek van de branche. Deze methode had de voorkeur boven een steekproefonderzoek, dat was gebaseerd, zo was een gedachte, op de uitkomsten van een toekomstige algemene bedrijfstelling. De gegevens die een

bedrijfstelling oplevert verouderen snel. Bovendien zou een zeer grote steekproef nodig zijn, gezien de verscheidenheid tussen de branches. Sommige branches waren zelfs te klein voor een steekproef.

2. Wettelijke regelingen en doeleinden

2.1 Wettelijke regelingen

Deze telling was niet gebaseerd op de Wet van 1936, maar de gegevens werden verkregen, zoals gezegd, via de registratie ingevolge de Vestigingswet Bedrijven 1954 die in werking trad op 1 juli 1955 (Stb. 99). Deze wet verving de Vestigingswet Kleinbedrijf 1937. Alle ondernemingen die een bedrijf uitoefenden dat genoemd werd in een op die Wet gebaseerde Algemene Maatregel van Bestuur, vestigingsbesluit genaamd, moesten zich wenden tot een Kamer van Koophandel om een vergunning te krijgen, met het oogmerk een goede bedrijfsuitoefening te bevorderen (De Jong 1962)¹⁶.

2.2 Doeleinden

Het voorstel om een branche-gewijze telling te houden op dezelfde wijze en met hetzelfde oogmerk als de Ambachtstelling 1953, werd niet gerealiseerd. Dit niet-tegenstaande de voorkeur van het Ministerie van Economische Zaken voor een branchegewijze telling, omdat voor een functionele middenstandspolitiek in het algemeen gedifferentieerd moest worden naar branches (Arch. CCS 1955). Maar eind 1955 bleek dat de Staatssecretaris van Economische Zaken deze zogenaamde distributietelling vanwege de daaraan verbonden kosten geen doorgang wilde laten vinden, doch in plaats daarvan gebruik zou willen laten maken van gegevens die mettertijd beschikbaar zouden komen bij de registratie ingevolge de Vestigingswet Bedrijven 1954 (Arch. CBS 1956; CCS 1956). De CCS ging hiermee, hoewel teleurgesteld, akkoord op voorwaarde dat:

- a. de gegevens met een voldoende mate van gedetailleerdheid, volledigheid en betrouwbaarheid ter beschikking zouden komen;
- b. in 1956 een begin zou worden gemaakt met het verzamelen van het grondmateriaal;
- c. het Centraal Bureau voor de Statistiek de bewerking van de gegevens zou verzorgen (Arch. CCS 1957a).

3. Methode van onderzoek

3.1 Inleiding

Op zichzelf gezien was het maken van statistische overzichten op basis van een dergelijke inventarisatie niet nieuw. Naast de tienjaarlijkse bedrijfstelling, stelden

de uit de oorlogsjaren daterende zogenaamde Organisatie Woltersom met behulp van beschikbare omzetgegevens overzichten samen van de bij bedrijfs- en hoofdgroepen aangesloten ondernemingen (zie ook Kuijlaars 1999). Een vergelijking met de gegevens op basis van de onderhavige wet was echter niet mogelijk, doordat de eenheid van telling niet dezelfde was (zie 3.2.2)

3.2 Onderzoeksgebied

3.2.1 Algemeen

De Vestigingswet Bedrijven is van toepassing op het gehele bedrijfsleven met uitzondering van de landbouw, de visserij, het bank- en verzekeringsbedrijf en het vervoerbedrijf.

3.2.2 Statistische eenheden

Anders dan de benaming van de statistiek zou doen vermoeden, ging de waarneming uit van de onderneming, met dien verstande dat als een onderneming activiteiten uitoefende waarop verschillende Besluiten van toepassing waren, even zoveel keren opgave moest worden gedaan. De Woltersomse organisaties volgden een andere methode. Weliswaar was ook in die statistieken de vestiging de eenheid van telling, maar vestigingen met verschillende activiteiten werden toen ingedeeld op basis van het hoofdbedrijf. Een vergelijking van de statistische uitkomsten van beide registraties was vanwege de dubbeltellingen als gevolg van de Vestigingswet niet mogelijk. Daar kwam nog bij dat een zekere soepelheid betracht werd bij de afbakeningen van de branches, hetgeen onvergelykbaarheid met de bedrijfsclassificatie van de Bedrijfstelling 1950 tot gevolg had. Evenmin kon, uitgaande van de vestigingsgegevens, door de dubbele waarneming een totaalbeeld van het gehele ambacht of de gehele detailhandel worden verkregen (zie ook 5.1).

3.3 Onderwerpen/gegevens, definities en classificaties

3.3.1 Onderwerpen/gegevens

De enquêtes hadden in elk geval betrekking op de omzet, de personeelssterkte en de uitgeoefende activiteiten. Daarnaast kwamen onderwerpen aan de orde die specifiek waren voor de betrokken branche.

Door de koppeling aan de Vestigingswet kwamen minder gegevens beschikbaar dan aanvankelijk door het CBS was beoogd met een integrale distributietelling. Onder meer vervielen gegevens omtrent het uitbetaalde loonbedrag, een splitsing

van de omzet naar de aard van de detailhandel, de debiteuren- en crediteurensaldi, het bedrijfsinkomen en neveninkomsten (Arch. CBS 1957).

3.3.2 *Definities*

Geen bijzonderheden te vermelden

3.3.3 *Classificaties*

De indeling van de ondernemingen op basis van de uitgeoefende activiteiten was gebaseerd op de desbetreffende vestigingsbesluiten. De uitkomsten werden ingedeeld naar de omzet, de personeelssterkte, en provincie, alsmede naar parallelisatievormen.

3.4 *Gegevensverzameling*

De registratie was niet sluitend. Kwantitatief belangrijke groepen van ondernemers waren volgens de tekst van de Besluiten niet verplicht tot het hebben van een vergunning en het laten registreren van hun onderneming of inrichting. Getracht werd uit andere registraties de nodige aanvulling te krijgen. Een tweede leemte vormden de onrechtmatig gevestigden, die uiteraard wel in de statistiek thuishoorden. Enkele Kamers vulden voor niet geregistreerde ondernemingen wel een formulier in. Voorts meldden zich niet alle registratieplichtigen, vaak nevenbedrijven, wegens onbekendheid met de meldingsplicht.

De verkrijging van gegevens had nogal wat voeten in de aarde. Het CBS en de Subcommissie van de CCS voor de middenstandsstatistiek stonden van het begin af aan nogal sceptisch tegenover de kwaliteit van de verkregen gegevens (Arch. CBS 1957). In de loop van 1957 was de registratie nog steeds niet begonnen. De Subcommissie begon zich af te vragen of het geen aanbeveling zou verdienen om voor het verkrijgen van een structuurinzicht in de detailhandel te wachten op de bedrijfstelling, die – zo werd verwacht – in 1960 gehouden zou worden. Een aldus verkregen summier inzicht zou later kunnen worden gevolgd door een distributietelling, eventueel branchegewijs en op steekproefbasis (Arch. CCS 1957a). De Staatssecretaris van Economische Zaken bleef echter bij zijn mening dat langs deze weg waardevolle gegevens konden worden verkregen. Indien een dieper inzicht in de situatie van bepaalde branches nodig zou blijken, zou een nader steekproefsgewijze onderzoek, op basis van de inmiddels verkregen gegevens, in de gebleken leemte kunnen voorzien (Arch. CCS 1957b). Pas in 1959 werden de eerste vestigingsbesluiten afgekondigd en werd met de registratie van de gegevens begonnen.

De Kamers van Koophandel zonden, al dan niet via een Bedrijfschap, een kopie van de formulieren naar het CRK, dat de kopie na bewerking naar het CBS zond.

3.5 *Gegevensverwerking*

Het CBS was niet erg tevreden over de gang van zaken. Het tempo van de doorzending van de formulieren door de Kamers van Koophandel via het CRK was sterk vertraagd. De betrouwbaarheid van de gegevens wisselde met de opvattingen van de Kamers inzake hun rol bij de registratie (Arch CBS 1959). Begin 1961 werd gepoogd hierin verbetering te brengen door instructies op te stellen voor het baliepersoneel van de Kamers om zodoende een uniforme invulling van de vragenlijsten zo goed mogelijk te waarborgen (CBS 1961). Desondanks verbeterde de kwaliteit van de gegevens niet, met het gevolg dat de verwerkingskosten stegen wat het CBS voor onoverkomelijke moeilijkheden plaatste. Het Bureau vroeg het Ministerie de benodigde extra gelden ter beschikking te stellen. Het antwoord was "dat aan deze gegevens voor het thans te voeren beleid weinig behoefte meer bestond" (Arch. CBS 1963). In verband met de ophanden zijnde liberalisering van het vestigingsbeleid hechtte het ministerie namelijk minder waarde aan het beschikbaar komen van structuurgegevens, uitsluitend of in hoofdzaak voor beleidsdoeleinden (CCS 1963). Het gevolg was dat de verwerking per 1 januari 1965 moest worden stopgezet.

4. *Geheimhouding individuele gegevens*

Aan de gepubliceerde tabellen konden geen cijfers van individuele ondernemingen worden ontleend.

5. *Publicaties*

5.1 *Algemeen*

De eerste uitkomsten werden gepubliceerd in 1962 (Mbi 1962c, 328). Vervolgens werd voor elke branche een afzonderlijke publicatie samengesteld met een viertal tabellen. Deze bevatten een geografische verdeling, een verdeling naar omzetklasse en naar parallelisatievormen, alsmede een verdeling van de personeelssterkte naar de gewerkte manjaren en naar enkele categorieën van de werkzame personen. Voorts werd een totaaloverzicht samengesteld van de in de jaren 1962–1965 verschenen publicaties, met cijfers van het aantal ondernemingen en de omzetten. Voor zover de oorspronkelijke gegevens betrekking hadden op vestigingen, werden deze herleid tot uitkomsten op ondernemingsniveau. Als voor een vestiging twee of meer formulieren waren ingevuld omdat sprake was van artikelen uit verschillende

branches, werden dubbeltellingen verwijderd. Vervolgens werden de ondernemingen ingedeeld naar de hoofdbranche, zijnde de branche waarin de grootste omzet was behaald (Mbi 1967, 530).

In 1963 werd een begin gemaakt met de uitbouw van de lopende omzetstatistieken in de detailhandel op basis van een a-selecte steekproef uit de verkregen structuurgegevens. Als eerste werd de bestaande omzet- en voorraadstatistiek voor de brandstoffenhandel, welke was beperkt tot een aantal grote bedrijven, omgevormd tot een statistiek van omzetten en voorraden van de detailhandel in vaste brandstoffen (CBS 1963). In 1965 werd een steekproef getrokken ten behoeve van de maandelijkse waarneming de detailhandel in levensmiddelen en textielgoederen (CBS 1964). Daarna volgden diverse andere branches. Wel was een extra bewerking van het grondmateriaal nodig, omdat in de Statistiek Vestigingswet Bedrijven de vestiging als waarnemingseenheid gold, terwijl bij de omzetstatistieken de onderneming als statistische eenheid fungeerde (CBS 1965). Volledigheidshalve is op te merken dat voor de handel in duurzame consumptiegoederen geen basismateriaal op grond van de Vestigingswet beschikbaar was. Daarvoor werden de basisgegevens ontleend aan de Bedrijfstelling 1963.

5.2 *Overzicht*

In totaal werden van 81 branches uitkomsten gepubliceerd. Bovendien werd een 'Verzamelpap' samengegeld. Rond 30 branches bleven buiten beschouwing, deels doordat de omzetgegevens onvoldoende waren en deels doordat nog geen vestigingsbesluiten waren afgekondigd (Arch. CBS 1963).

IVB. Registertellingen van de detailhandel en het ambacht

1. Inleiding

De eerste paar jaar waren de tellingen van de detailhandel ontleend aan de registratie van de Bedrijfsgroep Detailhandel. Daarna werden alle tellingen ontleend aan de administratie van het CRK.

Sinds 1949 werden elk jaar statistische overzichten gepubliceerd in de Maandstatistiek (zie noot 6). We volstaan met het noemen van enkele statistische overzichten als karakteristiek voor het geheel, alsmede enkele artikelen. Verder schenken we aandacht aan enkele besprekingen in de CCS en mededelingen in de jaarverslagen van de CCS en het CBS. Vandaar dat tot nu toe gebruikte paragrafenindeling ontbreekt.

2. *Registertellingen van de detailhandel*

De eerste publicatie had betrekking op het aantal vestigingen in de detailhandel naar de toestand in maart 1947, ontleend aan de ledenadministratie van de leden van de Vak- en Ondervakgroepen van de Bedrijfsgroep Detailhandel (Mst 1947, 491).

De vestigingen (190 426) waren verdeeld naar branche en naar provincie. De tweede publicatie over hetzelfde onderwerp (205 080 vestigingen) gaf de toestand weer op 1 januari 1950, maar de cijfers waren niet vergelijkbaar, in hoofdzaak doordat de ledenadministratie vollediger was geworden (Mst 1950, 498). In de jaren daarna verschenen jaarlijks dergelijke publicaties aangevuld met nadere berekeningen, zoals het aantal inwoners per vestiging ¹⁷⁾. De tabel per 1 januari 1952 verschilt van de voorgaande doordat nu ook de vestigingen in het overzicht werden opgenomen waarin de desbetreffende branche als nevenbedrijf werd uitgeoefend (Mst 1952, 546). In latere jaren werden dergelijke overzichten gepubliceerd onder de benaming parallelisatiestatistiek.

Na verloop van tijd werden tijdreeksen gepubliceerd. De eerste had betrekking op de jaren 1950, 1954, 1958 en (Mbi 1962b, 322). Gesteld werd dat de verschillen werden veroorzaakt door:

- a. factoren van economische aard (genoemd werd het verdwijnen van klompenzaken) of conjuncturele aard (zoals het in loondienst treden van kleine ondernemers);
- b. registratief-technische oorzaken, d.w.z. door perfectionering van de registratie of door herindeling van enkele detailhandelsbranches op basis van nieuwe vestigingsbesluiten.

3. *Registertellingen van het ambacht*

Vanaf 1961 werden ook tellingen van het ambacht gepubliceerd. De eerste betrof de aantallen bedrijfsuitoefeningen in het ambacht per 1 januari 1949, 1953, 1957 en 1961 (Mbi 1961a, 282).

De verschillen tussen 1961 en voorgaande jaren werden aan twee groepen van oorzaken toegeschreven:

- a. teruggang bij de oudere ambachtelijke bedrijfstakken door de concurrentie industrie tussen en ambacht, o.m. bij het maatkledingbedrijf en in de meubelmakerij;
- b. tendentie naar grotere eenheden, o.m. bij de bakkerijen en de schoenmakerijen;
- c. verdwijnende behoefte, zoals t.a.v. zadelmakerijen;
- d. toeneming bij jongere ambachten, met name in de technische en dienstverlenende bedrijfspgroepen, door nieuwe behoeften en grotere welvaart: schoonheidsverzorging, auto's, televisie, fotografie.

4. *Structuurmutatiestatistieken*

In 1957 behandelde de CCS-subcommissie voor de middenstand, een brief van het CBS betreffende de zogenaamde structuurmutatiestatistiek (Arch. CBS 1957; Arch. CCS 1957c). De commissie constateerde dat de laatste tijd de administratie door het CRK van de bedrijven aanzienlijk is verbeterd. Zij "acht het moment gekomen de registrerende lichamen te verzoeken de mutaties in hun administraties statistisch te verwerken, waarbij gedacht kan worden aan nieuwe vestigingen, verplaatsingen, opheffingen en branchewijzigingen ". Van belang is de zinsnede in de brief van Subcommissie: "Het betreft hier dus het gedecentraliseerd samenstellen van statistieken, hetgeen slechts aanbevolen kan worden, indien de verschillende registratie-organen bereid worden gevonden inzake het samenstellen van deze statistieken nauw contact te onderhouden met het Centraal Bureau voor de Statistiek in het bijzonder aangaande de teleenheden, de te maken onderscheidingen en de samen te stellen tabellen. Bovendien is het zeker gewenst, dat de resultaten ook door het Centraal Bureau voor de Statistiek zullen worden gepubliceerd. "Naar aanleiding van het rapport van de subcommissie berichtte de CCS onder meer aan het CBS, dat het voor het samenstellen van een mutatiestatistiek in samenwerking met het CRK, zeer gewenst is dat de uitkomsten van deze statistiek gepubliceerd zullen worden in de publicaties van het Bureau (Arch. CCS 1958)".

De bedoeling van een dergelijke statistiek was wijzigingen in de structuur aan te tonen, via gegevens over nieuwe en beëindigde bedrijfsuitoefeningen, over wijzigingen in de bedrijfsuitoefening door verandering van beheer, rechtsvorm of overname, alsmede over filiaalvorming. Met ingang van 1959 werden voor de bedrijfsuitoefeningen die vielen onder de nieuwe vestigingsbesluiten, regelmatig mutaties bijgehouden door het CRK en Publiekrechtelijke Organen.

Als laatste voorbeeld noemen we de overzichten in de Maandstatistiek van 1977:

- aantal verkoopplaatsen in de detailhandel per 1 januari 1977 (Mbi 1977c, 75);
- aantal vestigingen per branche in het ambacht per 1 januari 1977 (Mbi 1977d, 82);
- gemengde vestigingen ambacht-detailhandel per medio 1977 (Mbi 1977e, 537).

Met ingang van 1979 gaf het CRK twee publicaties uit getiteld Mutatiestatistiek Detailhandel, resp. Mutatiestatistiek Ambachten. Tot 1989 nam het CBS de statistische overzichten over in de Maandstatistiek.

Nabeschuwing

Het CBS kan geen representatieve kort- en langlopende statistieken samenstellen als het niet beschikt over betrouwbare adresgegevens van potentiële berichtgevers. Reeds bij de opzet van de eerste productiestatistieken bleek het ontbreken van een adresregister van producenten een ernstige omissie (Begeer en Oomens 1987).

Adresbestanden die bedrijfs- en beroepsorganisaties ter beschikking stellen, bieden in dit opzicht onvoldoende zekerheid. Zo kunnen de onderliggende begrippen verschillen van de statistische definities en kan de afbakening van een bestand afwijken van de standaardindeling die het CBS hanteert. Deze en andere verschillen maakten dat het Bureau in de jaren veertig tellingen begon te houden die de basis verschaften voor lopende waarnemingen.

Aanvankelijk hadden de enquêtes alleen betrekking op de groothandel. Gezien de werkverdeling tussen het CBS en het EIM bleef de detailhandel tot 1967 buiten beschouwing. In de jaren tachtig vonden de tellingen vooral plaats bij de bedrijfs-(sub)groepen op het gebied van de persoonlijke en zakelijke dienstverlening, in het bijzonder de groepen die niet in de Bedrijfstelling 1978 waren begrepen.

Behalve de tellingen bij 45 bedrijfs(sub)groepen, in de periode 1947–1988 werden in de jaren vijftig en zestig vijf basistellingen gehouden die een bedrijfsklasse omvatten: het ambacht, de nijverheid, de groothandel, het transportbedrijf en het horecabedrijf. Na de behandeling van deze basistellingen gaven we een beknopte beschrijving van de zogenaamde registertellingen van de detailhandel en het ambacht, waaronder de Statistiek Vestigingswet Bedrijven 1954.

Evenals de algemene bedrijfstellingen verschaften al deze statistieken onder meer een beeld van de structuur van de onderzochte bedrijfsklassen en bedrijfs(sub)groepen. Maar de basistellingen gaven een meer toegespitst beeld doordat de vraagstelling specifiek was afgestemd op het onderzoeksgebied.

Vanaf de jaren zeventig droegen de basistellingen, evenals de Bedrijfstelling 1978, bij aan de opbouw en actualisering van het ABR. Aan het einde van de jaren tachtig was het programma van de basistellingen voltooid. Alleen enkele bedrijfs(sub)groepen op het gebied van de persoonlijke dienstverlening waren buiten beschouwing gebleven.

Noten in de tekst

- 1) Bijdragen door het bedrijfsleven aan de kosten van een statistiek kwamen ook in later jaren wel voor. In het jaarverslag van het CBS over het jaar 1952 staat dat “de omzetstatistiek van de groothandel in huishoudelijk en sierglas, -porselein en aardewerk werd opgeheven omdat de Vakgroep die de statistiek financierde, werd geliquideerd en de vereniging van groothandelaren op dit gebied de kosten niet voor haar rekening kon nemen”. In het verslag over het jaar 1962 wordt vermeld dat het Bureau aan in aanmerking komende bedrijfsschappen vroeg om in eerste aanleg een deel van de kosten van nieuwe omzetstatistieken van de detailhandel voor hun rekening te nemen, ten einde de opbouwperiode te bekorten. De animo was niet bijster groot. Eind 1962 had alleen het Bedrijfschap Slagersbedrijf een bijdrage toegezegd.

- 2) De Directeur-Generaal van het CBS werd in 1933 lid van de Nederlandse Studiecommissie voor Verkooporganisatie, ingesteld door de Internationale Kamer van Koophandel en het Nederlands Instituut voor Efficiency (CCS 1933). Met instemming van de CCS verstrekte hij deze commissie een overzicht van de statistische werkzaamheden die het CBS in de naaste toekomst op het gebied van het distributievraagstuk ter hand zou willen nemen (CCS 1934).
- 3) De minister kon gemakkelijk akkoord gaan, want er waren voor het Rijk geen kosten aan verbonden (CCS 1934).
- 4) Het Economisch Instituut voor de Middenstand werd in 1930 opgericht door samenwerking van de overheid met de middenstandsbonden en de Kamers van Koophandel. Vijf en dertig jaar later kwam er een nieuwe werkverdeling, namelijk dat zowel het CBS als het EIM het midden- en kleinbedrijf waarnemen. Het CBS om een totaal inzicht te krijgen, o.a. met het oog op de berekening van het nationale verbruik door de consumptiehuishoudingen, het EIM ten behoeve van de onderlinge bedrijfsvergelijking (CBS 1962). In 1974 was de samenwerking van het CBS en het EIM opnieuw aan de orde (Arch. CBS 1974a. Als bijzonderheid kan worden vermeld dat het EIM in de oorlog zwaar werd getroffen, waarbij o.a. het volledige statistische materiaal voor de samenstelling van omzetstatistieken betreffende het kleinwinkelbedrijf verloren ging (CBS 1945).
- 5) In de (standaard)bedrijfsindelingen die het CBS toepast worden als eerste bedrijfstakken onderscheiden; deze worden onderverdeeld in bedrijfsklassen. De bedrijfsklassen worden nader onderscheiden in bedrijfsgroepen, met een onderverdeling in bedrijfssubgroepen. De in dit hoofdstuk gebezigde begrippen bedrijfsklasse en bedrijfs(sub)groep behoeven niet volledig behoeven overeen te komen met een bepaalde bedrijfsklasse of bedrijfs(sub)groep in een standaardbedrijfsindeling van het CBS. Hoewel de termen dezelfde zijn moeten de begrippen worden opgevat als verzamelingen van bedrijvigheden die zekere gelijke kenmerken hebben. Zo omvatte de Ambachtstelling 1953 een grote verscheidenheid van activiteiten variërend van broodbakkerijen tot schildersbedrijven, die in een standaardbedrijfsindeling tot heel verschillende bedrijfsklassen behoren, maar in de praktijk als 'ambachtelijke bedrijven' worden beschouwd.
- 6) De tabellen met uitkomsten werden tot 1953 gepubliceerd in het Maandschrift van het CBS en daarna tot 1976 in de Maandstatistiek van de binnenlandse handel, het verbruik en de prijzen. In 1976 werd die titel veranderd in Maandstatistiek van binnenlandse handel en dienstverlening, welke in 1996 werd vervangen door de Maandstatistiek detailhandel.
In de tekst worden jaargang en pagina's van een statistiek of een artikel aangeduid als (Mbi 19xx, yy). Voor een artikel in het Maandschrift is de notatie (Mst 19xx, yy).
- 7) Als hoofdlid van de Vakgroep Groothandel in Kruidenierswaren werd beschouwd de onderneming die haar afnemers hoofdzakelijk onder de kruideniers vindt en waarvan het assortiment aan bepaalde criteria voldoet.

- ⁸⁾ In de eerste helft van de jaren zeventig vond een ingrijpende reorganisatie van het CBS plaats. Een deel van het CBS werd, in het kader van de spreiding van de rijksdiensten, verplaatst naar Heerlen. In 1974 kwam een nieuwe hoofdstructuur tot stand waarbij onder meer de hoofdafdeling Economische Basistellingen werd ingesteld. De onderhavige basistelling was de eerste enquête die door deze hoofdafdeling werd uitgevoerd.
- ⁹⁾ Inkopen plus beginvoorraad minus eindvoorraad grond- en hulpstoffen is gelijk aan het verbruik, resp. verkopen plus beginvoorraad minus eindvoorraad eindproducten, is gelijk aan de productie; productie minus verbruik is de toegevoegde waarde.
- ¹⁰⁾ Uiteindelijk waren 137 000 vestigingen in het onderzoek betrokken (CBS 1956).
- ¹¹⁾ In België wordt met de benaming 'Handels- en Nijverheidstelling' een algemene telling bedoeld die nagenoeg identiek is aan de algemene bedrijfstelling in Nederland (Atsma 1968).
- ¹²⁾ De eerste enquête hield het EIM in 1953, ook bij circa 6 000 ondernemingen.
- ¹³⁾ Bij de groothandelstelling werden tot de gebruikelijke handelingen en bewerkingen gerekend:
- a. de activiteiten welke zo nauw met de handel verbonden zijn, dat zonder die activiteiten het uitoefenen van die handel niet mogelijk is, dan wel in belangrijke mate wordt beperkt;
  - b. de activiteiten die het goed niet zodanig veranderen dat een ander product ontstaat;
  - c. de omvang en de frequentie van de activiteiten niet zodanig zijn dat de handelsfunctie niet (meer) overwegend is.
- ¹⁴⁾ CCS, blz. 24. Er werd verondersteld dat de eerstkomende algemene bedrijfstelling begin jaren zeventig zou worden gehouden.
- ¹⁵⁾ In de Maandstatistiek van de binnenlandse handel en de dienstverlening, februari 1987, blz. 26, is een artikel opgenomen waarin de ontwikkeling in de horeca wordt geschetst op basis van een vergelijking van de uitkomsten van de Bedrijfstellingen 1930, 1950, 1963 en 1978.
- ¹⁶⁾ We noemen als voorbeeld het Besluit t.a.v. het koeltechnisch bedrijf gepubliceerd in het Staatsblad 1958, no. 637.
- ¹⁷⁾ Vanaf 1956 werden de gegevens ontleend aan de administratie van het CRK.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

CBS-Archief (Arch. CBS)

- 1953a. Brief aan de CCS, 27 april 1953.
- 1953b. Brief aan de CCS, 14 oktober 1953.
- 1954. Brief aan de CCS, 9 december 1954.
- 1956. Brief van het Ministerie van Economische Zaken, 12 maart 1956.
- 1957. Brief van de Directeur-Generaal aan de CCS, 14 juni 1957.
- 1959. Brief van de Directeur-Generaal aan de CCS, 5 november 1959.
- 1961. Voorlopig plan voor de derde algemene bedrijfstelling 1963, 4 december 1961.
- 1962a. Nota omtrent de omzetwaarnemingen bij detailhandel, ambacht en dienstverlenende bedrijven, 26 maart 1962.
- 1962b. Brief van het CBS aan de CCS, 11 december 1962.
- 1963. Brief van het CBS aan de CCS, 2 december 1963.
- 1964. Brief van het CBS aan de CCS inzake de omzetstatistieken, 13 april 1964.
- 1965. Brief van het CBS aan de CCS, 28 april 1965.
- 1966a. Brief van het CBS aan de CCS, 28 maart 1966.
- 1966b. Brief van het CBS aan de CCS, 21 december 1966.
- 1968a. Brief van het CBS aan de CCS, 16 april 1968.
- 1968b. Brief aan de CCS, 10 april 1968.
- 1971. Brief aan de CCS, 18 maart 1971.
- 1974a. Brief aan de CCS, CCS, 18 februari 1974.
- 1974b. Brief aan de CCS, 14 oktober 1974.

CCS-archief (Arch. CCS)

- 1953. Verslag van de Subcommissie voor de economische statistieken betreffende de ambachtsstatistiek, 5 mei 1953.
- 1955. Rapport van de CCS-subcommissie voor de Middenstandsproblematiek, 6 januari 1955.
- 1957a. Rapport van de Sub-commissie voor de Middenstandsstatistiek, 4 september 1957.
- 1957b. Brief van de Staatssecretaris van Economische Zaken aan de CCS, 26 november 1957.
- 1957c. Brief van de Subcommissie aan de CCS, 20 december 1957.
- 1958. Brief van de CCS aan de Directeur-Generaal van de Statistiek, 17 januari 1958.

CBS-publicaties

- CBS 1933. Verslag CBS over het jaar 1933, 1934, 1939, 1945, 1948, 1949, 1952, 1956, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1969, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976.
- 1966. Statistiek van het reisbemiddelingswezen 1966 ('s-Gravenhage 1968).
- EBT 1973a. Economische basistellingen; bouwinstallatiebedrijven en detailhandel in huishoudelijke gebruiksgoederen 1973 ('s-Gravenhage 1978).
- 1973b. Structuurkenmerken en regionale spreiding bouwinstallatiebedrijven 1973 ('s-Gravenhage 1980).
- EBT 1974. Economische basistellingen; detailhandel in voedings- en genotmiddelen 1974 ('s-Gravenhage 1980).
- EBT 1975. Economische basistellingen; detailhandel in bloemen, planten, tuinbenodigdheden, dieren en dieren benodigdheden 1975 ('s-Gravenhage 1980).
- EBT 1977a. Economische basistellingen; detailhandel in (brom)fietsen, motorfietsen en -onderdelen; (brom)fiets- en motorfietsreparatie 1977 ('s-Gravenhage 1982).
- EBT 1977b. Economische basistellingen; auto- en aanverwante bedrijven, benzinstations 1977 ('s-Gravenhage 1982).
- EBT 1982. Economische basistellingen; gezondheidszorg (incl. veterinaire dienstverlening en maatschappelijke dienstverlening 1982 ('s-Gravenhage 1986).
- EBT 1984a. Economische basistellingen; accountants-, boekhoudbureaus, belastingconsulenten en computerservicediensten, 1984 ('s-Gravenhage 1987).
- EBT 1984b. Economische basistellingen; bedrijfs-, werknemers- en overige sociale organisaties 1984 (Voorburg/Heerlen 1989).
- EBT 1985a. Economische basistellingen; ingenieurs-, architecten- e.a technische ontwerp- en adviesbureaus 1985 ('s-Gravenhage 1988).
- EBT 1985b. Economische basistellingen; instellingen voor speur- en ontwikkelingswerk 1985 (Voorburg/Heerlen 1989).
- EBT 1985c. Economische basistellingen; overige zakelijke dienstverlening 1985 ('s-Gravenhage 1987).
- EBT 1985d. Economische basistellingen; verhuur van machines e.a. roerende goederen 1985 ('s-Gravenhage 1987).
- EBT 1986a. Economische basistellingen; sport en recreatie 1986 ('s-Gravenhage 1990).
- EBT 1986b. Economische basistellingen; sociaal-culturele instellingen 1986 ('s-Gravenhage 1988).
- EBT 1988a. Economische basistellingen; culturele instellingen 1988 ('s-Gravenhage 1990).
- EBT 1988b. Economische basistellingen; rechtskundige diensten 1988 ('s-Gravenhage 1989).
- Mst 1935, 435. Maandschrift van het CBS, jaargang 1935, 435; 1947, 908; 1947, 491; 1948, 974; 1950, 498; 1952, 546.

- Mbi 1952, 546. Maandstatistiek van de binnenlandse handel (zie noot 6) 1956, 171; 1960, 88; 1959a, 290; 1959b, 361; 1960, 275; 1961a, 282; 1961b, 287; 1961c, 340; 1962a, 111; 1962b, 322 1962b, 322; 11962c, 328; 962d, 507; 1963a, 125; 1963b, 410; 1963c 491; 1964a, 147; 1964b, 390; 1965a, 145; 1965b, 150; 1966, 20; 1967, 530; 1971, 57; 1972a, 287; 1972b, 419; 1972c, 677; 1974a, 192; 1974b, 319; 1976a, 96; 1976b, 252; 1977a, 272; 1977b, 520; 1977c, 75; 1977, 82; 1977, 537; 1978a, 24 , 154; 1978b, 148; 1978c, 284; 1978d, 359.
- Nat. Rek. 2000. Nationale Rekeningen 2000 Voorburg/Heerlen 2001. Toelichting op de sectoren in het rekeningensstelsel; toelichting op de rekeningen in het rekeningensstelsel; blz. 213–216.
- Levensmiddelen 1967. Onderzoek naar de kosten bij de groothandel in levensmiddelen 1967 ('s-Gravenhage 1970).
- Zoetwaren 1958. Bedrijfskostenstatistiek groothandel in zoetwaren 1958 (Zeist 1960).

CCS-publicaties

- CCS 1933. Verslag CCS over het jaar 1933, 1934, 1937, 1956.

Overige literatuur

- Atsma 1968. J. Atsma, Vergelijking van enkele uitkomsten van de bedrijfstellingen in België en Nederland. In: Benelux; Economisch en statistisch kwartaalbericht, Brussel 1968-2/3.
- Atsma en Willeboordse 1999. J. Atsma en A.J. Willeboordse, Coördinatie van economische statistieken. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw. (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (Voorburg/Amsterdam, 1999), 165–192.
- Begeer en Oomens 1987. W. Begeer en C.A. Oomens, De ontwikkeling van de industriële produktiestatistieken. In: Economische statistiek; ontwikkelingen in kwantitatief onderzoek (red. J.G. de Gooijer, M/J.T.J. van Nieuwburg en J.A.M. Wesseling (Amsterdam 1987).
- EIM 1969. Tweede sociaal economische structuurenquête; methodologische inleiding; publicatie van het Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf ('s-Gravenhage) 1969.
- De Jong 1962. G. F. A. de Jong, Vestigingswet en dynamiek (Leiden 1962).
- Kruidenierswaren 1942. Economische beschrijving van de detailhandel in kruidenierswaren ('s-Gravenhage 1942).
- MB 1967. Ministeriële Beschikking d.d 31 juli 1967, nr. 667/665, inzake de toepassing van de Wet op de economische statistieken op de telling bij de groothandel in machines, motoren e.d. In: de Nederlandse Staatscourant van 3 augustus 1967, nr. 149.

Bijlagen

Bijlage 1

Bedrijfskostenstatistieken

Sinds medio jaren dertig tot in de jaren zestig, stelde het CBS op verzoek van organisaties van groothandelaren distributiekostenstatistieken samen, later bedrijfskostenstatistieken genoemd. Het EIM stelde soortgelijke statistieken samen voor de detailhandel.

De belangrijkste reden om in de jaren dertig te beginnen met het samenstellen van deze statistieken, was de relatieve stijging van de distributiekosten ten opzichte van de prijs van het eindproduct. Gedurende de laatste honderd jaar waren de productiekosten, door rationalisatie en concentratie, per eenheid sterk gereduceerd. De distributiekosten daarentegen stegen doordat de distributiemethoden, ondanks verbeterde mogelijkheden, niet werden gerationaliseerd op overeenkomstige wijze als de productiemethoden. De statistiek diende drie doeleinden, namelijk:

- a. gegevens te verkrijgen voor de beoordeling van de economische situatie in de desbetreffende bedrijfspgroep, onder meer met het oog op maatregelen van de overheid;
- b. inzicht te geven in de onderlinge verhoudingen van omzet, brutowinst, exploitatiekosten, arbeidskrachten, enz.;
- c. materiaal te verschaffen voor de bedrijfsvergelijking, d.w.z. de mogelijkheid voor de individuele onderneming om haar positie te bepalen door vergelijking van de eigen cijfers met de gemiddelde kosten van de andere deelnemers aan de statistiek, om op die manier een zo efficiënt mogelijke bedrijfsvoering te bevorderen in het belang van een rationele distributie.

Om deze onderzoeken te stimuleren werd in 1933 de Nederlandsche Studie Commissie voor Verkooporganisatie opgericht. Het CBS werkte met deze commissie samen. Met machtiging van de CCS en met goedkeuring van de Minister van Economische Zaken, nam het Bureau de taak op zich om genoemde statistieken samen te stellen.

De eerste enquête vond plaats in 1934 voor de grossierderij in wollen garens. Daaraan werkten achttien van de 31 leden van de Bond Van Grossiers in Wollen Garens mee. De gegevens hadden betrekking op 1933. (Mst 1935, 435). Daarop volgden de groothandel in levensmiddelen, in textielgoederen, in chocolade en suikerwerken (zoetwaren), in glas, porselein en aardewerk, in speelgoederen, in rijwielonderdelen, in meubelen, in turfstrooisel, in tabaksproducten, alsmede de coöperatieve

verbruiksverenigingen en het uitgeversbedrijf. Sommige werden geregeld of van tijd tot tijd herhaald. Zo werd voor de groothandel in levensmiddelen (tot 1946 was de benaming 'koloniale waren', later vervangen door de benaming 'kruidenierswaren en aanverwante artikelen'), zestien keer een onderzoek gehouden; de laatste keer in 1961. Aan de meeste enquêtes werkten lang niet alle ondernemingen in de branche mee. Een belangrijke hinderpaal was de vaak gebrekkige administratie.

Het eerste onderzoek van het CBS bij de *groothandel in koloniale waren* had betrekking op het jaar 1937; het was een voortzetting en uitbreiding van overeenkomstig onderzoek dat de Nederlandsche Grossiersbond reeds een aantal jaren deed. De enquête was semi-integraal; alleen ondernemingen met een omzet van f 100 000 en meer kwamen in aanmerking. De distributiekostenstatistiek van de *groothandel in glas, porselein en aardewerk* over de jaren 1938–1941, was integraal. Aan 184 ondernemingen werd een vragenlijst toegezonden. Vrijwel alle deelnemende ondernemingen werden bezocht. De statistiek omvatte uiteindelijk 73 ondernemingen. In meer dan 100 gevallen bleek sprake te zijn van een ander assortiment dan waarop de statistiek betrekking had, of werd hoofdzakelijk detailhandel uitgeoefend, of was de zaak in mei 1940 verwoest, dan wel de administratie absoluut onvoldoende. De gevraagde gegevens hadden vrijwel bij alle onderzoeken betrekking op de omzet, de inkoopwaarde van de goederen, de bruto-winst, de exploitatiekosten, de voorraad, de debiteuren- en crediteurensaldi aan het einde van het (boek)jaar, en de personeelsbezetting. Op grond van deze gegevens werden procentuele verdelingen gemaakt en kengetallen berekend, zoals de omzet per arbeidskracht.

Het onderzoek bij de *groothandel in levensmiddelen* in het kader van de Groothandels-telling 1967, sloot ten dele aan op de in het verleden gehouden bedrijfskostenstatistieken (Levensmiddelen 1967). Vanaf de distributiekostenstatistiek van de grossierderij in koloniale waren over het jaar 1938, werden ook de cijfers van de individuele ondernemingen in de publicaties vermeld, uiteraard na verkregen machtiging en met de nodige waarborgen tot geheimhouding. Niet alle branches waren daartoe bereid. Bij de grossierderijen in textielgoederen kregen alleen de deelnemers de uitkomsten, vertrouwelijk, toegezonden (CBS 1939). Het opnemen van uitkomsten van individuele ondernemingen in de publicaties werd in de jaren vijftig standaard toegepast bij de 'Bedrijfsvergelijkende meting van de productiviteit'. Een soortgelijke 'dienstverlening' van het CBS was het verstrekken van zogenaamde 'eigen cijferbrieven' in het kader van de lopende omzetstatistieken voor de detailhandel. Zodoende kreeg de individuele ondernemer een basis voor de vergelijking van de gang van zaken in de eigen onderneming met die in het algemeen (CBS 1939, 1948, 1949).

Het EIM verrichtte jaarlijks bedrijfsvergelijkende kosten onderzoeken voor een aantal midden- en kleinbedrijven in de detailhandel, het ambacht en de dienstverlenende bedrijven (Arch. CBS 1962a en 1962b).

Tenslotte vermelden we nog dat in 1942 een publicatie verscheen over de detailhandel in kruidenierswaren met interessante structuurgegevens (Kruidenierswaren 1942). Een deel van het cijfermateriaal in deze publicatie is ontleend aan de Bedrijfstelling 1930. Daarnaast worden allerlei andere bronnen gebruikt, zoals twee nota's voor de Staten-Generaal over "de economische verdediging van de Nederlandsche volkshuishouding", december 1939 en februari 1940. In een van de opgenomen tabellen staat, per provincie en voor 's-Gravenhage, Amsterdam en Rotterdam, het exacte aantal van belang zijnde detaillisten voor suiker en erwten.

Bijlage 2

Vragenlijst Groothandelstelling 1967

Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Gravenhage		OMSLAGVEL					
	GROOTHANDELSTELLING 1967 Gegevens van de gehele onderneming	Reg.nr.:	<table border="1" style="width: 100%; height: 20px;"> <tr><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td></tr> </table>				
		Inlegvel nr.:	<table border="1" style="width: 100%; height: 20px;"> <tr><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td></tr> </table>				

Deze vragenlijst is bestemd voor alle ondernemingen die groothandel en/of handelsbemiddeling uitoefenen al dan niet in combinatie met andere activiteiten. In de toelichting (zie onder „Algemeen”) is omschreven wat voor deze enquête onder groothandel en handelsbemiddeling wordt verstaan. Hieruit blijkt, dat deze enquête ook van toepassing is op *importeurs, exporteurs, grossiers, wederverkopers, dealers, alleenverteenwoordigers* alsmede op *zelfstandige handelsgestenten, makelaars, commissarissen e.o. tussenpersonen*. De vragenlijst bestaat uit dit omslagvel en twee of meer inlegvellen. Het omslagvel bevat vragen, welke betrekking hebben op de *gehele onderneming*. Op de inlegvellen worden vragen gesteld omtrent het *groothandelsbedrijf en/of de handelsbemiddeling* van de onderneming.

1. Activiteiten

a. Welke activiteiten worden in de onderneming uitgeoefend?
(S.v.p. in het vakje vóór de desbetreffende activiteit(en) een kruisje plaatsen).

1. Groothandel

2. Handelsbemiddeling

3. Kleinhandel (leveringen aan gezinnen) in: .....

4. Vervaardiging (produktie) van: .....

5. Landbouw, veeteelt en/of tuinbouw

6. Andere activiteiten, namelijk: .....

b. In welke goederengroepen wordt groothandel uitgeoefend?
(S.v.p. zo mogelijk een aantal groepen in volgorde van belangrijkheid noemen).

1. .... 3. ....

2. .... 4. ....

c. Alleen voor ondernemingen die (ook) handelsbemiddeling verlenen.
Voor welke goederengroepen wordt handelsbemiddeling verleend?
(S.v.p. zo mogelijk een aantal groepen in volgorde van belangrijkheid noemen).

1. .... 3. ....

2. .... 4. ....

2. Vormen van samenwerking

Wilt U door middel van een kruisje aangeven welke relatie of binding er eventueel bestaat tussen Uw onderneming en andere ondernemingen, zowel in binnen- als buitenland.

a. De onderneming is gebonden aan één industriële onderneming of aan een groep van industriële ondernemingen, namelijk aan:
naam: ..... plaats: .....

b. De onderneming maakt deel uit van een vrijwillig filiaalbedrijf, namelijk van:
naam: ..... plaats: .....

c. De onderneming is aangesloten bij een inkoop- en/of verkoopvereniging van groothandelaren, namelijk bij:
naam: ..... plaats: .....

d. De onderneming is een inkoop- en/of verkoopvereniging van ondernemingen dan wel een overkoepeling daarvan, namelijk van: .....

e. Andere vormen van samenwerking, namelijk: .....

f. De onderneming is zelfstandig.

3. Rechtsvorm

a. Wat is de rechtsvorm van de onderneming?
(S.v.p. in het vakje vóór de desbetreffende rechtsvorm een kruisje plaatsen).

1. Eenmanszaak

2. Vennootschap onder firma

3. Commanditaire vennootschap niet op aandelen

4. Commanditaire vennootschap op aandelen

5. Naamloze vennootschap

6. Coöperatieve vereniging

7. Andere rechtsvormen, namelijk: .....

b. Alleen voor naamloze vennootschappen
Is de onderneming een dochteronderneming van een andere onderneming?
Zo ja, van welke onderneming? (S.v.p. beantwoorden met ja of neen)
naam: ..... plaats: .....

4. Boekjaar
Het boekjaar van de onderneming loopt van: ..... tot ..... 1967.

5. Bedrijfsvereniging en ondernemingsnummer
Bij welke bedrijfsvereniging(en) is Uw onderneming aangesloten en onder welk(e) nummer(s)?

Bedrijfsvereniging ..... nummer .....

Bedrijfsvereniging ..... nummer .....

822962² —1—

6. Werkzame personen

a. Hoe groot was – volgens onderstaande specificatie – het aantal werkzame personen in de onderneming op 30 september 1967?

	Aantal werkzame personen in de gehele onderneming	waarvan werkzaam voor het groothandelsbedrijf en/of handelsbemiddeling
1	2	3
1. Medewerkende eigenaren en firmanten	.....	.....
2. Directeuren	.....	.....
3. Staf- en administratief personeel	.....	.....
4. Handelsreizigers en vertegenwoordigers	.....	.....
5. Personeel t.b.v. montage, installatie, service en/of reparatie	.....	.....
6. Magazijn- en expeditiepersoneel	.....	.....
7. Ander personeel dan hiervoor genoemd	.....	.....
Totaal	.....	.....

b. Alleen voor ondernemingen die (ook) handelsbemiddeling verlenen. Hoeveel van de in kolom 3 opgegeven personen zijn op 30 september 1967 uitsluitend of overwegend bij de handelsbemiddeling betrokken geweest? .....

7. Lonen, salarissen, sociale voorzieningen, pensioen- en spaarregelingen

Hoeveel bedroegen in 1967 (resp. in het boekjaar 1966/'67) de lonen, salarissen, enz., welke ten behoeve van de in Uw onderneming werkzame personen zijn betaald?

a. Uitbetaalde lonen en salarissen (incl. die van directeuren)	f .....
b. Bijdragen in de wettelijk verplichte sociale voorzieningen	f .....
c. Premiestortingen t.b.v. pensioen- en spaarregelingen	f .....
Totaal	f .....

8. Omzet

Hoeveel bedroegen in 1967 (resp. in het boekjaar 1966/'67):

a. de verkopen van het groothandelsbedrijf (de groothandelsbedrijven)	f .....
b. de voor Uw handelsbemiddeling ontvangen commissie (provisie, e.d.)	f .....
c. de omzet (resp. opbrengst) uit overige activiteiten van de onderneming	f .....

9. Debiteuren- en crediteurensaldi

Hoeveel bedroegen de debiteuren- en crediteurensaldi van de onderneming op de hieronder genoemde tijdstippen?

	Debiteurensaldi	Crediteurensaldi
1 januari 1967 (resp. het begin van het boekjaar 1966/'67)	f	f .....
31 december 1967 (resp. het eind van het boekjaar 1966/'67)	f	f .....

10. Investeringen

Hoeveel bedroegen de investeringen van de onderneming in het kalenderjaar 1967 volgens onderstaande specificatie?

	Bedrijfsgebouwen	Andere bouwwerken en grondverbeteringen	Grond en terreinen	Vervoermiddelen voor extern vervoer	Eigen machinepark; installaties; meubilair	Totaal
1	2	3	4	5	6	7
a. Aanschaffingswaarde van de in 1967 ontvangen nieuwe activa (incl. belangrijke verbouwingen en verbeteringen)						
b. Aanschaffingswaarde van de in 1967 ontvangen tweedehands activa						
Totaal						
c. Opbrengst van de in 1967 verkochte activa, welke voordien door Uw onderneming werden gebruikt.						

Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Gravenhage.
GROOTHANDELSTELLING 1967
 HOUT EN HOUTEN HALFFABRIKATEN
 (zie noot 1 op de achterzijde)

INLEGVEL VOORZIJD

Reg.nr.: .....

Inlegvel nr.: 01 .....

De voorzijde van dit inlegvel heeft alleen betrekking op Uw groothandel in hout en houten halffabrikaten. De achterzijde van dit inlegvel heeft alleen betrekking op Uw handelsbemiddeling in hout en houten halffabrikaten. Welke goederen tot deze groep moeten worden gerekend vindt U in noot 3 op de achterzijde van dit inlegvel. Heeft U ook groothandel en/of handelsbemiddeling in andere goederen, dan wordt U verzocht de gegevens hierover op het desbetreffende inlegvel of op het witte inlegvel te vermelden. Voor de begrippen groothandel en handelsbemiddeling wordt verwezen naar biz. 3 van het omslagvel onder „Algemeen”; de toelichting op onderstaande vragen is vermeld op biz. 4 van het omslagvel.

11. Inkopen en verkopen

a. Hoeveel bedroegen in 1967 (resp. in het boekjaar 1966/67) de inkopen en verkopen van het groothandelsbedrijf in hout en houten halffabrikaten (zie noot 1 op de achterzijde)?

Inkopen in het binnenland	f	Verkopen aan het binnenland	f .....
Inkopen in het buitenland	f	Verkopen aan het buitenland	f .....
▶ Totale inkopen f		Totale verkopen f	

b. Hoe is de procentuele verdeling van deze inkopen naar leverancierscategorieën en van deze verkopen naar afnemerscategorieën? (S.v.p. achter de desbetreffende categorie(ën) het percentage invullen. Zo nodig kan met een raming worden volstaan).

Leverancierscategorieën	Inkopen in %	Afnemerscategorieën	Verkopen in %
Binnenlandse ondernemingen, waarvan:		Binnenlandse ondernemingen, waarvan:	
beseigenaren (zie noot 2 achterzijde)	.....%	burgerlijke- en utiliteitsbouw	.....%
industriële ondernemingen	.....%	wegen- en waterbouw	.....%
importeurs	.....%	timmerindustrie	.....%
andere groothandelaren, grossiers, e.d.	.....%	emballage-industrie	.....%
andere categorieën, namelijk:		houtwinkels	.....%
.....	.....%	andere categorieën, namelijk:	
.....	.....%	.....	.....%
.....	.....%	.....	.....%
Buitenlandse ondernemingen	.....%	Buitenlandse ondernemingen	.....%
▶ Totale inkopen =	100 %	Totale verkopen =	100 %

c. Hoe is de procentuele verdeling van deze verkopen naar de hieronder genoemde goederengroepen? (S.v.p. achter de desbetreffende groep(en) het percentage invullen. Zo nodig kan met een raming worden volstaan).

Goederengroepen (zie noot 3 op de achterzijde)	Verkopen in %
1. Naaldhout	.....%
2. Looft hout	.....%
3. Plaatmateriaal (exclusief geheel plastic plaatmateriaal)	.....%
4. Geheel plastic plaatmateriaal	.....%
5. Overige niet zelfvervaardigde produkten van hout, namelijk:	.....%
6. Overige niet zelfvervaardigde produkten van ander materiaal dan hout, namelijk:	.....%
Totale verkopen =	100 %

d. Welke handelingen of bewerkingen werden aan de ingekochte goederen (zie 11c) verricht?

- in de eigen onderneming: .....
- door derden (uitbesteed werk): .....

N.B. Deze vraag wordt gesteld om een inzicht te verkrijgen in de handelingen of bewerkingen welke in Uw branche worden verricht teneinde deze goederen in een door de afnemer gewenste vorm, hoeveelheid of aard te kunnen verkopen.

12. Voorraden

a. Hoeveel bedroeg in 1967 (resp. in het boekjaar 1966/67) de balanswaarde van de begin- en eindvoorraad van de bij vraag 11 bedoelde goederen, welke het groothandelsbedrijf in eigendom had?

Balanswaarde van de voorraad aan het begin van het boekjaar . . . . . f .....

Balanswaarde van de voorraad aan het eind van het boekjaar . . . . . f .....

- Was de eindvoorraad geheel in Nederland aanwezig? (S.v.p. met ja of neen beantwoorden) . . . . .
- Wanneer deze eindvoorraad geheel of gedeeltelijk bestond uit goederen welke in het buitenland werden gekocht, waren deze goederen dan geheel ingeklaard? (S.v.p. met ja of neen beantwoorden) . . . . .
- In welke maand was de waarde van de voorraad het grootst? . . . . .
- Wat was bij benadering de waarde van de voorraad in de onder d. opgegeven maand? . . . . . f .....

12. f. In welke maand was de voorraad het kleinst? . . . . . f _____
 g. Wat was bij benadering de waarde van de voorraad in de onder f. opgegeven maand? . . . . . f _____
13. Handel met het buitenland
- a. Werd in 1967 in het groothandelsbedrijf ook transitohandel (doorvoerhandel) uitgeoefend? (S.v.p. met ja of neen beantwoorden) . . . . . f _____
 b. Werden in 1967 in het groothandelsbedrijf ook goederen in het buitenland gekocht, die niet via Nederland maar rechtstreeks aan het buitenland werden verkocht? (S.v.p. met ja of neen beantwoorden) . . . . . f _____

ALLEEN VOOR ONDERNEMINGEN, DIE (OOK) HANDELSBEMIDDELING VERLENEN IN HOUT EN HOUTEN HALFFABRIKATEN

14. Commissiebedrag en factuurwaarde

- a. Hoeveel bedroeg in 1967 (resp. in het boekjaar 1966/67) de voor Uw handelsbemiddeling in deze goederen ontvangen commissie (provisie, e.d.) en hoeveel bedroeg de factuurwaarde van de goederen, waarover deze commissie (provisie, e.d.) is ontvangen?

Ontvangen commissie (provisie, e.d.) . . . . . f _____

Factuurwaarde van de goederen, waarvoor bemiddeling is verleend, waarbij de verkoper de opdrachtgever (principaal) is . . . . . f _____

Factuurwaarde van de goederen, waarvoor bemiddeling is verleend, waarbij de koper de opdrachtgever (principaal) is . . . . . f _____

Totale factuurwaarde waarvoor de commissie is ontvangen f _____

- b. Hoe is de procentuele verdeling van de totale factuurwaarde naar verkopers- en koperscategorieën? (S.v.p. achter de desbetreffende categorie(en) het percentage invullen. Zonodig kan met een raming worden volstaan).

Verkoperscategorieën	Factuurwaarde in %	Koperscategorieën	Factuurwaarde in %
Binnenlandse ondernemingen, waarvan:		Binnenlandse ondernemingen, waarvan:	
boseigenaren (zie noot 2 hieronder)	_____ %	burgerlijke- en utiliteitsbouw	_____ %
industriële ondernemingen	_____ %	wegen- en waterbouw	_____ %
importeurs	_____ %	timmerindustrie	_____ %
andere groothandelaren, grossiers, e.d.	_____ %	emballage-industrie	_____ %
andere categorieën, namelijk:		andere groothandelaren, grossiers, e.d.	_____ %
_____ %		andere categorieën, namelijk:	
_____ %		_____ %	
Buitenlandse ondernemingen	_____ %	Buitenlandse ondernemingen	_____ %
Totale factuurwaarde =	100 %	Totale factuurwaarde =	100 %

- c. Hoe is de procentuele verdeling van deze factuurwaarde naar de hieronder genoemde goederengroepen? (S.v.p. achter de desbetreffende groep(en) het percentage invullen. Zo nodig kan met een raming worden volstaan).

Goederengroepen (zie noot 3 hieronder)	Factuurwaarde in %
1. Naaldhout	_____ %
2. Loofhout	_____ %
3. Plaatmateriaal (exclusief geheel plastic plaatmateriaal)	_____ %
4. Geheel plastic plaatmateriaal	_____ %
5. Overige niet zelfvervaardigde producten van hout, namelijk:	_____ %
6. Overige niet zelfvervaardigde producten van ander materiaal dan hout, namelijk:	_____ %
Totale factuurwaarde =	100 %

Noot 1: Onder inkopen worden tevens begrepen betalingen aan derden voor zagen, schaven, e.d. Onder verkopen vallen niet betalingen van derden aan Uw onderneming voor zagen en schaven.

Noot 2: De leverancierscategorie „boseigenaren” moet in ruime zin worden opgevat. Deze categorie omvat allen in het binnenland van wie de groothandel bomen betreft. Dit kunnen zijn particulieren zowel als overheid (bijv. gemeenten die bomen uit plantsoenen of wegbeplanting verkopen).

Noot 3: Tot de goederengroep hout en houten halffabrikaten worden gerekend:

- naaldhout (rond en gezaagd) w.o. Europees (incl. inlands) en Amerikaans naaldhout;
- loofhout (rond en gezaagd) w.o. het inlandse zowel als het buitenlandse loofhout;
- plaatmateriaal (alle soorten al dan niet geplastificeerd, doch exclusief plaatmateriaal geheel uit plastic vervaardigd). Tot deze goederengroep behoren o.a. triplex, meubelplaat, spaanderplaat (incl. vlasschevenplaat), alle soorten board, boardtegels en ander akoustisch materiaal;
- materiaal geheel uit plastic vervaardigd;
- overige niet-zelf vervaardigde producten van hout. Hieronder worden verstaan alle houten half- en/of eindfabrikaten waarin groothandel resp. handelsbemiddeling wordt uitgeoefend en welke niet in de eigen onderneming zijn vervaardigd.
- overige niet zelfvervaardigde producten van ander materiaal dan hout, kunnen op dit formulier opgegeven worden zover zij tezamen minder dan ongeveer f 50.000,— van de omzet resp. factuurwaarde uitmaken. Is dit bedrag groter, dan moeten deze gegevens op het desbetreffende gele inlegvel worden vermeld. Is dit U niet toegezonden, dan wordt U verzocht deze gegevens op het witte inlegvel te vermelden.

Inhoud

Hoofdstuk 4. Bedrijfstellingen nieuwe stijl 1980–2000.	
Van tellen naar schatten	363
1. Inleiding	363
2. Het ontstaan en de functie van het Algemeen Bedrijfsregister (ABR)	364
2.1 Algemeen	364
2.2 Ontstaan van het ABR	364
2.3 Functie en beheer van het ABR	365
2.4 Toevoeging ondernemingen zonder personeel	366
2.5 Verdere completering van het ABR	367
2.6 Nog enkele witte vlekken in het ABR	368
2.7 Het ABR als statistische bron	368
2.8 De ontwikkeling in Europees verband	369
3. Naar een synthese van algemene bedrijfstellingen, economische basistellingen en algemeen bedrijfsregister	370
3.1 Inleiding	370
3.2 Voor- en nadelen van de algemene bedrijfstellingen – Voordeel – Nadelen – Gevolg –	370
3.3 De nieuwe opzet	372
3.1.1 Algemeen	372
3.1.2 Alternatief programma	372
4. De economische demografie als nieuwe vorm van structuurinformatie ..	375
5. Realisatie van het nieuwe programma in het laatste decennium van de twintigste eeuw	376
5.1 Het gebruik van informatie uit registraties en overige beschikbare informatie	376
5.2 Het projectmatig onderzoek	378

5.2.1	Herziening van de SBI'74	378
5.2.2	Projecten ten behoeve van de SBI 1993 – Detailhandel – Overige economische activiteiten –	379
5.2.3	Ander projectmatig onderzoek	380
5.3	Het steekproefgewijze dwarsdoorsnede-onderzoek	381
5.3.1	Inleiding	381
5.3.2	De opzet van het onderzoek	382
5.3.3	De vragenlijst	383
5.3.4	De resultaten en publicaties	384
6.	Het vervolg en tot slot	386
	Noten	388
	Geraadpleegde bronnen en literatuur	389
	Bijlagen	392
1.	Vragenlijst Centraal Register (CR), versie 1979	392
2.	Basisvragenlijst van het project Herziening SBI 1990–1993	395
3.	Vragenlijst Bedrijfstelling Nieuwe Stijl. Bedrijfstelling 1998/'99	397

4. *Bedrijfstellingen nieuwe stijl 1980–2000. Van tellen naar schatten*

Jean Ritzen

In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw volgden de ontwikkelingen elkaar snel op, ook in internationaal verband. Na het besluit om de algemene bedrijfstellingen niet langer volgens de traditionele methoden te houden werd gestart met een alternatief programma. Ook het instrument van de economische basistellingen werden hierin betrokken. Het nieuwe programma was meer ingebed in het totale statistische programma van het CBS. De algemene tellingen op economisch gebied werden niet langer als op zichzelf staand beschouwd. Vooral de relatie met het Algemeen bedrijfsregister werd versterkt. Ook ontwikkelingen op algemeen maatschappelijk en technologisch terrein lieten zich gelden. Aan het eind van de jaren tachtig is daarom een stelsel van onderzoeken gedefinieerd waarmee tegemoet wordt gekomen aan de veranderde behoeften. In de jaren negentig is hieraan vorm gegeven. Door een combinatie van intensiever en ruimer gebruik van registraties en aanvullend steekproefonderzoek kwamen 'bedrijfstellingen nieuwe stijl' tot stand.

1. *Inleiding*

Na de vierde Algemene Bedrijfstelling 1978 en na de afronding van de economische basistellingen in de sociale sector en die in de zakelijke dienstverlening waren aan het eind van de jaren tachtig alle bedrijfsgroepen statistisch in kaart gebracht. Deze economische basistellingen waren in hoge mate complementair aan de algemene bedrijfstelling. Voor nagenoeg alle economische sectoren zoals onderscheiden in de Standaard Bedrijfsindeling, werden inmiddels 'lopende statistieken' opgezet en uitgevoerd, dat wil zeggen jaarstatistieken (productiestatistieken) en maand-/kwartaalstatistieken (bijv. omzetstatistieken). Daarmee kwam het belang van het verkrijgen van statistische informatie uit de bedrijfstellingen en de economische basistellingen nagenoeg te vervallen, op één belangrijke uitzondering na. Deze uitzondering betreft gegevens over de omvang van de populaties, dat wil zeggen het aantal bedrijven in de te onderscheiden economische activiteitengebieden, naar omvang en aard. Deze informatie is enerzijds nodig ten behoeve van de publieke statistische informatievoorziening, maar anderzijds ook als steekproefkader voor de, merendeels gestratificeerde, steekproeftrekking voor de aan de economische statistieken ten grondslag liggende steekproeven. Het ontstaan en beschikbaar komen van registraties, in combinatie met ontwikkelingen op het gebied van de

Informatie en Communicatie Technologie (ICT) en de statistische methodologie, boden nieuwe mogelijkheden en kansen. De discussie over een uiterlijk in 1989 te houden vijfde Algemene Bedrijfstelling op grond van de Bedrijfstellingenwet resulteerde in voorstellen voor een alternatief programma van onderzoeken. Hierin hadden ook het Algemeen Bedrijfsregister en de Economische Basistellingen een belangrijke plaats (zie: Ritzen 1990).

De indeling en opzet van dit hoofdstuk wijken op onderdelen af van die in de andere hoofdstukken in dit boek. Dit hangt vooral samen met de aard van de ontwikkelingen vanaf het eind van de jaren tachtig. Gekozen is hier voor een opzet die deze ontwikkelingen in zowel inhoudelijk als chronologisch opzicht tot hun recht laat komen.

2. *Het ontstaan en de functie van het Algemeen Bedrijfsregister (ABR)*

2.1 *Algemeen*

Het CBS stelt reeds vele jaren economische statistieken van uiteenlopende aard samen. De oudste zijn de statistieken die aspecten van de arbeidsmarkt in Nederland beschrijven. Ook kwamen productiestatistieken tot ontwikkeling die tot doel hebben de kosten- en afzetstructuren van ondernemingen weer te geven, in eerste aanleg voor de industrie. Weergave van resultaten van de economische statistieken vindt met name plaats naar de onderscheiden categorieën in de Standaard Bedrijfsindeling (SBI). Vooral voor werkgelegenheidstatistieken is ook de regionale component van belang.

Voorwaarde voor de verzameling van informatie ten behoeve van de samenstelling van statistieken is dat men kan beschikken over een volledig overzicht (register) van statistische eenheden, relevante kenmerken daarvan en gegevens over namen en adressen voor enquêtering. Aan een dergelijk register worden gegevens ontleend voor de enquêtering van bedrijven. Deze enquêtering vindt integraal plaats, dat wil zeggen alle bedrijven uit de doelgroep worden bevraagd, of op steekproefbasis. Vooral in het laatste geval, waarin een – op verantwoorde wijze – geselecteerd deel van het totaal aantal bedrijven wordt bevraagd, moeten hoge eisen worden gesteld aan de inhoud en kwaliteit van een dergelijk register.

2.2 *Ontstaan van het ABR*

Om de onderscheiden statistieken beter op elkaar af te stemmen werd reeds vroegtijdig herhaaldelijk het belang en de noodzaak onderkend om één centraal register

op te zetten, waarop alle ondernemingsgerichte economische statistieken worden gebaseerd (Atsma 1999). In samenloop met ontwikkelingen op het gebied van de sociale verzekeringswetgeving¹⁾ kwamen plannen daartoe in de tweede helft van de jaren zestig tot verwezenlijking. De eerste aanzet tot het Algemeen Bedrijfsregister (ABR) was daarmee gegeven. Administratieve registraties, die primair voor andere doeleinden worden bijgehouden, worden merendeels, ook in het buitenland, gebruikt als bronnen voor de basisgegevens. In Nederland worden, sinds de invoering ervan, voor de uitvoering van de Sociale Verzekeringswetten administraties gevoerd van ondernemingen met personeel in loondienst (verplichte aansluiting bij de bedrijfsverenigingen). Deze administraties hebben als uitgangspunt gediend voor de eerste registers ten behoeve van de economische statistieken van het CBS. In ontbrekende, maar wel noodzakelijke informatie in de registers moest het CBS echter zelf voorzien.

Met als basis de bestanden van de bedrijfsverenigingen, waarin, zoals gezegd, de ondernemingen met personeel in loondienst waren opgenomen ontstond aldus in het midden van de jaren zestig het ABR. Dit werd in eerste instantie organisatorisch ondergebracht bij de werkgelegenheidsstatistieken, omdat hier de meest brede toepassing ervan lag. De werkgelegenheidsstatistieken kenden immers de grootste terreindekking.

De 'Bedrijfseenheid' als statistische eenheid staat in het ABR centraal. Deze eenheid voor de beschrijving van het productieproces vormt de basis in de verschillende economische statistieken (Atsma 1999; CBS 1993a).

2.3 *Functie en beheer van het ABR*

Het ABR vervult sindsdien de functie van enerzijds steekproefkader met stratificatie mogelijkheden (naar SBI-code en grootte) en anderzijds administratief adresseerbestand voor de enquêtering. In het ABR zijn basisgegevens van ondernemingen, en van de eraan gerelateerde statistische eenheden, opgenomen, die nodig zijn voor adressering van enquêtebescheiden, maar vooral ook het maken van verantwoorde selecties. Deze selecties betreffen enerzijds afbakening van verschillende bedrijfsgroepen op basis van de SBI en anderzijds aanwijzingen van eenheden in een steekproef. Op grond van deze doelstellingen en de daarmee samenhangende benodigde basisgegevens in het register moet het ABR worden geduid als een statistisch register. Actualisering vindt centraal plaats met behulp van verkregen mutaties uit de administraties van de bedrijfsverenigingen, bevindingen vanuit de statistieken en aanvullende activiteiten vanuit het CBS met betrekking tot het ABR zelf.

Wat dit laatste betreft ontstond de zogenoemde *CR-vragenlijst* (Centraal Register). Het formulier (zie *bijlage 1*) vertoont van begin af aan inhoudelijk veel overeenkomst

met de tot dan gehanteerde vragenlijsten voor de algemene bedrijfstellingen. Qua toepassing is een verschil dat opgaven op bedrijfstellingsformulieren werden verwerkt tot structuurstatistieken, terwijl de CR-formulieren een doorlopende actualiseringsfunctie hebben voor de eenheden en de kenmerken ervan in het ABR. Bij de CR-formulieren is er dus, in tegenstelling tot de bedrijfs- en basistellingen geen sprake van vaste peildata. Met de CR-formulieren werd de basis gelegd voor de gerichte registertellingen. Het belangrijkste doel van deze registertellingen of -enquêtes is om enerzijds de juiste administratieve gegevens te verkrijgen of om een controle daarop uit te voeren en om anderzijds de statistische eenheden te voorzien van de juiste statistische kenmerken, vooral de juiste activiteitentyping en grootte-aanduiding. Later kwam daarbij de noodzaak om ter wille van de vaststelling van de juiste statistische eenheid ook inzicht te hebben in zeggenschapsrelaties tussen juridische eenheden (zie ook par. 2.5). De term registertellingen heeft overigens ook nog een ander betekenis in het kader van de statistiek. Deze betreft dan het direct samenstellen van statistische output in de vorm van tabellen vanuit administratieve registraties. In de jaren zestig werden bijvoorbeeld uit het CRK (Centraal Registratie Kantoor) statistische tabellen samengesteld bij gebrek aan eigen waarneming door het CBS. Hierop is ook ingegaan in het hoofdstuk dat handelt over de Economische Basistellingen (Deel 2, hoofdstuk 3).

2.4 Toevoeging ondernemingen zonder personeel

Een belangrijke leemte in het ABR vormde tot het eind van de jaren zeventig het feit dat alleen ondernemingen met personeel waren opgenomen. Het gemis aan informatie omtrent de ondernemingen zonder personeel deed zich met name voelen toen de terreindekking van de productiestatistieken werd uitgebreid tot activiteitengebieden buiten de industrie, zoals handel, transport en vervoer, horeca en dienstverlening. Wegens het tot dan toe ontbreken van een geschikte en toegankelijke informatiebron voorzagen de economische basistellingen in deze behoefte. Een probleem bleef nog dat statistieken permanent een goede basis behoeven, aangezien het bij de economische basistellingen momentopnames betreft, waarbij de ontwikkelingen in de populaties nadien buiten beeld blijven.

Toen de voorbereidingen voor de Bedrijfstelling 1978 een aanvang namen en ook voor ondernemingen zonder personeel in loondienst een eerste bestand moest worden gevormd, werd besloten in één actie ook het ABR aan te vullen met deze ondernemingen en de vestigingen daarvan. Hiertoe werd de informatie uit het Handelsregister van de Kamers van Koophandel en Fabrieken gebruikt. De bedrijfstelling 1978 werd vanuit het aldus aangevulde ABR uitgezet, zodat de resultaten van deze bedrijfstelling via terugkoppeling een toets vormden op de volledigheid en inhoudelijke kwaliteit van het ABR voor wat betreft de gebieden die tot het telgebied van de telling behoorden. Het ABR werd waar nodig aangevuld en gecorrigeerd.

2.5 *Verdere completering van het ABR*

Voor de gebieden die niet in de Bedrijfstelling 1978 werden waargenomen, zijn in de jaren tachtig economische basistellingen gehouden teneinde ook voor deze gebieden structuurstatistieken samen te stellen alsmede het ABR voor deze gebieden te completeren. Deze tellingen zijn in het hoofdstuk dat handelt over de economische basistellingen door Atsma (zie: deel 2, hoofdstuk 3) uitvoerig beschreven. Deze tellingen hadden dus een dubbele relatie met het ABR. In de eerste plaats werden uit het ABR de eenheden geselecteerd ten behoeve van tellingen en anderzijds werd met de bevindingen van de tellingen de informatie in het ABR geactualiseerd. Het ABR werd voorafgaande aan de tellingen ook aangevuld met basisgegevens van verenigingen en stichtingen, afkomstig uit het Verenigingen- en Stichtingenregister van de Kamers van Koophandel en Fabrieken. Dit was vooral van belang voor basistellingen in de 'Sociale sectoren'.

De belangrijkste actualiseringsbronnen voor het ABR zijn sindsdien de administraties van de Kamers van Koophandel (via de Databank van de Kamers) en van de bedrijfsverenigingen. Aangezien de statistische eisen die aan het ABR moeten worden gesteld niet gelijklopend zijn aan de eisen van de genoemde externe administraties, moeten door het CBS nog aanzienlijke inspanningen worden verricht om de administratief getinte informatie van deze bronnen te transformeren tot statistische. Een voorbeeld hiervan is de juridische structurering van de ondernemingen die niet altijd een economische betekenis heeft. Hoewel hieromtrent ook reeds bij de Bedrijfstelling 1930 discussies werden gevoerd, is de problematiek vooral sinds de invoering in de jaren zeventig van de besloten vennootschap als rechtsvorm toegenomen (zie: deel 2, hoofdstuk 2). Onderdelen van bedrijven worden via deze juridische vorm sindsdien juridisch verzelfstandigd. De economische eenheid zelf, en daarmee de voor de statistiek relevante en zinvolle statistische eenheid, ontstaat nu vaak pas na samenvoeging van verschillende juridische eenheden (vaak besloten vennootschappen), die in onderlinge zeggenschapsverhoudingen opereren. Deze transformatie van juridische eenheden tot economisch zinvolle en relevante statistische eenheden vindt plaats in het ABR. Wanneer we ons beperken tot de statistieken die het productieproces beschrijven is, zoals reeds eerder vermeld, de bedrijfseenheid de centrale statistische eenheid (zie: par. 2.2).

De verschillende genoemde methoden en bronnen, waaronder informatie uit de diverse statistieken, moeten ertoe leiden dat een juiste vaststelling en afbakening van statistische eenheden wordt verkregen.

Aangezien tussen de verschillende soorten economische statistieken samenhang bestaat is een samenhangend stelsel van statistische eenheden gedefinieerd (CBS 1993a) die aan elkaar gerelateerd in het ABR worden opgenomen. De samenhang tussen de statistieken is beschreven in onder andere het Meerjarenprogramma 1990–1993 van het CBS (Arch. CBS 1990a). Hieruit blijkt dat in toenemende mate

sprake is van een samenhangend systeem van economische statistieken, dat mogelijk is geworden niet in de laatste plaats dankzij het feit dat het CBS thans de beschikking heeft over een ABR, dat als gecoördineerde basis dient voor al deze statistieken. In deze context moet ook het tot stand komen van het systeem van statistische eenheden worden gezien. Atsma en Willeboordse geven een beknopte beschrijving van de diverse aspecten die aan de orde zijn in het kader van coördinatie (Atsma en Willeboordse 1999). Hier volstaan we met deze verwijzingen.

2.6 Nog enkele witte vlekken in het ABR

Aan het eind van de jaren tachtig was het ABR nagenoeg volledig en werden de bakens verzet naar verbetering van de inrichting en de ontwikkeling van instrumentarium voor onderhoud en actualisering. Bewust is er nog van afgezien om de landbouwbedrijven op te nemen in het ABR. Dit hangt ook samen met de positie van de landbouwstatistieken bij het CBS. Deze worden samengesteld via een intensieve samenwerking met het ministerie van Landbouw. Jaarlijks vindt een landbouw telling plaats, die zowel administratieve als statistische doeleinden heeft. De registratie van de landbouwbedrijven wordt beheerd door het ministerie van Landbouw. De landbouw tellingen zijn uitvoerig beschreven door Niphuis in het desbetreffende hoofdstuk in dit boek (zie: deel 2, hoofdstuk 1).

Vermeldenswaard is nog de positie van een specifieke categorie uit de standaard bedrijfsindeling: de religieuze en andere levensbeschouwelijke organisaties. Voor zover daar informatie over beschikbaar is zijn deze in het ABR opgenomen. In de jaren tachtig is overwogen om deze groep ook nader te onderzoeken via een economische basistelling, echter realisatie hiervan bleef uit. Uiteraard werden wel aan deze organisaties gelieerde instellingen opgenomen in de desbetreffende tellingen als ze voldeden aan de criteria daarvoor. In discussies over het houden van een basistelling in deze categorie bleken problemen inzake de te onderscheiden en af te bakenen eenheden belangrijke obstakels, evenals de te verwachten algemene weerstand.

2.7 Het ABR als statistische bron

Indien het ABR permanent volledig up-to-date zou zijn, zou het kunnen worden beschouwd als een register van ondernemingen en instellingen, waaraan direct statistische overzichten kunnen worden ontleend. Voor zover de geregistreerde kenmerken per eenheid dezelfde zouden zijn als de kenmerken die met behulp van een algemene bedrijfstelling worden verkregen, zouden aan het ABR ontleende overzichten op enig moment een zelfde structuurbeeld bieden. Deze situatie kan echter met de beschikbare middelen niet worden bereikt, vooral als gevolg van de zeer grote dynamiek bij de kleine bedrijven en vooral bij die zonder personeel in loondienst.

Na de bedrijfstelling 1978 zijn desalniettemin statistische overzichten samengesteld direct ontleend aan het ABR (CBS 1982, 1985, 1986, 1987a, 1988, 1989a, 1990b, 1991a, 1992a, 1993b en 1994a). Hierin waren echter onder andere de bedrijven zonder personeel uitgesloten op basis van de kwaliteit van de informatie over deze bedrijven in het ABR. In veel economische sectoren was dit een groot gemis. De inhoud van de publicaties is van 1982 t/m 1994 goed vergelijkbaar, hoewel de titel aan verandering onderhevig was. Een belangrijk element blijkt echter uit de titel: het is een statistiek van het *bestand*. Dat betekent dat onvolkomenheden in dat bestand direct doorwerken in de statistische overzichten. Voordeel is evenwel dat bij tabellering uit een registratie (bestand) overzichten kunnen worden gemaakt tot in grote mate van detail, zowel naar categorieën uit de SBI als naar grootte als naar regio. De tabelleringen uit het ABR moeten toch niet worden gezien als registertellingen in de meest gebruikte zin van het woord. Die worden meestal gezien als tellingen uit administratieve registraties. Het ABR moet worden beschouwd als een statistisch register, zij het dat ook hierin onvolkomenheden voorkomen wegens veroudering of gemis aan bronnen voor actualisering. Dit geldt in het bijzonder voor de kleinere eenheden. Echter ook de gebruikte bronnen voor actualisering behoeven als zodanig nader onderzoek. De reden hiervoor is dat de definities in de administratieve registers niet overeenkomen met de statistische. In 1987 werd gepubliceerd naar aanleiding van een onderzoek bij nieuw opgerichte ondernemingen in het vierde kwartaal van 1985. Hieruit bleek dat slechts voor ruim 30% van de nieuw aangemelde eenheden in het ABR sprake is van echt nieuwe bedrijven, dat wil zeggen zonder dat op enigerlei wijze of hoofdzakelijk sprake is van voortzetting van bestaande bedrijfsuitoefening (CBS 1987b). Dit is in het bijzonder van belang bij het vaststellen van veranderingen in de populaties. De genoemde groep ondernemingen is daarna als cohort, mede en vooral op verzoek van het Ministerie van Economische zaken, nog enkele jaren gevolgd, uit welk onderzoek veel informatie beschikbaar is gekomen over de ontwikkeling van nieuwe ondernemingen in de eerste jaren van hun bestaan (CBS 1987c, 1989c, 1991b). Deze ervaringen hebben in belangrijke mate bijgedragen aan het ontwikkelen van een alternatief programma (zie: par. 3.3.2).

2.8 De ontwikkeling in Europees verband

In de jaren tachtig raakte ook de Europese dimensie van de statistiek in een stroomversnelling. Het statistisch bureau van de Europese Unie, Eurostat, nam meer en meer initiatieven om ten behoeve van de internationale vergelijkbaarheid te komen tot op Europees niveau geharmoniseerde statistieken. Discussies werden gestart over geharmoniseerde bedrijfsindelingen, geharmoniseerde definities van statistische eenheden en vergelijkbaar ingerichte bedrijfsregisters voor statistische doeleinden. Aan het begin van de jaren negentig werden hiertoe zelfs drie Verordeningen van kracht, betrekking hebbend op de nomenclatuur, de statistische een-

heden en de inrichting van ondernemingsregisters (EEG1990, 1993a en 1993b). Dit betekent dat op deze gebieden, die alle drie voor het bereiken van vergelijkbare economische statistieken als onmisbare en van eminent belang zijnde conceptuele en infrastructurele tools moeten worden beschouwd, alle lidstaten van de Unie op verplichte basis een gemeenschappelijk uitgangspunt hebben. Ook vanuit de Verenigde Naties (zie bijvoorbeeld Verenigde Naties 1990) zijn op deze drie terreinen initiatieven genomen. Hier wordt niet verder op ingegaan.

3. *Naar een synthese van algemene bedrijfstellingen, economische basistellingen en algemeen bedrijfsregister*

3.1 *Inleiding*

De algemene bedrijfstelling heeft tot en met die van 1978 een belangrijke zelfstandige functie vervuld in het verschaffen van structuurinformatie over het bedrijfsleven. Gelet op de ontwikkelingen die zich vanaf de jaren zestig hebben voorgedaan, is in het midden van de jaren tachtig ter discussie gekomen of een algemene bedrijfstelling volgens de traditionele formule nog wel het meest geëigende instrument is om de beoogde doelstellingen te verwezenlijken. Op grond van de Bedrijfstellingenwet zou uiterlijk in 1989 de vijfde algemene bedrijfstelling moeten zijn gehouden (zie ook: deel 2, hoofdstuk 2). Een bedrijfstelling kon echter niet meer als een volledig op zichzelf staand statistisch onderzoek worden beschouwd, maar zou een onderdeel gaan uitmaken van het systeem van economische statistieken, zoals dat tot ontwikkeling was gekomen.

Melding is reeds gemaakt van de verwevenheid met het ABR en de economische basistellingen. Omdat het ABR een instrument is, dat primair dient als (steekproef)kader voor de gecoördineerde economische statistieken, is de kwaliteit van het ABR bepalend voor die van de op basis van het ABR samengestelde statistieken. Daarnaast zou een actueel ABR kunnen worden beschouwd als statistisch bestand waaruit statistieken betreffende de algemene structuur van bedrijfsgroepen kunnen worden samengesteld (zie: par. 2.7). Het realiseren van een permanent volledig en actueel ABR zou echter zeer grote inspanningen vereisen. Hiertoe zou de frequentie van de bedrijfstellingen sterk moeten worden opgevoerd.

3.2 *Voor- en nadelen van de algemene bedrijfstellingen*

In de jaren 1980 tot 1985 werd de Bedrijfstelling 1978 afgerond en werden de resultaten gepubliceerd. Ook werden evaluaties uitgevoerd, mede met het oog op voorbereidingen voor een vijfde algemene bedrijfstelling. Behalve de juridische aspecten

kwam in de discussies over de aard en opzet van de vijfde Algemene Bedrijfstelling ook aan de orde in hoeverre een algemene bedrijfstelling nog aan de behoefte aan statistische informatie voldoet (Nota's arch. CBS 1984a, 1984b, 1985, 1986a, 1986b, 1987, 1988, en zie voor een gedetailleerde beschrijving van de aard en opzet van de algemene bedrijfstellingen: deel 2, hoofdstuk 2). Belangrijk discussiepunt vormde de rol van een vijfde algemene bedrijfstelling bij de aankomende ingrijpende wijziging van de standaard bedrijfsindeling (zie ook 5.2.1). Het houden van een vijfde algemene bedrijfstelling volgens het model van de Bedrijfstellingenwet werd uiteindelijk afgewogen aan de hand van de er mee samenhangende voor- en nadelen.

Voordeel

Als belangrijkste voordeel geldt dat, op een bepaalde datum, op basis van een uniform stelsel van definities en methoden, een volledig beeld wordt verkregen van het bedrijfsleven (voor zover bij de telling betrokken), zowel op nationaal als regionaal niveau. Dit wil zeggen het voordeel is dat een integrale statistiek wordt samengesteld, zonder hiaten of overlappingen, met een maximale vergelijkbaarheid tussen de bedrijfs(sub)groepen en de regio's en met een hoge mate van detaillering.

Nadelen

- a. Een beperking van de Bedrijfstellingenwet is dat het begrip 'bedrijf' juridisch zo wordt geïnterpreteerd dat met name de zogenaamde vrije beroepen en de instellingen zonder winstoogmerk niet onder deze Wet kunnen worden gebracht (zie: deel 2, hoofdstuk 2). Statistisch gezien kan echter geen onderscheid worden gemaakt tussen de eenheden die al dan niet onder de Wet vallen. Deze cesuur kan bovendien onmogelijk worden gemaakt bij groepen van eenheden zoals ingedeeld in een bepaalde categorie van de SBI. Immers eenheden waarop de Wet wel van toepassing is, komen in alle activiteitsgebieden voor.
- b. Gezien de dynamiek van het 'bedrijfsleven' is een tijdsverschil van 10 jaar te groot en is een sneller en frequenter inzicht in de wijzigingen noodzakelijk. Deze dynamiek noodzaakt ook tot het regelmatig bijstellen van de ordeningskaders, zoals de SBI. Dit leidt ertoe dat vergelijking van op elkaar volgende bedrijfstellingen in de zin van het opzetten van een tijdreeks, veelal moeilijk of onmogelijk is op het gewenste niveau. Dezelfde beperking wordt ook veroorzaakt door wijzigingen in de regio-indeling.
Het vaker dan één keer per 10 jaar houden van een algemene bedrijfstelling stuit evenwel op organisatorische en financiële bezwaren.
- c. Het vorderen van medewerking van de gemeentebesturen voor de verzameling van de gegevens wordt van de kant van de gemeenten als een zware last ervaren. Vooral bij de laatst gehouden bedrijfstelling (1978) is gebleken dat verzameling van gegevens via door de gemeenten aangewezen 'tellers' geen effectieve methode meer is, immers: veel activiteiten zijn fysiek niet meer als zodanig herkenbaar. Bovendien kan in tegenstelling tot voorheen worden beschikt over (administratieve) registraties, veelal in geautomatiseerde vorm. De belangrijkste

registratie hierbij is die van de Kamers van Koophandel en Fabrieken, ook al is die niet opgezet vanuit een statistische invalshoek.

- d. Een project als een algemene bedrijfstelling is vanwege de massaliteit en de complexe organisatie moeilijk nauwkeurig te begroten. Wanneer zich onvoorziene gewijzigde omstandigheden voordoen, kunnen gemakkelijk (mogelijk aanzienlijke) tegenvallers ontstaan, hetgeen leidt tot een tekort aan beschikbare middelen. Bovendien leiden tegenvallers snel tot een uitloop van het project in de tijd, hetgeen tot gevolg heeft dat de gegevens verlaat beschikbaar komen, zodat het verkregen structuurbeeld in dat geval reeds ten dele verouderd is.
- e. Tenslotte heeft ook het werken met een uniforme vragenlijst voor alle ondernemingen nadelen. Voor de waarneming van een aantal soorten van economische activiteiten is de via deze vragenlijst verkregen informatie ontoereikend of niet adequaat te verwerken. Dit betekent dat deze activiteitengebieden dan alsnog via een afzonderlijk onderzoek moeten worden onderzocht.

Gevolg

Gelet op de nadelen die zijn verbonden aan het houden van algemene bedrijfstellingen in het kader van het systeem van economische statistieken werd een plan voor een andere aanpak ontwikkeld, waarbij toch aan de doelstellingen van de bedrijfstellingen kan worden voldaan. Belangrijke nadelen kunnen echter worden opgeheven.

3.3 De nieuwe opzet

3.3.1 Algemeen

Rekening houdend met de onderlinge verwevenheid tussen de doelstellingen van een bedrijfstelling volgens de ontstane inzichten, het ABR en de economische basissettingen voorziet het alternatief plan (zie par. 3.3.3) in de behoefte aan een regelmatig, betrouwbaar en compleet beeld van de basisstructuur van het Nederlandse bedrijfsleven en de ontwikkeling daarin. Dit plan bevat een statistisch programma, waarbij de doelstellingen van een traditionele bedrijfstelling blijven gehandhaafd, doch de nadelen ervan zoveel mogelijk worden opgeheven.

Realisatie van een dergelijk programma werd mogelijk geacht bij een nieuwe opzet van een geïntegreerd systeem van bedrijfstellingen, economische basissettingen en overige actualisering van het ABR. Het programma omvat onder meer de primaire doelstelling van een algemene bedrijfstelling, namelijk het vaststellen van de omvang en structuur van het bedrijfsleven.

3.3.2 Alternatief programma

Het alternatieve programma kan worden gerealiseerd door middel van een drietal op elkaar afgestemde activiteiten, die niet onafhankelijk van elkaar kunnen worden

beschouwd, doch moeten worden gezien als onderdelen van een samenhangend systeem.

- a. *Systematische optimale aanwending van informatie*, die beschikbaar is uit de *externe bronnen en de lopende statistieken* voor de actualisering van het ABR. In het ABR worden op doorlopende basis de mutatiesignalen die worden ontvangen van de externe bronnen en de lopende economische statistieken verwerkt. Afhankelijk van de aard van de signalen blijft toetsing via enquêtering nodig. In overleg met de houders van externe registraties wordt ernaar gestreefd de informatievoorziening, zowel kwalitatief als kwantitatief, te verbeteren. De in het ABR verwerkte informatie wordt mede aangewend voor het maken van de statistische overzichten die uit het programma voortvloeien.
- b. *Uitvoering van (periodiek) integraal onderzoek in 'zwakke' gebieden van het ABR*, alsmede uitvoering van integraal onderzoek voor het actualiseren van gehanteerde classificaties. Op projectmatige wijze zullen allereerst in activiteitengebieden die daartoe in aanmerking kwamen, economische basistellingen worden gehouden. Vervolgens zal het accent komen te liggen op het doorvoeren van noodzakelijke actualisering van de classificatie van economische activiteiten, in casu de overgang van de SBI 1974 (CBS 1974)²⁾ naar de SBI 1993 (CBS 1993a). Hierop zijn mede van invloed de internationale ontwikkelingen vanuit de Europese Unie en vanuit de Verenigde Naties op dit gebied, te weten de actualisering van de NACE (Nomenclature générale des Activités économiques dans les Communautés Européennes) respectievelijk ISIC (International Standard Industrial Classification of all economic activities; zie: EEG 1990; Verenigde Naties 1990). Het aantal eenheden dat jaarlijks kan worden onderzocht door een economische basistelling werd geschat op ongeveer 30 000.
- c. Met de onder a. en b. genoemde activiteiten kan slechts een beperkt geselecteerd gebied uit het ABR worden bestreken. Teneinde de beoogde doelstellingen te realiseren is het noodzakelijk op doorlopende basis *additioneel onderzoek* te verrichten in die activiteitengebieden die bij de bovengenoemde acties buiten beschouwing blijven. Informatie over de in werkelijkheid in het bedrijfsleven optredende veranderingen, zoals het staken van activiteiten, activiteitswijzigingen en het afstoten of verwerven van deelnemingen, wordt voor een deel niet en voor een ander deel vaak vertraagd bekend via de gebruikte externe bronnen. Zo bevat het ABR veel eenheden die bij nader onderzoek geen activiteiten (meer) blijken uit te oefenen. Afgestemd op en aanvullend op de activiteiten, genoemd onder a. en b., is daarom jaarlijks steekproefsgewijs onderzoek over het gehele activiteitengebied van het ABR noodzakelijk om naar de verschillende gezichtspunten het feitelijk aantal ondernemingen alsmede de veranderingen die in een jaar zijn opgetreden, te kunnen bepalen. De benodigde jaarlijkse steekproefomvang waarvan werd uitgegaan bedroeg ongeveer 50 000 eenheden.

Dit nieuwe pakket van activiteiten werd gezien als een onlosmakelijk samenhangend geheel, gericht op het realiseren van de volgende doelstellingen. Enerzijds, zo was de gedachte, kan met behulp van deze activiteiten een evenwichtige actualiseringsstrategie voor het ABR worden bereikt, terwijl hiermee anderzijds de grondslag is gelegd voor de realisering van een programma van zogenoemde *economisch demografische statistieken*. De economisch demografische statistiek is een dimensie in het totaalsysteem van economische statistieken, waarin naar analogie van de bevolkingsstatistieken de stand en de loop van de 'ondernemingsbevolking' wordt beschreven (Arch. CBS 1990a).

Bij de uitvoering van dit pakket van activiteiten is geen plaats meer voor de traditionele tienjaarlijkse algemene bedrijfstellingen. Bovendien is de hiervoor beschreven nieuwe opzet qua wijze van uitvoeren niet in overeenstemming met de interpretatie die aan de Bedrijfstellingenwet wordt gegeven.

Op grond van het bovenstaande werd geconcludeerd dat de Bedrijfstellingenwet kon worden ingetrokken, indien de daarmee vrijkomende middelen konden worden gebruikt voor basisenquêtes die uit oogpunt van zowel statistiek als bestandsactualisering en -aanvulling dezelfde functie zouden vervullen als een algemene bedrijfstelling en daarmee beter zouden passen in de gewijzigde situatie. Aan de Minister van Economische Zaken werd voorgesteld de middelen, benodigd voor het uitvoeren van een Algemene Bedrijfstelling 1989, aan het CBS ter beschikking te stellen via de jaarlijkse reguliere begroting, dat wil zeggen 10% per jaar (Nota 1989, arch. CBS).

Nadat de Centrale Commissie voor de Statistiek had ingestemd met deze nieuwe opzet, werd de Bedrijfstellingenwet eind 1989 door het Parlement ingetrokken (Arch. CCS 1988 en 1989, Wet 1989). Het is nog het vermelden waard dat, hoewel in de Tweede Kamer geen mondelinge behandeling had plaats gevonden, dit wel plaats vond in de Eerste Kamer als gevolg van ingediende schriftelijke vragen aan de Minister. Die vragen betroffen de relatie met de ontwikkelingen rond de Volkstellingen, de positie van de landbouw in het voorstel voor een nieuwe opzet, het belang van statistische informatie over startende ondernemingen en de stand van zaken met betrekking tot de ontwikkeling van uniform opgezette bedrijfsstatistieken in Europa (HEK 1989). Op de meeste van deze punten is in dit hoofdstuk nader ingegaan.

De ontwikkelingen rond de Algemene Bedrijfstellingen hadden geen directe relatie met die rond de Volkstellingen, zij het dat ook hier het meer en meer beschikbaar komen van informatie uit registraties van invloed was (zie: deel 1, hoofdstuk 4). De voor het houden van een algemene bedrijfstelling benodigde extra middelen, in het bijzonder 23 formatieplaatsen, zijn structureel aan het CBS ter beschikking gesteld voor het inhoud geven aan vooral de onder c. genoemde activiteit. De activiteiten a. en b. werden reeds geruime tijd door het CBS uitgeoefend. Activiteit c. daarentegen was nieuw en vormde een belangrijke component in het kader van de actualisering van het ABR alsmede de realisering van de economische demografie.

4. *De economische demografie als een nieuwe vorm van structuurinformatie*

In samenhang met het feit dat met het beschreven pakket van activiteiten een evenwichtige actualiseringsstrategie voor het ABR zou kunnen worden bereikt (Ritzen 1995), was het de bedoeling om op basis ervan het volgende statistische programma te realiseren:

- a. een (jaarlijkse) weergave van het aantal ondernemingen gerubriceerd naar met name activiteit, grootteklasse werkzame personen, rechtsvorm, met specificaties naar regio;
- b. een (jaarlijkse) weergave van veranderingen in het aantal ondernemingen, gerubriceerd naar oorzaken van toe- en uittrekking, zoals oprichting ('geboorte'), opheffing ('sterfte'), fusie, activiteitswijziging, verhuizing, groei enzovoort;
- c. een statistiek met een hogere periodiciteit over een beperkt aantal dynamische aspecten, te weten oprichting en opheffing;
- d. een regelmatig overzicht van de organisatorische structuur van het bedrijfsleven, alsmede van de veranderingen daarin. Dit bevat kwantitatieve gegevens over aantal, omvang en samenstelling van ondernemingengroepen (concerns), met informatie over binnen- en buitenlandse deelnemingen, buitenlands eigendom van in Nederland gevestigde eenheden.

Dit programma heeft naar de inzichten van eind jaren tachtig ten opzichte van de eerdere situatie een aantal statistische en organisatorische voordelen, zoals:

1. Het statische structuurbeeld van een traditionele bedrijfstelling wordt vervangen door een dynamische jaarlijkse structuurbeschrijving.
2. De informatie komt sneller beschikbaar.
3. Omdat jaarlijks over het gehele activiteitengebied van het ABR de eenheden en hun kenmerken in gelijke mate worden geactualiseerd, kunnen de lopende statistieken jaarlijks beschikken over een geactualiseerd bestand van steekproef-eenheden en (deels geschatte) actuele cijfers over populatieaantallen. Het programma past derhalve beter in het totale systeem van economische statistieken.
4. Als gevolg van de integratie van een aantal activiteiten zal de enquêtebelasting bij ondernemingen verminderen.

Naar analogie van de bevolkingsstatistieken werd dit programma aangeduid als 'Economisch demografisch programma', dat resulteert in economisch demografische statistieken. Een extra dimensie kan worden toegevoegd, wanneer informatie beschikbaar komt over de 'leeftijdsstructuur' van de 'ondernemingenbevolking'. Hieromtrent zijn nog weinig gegevens bekend. Wanneer de optredende mutaties in het ABR in voldoende van een datum zullen zijn voorzien ontstaan mogelijkheden om dit aspect in te bouwen.

Het programma heeft als nadeel dat in vergelijking met een algemene bedrijfstelling, tengevolge van een grotendeels steekproefsgewijze aanpak, een minder vergaande detaillering van informatie naar soorten van activiteiten en regio kan worden gegeven. Het streven is gericht op rubricering volgens de bedrijfstroepindeling van de SBI, met waar mogelijk nadere specificaties naar bedrijfssubgroepen en naar provincie.

Duidelijk is dat de informatiebehoefte die ten grondslag lag aan de algemene bedrijfstellingen, niet is vervallen, maar in de loop van de tijd is toegenomen. De beschreven methode en het programma sluiten beter aan bij de nieuwe en aangepaste behoeften. Een eerder ogenschijnlijk op zichzelf staande bij wet geregelde telling (en statistiek) is thans volledig ingebed in het totale systeem van economische statistieken, hetgeen als een groot voordeel moet worden gezien.

5. *Realisatie van het nieuwe programma in het laatste decennium van de twintigste eeuw*

5.1 *Het gebruik van informatie uit registraties en overige beschikbare informatie*

Het gebruik van informatie uit registraties ligt in de onderhavige context vooral in het benutten van registraties voor de actualisering van het Algemeen Bedrijfsregister. De registraties betreffen die van de Kamers van Koophandel, namelijk het Handelsregister, het Verenigingenregister en het Stichtingenregister. In het reguliere overleg tussen het CBS en de Vereniging van Kamers van Koophandel (VVK) kwam het belang en de noodzaak van het verkrijgen van op elkaar afgestemde informatie steeds nadrukkelijker aan de orde. Van CBS-zijde werden inspanningen geleverd om vooral de methoden van het toekennen van de activiteitencode (het typeren) te verbeteren en met elkaar in overeenstemming te brengen. Op onderdelen bestonden principiële verschillen in benadering. Een voorbeeld daarvan is de methode om detailhandelscodes toe te kennen aan bedrijven. Bij de CBS-methode wordt een code toegekend op basis van zwaartepunt in de omzet in het geval meer detailhandelactiviteiten worden uitgevoerd (als benadering van de toegevoegde waarde). In de handelsregisters gebeurde de toekenning op zwaartepunt van gebruikte oppervlakte. In het geval van dit soort verschillen was het CBS genoodzaakt de juiste typering vast te stellen op basis van eigen waarneming. De andere belangrijke administratieve bron voor de actualisering van het ABR wordt gevormd door de registraties van de Bedrijfsverenigingen.

Omdat er inmiddels via reguliere (lopende) statistieken nagenoeg volledige terrein-

dekking van de economische activiteiten was verkregen, kwam uit de enquêtering daarvoor ook veel informatie beschikbaar voor de actualisering van het ABR, zowel voor de actualisering van de administratieve gegevens als voor de actualisering van de statistische kenmerken. Dat maakte specifieke navraag- of checkonderzoeken overbodig, zeker in die gedeelten waar integrale jaarlijkse enquêtering plaats vond. Dit was merendeels het geval voor de grotere eenheden, zeg vanaf 10 of 20 werknemers in dienst, afhankelijk van het activiteitengebied.

In het midden van de jaren negentig kwam ook de mogelijkheid in beeld om gebruik te gaan maken van de registraties van de Belastingdienst. Belangrijke obstakels bestonden niet langer. Lange tijd bestond ten aanzien van het gebruik van gegevens van de belastingdienst grote terughoudendheid en werd een strikte scheiding gehanteerd tussen statistiek en fiscus. Iedere schijn van samenwerking of informatieuitwisseling werd vermeden, zeker bij de bedrijfsstatistieken en daarmee ook bij het ABR voor het gebruik van de fiscale basisgegevens. Het gebruik van fiscale gegevens voor statistische doeleinden bevordert echter de efficiëntie binnen de Rijksoverheid.

Dat niet direct tot gebruik van de gegevens kon worden overgegaan kwam omdat er nog niet voldoende mogelijkheden bestaan om een goede koppeling op individueel niveau tot stand te brengen. Overigens blijft het principe overeind dat de informatieverstrekking beperkt blijft tot één richting. Het CBS zal vanwege de statistische geheimhouding in geen geval overgaan tot teruglevering van individuele gegevens aan registratiehouders.

Het gebruik van informatie afkomstig uit de bestanden van de Belastingdienst, zoals dat in zicht is gekomen, biedt ook in de context van het onderwerp van dit hoofdstuk grote voordelen. Het gaat dan vooral om de informatie over de 'werkelijke' existentie van bedrijven en de omvang van de activiteitenuitoefening, zeker bij de kleine(re) bedrijven. Vanwege de aard en het doel van vooral het Handelsregister komen in dat register veel eenheden voor die economisch niet of slechts zeer marginaal actief zijn. De Algemene Bedrijfstelling van 1978, waarbij meer dan 500 000 vragenlijsten werden uitgezet, had dit reeds aangetoond. Minder dan 400 000 bedrijven bleken economisch actief te zijn. Deze vaststelling van het aantal actieve eenheden was dan ook een zeer belangrijk doel van die bedrijfstelling. Wanneer via registraties meer en betere informatie over de economische existentie van eenheden beschikbaar komt en ook over de statistische kenmerken ervan, kunnen de eigen inspanningen van het CBS om deze zaken vast te stellen worden gereduceerd. Uiteraard blijft het CBS er zelf voor verantwoordelijk dat de informatie op de juiste manier voor de statistiek wordt aangewend. Dat vereist nieuw soort onderzoek in het kader van volledigheid en kwaliteit van de informatie uit de registraties voor de statistiek (Kooiman en Nobel 1997). Het is de strategie van het CBS om wegen te vinden voor verdere benutting van informatie die in registraties reeds beschikbaar is.

5.2 *Het projectmatige onderzoek*

In het alternatief voor de Algemene Bedrijfstellingen was ook opgenomen de noodzaak om gericht projecten uit te voeren in zwakke gebieden van het ABR of om grootschalige incidentele operaties uit te voeren. Na afronding van de Economische Basistellingen in de sociale en culturele sectoren aan het eind van de jaren tachtig werd met de inzet van dit instrument een aanvang genomen. De capaciteit die hiervoor beschikbaar kwam werd grotendeels verkregen uit die welke voorheen beschikbaar was voor de economische basistellingen. Hieronder volgt een nadere uiteenzetting van dit projectmatig onderzoek.

5.2.1 *Herziening van de SBI 1974*

Nadat bij het CBS reeds geruime tijd de noodzaak werd ingezien voor een herziening van de Standaard Bedrijfsindeling 1974 (SBI 1974) werd, zoals eerder vermeld, in Europees verband een uniforme bedrijfsclassificatie ontwikkeld en vastgesteld in 1990, de NACE, rev.1 (Nomenclature générale des Activités économiques dans les Communautés Européennes). Deze indeling werd bij verordening aan de lidstaten van de Europese Unie verplicht gesteld vanaf 1993 (EEG 1990). Voor nationale doeleinden werden in de viercijferige classificatie door toevoeging van een vijfde cijfer (digit) verbijzonderingen aangebracht, zonder de structuur tot en met de vierde digit gewild aan te doen. Dit resulteerde in de zogenoemde SBI 1993 (CBS 1993a).

De overgang van de SBI 1974 naar de SBI 1993 bracht een grote hercodeeroperatie in het ABR met zich mee. Zoveel mogelijk vond deze operatie plaats door een unieke vertaling van de oude naar de nieuwe code. In een groot aantal van de gevallen was deze eenduidige relatie echter niet aanwezig en kon hercodering slechts plaats vinden nadat hiertoe basisinformatie was ingewonnen bij de desbetreffende bedrijven. Hiertoe werden projecten ontwikkeld waarvan het primaire doel was deze overgang naar de SBI 1993 te realiseren. Er was niet de doelstelling aan verbonden om de kwaliteit van de activiteiten aanduiding bij de eenheden als zodanig te verbeteren, hoewel hier feitelijk voor de geëncquêterde eenheden als nevenresultaat wel sprake van was. Het was ook uitdrukkelijk niet de bedoeling om de bevindingen te laten resulteren in statistische publicaties.

Per activiteitengebied vond een analyse plaats van de gewenste actie en van de wijze waarop deze actie op de meest efficiënte en effectieve wijze kon worden uitgevoerd en gericht op afronding in 1993. In totaal moest bij ruim 275 000 bedrijven navraag worden gedaan naar de uitgeoefende activiteiten dan wel de vorm waarin deze werden uitgeoefend. Onderscheid kan worden gemaakt in twee hoofdgroepen (zie 5.2.2).

5.2.2 *Projecten ten behoeve van de SBI 1993*

Detailhandel

De eerste betreft de Detailhandel. In de nieuwe bedrijfsindeling was de wijze waarop de detailhandel werd uitgeoefend een essentieel element. In de indeling is dit zelfs een hoofdcriterium. Het gaat dan om het uitoefenen van de activiteit al dan niet in winkel. Als de activiteit niet in winkel wordt uitgeoefend, dan is het van belang of deze wordt uitgeoefend als postorderbedrijf, in de vorm van markthandel of in de vorm van straathandel, colportage en dergelijke. Met deze indeling bestond geen bekendheid. Dat betekende een nagenoeg integrale benadering van alle bedrijven op het gebied van de detailhandel. Ook de activiteiten zelf behoefden vaak nog verduidelijking. Gelet op de omvang werd in 1989 anticiperend op de definitieve besluitvorming over de nieuwe SBI-indeling aangevraagd met de onderzoeken in de detailhandel met de volgende globale driedeling:

- Onderzoek voor het vaststellen van de nieuwe SBI-codes voor de gebieden waarin de activiteitscode niet rechtstreeks uit de code van de SBI-1974 kan worden afgeleid.
- Een structuuronderzoek voor dat gebied van de detailhandel dat zich richt op het 'wonen'.
- Onderzoek voor het vaststellen van de distributiemethode voor de overige detailhandelsgebieden.

Het aantal te onderzoeken bedrijven in de detailhandel bedroeg ruim 75 000 eenheden. Deze tellingen waren de laatste waarvoor expliciet machtiging werd aangevraagd bij de CCS en werd verkregen (Arch. CCS 1989). Voortaan werden de tellingen gebaseerd op reeds bestaande machtigingen. In 1992 waren deze onderzoeken afgerond en waren de resultaten beschikbaar voor verwerking in het ABR. Statistische overzichten in de vorm van publicaties zijn van deze onderzoeken niet verschenen.

Overige economische activiteiten

Voor de onderzoeken in de overige activiteitengebieden (ca. 200 000 eenheden) werd een tot dan toe niet eerder gehanteerde methode ontwikkeld. Voor ongeveer 30 000 eenheden kon informatie worden ontleend aan andere enquêtes van het CBS, zoals de productiestatistiek. Bij de overige eenheden, ongeveer 170 000, moest navraag bij de bedrijven worden gedaan. Hiervoor werd de methode gehanteerd die vergelijkbaar is met een soort 'omgekeerde enquête'. Op maat werden formulieren ontwikkeld waarin werd aangegeven hoe een bestaande code uit de SBI 1974 over zou gaan naar de nieuwe SBI. Bedrijven werd een formulier toegezonden met vermelding van de omschrijving van de aan het bedrijf toegekende code van de SBI 1974. Gevraagd werd om aan te kruisen welke nader in categorieën weergegeven activiteitenomschrijving van toepassing was. Medewerking was verplicht op grond van de van toepassing verklaarde Wet van 1936. De gebruikte vragenlijst is als *bijlage 2* aan dit hoofdstuk toegevoegd.

Voor de verwerking van de formulieren werd gebruik gemaakt van Optical Mark Reading (OMR). Hierbij wordt de informatie op de formulieren, mits deze juist en nauwkeurig volgens de instructies is vermeld, machinaal optisch gelezen en vervolgens verwerkt. Indien daartoe aanleiding was volgde een nadere bewerking. Dit laatste was in bijna de helft van de gevallen aan de orde, omdat veel bedrijven aangaven activiteiten uit te oefenen die niet waren voorbedrukt of omdat zij zich om andere redenen niet in de gegeven categorieën herkenden of omdat zij gebruik maakten van de mogelijkheid om een nadere toelichting te verstrekken. Via deze methode, waarbij bijna 350 verschillende formulieren werden gehanteerd, werden dus ongeveer 170 000 eenheden van een nieuwe typering voorzien.

Voor een groot aantal activiteitengebieden was geen enquêtering nodig. De eenheden voor deze gebieden werden met behulp van schakelschema's direct en automatisch van de nieuwe code voorzien.

De hier gevolgde werkwijze, waarbij in een relatief korte periode alle eenheden in het ABR van een nieuwe SBI-code werden voorzien, werd ook voor het voetlicht gebracht tijdens internationale bijeenkomsten omdat zich ook in andere landen van de Europese Unie soortgelijke operaties aandienden.

In de overgangperiode, dat wil zeggen tussen 1989 en 1994, werd in het ABR, naar gelang informatie ten aanzien van de nieuwe SBI beschikbaar kwam, bij de eenheden zowel de activiteiten aanduiding volgens de SBI 1974 als volgens de SBI 1993 geregistreerd.

Maatschappelijk gezien was de aanpak, achteraf bezien, verre van optimaal. De SBI-code wordt immers in vele registraties, ook registraties die binnen bedrijven worden aangehouden (bijvoorbeeld klantenregistraties), toegekend aan en vastgelegd bij bedrijven. Dat betekende dat al die registratiehouders soortgelijke acties moesten ondernemen. Het zou veel efficiënter zijn geweest als eerst de registers van de Kamers van Koophandel zouden zijn bijgewerkt en van daaruit de registraties die deze registers gebruiken voor actualisering. Voor het CBS was daartoe echter de beschikbare tijd te kort, omdat de ingebruikname van de nieuwe SBI met ingang van 1993 bij Europese verordening was voorgeschreven.

5.2.3 *Ander projectmatig onderzoek*

Nadat de operaties ten behoeve van de doorvoering van de nieuwe SBI eind 1993 waren afgerond, werden weer projecten opgepakt met als doel de *basisgegevens van het ABR te verbeteren* daar waar dit nodig was voor de lopende statistieken, zonder dat deze projecten zelf tot publicaties zouden leiden. Zo werden projecten uitgevoerd voor de activiteiten 'Milieudienstverlening' en het 'Transport'. Deze waren de laatste die werden uitgevoerd in een speciaal daartoe bestaande organisatie. In 1994 werd bij het CBS een grootscheepse reorganisatie doorgevoerd, waarbij projectmatig groot onderhoud aan het ABR werd geïntegreerd in het reguliere

onderhoud. Onder groot onderhoud wordt hier bedoeld onderhoud dat wordt uitgevoerd in speciaal daartoe gedefinieerde projecten, terwijl regulier onderhoud de dagelijkse verwerking van mutaties voor het ABR is. Later zou een nauwe samenwerking met de Kamers van Koophandel tot stand komen omdat bleek dat veel activiteiten/projecten ook nodig waren voor het onderhoud van de registers van deze instellingen. Afstemming en samenwerking onder behoud van de eigen doelstellingen en principes leidden tot een verdergaande efficiëntie.

Behalve projecten om deelgebieden van het ABR geschikt te maken om er (nieuwe) statistieken op te baseren werden ook enkele bijzondere projecten uitgevoerd. Een tweetal is hier het vermelden waard. In 1993 bleek vanuit de Nationale Rekeningen behoefte te bestaan aan nader inzicht in *rentestromen*. Vooral rentestromen die worden gegenereerd door of via de pensioenfondsen vormden een witte vlek. Middels een speciaal daartoe gedefinieerd project werd het gewenste inzicht verkregen. Een ander bijzonder project vormde het eerder genoemde *cohortonderzoek nieuwe ondernemingen* (CBS 1987c, 1989c en 1991b). Aan het eind van de jaren tachtig groeide vanwege beleidsdoeleinden bij het Ministerie van Economische Zaken de behoefte aan informatie over de ontwikkeling van nieuwe ondernemingen in de beginfase van het bestaan. Overeengekomen werd dat het CBS een onderzoek zou houden waarbij een groep ondernemingen die in het laatste kwartaal van 1985 waren opgericht, via enkele vervolgonderzoeken zou worden gevolgd. Die vervolgonderzoeken vonden plaats in 1987 en in 1989. Uit die onderzoeken bleek dat na anderhalf jaar al bijna 20% van de ondernemingen niet meer bestond. Na drie jaar was dat percentage opgelopen tot bijna 35. Dit laatst genoemde project paste geheel in de visie op een systeem van economische demografische statistieken zoals beschreven in paragraaf 4. Vergelijkbare cohortonderzoeken bij nieuwe ondernemingen zijn daarna niet meer gehouden, vooral vanwege het ontbreken van de daarvoor benodigde middelen. De ervaring uit de cohortonderzoeken heeft wel bijgedragen aan de inrichting van de Bedrijfstelling Nieuwe Stijl (BNS) zoals die vanaf 1990 jaarlijks wordt uitgevoerd (zie 5.3).

5.3 *Het steekproefgewijze dwarsdoorsnede-onderzoek, de Bedrijfstelling Nieuwe Stijl*

5.3.1 *Inleiding*

Het steekproefgewijze dwarsdoorsnede-onderzoek zoals dat werd aangekondigd in de maatregelen ter vervanging van de Algemene Bedrijfstellingen, startte in 1990. Het eerste onderzoek was qua aantal eenheden beperkt tot ongeveer 30 000 en had het karakter van een proef- of pilotonderzoek. Voor het uitvoeren was een nieuw organisatieonderdeel gecreëerd. De financiering vond plaats met behulp van het tienjaarlijkse budget dat voorheen bestemd was voor het houden van een Algemene Bedrijfstelling. Dat bedrag was nu ter beschikking gekomen in de jaarlijkse CBS-

begroting, maar nu uitgesmeerd over een periode van tien jaren. Zoals eerder beschreven had dit onderzoek de volgende doelen:

1. Het actualiseren van het ABR voor de geselecteerde eenheden;
2. Het ontdekken van 'zwakke' gebieden in het ABR. Het onderzoek had daarmee sterk het karakter van een kwaliteitsonderzoek.
3. Het met behulp van de resultaten statistisch schatten van de werkelijke omvang van het aantal bedrijven in Nederland.

5.3.2 De opzet van het onderzoek

De basis van het onderzoek werd gevormd door het ABR. Uit de daartoe in aanmerking komende gebieden werd een steekproef getrokken van ongeveer 10%. De steekproeftrekking werd beperkt tot de bedrijven met minder dan 20 werknemers omdat de grotere bedrijven in bijna alle activiteitengebieden jaarlijks integraal worden geënquêteerd voor de productiestatistieken. Daarom werd ervan uitgegaan dat het ABR voor de grotere bedrijven van voldoende kwaliteit was om op basis hiervan het aantal bedrijven te tellen voor publicatiedoeleinden.

Ook werd nog een groot aantal activiteitengebieden uitgesloten, onder andere vanwege het feit dat nog onderzoeken plaats vonden ten behoeve van de herziening van de SBI. Voorkomen moest worden dat sprake was van dubbelenquëtering. Dit was bijvoorbeeld het geval in onderdelen van de detailhandel. Die gebieden werden daarom niet in de eerste Bedrijfstelling Nieuwe Stijl meegenomen. De volledige verantwoording is opgenomen in de publicatie van de resultaten van deze telling (CBS 1992b). In de volgende jaargangen is de bedrijfstelling nieuwe stijl steeds verder uitgebouwd (CBS 1993c en 1994b). Vanaf het midden van de jaren negentig was sprake van volledige terreindekking, waarbij de informatie op het gebied van de landbouw, de gezondheidszorg, het onderwijs, de overheid en nog enkele andere gebieden wordt ontleend aan elders binnen het CBS aanwezige informatie, zodat enquëtering in die gebieden niet nodig is.

Essentieel voor het onderzoek is dat bij de enquêtes een zeer hoge response wordt verkregen, vooral omdat ervan moet worden uitgegaan dat de non-response sterk samenhangt met de doelvariabelen (zie: par.5.3.3) die moeten worden geschat. Het responsegedrag van niet actieve eenheden of van niet meer actieve eenheden is naar verwachting anders (lager) dan dat van economisch actieve eenheden. Daarom moet er minimaal respons zijn op de existentievariabele (het al dan niet actief zijn) om te voorkomen dat de schattingen van de populatietotalen op basis van de steekproef onzuiver zijn (een te sterke bias vertonen).

De resultaten van de telling hebben betrekking op de 'bedrijfseenheid', zoals die ook in de andere economische statistieken wordt gehanteerd. In afwijking daarvan wordt voor de enquëtering echter de juridische eenheid uit het ABR gehanteerd, omdat ook de vorming van de bedrijfseenheid onderwerp van onderzoek is. Als andere juri-

dische eenheden relaties met een eenheid in de steekproef blijken te hebben, dan worden die eenheden bij het onderzoek betrokken en in de bewerking meegenomen.

Medewerking aan het onderzoek door de bedrijven die in de steekproef werden geselecteerd, was ook hier verplicht op grond van de Wet van 1936. Voor de bedrijfstelling werd geen afzonderlijke ministeriële beschikking geregeld. Gebruik werd gemaakt van diverse beschikkingen die inmiddels werden afgegeven voor de statistieken en enquêtes die reeds in het programma van het CBS waren opgenomen, zoals de jaarlijkse productiestatistieken die inmiddels voor de meeste groepen uit de SBI werden samengesteld.

Uit het verloop van de eerste en de volgende Bedrijfstellingen Nieuwe Stijl blijkt dat na twee rappelleringen een response werd bereikt van ongeveer 70%. Door telefonische contacten met de bedrijven werd dit percentage nog aanzienlijk verhoogd. Vanwege de noodzakelijke hoge response werden de niet terugontvangen formulieren uiteindelijk in behandeling van de buitendienstmedewerkers gegeven. Uiteindelijk werd een nagenoeg volledige response bereikt.

5.3.3 De vragenlijst

De vragen in de voor de bedrijfstelling nieuwe stijl ontwikkelde vragenlijst zijn afgeleid van de doelvariabelen van de telling. De belangrijkste, naast die over namen en adressen, zijn:

1. Het al dan niet economisch actief zijn aan het begin van de periode en aan het begin van de volgende periode (voor de telling 1990/'91 dus op de data 1 januari 1990 en 1 januari 1991).
2. De reden van het niet economisch actief zijn.
3. De aard van de uitgeoefende activiteit in termen van de geldende SBI.
4. Het aantal werkzame personen.
5. De omzet in omzetklasse-aanduiding.
6. Het hebben van een zeggenschapsrelatie met andere eenheden.
7. De aard van wijziging in de loop van de periode (jaar).
  - 7.1 Wijziging in zeggenschapsrelatie;
  - 7.2 Eigenaarwisseling
  - 7.3 Overname en/of samenvoeging
  - 7.4 Verhuizing
  - 7.5 Wijziging rechtsvorm

Een aantal vragen in de vragenlijst behoeft geen nadere toelichting voor wat betreft de motivering ervan. Er is een duidelijke aansluiting bij de vraagstellingen zoals die werd gehanteerd bij de gehouden Algemene Bedrijfstellingen en de Economische Basistellingen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de vaststelling van de grootte van het

bedrijf en van de juiste rubriek van de SBI. Nieuw zijn de vragen behorend bij de punten 1, 2, 6 en 7. Het opnemen van de activiteitstoestand van het bedrijf op twee data brengt een dynamisch aspect erin. Uit de verkregen informatie kan de jaarlijkse overlevingskans en sterftkans worden bepaald (statistisch geschat) van de bedrijfs-categorieën die in de telling zijn opgenomen. Hiermee is een element opgenomen uit de eerder gehouden cohortonderzoeken (zie 5.2.3). Met behulp van de uit vraag 2 verkregen informatie werd het mogelijk om de aard van veranderingen te rubriceren op basis van een tot ontwikkeling gekomen classificatie van veranderingen (Struijs en Willeboordse 1990). Informatie over zeggenschapsrelaties (punt 6) is nodig voor het vaststellen van de juiste statistische eenheid (zie ook 2.5). De onder punt 7 genoemde informatie werd verzameld in de vorm van een signalering. Als bleek dat sprake was van een of meer wijzigingen dan werd via navraag nadere informatie over dat facet ingewonnen (meestal middels telefonisch contact met het desbetreffende bedrijf).

De inhoud van de vragenlijst, waarvan een voorbeeld als bijlage is opgenomen (*bijlage 3*), is vanaf het begin nagenoeg ongewijzigd gebleven.

5.3.4 De resultaten en publicaties

Het beoogde eindresultaat is een volledige statistiek van het aantal bedrijven in Nederland naar enkele kenmerken, zoals economische activiteit en grootte in termen van werkzame personen en – waar mogelijk – omzet. De eerste bedrijfsstelling volgens de nieuwe methode, zoals gezegd ook wel Bedrijfstelling Nieuwe Stijl genoemd, werd in 1992 afgerond. Het was de Bedrijfstelling 1990/'91. De eerste resultaten werden in een persbericht gepubliceerd (CBS 1993d). Dit kreeg veel aandacht in de pers. Een van de redenen hiervoor was de titel van het persbericht die luidde: 'Een op de vijf bedrijven niet actief'. In de pers werd dit, gedeeltelijk ten onrechte, opgevat als kritiek op de kwaliteit van de registers van de Kamers van Koophandel. Voor een deel ten onrechte, omdat het doel van de Kamers is bedrijven te registreren in juridische zin en in mindere mate in economische zin. Bovendien wordt in de statistische definitie van bedrijf een ondergrens gehanteerd. Er is pas sprake van een (economisch actief) bedrijf als erin minstens voor 15 uren of meer wordt gewerkt.

In de op het persbericht volgende eerste publicatie in boekvorm (CBS 1992b), werden alleen de resultaten van het steekproefonderzoek gepubliceerd, dat wil zeggen van bedrijven met minder dan 10 werkzame personen, dus geen volledig overzicht. Toch bleek reeds uit het eerste steekproefonderzoek het belang en het nut van het onderzoek en kon de gekozen formule als een succes worden gezien. Van de onderzochte eenheden bleek, zoals gemeld, ruim 20% van de (juridische) eenheden uit de uit het ABR getrokken steekproef niet economisch actief te zijn. Van de eenheden zonder personeel was dit percentage ruim 30%. Er is enige variatie in dit percentage afhankelijk van het activiteitengebied. Over de onderzochte populatie

kwam informatie beschikbaar inzake het percentage dat in de loop van het jaar 1990 de activiteitenuitvoering had gestaakt ('sterftetekans') en complementair daaraan het percentage dat had overleefd ('overlevingskans'). Het stakingspercentage fluctueerde van 11% in de groep communicatiebedrijven tot 4% in een enkele andere groepen.

In de loop van de jaren werd het beeld volledig enerzijds door uitbreiding van het steekproefgebied en anderzijds door andere bronnen te betrekken in de resultaten van de gebieden die buiten de steekproef werden gelaten. Informatie betreffende de grotere eenheden werd via directe tellingen uit het ABR toegevoegd en informatie over andere buiten de steekproef gebleven activiteitengebieden werd toegevoegd met behulp van elders binnen het CBS beschikbare informatie. Het betreft daarbij vooral informatie over de landbouw, het onderwijs en de gezondheidszorg.

Inmiddels neemt de Bedrijfstelling Nieuwe Stijl als instrument om correctieschattingen te maken voor onvolkomenheden in het ABR een belangrijke plaats in. Jaarlijks worden publicaties samengesteld. Sinds 1995 worden deze uitgebracht onder de titel '*Bedrijven in Nederland*' (CBS 1996a, 1997c, 1997d, 1998, 1999 en 2000). Daarmee kwam een einde aan het gescheiden publiceren van bevindingen uit de Bedrijfstellingen Nieuwe Stijl en de voornamelijk aan het ABR ontleende bestandsstellingen (*de statistiek van het ondernemingenbestand*). De realisatie hiervan vormt het sluitstuk van het plan uit de jaren tachtig om te komen tot een hogere frequentie dan mogelijk was bij de algemene bedrijfstellingen. Er zijn echter ook enkele nadelen. De resultaten kunnen niet vergaand gedetailleerd worden weergegeven als gevolg van steekproefrestricties. Dat geldt vooral voor de detaillering van de activiteiten (SBI) en de detaillering naar regio.

Voor de regionale dimensie in de uitkomsten is in de loop van de jaren waarin de Bedrijfstelling Nieuwe Stijl wordt uitgevoerd ook een andere benadering gekozen. Vestigingsplaatsen van bedrijven worden ontleend aan het ABR en in de tabellen verwerkt naar hoofdactiviteit van de bedrijfseenheid. Dus er zijn niet langer gegevens beschikbaar naar de daadwerkelijk in de vestigingen uitgeoefende activiteiten. Overigens hebben analyses uitgewezen dat de verschillen op dit punt tussen gegevens van het ABR en die afkomstig uit afzonderlijk onderzoek vrij beperkt zijn.

Echter, zoals hiervoor beschreven, zijn interessante nieuwe dimensies toegevoegd in vergelijking met de inhoud van de vroegere algemene bedrijfstellingen. Het betreft hier vooral de informatie over de dynamiek van het bedrijfsleven. Voor het eerst kunnen tabellen worden samengesteld over 'sterfte' van bedrijven. Gegevens over 'geboorte' van bedrijven kwamen beschikbaar sinds het midden van de jaren tachtig (CBS 1989b), daarna zeer nauw gerelateerd aan de Bedrijfstelling Nieuwe Stijl in de vorm van een zogenaamde *kwartaal geboorte statistiek*. Middels de methode

van de bedrijfstelling wordt op basis van een steekproef uit de nieuwe registraties (inschrijvingen) in de handelsregisters onderzocht hoeveel echt nieuwe bedrijven zijn opgericht in het desbetreffende kwartaal. In de daaropvolgende bedrijfstelling kan vervolgens worden vastgesteld hoeveel van deze nieuwe bedrijven na bijvoorbeeld één jaar nog bestaan (overlevingskans in het eerste jaar). Concluderend kan gesteld worden dat duidelijk tegemoet gekomen was aan de eind jaren tachtig gestelde doelen.

6. *Het vervolg en tot slot*

Zoals hiervoor beschreven ontwikkelde het alternatief voor de algemene bedrijfstellingen zich voorspoedig sinds de start in 1990. Vooral inhoudelijk en conceptueel kan worden gesproken van een succesvolle formule. Voor wat betreft de uitvoering, en vooral de wijze van dataverzameling, bleef de bedrijfstelling niet onaangeraakt in het kader van de maatschappelijke en technologische ontwikkelingen. In de loop van de jaren negentig kreeg de administratieve lastendruk die door de overheid wordt veroorzaakt steeds meer aandacht (Ritzen 1996 en CBS 1996b, Arch. CBS). Aan vermindering van deze lastendruk werd in de politiek veel belang gehecht. Dit leidde bij het CBS tot het voornemen om steeds meer gebruik te gaan maken van administratieve registers voor het samenstellen van statistieken. Ook werden plannen ontwikkeld voor een drastische hervorming van de statistische processen bij het CBS. In 1996 werd het zogenoemde *Businessplan* geformuleerd, waarin de intenties werden geformuleerd voor deze transformaties (Arch. CBS 1996b en 1996c). Deze zouden ook gepaard gaan met een forse transformatie van de personeelssamenstelling van het CBS.

Dit alles leidde ertoe dat verdere samenwerking werd gezocht met de externe houders van registraties die in de context van het ABR en de gerelateerde tellingen en onderzoeken van belang zijn. De belangrijkste registratiebeheerders zijn, zoals reeds werd vermeld, de Kamers van Koophandel. Dit heeft geleid tot een intensivering van de samenwerking met de Kamers van Koophandel via de Vereniging ervan (VVK). Deze intensivering hield in dat de enquêteringsactiviteit van de bedrijfstelling voortaan door de Kamers wordt uitgevoerd in combinatie met de enquêtering die deze zelf deden in het kader van het onderhoud van de handelsregisters. Een daartoe strekkend *Convenant* werd in december 1997 ondertekend door de Directeur-Generaal van de Statistiek en de Secretaris van de VVK (Arch. CBS 1997b). Expliciet wordt in het convenant gesteld dat de statistiekfunctie van de bedrijfstelling (d.i. de Bedrijfstelling Nieuwe Stijl) door deze samenwerking niet mag worden aangetast. Desalniettemin leidde deze ontwikkeling weer tot ingrijpende verandering aan het eind van de jaren negentig, vooral ten aanzien van de wijze van dataverzameling.

Bekendheid omtrent het aantal bedrijven in Nederland wordt aangeduid met 'Populatieschattingen'. Deze aanduiding wordt gebruikt omdat geen registraties bestaan waaraan de informatie via registertellingen kan worden ontleend en omdat er ook geen volledige tellingen meer zijn zoals de vroegere algemene bedrijfstellingen. De informatie komt nu beschikbaar door gebruik te maken van registraties in combinatie met statistisch onderzoek voor statistische correctie en aanvulling. In het geval dat sprake is van uiteenlopende informatie uit verschillende onderzoeken, vormen de gegevens die worden bepaald met gebruikmaking van statistische schattingmethoden volgens het hiervoor beschreven concept van de bedrijfstellingen nieuwe stijl de zogenoemde 'gecoördineerde populatieschattingen'. Het CBS wil zoveel mogelijk voorkomen dat over hetzelfde verschijnsel in de samenleving uiteenlopend wordt gerapporteerd. Inhoudelijke discussies inzake de bedrijfstellingen werden niet langer geïsoleerd gevoerd, maar in de context van het grotere geheel van economische statistieken. Dat maakte dat ook voor de CCS niet langer een aparte Commissie van Advies nodig werd geacht voor de economisch demografische statistieken. Deze commissie van advies, die voortkwam uit de in het midden van de jaren zeventig opgerichte Commissie van Advies voor de Economische Basistellingen (incl. de Algemene Bedrijfstellingen), ging in 1997 op in de Commissie van Advies voor de statistieken van het Midden- en Kleinbedrijf (Arch. CCS 1997).

Samenwerking binnen de overheid (zoals tussen registerhouders) en het gebruik voor statistische doeleinden van voor andere doelen verzamelde gegevens (zoals gegevens van de belastingdienst) maakten het noodzakelijk om hiertoe benodigde infrastructuurle instrumenten te ontwikkelen voor bijvoorbeeld de koppeling van registratiegegevens aan de door het CBS gehanteerde statistische eenheden. De wens tot gebruik van registratiegegevens kwam ook tot uiting in artikel 9 van de CBS/CCS-Wet van 1996 (Wet 1996). Dit alles uiteraard met instandhouding van de principes inzake de geheimhouding en beveiliging van individuele gegevens door het CBS.

In de context van bedrijfsregisters kwam rond de eeuwwisseling de ontwikkeling van het zogeheten Basisbedrijvenregister (BBR) tot stand. Het initiatief hiertoe werd genomen vanuit een samenwerking van verschillende houders van bedrijfsregisters, de Kamers van Koophandel (via de VVK), het Landelijk Instituut Sociale Verzekeringen, de Belastingdienst en het CBS. Voor de registers van deze registratiehouders is een niet onaanzienlijk deel van de benodigde informatie hetzelfde of sterk vergelijkbaar, zoals gegevens over namen en adressen van bedrijven en de soort activiteiten die worden uitgeoefend. Inherent hieraan is dat er overlappingen zijn in de informatie die wordt gevraagd aan bedrijven. Volgens de doelstellingen van het BBR moet in het BBR de gemeenschappelijke informatie worden opgenomen, zodat de verschillende registerhouders een belangrijk deel van de benodigde basisinformatie daaraan kunnen ontleen. Bovendien moet het BBR in het kader van de statistiek faciliterende voorzieningen leveren voor het ontsluiten van

voor de statistiek van belang zijnde informatie van bedrijven die in de diverse overheidsadministraties, waaronder ook die van de belastingdiensten, aanwezig is. Vanuit het ABR zal via het BBR effectiever een koppeling tot stand worden gebracht met de registraties van de andere overheidsinstellingen. Door het realiseren van het BBR zal er naar verwachting een aanzienlijke vermindering ontstaan van de belasting die bedrijven ondervinden als gevolg van de vraag naar informatie (enquêtering) door de overheid. De tijd zal leren in hoeverre hiermee ook nieuwe methoden beschikbaar komen om de voor de statistiek zo belangrijke statistische eenheden en de kenmerken ervan vast te stellen.

Noten in de tekst

- 1) In de eerste vijftig jaar van het bestaan van het CBS, kwam regelmatig de gedachte op aan een centraal adressenregister. Die sluimerende behoefte kwam betrekkelijk plotseling tot leven, toen in 1967 de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO) in werking trad, waarin de vroegere ongevallenverzekering werd opgenomen. Het gevolg was dat de Sociale Verzekeringsbank ophield het adresmateriaal te verstrekken, omdat de uitvoering van de WAO werd opgedragen aan de Bedrijfsverenigingen. Om de continuïteit van de Statistiek arbeidsvolume en loonsommen te waarborgen werd met de Sociale Verzekeringsraad afgesproken dat de Bedrijfsverenigingen hun adresmateriaal ter beschikking stelden van het CBS. Aan de adressen werden de economische activiteitscodes toegevoegd, die werden ontleend aan de informatie die was verkregen bij de Bedrijfstelling 1963. Aan de eenheden in het langs deze weg gevormde Algemeen bedrijfsregister (ABR) werden classificatiekenmerken toegevoegd, zoals de grootteklasse van het aantal werkzame personen.
- 2) De aangehaalde publicatie van de Standaard Bedrijfsindeling 1974 (SBI 1974) betreft deel 2. Het voornemen bestond om in deel 1 de methodologie van de bedrijfsindeling te beschrijven. Dit deel is echter noch als publicatie noch in andere vorm verschenen

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archief CBS

- Nota 1984a. Enige overwegingen inzake een toekomstige Algemene Bedrijfstelling. Nr. H.3092-84-E9.
- Nota 1984b. Een visie op de toekomst van de Algemene Bedrijfstelling, mede vanuit historisch perspectief. Nr. H.3237-84-E9.
- Nota 1985. De vijfde Algemene Bedrijfstelling en het Algemeen Bedrijfsregister. Nr. 2065-85-E11.
- Nota 1986a. Nota inzake de vijfde Algemene Bedrijfstelling. Nr. 1588-86-E9.
- Nota 1986b. Aanvulling op nota nr. 1588-86-E9, inzake de vijfde Algemene Bedrijfstelling. Nr. 6875-86-E9.
- Nota 1987. Aard en opzet van de vijfde Algemene Bedrijfstelling. Nr. 7350-87-E9.
- Nota 1988. Vijfde Algemene Bedrijfstelling. Nr. 3870-88-DES.
- Nota 1989. Vervanging van Algemene Bedrijfstellingen, 9 juni 1989. Nr. H.8135-89-DES.
- CBS 1990a. De statistieken van het CBS, inhoud, samenhang en perspectieven, Meerjarenprogramma 1990–1993. (Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg 1990).
- CBS 1996b. Van cijferfabriek naar knooppunt op de elektronische snelweg. Statistische aspecten van het strategisch ontwikkelingsplan CBS 2000 (Voorburg/Heerlen 1996).
- CBS 1996c. CBS 2000: doeltreffende diensten, lage lasten. Businessplan (1996–2000) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (Voorburg/Heerlen 1996).
- CBS 1997b. Convenant inzake samenwerking bij het verzamelen van gegevens voor het onderhoud van de registers van zowel de Kamers van Koophandel als van het CBS. Document zonder nummer, 11 december 1997.

Archief CCS

- CCS 1988. Jaarverslag 1988 van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS).
- CCS 1989. Jaarverslag 1989 van de Centrale Commissie voor de Statistiek.
- CCS 1997. Jaarverslag 1997 van de Centrale Commissie voor de Statistiek.

CBS-publicaties

- CBS 1974. Standaard Bedrijfsindeling (SBI 1974), deel 2 systematische bedrijfsindeling (Voorburg 1974).

- CBS 1982. Algemeen Bedrijfsregister (ABR), Ondernemingen met personeel, 1978–1981 ('s-Gravenhage 1982).
- CBS 1985. Statistiek van het ondernemingen- en vestigingenbestand, aantal ondernemingen en vestigingen naar activiteiten, grootte, rechtsvorm en regio, 1 januari 1985 ('s-Gravenhage 1985).
- CBS 1986. Statistiek van het ondernemingen- en vestigingenbestand, aantal ondernemingen en vestigingen naar activiteiten, grootte, rechtsvorm en regio, 1 januari 1986 ('s-Gravenhage 1986).
- CBS 1987a. Statistiek van het ondernemingen- en vestigingenbestand, aantal ondernemingen en vestigingen naar activiteiten, grootte, rechtsvorm en regio, 1 januari 1987 ('s-Gravenhage 1987).
- CBS 1987b. Nieuwe ondernemingen in 1985, Statistische katernen no. 8 (Voorburg 1987).
- CBS 1987c. Cohortonderzoek nieuwe ondernemingen, situatie per 1 juli 1987 van de in het vierde kwartaal 1985 opgerichte ondernemingen, Statistische katernen no. 9 (Voorburg 1987).
- CBS 1988. Statistiek van het ondernemingenbestand 1988 ('s-Gravenhage 1988).
- CBS 1989a. Statistiek van het ondernemingenbestand 1989 ('s-Gravenhage 1989).
- CBS 1989b. Jaarstatistiek van de mutaties in het ondernemingenbestand 1986–1987 ('s-Gravenhage 1989).
- CBS 1989c. Cohortonderzoek nieuwe ondernemingen, situatie per 1 juli 1989 van de in het vierde kwartaal 1985 opgerichte ondernemingen, Statistische katernen no. 12 (Voorburg 1989).
- CBS 1990b. Statistiek van het ondernemingenbestand 1990 ('s-Gravenhage 1990).
- CBS 1991a. Statistiek van het ondernemingenbestand 1991 ('s-Gravenhage 1991).
- CBS 1991b. Cohortonderzoek nieuwe ondernemingen, situatie per 1 juli 1989 van de in het vierde kwartaal 1985 opgerichte ondernemingen (Voorburg 1991).
- CBS 1992a. Statistiek van het ondernemingenbestand 1992 ('s-Gravenhage 1992).
- CBS 1992b. Bedrijfstelling 1990/'91, Bedrijven tot 10 werkzame personen. ('s-Gravenhage 1992).
- CBS 1993a. Standaard Bedrijfsindeling (SBI 1993), overzicht en schakelschema's (Voorburg/Heerlen 1993).
- CBS 1993b. Statistiek van het ondernemingenbestand 1993 ('s-Gravenhage 1993).
- CBS 1993c. Bedrijfstelling 1991/'92, Bedrijven tot 10 werkzame personen ('s-Gravenhage 1993).
- CBS 1993d. Persbericht nr. PB93–193, Een op de vijf bedrijven niet actief (Voorburg 19 juli 1993).
- CBS 1994a. Statistiek van het ondernemingenbestand 1994. ('s-Gravenhage 1994).
- CBS 1994b. Bedrijfstelling 1992/'93, Bedrijven tot 10 werkzame personen ('s-Gravenhage 1994).
- CBS 1996a. Bedrijven in Nederland 1995 (Voorburg/Heerlen 1996).
- CBS 1997c. Bedrijven in Nederland 1996 (Voorburg/Heerlen 1997).
- CBS 1997d. Bedrijven in Nederland 1997 (Voorburg/Heerlen 1997).

- CBS 1998. Bedrijven in Nederland 1998 (Voorburg/Heerlen 1998).
- CBS 1999. Bedrijven in Nederland 1999 (Voorburg/Heerlen 1999).
- CBS 2000. Bedrijven in Nederland 2000 (Voorburg/Heerlen 2000).

Overige literatuur

- Atsma 1983. J. Atsma, Statistische eenheden in economische statistieken. In: Select 2. Statistische opstellen (Voorburg/Heerlen 1983), 27–40.
- Atsma en Willeboordse 1999. J. Atsma en A.J. Willeboordse, Coördinatie van economische statistieken.. In: Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw (red. B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen), Voorburg/Amsterdam 1999, 165–192.
- EEG 1990. Verordening (EEG) nr. 3037/90 van de Raad van 9 oktober 1990 betreffende de statistische nomenclatuur van de economische activiteiten in de Europese Gemeenschap (Brussel 1990). Aangeduid met NACE (Nomenclature générale des Activités économiques dans les Communautés Européennes)
- EEG 1993a. Verordening (EEG) nr. 696/93 van de Raad van 15 maart 1993 inzake de statistische eenheden voor waarneming en analyse van het produktiestelsel in de Gemeenschap (Brussel 1993).
- EEG 1993b. Verordening (EEG) nr. 2186/93 van de Raad van 22 juli 1993 betreffende de communautaire coördinatie van de inrichting van ondernemingsregisters voor statistische doeleinden (Brussel 1993).
- HEK 1989. Handelingen van de Eerste Kamer 1989–1990, 7, 191–193.
- Kooiman en Nobel 1997. P. Kooiman en J.R.Nobel, Vraag nooit naar de bekende weg: statistisch beleidsonderzoek met registraties. Nr. 8566-97-RSM.
- Ritzen 1995. Characteristics, maintenance and uses of the Business Register. In Netherlands Official Statistics (NOS) Volume 10, Spring 1995.
- Ritzen 1996. Reducing the response burden for economic surveys: the Dutch situation, March 1996. Nr. H.02053-96-GWM. Gepubliceerd in: Proceedings of the 1996 Annual Research Conference, March 17–21, 1996; United States Bureau of the Census (Washington D.C. 1996), 350–368.
- Ritzen en Van der Ven 1990. J.H.G. Ritzen en H.P.M.M. van der Ven, Structuuronderzoek naar het bedrijfsleven in Nederland. In: CBS-Select 6. Statistische opstellen ('s-Gravenhage 1990), 29–46.
- Struijs en Willeboordse 1990. P. Struijs en A.J. Willeboordse, Economische demografie: een nieuwe dimensie in de economische statistiek. In: CBS-Select 6. Statistische opstellen ('s-Gravenhage 1990), 13–27.
- Verenigde Naties 1990. International Standard Industrial Classification of all Economic Activities (ISIC), Rev. 3. (New York 1990).
- Wet 1989. Wet tot intrekking van de Bedrijfstellingenwet. In: Staatsblad nr. 607.
- Wet 1996. Wet op het Centraal bureau en de Centrale commissie voor de statistiek. ('s-Gravenhage 1996).

Bijlagen

Bijlage 1

Vragenlijst Centraal Register (CR), versie 1979.
 (Doorlopend onderzoek t.b.v. de vaststelling en verificatie van basisinformatie in
 het Algemeen Bedrijfsregister van het CBS)

 centraal bureau voor de statistiek   nummer 4887
 kloosterweg 1, heerlen, tel. 045-736666,   8801 CE heerlen
 hoofdafdeling coördinatie economische statistieken   toezicht 2012 en 2163

1

ACTIVITEITEN-INDELING
 van bedrijven, instellingen, instituten,
 diensten, praktijken e.a. organisaties

NR:	1	2	3	4	5
A					
B					
C					
D					
E					

Heerlen, _____

Mijne Meneer,

Het is voor mijn Bureau, in verband met de juiste indeling van de verschillende ondernemingen en andere organisaties in groepen, nodig te weten tot welke groep uw onderneming of instelling e.d. behoort. Ik verzocht u daarom deze vragenlijst zo volledig mogelijk te beantwoorden en in bijgevoegde enveloppe ongefrankeerd aan mijn Bureau terug te zenden. **s.v.p. binnen 14 dagen na dagtekening**

Zijn naam en adres op bijgaande adreskaart juist vermeld? Zo niet, dan verzocht ik u de juiste gegevens op de kaart te verspreiden. Deze kaart verzocht ik u eveneens, al of niet gevraagd, ongefrankeerd terug te zenden, waarvoor aan uw adres een retourenveloppe is bijgevoegd.

voor uw medewerking betuig ik u bij voorbaat mijn dank.

De Directeur-Generaal van de Statistiek,
 Prof. Dr. W. Degeer

VRAAG	Antwoorden met JA of NEEN
1a	Is de onderneming, zaak, praktijk, instelling, vereniging, dienst of dergelijke KORTER DAN EEN JAAR geleden opgericht? .....
b	ZO NIET : Is de onderneming, zaak, praktijk of derg. KORTER DAN EEN JAAR geleden in EIGENWON verkregen? .....
2	Is de onderneming, zaak, praktijk, instelling, vereniging, dienst of dergelijke bij een RECHTSVORMING aangesloten? .....
3	Wat is de RECHTSVORM (bedrijfsvorm) van de onderneming, zaak, praktijk, instelling, dienst of dergelijke? (aandrukken met vnc. Toespeling is of met name vermelden.)
	☐ Eenmanszaak met of zonder personeel (eigendom, huur of pacht) ☐ Naamloze Vennootschap (N.V.) ☐ Vennootschap onder firma ☐ Besloten Vennootschap (B.V.) ☐ Commanditaire vennootschap NIET op aandelen ☐ Coöperatieve vereniging ☐ Commanditaire vennootschap op ANDELEN ☐ Andere volledige rechtsbevoegdheid bezittende vereniging ☐ Andere rechtsvorm bijv.: maatschap, publiekrechtelijk orgaan, gemeenschappelijke expeditie, herbergennootschap, NIET volledige rechtsbevoegdheid bezittende vereniging, enz. ☐ Stichting
	Is de onderneming, instelling, of dienst een OVERHEID -bedrijf, instelling, of dienst ☐ JA ☐ NEEN
	Hoeveel personen zijn momenteel in de onderneming, zaak, praktijk, instelling, dienst of derg. werkzaam? (d.w.z. op de loonlijst voorkomende werknemers plus medeverkerde eigenaren en medewerkende gezinsleden)
	TOTAAL AANTAL _____ personen

R.254-III-79

VRAAG Welke activiteiten worden in de onderneming, zaak, praktijk, instelling, dienst of derg. uitgeoefend?

5

S.v.p.: - een omschrijving van de specialisatie of branches (kolom 2)

- indien U meer dan een activiteit beschrijft wilt U dan het TOTAAL aantal WERKZAME PERSONEN - dat moest worden opgegeven bij vraag 4 - zo goed mogelijk over deze activiteiten verdelen (eventueel in %) in kolom 3

N.B. Indien een specialisatie- of branche-gerichte vragenlijst is bijgesloten verzoeken wij U deze, na beëindiging van deze algemene vragenlijst, in te vullen. Dit is om een meer gedetailleerde indeling naar activiteiten mogelijk te maken.

Aard van de activiteit	Omschrijving van de specialisatie, branche, aard van de vervaardigde produkten of geleverde diensten:	Aantal werkzame personen
1	2	3
1 Akkerbouw, veehouderij, tuinbouw e.d. bijv.: pluimveehouderij, paardenfokkerij, bijenteelt, gemengd bedrijf; veeteelt en fruitteelt e.d.; groenteteelt, bollen-, bloemen, planten-, boom- of champignonkwekerij, enz.		
2 Hoveniers-, tuinsmansbedrijf bijv.: aanleg en onderhoud van tuinen, parken of plantsoenen.		
3 Loonwerk t.b.v. land- en tuinbouw bijv.: loonploegen, -zaaien, -oogsten, -dorsen e.d.; loonsproeien, -spuiten; grondstomen e.d.; kunstmatige inseminatie, schapenscheerderij enz.		
4 Zee-, kust-, binnenvisserij e.d.: bijv.: palingvisserij, viskwekerij, mossel of oesterteelt; wier-, schelpenvisserij, enz.		
5 Winning (en exploratie) van aardolie, aardgas, zand, grind, veen, zout of andere mineralen of delfstoffen:		
6 Vervaardiging/fabricage van grondstoffen, halfprodukten en/of eindprodukten voor industrieel gebruik of voor de consumptie: bijv.: chemicaliën, bouwmaterialen, geneesmiddelen, machines, slachterij, vleeswaren, zuivelprodukten, dameskleding, smederij, instrumentmakerij, constructiewerkplaats, enz.		
7 Openbaar nutsbedrijf bijv.: productie en/of distributie van gas, elektriciteit; waterwinning en/of distributie; stadsverwarmingsbedrijf, enz.		
8 Bouwbedrijf, bouwinstallatiebedrijf bijv.: op het gebied van burgerlijke en utiliteitsbouw; grond-, water en wegebouw; timmer-, metsel-, schilders-, stucadoorswerk; heilwerk, betonvloechterij; dakbedekkingswerk, vloerleggen, tegelzetten e.d.; installatie en onderhoud van gas- en waterleiding, sanitair, elektriciteit, centrale verwarming, isolatiewerk, enz.		
9 Groothandel, grossierderij, handelsbeïndeling in:		
10 Detailhandel (winkel-, markt- of straathandel) in: (w.o. benzine-service stations)		
11 Horecabedrijf e.d.: bijv.: hotel, pension, restaurant, café, bar, nachtclub, kantine, camping, jeugdherberg, bungalowpark, conferentieoord, enz.		
12 Reparatie van gebruiksgoederen bijv.: auto's (garagebedrijf), rijwielen, bromfietsen; rep. van schoenen, horloges e.d., sieraden, radio's, t.v.'s, elektrische huishoudelijke artikelen, speelgoed, paraplu's, muziekinstrumenten (incl. pianostemmen) enz.		
13 Verhuur van machines e.a. roerende goederen bijv.: verhuur van auto's zonder chauffeur; verhuur van kantoor-machines, bouw- of landbouwmachines zonder bedienend personeel; kleding, linnengoed, huisraad, containers, kisten, tenten, (markt)kramen, steigers, tribunes, verkoopautomaten, enz.		
14 Zakelijke dienstverlening zoals: bijv.: computer-service, rekencentrum; veilingbedrijf; uitzendbureau voor arbeidskrachten; bewakingsdienst; informatie-, incasso-, vertaalbureau, enz.		

Aard van de activiteit	Omschrijving van de specialisatie, branche, aard van de vervaardigde producten of geleverde diensten:	Aantal werkzame personen
1	2	3
15 Transport, opslag e.a. hulpactiviteiten t.b.v. het verkeer en vervoer. bijv.: wegvervoer, zeevaart, binnenvaart, luchtvaart; laad-, los-, overslagbedrijf, veem- of pakhuisbedrijf, loods-, sein-, sluis- of havenwezen; luchthavenbedrijf; expeditie-, cargadoors-, wegings- of metingsbedrijf; reisbureau, postagentschap, verhuur van schepen, boten, handwagens, exploitatie van parkeerterreinen, enz.		
16 Bank-, verzekeringsbedrijf; exploitatie van en handel in onroerend goed. bijv.: algemene bank, hypotheekbank, spaarbank, girodienst; commissie- en effecten, wisselmakelaar, levens-, schade-, ziekteverzekering; pensioenfonds, ziekenfonds, sociaal verzekeringsorgaan; assurantiepersoon, verzekeringsagentschap, makelaardij in onroerend goed, woningbureau, woningbouwvereniging enz.		
17 Rechtskundige diensten bijv.: advocaten-, notaris-, deurwaarderskantoor; wetswinkel; octrooi- of merkenbureau, enz.		
18 Accountants-, belastingadvies-, boekhoudbureaus e.d. bijv.: ook: administratiekantoor voor derden voorzover geen computer-servicebedrijf.		
19 Ingenieurs-, architecten- of ander technisch ontwerp- en adviesbureau, technische keuringsdienst e.d.		
20 Economisch-, handelsadviesbureau; organisatie-adviesbureau, marktonderzoekbureau e.d.		
21 Research- of andere wetenschappelijke instelling bijv.: agrarisch, technisch of ander natuurwetenschappelijk onderzoek of proefstation; economisch-, sociaal-wetenschappelijk e.a. wetensch. onderzoek.		
22 Reclame-, advertentiebureau; pers-, nieuws-, publiciteitsbureau; folderverspreidings-, knipseldienst enz.		
23 Overheidsbestuursorgaan (Rijk, provincie, gemeente e.d.), politie, brandweer, dienst voor overheidstoezicht; publiekrechtelijk bedrijfsorgaan (bedrijfs-, produktschap) werknemersorganisatie (vakorganisatie, vakbond) werkgevers-, ondernemers-, beroepsorganisatie e.d.		
24 Onderwijsinstelling bijv.: lagere school, L.T.S., universiteit, autorijschool enz.		
25 Medische- of veterinaire diensten bijv.: algemeen ziekenhuis, verpleegtehuis, zwakzinnigeninrichting; huisarts-, tandarts-, specialistenpraktijk; medisch advies- of consultatiebureau, polikliniek, instituut voor fysiotherapie, logopedie e.d.; kraancentrum, wijkverpleging, medisch laboratorium, dierenartspraktijk, enz.		
26 Maatschappelijke, culturele diensten, sport, recreatie bijv.: tehuis voor bejaarden, kinderen, daklozen e.d.; maatschappelijk adviesbureau of -organisatie; gezinsverzorging, crèche; wijk-, buurt-, jeugdwerk; volkshogeschool, museum, bibliotheek, bioscoop; filieverhuur; schouwburg; toneel-, operagezelschap; orkest, radiovereniging, -studio e.d.; sportvereniging, zwembad, sporthal, sportpark e.d.; amusementsgelegenheid, recreatiecentrum, loterij, kerkbestuur, enz.		
27 Andere activiteit of activiteiten n.l. .... S.v.p. ook invullen indien U uit bovenstaande groepen geen duidelijke keuze heeft kunnen maken. bijv.: schoonmaakbedrijf, wasserij, stomerij, kapperszaak, schoonheidssalon, badhuis, sauna, foto-atelier, begrafenisonderneming, begraafplaatsexploitatie, enz. Hier ook opgeven personeel in dienst t.b.v. de eigen huishouding bijv. dienstmeisje, kinderjuffrouw, tuinman enz.		
VRAAG 6	Indien U bij bovenstaande vraag meer dan één activiteit heeft omschreven, aan welke worden dan de meeste uren besteed?:	
7	Hoeveel bedroeg in het laatst bekende boekjaar bij benadering de TOTALE OMZET? : _____ gld per jaar (Alleen invullen indien van toepassing)	

Bijlage 2

Basisvragenlijst van het project Herziening SBI 1990-1993

 CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK **NR**
Hoofdafdeling Economische basistellingen **GK**
Kloosterweg 1, Postbus 4481, 6401 CZ Heerlen
Telefoon 045-707931 **HERZIENING STANDAARDBEDRIJFSINDELING**

Correspondentie-adres

S.v.p. vragenformulier inzenden vóór:

Volgens de bij het CBS bekende gegevens oefent de geadresseerde onderneming activiteiten uit op het gebied van:

In verband met een nieuwe bedrijfsindeling, mede volgens richtlijnen van de Europese Gemeenschap, is het van belang de activiteiten van de geadresseerde onderneming nader vast te stellen (zie toelichting ommezijde).

|_|_|_|_|_|

VRAGEN

1. Maak hieronder het vakje voor de **(belangrijkste)** activiteit van de onderneming zwart (maximaal één vakje).

-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-

9999.9 De belangrijkste activiteit is niet vermeld.
Omschrijf hieronder de activiteiten van de onderneming in volgorde van belangrijkheid.

_____

_____

OPMERKINGEN: _____

_____

_____

2. Naam contactpersoon: _____

Telefoonnr. : _____ / _____ tst. _____

B1771501

M.,

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) beschikt over een register voor statistische doeleinden (het Algemeen Bedrijfsregister), waarin alle in Nederland gevestigde ondernemingen, instellingen en diensten zijn opgenomen. Op basis van dit register vindt de enquëtering plaats voor veel CBS-statistieken. In dit register zijn de ondernemingen thans ingedeeld volgens de Standaardbedrijfsindeling (SBI) 1974.

Internationale bepalingen binnen de Europese Gemeenschap, alsmede ontwikkelingen binnen het bedrijfsleven, zoals het ontstaan van nieuwe soorten gespecialiseerde bedrijven, hebben het noodzakelijk gemaakt deze bedrijfsindeling te vernieuwen.

De vragenlijst op de ommezijde van dit blad heeft tot doel gegevens te verkrijgen om de ondernemingen in te kunnen delen volgens de nieuwe bedrijfsindeling. Het is niet uitgesloten dat incidenteel enige aanvullende informatie gevraagd zal worden.

De Wet op de Economische statistieken van 28 december 1936 (Sibf. 639 DD) op grond waarvan ondernemingen verplicht zijn de hier gevraagde gegevens te verstrekken, waarborgt de strikt vertrouwelijke behandeling van deze gegevens.

Een toelichting op de vragenlijst vindt U hieronder. Voor nadere inlichtingen over deze enquête kunt U zich wenden tot ons Bureau via het op de vragenlijst vermelde telefoonnummer. Voor informatie over CBS-enquêtes in het algemeen is er ons 'telefonisch spreekuur'. Dit wordt elke vrijdag van 10.00 tot 12.00 uur en van 14.00 tot 16.00 uur gehouden. U kunt in dat geval bellen: 070 - 337 49 00

U wordt verzocht om het vragenformulier na invulling vóór de op de vragenlijst vermelde datum in de bijgevoegde portvrije enveloppe aan ons Bureau te doen toekomen.

Voor Uw medewerking betuig ik U mijn dank.

Hoogachtend,
De Directeur Economische Statistieken

(Drs. W.F.M. de Vries)

TOELICHTING

De omschrijving van de door de onderneming uitgeoefende activiteiten zoals die momenteel bij het CBS bekend is, vindt U op de ommezijde van dit formulier.

Om de onderneming in te kunnen delen naar de nieuwe bedrijfsindeling is een nadere omschrijving nodig van de uitgeoefende activiteit(en).

Het is de bedoeling dat indien de onderneming meer dan één activiteit uitoefent bij vraag 1 alleen de **belangrijkste** activiteit van de onderneming wordt aangekruist.

Indien de belangrijkste activiteit niet vermeld is, omschrijf dan de activiteiten van de onderneming in volgorde van belangrijkheid bij de laatste categorie.

Eventuele **opmerkingen**, bijvoorbeeld dat de onderneming geen activiteiten (meer) uitoefent, kunt U invullen op de aangegeven blanco regels. Een en ander is van belang om er voor te zorgen dat U in de toekomst door ons Bureau juist benaderd wordt alsmede natuurlijk voor de juistheid van onze statistieken.

Onder een *onderneming* wordt verstaan een natuurlijk persoon, of een rechtspersoon, of een samenwerkingsverband daarvan (zoals een Vennootschap Onder Firma of Commanditaire Vennootschap), voor eigen rekening in het maatschappelijk verkeer activiteiten uitoefenend.

Voor dit onderzoek is het de bedoeling de vragen te beantwoorden voor de onderneming (juridische eenheid) zoals uit de tenaamstelling blijkt.

Bijlage 3

Vragenlijst Bedrijfstelling Nieuwe Stijl. Bedrijfstelling 1998/99

 <p>Centraal Bureau voor de Statistiek Sector Algemeen Bedrijfsregister Kloosterweg 1, postbus 4481, 6401 CZ Heerlen</p> <p>Telefoon (045) 570 79 32 Fax (045) 570 62 36 Terugzenden uiterlijk</p>	1999 ALGEMEEN (ADRES)FORMULIER BEDRIJFSTELLING 1998/99
<p>CBS Kamer H307 Antwoordnummer 5050 6400 WC HEERLEN</p>	
<p><small>Gaarne terugzenden binnen de hierboven vermelde termijn in bijgevoegde portijfje retourverpakking. Wilt u controleren of het retouradres in het venster zichtbaar is?</small></p>	
☐ JE	
1 U wordt verzocht onderstaande gegevens te controleren en zonodig te verbeteren	
<i>Indien de geadresseerde onderneming niet meer actief is, dan de eventuele correcties naar de situatie ten tijde van de stopzetting van de activiteiten geven en het vragenformulier verder invullen.</i>	
Correspondentie-adres	Ruimte voor correcties en/of aanvullingen
Juridische naam:	<input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>
Zakenadres	<input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>
Handelsnaam:	<input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>
Telefoon:	<input type="text"/> <input type="text"/>
Inschrijving in het handels-, verenigingen- of stichtingenregister	<input type="text"/> <input type="text"/>
Kamer van Koophandel en Fabrieken te:	<input type="text"/>
Inschrijvingsnummer:	<input type="text"/>
Rechtsvorm (bedrijfsvorm):	<input type="text"/>
2 Zakenadres	
<i>Indien bij vraag 1 door U is aangegeven, dat het zakenadres anders luidt, is dit dan het gevolg van een verhuizing?</i>	
☐ ja, datum verhuizing: <input type="text"/> ☐ nee	
Z.O.Z. 	
<small>PZ2638</small>	

3 Aantal vestigingen

Hoe groot was het totaal aantal vestigingen (inclusief de hoofdvestiging), waarover de onderneming per 1 januari 1999 beschikte voor de uitoefening van de activiteiten?

aantal vestigingen
per 1 januari 1999

Deelname-/zeggenschapsrelaties per 1 januari 1999

4 Heeft een andere rechtspersoon (BV, NV, stichting e.d.) via meerderheidsbelang of anderszins beslissende zeggenschap over de geadresseerde onderneming?

M.a.w. is er een Nederlandse of buitenlandse moedermaatschappij/holding?

ja
 nee
▼
ga verder
naar vraag 5

Zo ja: hoe luidt de naam en het adres van de moedermaatschappij/holding?

Naam:

Straat en nr.:

Postcode:

Plaatsnaam:

Land van vestiging (bij buitenlandse moedermaatschappij):

Heeft bovenvermelde moedermaatschappij/holding beslissende zeggenschap over nog andere rechtspersonen dan de geadresseerde onderneming?

ja
 nee

5 Heeft de geadresseerde onderneming via meerderheidsbelang of anderszins beslissende zeggenschap over één of meer Nederlandse NV's, BV's of Coöperaties?

M.a.w. heeft uw onderneming zelf Nederlandse dochter- en/of groepsmaatschappijen?

ja, nl. over
(aantal):

 nee

6 Bestond de toestand, zoals door u aangegeven bij de vragen 4 en 5, ook per 1 januari 1998?

ja
 nee

Contactpersoon voor deze vragenlijst

Dhr/mevr.:

Telefoonnummer:

Datum:

Centraal Bureau voor de Statistiek
Sector Algemeen Bedrijfsregister
Kloosterweg 1, postbus 4481, 6401 CZ Heerlen
Telefoon (045) 570 79 32 Fax (045) 570 62 36 Teruzendens uiterlijk

1999

VRAGENLIJST

BEDRIJFSTELLING 1998/99

CBS
Kamer H307
Antwoonnummer 5050
6400 WC HEERLEN

Gaame terugzenden binnen de hierboven vermeldde termijn in
bijgevoegde portvrije retourenvelop.
Wilt u controleren of het retouradres in het venster zichtbaar is?

JE

1 Situatie van de onderneming per 1 januari 1999

Defende de onderneming op of omstreeks 1 januari 1999 activiteiten uit?

ja

► Omschrijf hieronder (naar de situatie per 1 januari 1999)
de activiteiten van de onderneming.

Bij meer activiteiten deze vermelden in volgorde van belangriekheid.

1	
2	
3	

nee

-
- 1 met de uitoefening van activiteiten is (nog) niet gestart
  - 2 de activiteiten zijn tijdelijk gestaakt d.d.
  - 3 de activiteiten zijn geheel of gedeeltelijk voortgezet door één of meer andere ondernemingen (na eigenaarswisseling, overname, fusie e.d.) d.d.
  - 4 de activiteiten zijn definitief beëindigd d.d.

maand	jaar
	19
	19
	19

2 Situatie van de onderneming per 1 januari 1998

Defende de onderneming op of omstreeks 1 januari 1998 activiteiten uit?

ja

► omschrijf hieronder (naar de situatie per 1 januari 1998) de activiteiten van de onderneming, indien:
– vraag 1 met nee is beantwoord of
– in 1998 een wijziging in de uitgeoefende activiteiten is opgetreden:

1	
2	
3	

nee

► hieronder aangeven wat van toepassing is, indien vraag 1 met ja is beantwoord.

- 1 de onderneming is weer gestart na een (tijdelijke) staking van de activiteiten
- 2 de gestarte onderneming heeft de activiteiten geheel of gedeeltelijk overgenomen van één of meer andere ondernemingen (eigenaarswisseling, overname, fusie e.d.)
- 3 de gestarte onderneming heeft geen activiteiten overgenomen van andere ondernemingen en is met de uitoefening van activiteiten begonnen in:

maand	jaar
	19

3 Omzet 1998

Hieronder de omzet (excl. BTW) over het jaar 1998 of het boekjaar 1997/98 aangeven.

1 ☐ geen omzet	5 ☐ 100 tot 200 duizend gld.	9 ☐ 2 miljoen tot 5 miljoen gld.
2 ☐ tot 20 duizend gld.	6 ☐ 200 tot 500 duizend gld.	10 ☐ 5 miljoen tot 10 miljoen gld.
3 ☐ 20 tot 50 duizend gld.	7 ☐ 500 duizend tot 1 miljoen gld.	11 ☐ 10 miljoen gld. of meer, nl. min. gld.
4 ☐ 50 tot 100 duizend gld.	8 ☐ 1 miljoen tot 2 miljoen gld.	

4 Periode

Hieronder aangeven op welke periode de bij vraag 3 opgegeven omzet betrekking heeft.

- het gehele jaar 1998 of boekjaar 1997/98
- een deel van het kalenderjaar of boekjaar, nl.: 19 t/m 1998

5 Verdeling van de omzet 1998: specificatie naar activiteit

Verdeling van de omzet zoals opgegeven bij vraag 3 over onderstaande categorieën van activiteiten:

- in kolom 1 de activiteiten aangeven waarmee de onderneming omzet heeft behaald door het vakje voor de betreffende categorie(ën) aan te kruisen. Bij nr. 12 de activiteiten vermelden, voorzover deze niet tot de eerder genoemde categorieën zijn te rekenen. De categorieën met een * nader specificeren bij vraag 7;
- in kolom 2 de aangekruiste categorieën nader specificeren door de betreffende goederen, producten en/of diensten te omschrijven en in volgorde van belangrijkheid te vermelden;
- in kolom 3 de omzet verdelen over de aangekruiste activiteitscategorieën.

activiteitscategorie	omschrijving van de betreffende goederen(groepen) en/of diensten (in volgorde van belangrijkheid)	percentage van de omzet
kolom 1	kolom 2	kolom 3
01 ☐ Vervaardiging/productie*	van:	%
02 ☐ Bouwnijverheid	nl.	%
03 ☐ Reparatie	van:	%
04 ☐ Installatie	van:	%
05 ☐ Detailhandel*	in:	%
06 ☐ Groothandel	in:	%
07 ☐ Handelsbemiddeling	in:	%
08 ☐ Verhuur*	van:	%
09 ☐ Horeca*	nl.	%
10 ☐ Transport/vervoer*	van:	%
11 ☐ Dienstverlening	nl.	%
12 ☐ Andere activiteiten	nl.	%
	totaal	100%

6 Belangrijkste activiteitscategorien

Indien bij vraag 5 meer dan één activiteitscategorien is aangekruist, welke is dan, **gemeten naar arbeidstijd** de belangrijkste?

7 Specificatie activiteitscategorien

Geef onderstaande specificatie, indien bij de beantwoording van vraag 5 sprake is van activiteitscategorien:

-01 **Vervaardiging/productie** Hiernaast in volgorde van *belangrijkheid* vermelden welke grondstoffen worden gebruikt/verwerkt.

-05 **Detailhandel** Hiernaast de (gelet op de omzet) belangrijkste verkoopwijze aankruisen.

1 vanuit winkel (incl. vaste kiosk)
2 op een markt of standplaats aan de openbare weg
3 postorderverkoop
4 overige, namelijk:

-08 **Verhuur** Hiernaast aangeven wat overwegend wordt verhuurd:

1 roerende goederen met bedienend personeel
2 roerende goederen zonder bedienend personeel
3 onroerende goederen

-09 **Horeca** Geef hiernaast een schatting van de *procentuele verdeling van de omzet* uit logies-, maaltijden- en drankenverstreking.

logiesverstreking	<input type="text"/>	%
maaltijdenverstreking	<input type="text"/>	%
drankenverstreking	<input type="text"/>	%
totaal	<input type="text"/>	100%

-10 **Transport/vervoer** Hiernaast aangeven wat van toepassing is:

1 zeevaart; vracht- en tankvaart
2 zeevaart; sleepvaart en veerdiensten
3 binnenvaart
4 geregeld wegvervoer/lijndiensten
5 ongeregeld wegvervoer/taxi
6 overige, namelijk:

8 Werkzame personen per 1 januari 1999

Hieronder het aantal werkzame personen op of omstreeks **1 januari 1999** opgeven.

	aantal personen	
	15 uur of meer per week werkzaam	minder dan 15 uur per week werkzaam
a Werknemers (inclusief directeuren-grotaandeelhouders) in loondienst van de geadresseerde onderneming; niet meetellen: werknemers die uitgeleend zijn aan een andere onderneming wel meetellen: werknemers die ingeleend zijn van een andere onderneming (uitzendkrachten hier niet meetellen, maar bij c opgeven)	<input type="text"/>	<input type="text"/>
b Werkzame eigenaren , zelfstandige beroepsbeoefenaars, firmanten, leden van maatschappen, meewerkende gezinsleden (niet in loondienst van de geadresseerde onderneming)	<input type="text"/>	<input type="text"/>
c Uitzendkrachten (werkzame personen in dienst van uitzendbedrijven)	<input type="text"/>	<input type="text"/>
d Totaal aantal werkzame personen per 1-1-1999 (a + b + c)	<input type="text"/>	<input type="text"/>

9 Werkzame personen per 1 januari 1998

Hieronder het totaal aantal werkzame personen per **1 januari 1998** opgeven

	aantal personen	
	15 uur of meer per week werkzaam	minder dan 15 uur per week werkzaam
Totaal aantal werkzame personen per 1 januari 1998	<input type="text"/>	<input type="text"/>

10 Seizoen

Hebben de door de onderneming uitgeoefende activiteiten een zodanig seizoenmatig verloop, dat het aantal werkzame personen in het seizoen **aanmerkelijk** verschilt van het betreffende aantal buiten het seizoen?

ja nee

11 Wijzigingen in de loop van 1998

Geef aan welke van onderstaande wijzigingen in **1998** van toepassing zijn geweest.

a eigenaarswisseling	a ☐ ja ☐ nee
b overname van (een deel van) een andere Nederlandse onderneming	b ☐ ja ☐ nee
c samenvoeging met (een deel van) een andere Nederlandse onderneming	c ☐ ja ☐ nee
d afstoting van activiteiten naar een andere Nederlandse onderneming	d ☐ ja ☐ nee
e rechtsvormwijziging	e ☐ ja ☐ nee

12 Enquêtedruk

Hoeveel tijd is besteed aan het invullen van de vragenlijst?

Het CBS wil u zo weinig mogelijk belasten met enquêtes. Om na te gaan in welke mate dat lukt, vragen wij u vriendelijk om aan het einde van de vragenlijst zo nauwkeurig mogelijk aan te geven hoeveel tijd u nodig hebt gehad om de vragenlijst in te (kunnen) vullen. Daarbij gaat het niet alleen om het invullen zelf, maar ook om de tijd die, eventueel ook andere medewerkers nodig hebben gehad om de gevraagde informatie te leveren. Kortom: alle tijd die het uw bedrijf heeft gekost om aan het verzoek van het CBS te voldoen.

uur minuten

Eventuele opmerkingen:

BEDANKT VOOR UW MEDEWERKING

De auteurs

Drs. Jan Atsma (1925) kwam in 1953 in dienst van het CBS. De eerste jaren werkte hij mee aan de bedrijfsvergelijkende productiviteitsmetingen, statistische onderzoeken ter bevordering van de productiviteit van industriële ondernemingen. In de jaren zestig had hij de dagelijkse leiding bij de voorbereiding en de uitvoering van de Bedrijfstelling 1963. Van 1968-1974 was hij plaatsvervangend hoofd van de afdeling Handelsstatistieken. In 1974 werd hij hoofd van de hoofdafdeling Statistieken van de Binnenlandse Handel. Vanaf 1977 was hij hoofd van de hoofdafdeling Coördinatie Economische Statistieken en kreeg als zodanig te maken met alle methodologische facetten van het statistisch proces. In beide functies was hij nauw betrokken bij de Economische basistellingen. Van 1982-1988 was hij Directeur Economische Statistieken en van 1985-1990 tevens plaatsvervangend Directeur-Generaal. Hij schreef diverse historisch-statistische bijdragen die zijn opgenomen in publicaties, verschenen ter gelegenheid van het eeuwfeest van het CBS in 1999.

Dr. Jacques van Maarseveen (1939) was enkele jaren werkzaam op het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf. In 1971 werd hij op het CBS chef van de afdeling Statistieken van Consumptie en Sparen (waaronder het budgetonderzoek, conjunctuuronderzoek bij consumenten, woningbehoeftenonderzoek e.d.). Daarna was hij hoofd van de hoofdafdelingen: Statistieken van Rechtsbescherming en Veiligheid (1980-1985), Statistieken van Arbeid en Lonen (1985-1989) en Financiële Statistieken (1989-1994). In 1981 promoveerde hij op een proefschrift over de econoom Nicolaas Gerard Pierson (1839-1909) en in de jaren 1983-1993 verzorgde hij (part-time) op de Nederlandsche Bank een bronnenuitgave betreffende N.G. Pierson. Van 1994-1995 was hij hoofd van de sector Overheid en tevens plaatsvervangend directeur van de divisie Kwartaire Sector en Leefsituatie. Sindsdien is hij betrokken bij historische projecten op het CBS, waaronder als eindredacteur van publicaties ter gelegenheid van het eeuwfeest van het CBS in 1999 en het project digitalisering van de volkstellingen (1795-1971).

Ir. Albert Niphuis (1940) kwam, na eerst enkele jaren te hebben gewerkt bij de toenmalige Cultuurtechnische Dienst van het Ministerie van Landbouw en Visserij, in 1968 in dienst bij het CBS. Tot 1973 was hij wetenschappelijk medewerker bij de afdeling Landbouwstatistieken, waar hij verantwoordelijk was voor de statistieken van algemeen bodemgebruik (landbouw en niet-landbouw), bosareaal, pacht- en koopprijzen van landbouwgronden en van visserij. Van 1973 tot 1975 werkte hij bij Rijkswaterstaat, Directie Zuid-Holland. Zijn taak was ervoor zorg te dragen dat milieu-aspecten in voldoende mate meewogen bij ontwerp en uitvoering van infrastructuurle werken. In 1975 keerde hij terug naar het CBS en was tot 1998 hoofd Landbouwstatistieken. In deze jaren trad hij op als voorzitter van de werkgroep van

de Commissie voor de Landbouw- en de Voedselvoorzieningsstatistiek, waarin ieder jaar de landbouwtelling werd voorbereid. In 1979 werden bij zijn hoofd-afdeling tevens de statistieken van het natuurlijk milieu ondergebracht. Van 1995 tot 1998 fungeerde hij tevens als plaatsvervangend directeur van de divisie Landbouw, Nijverheid en Milieu.

Drs. Jean Ritzen (1947) trad in 1975 in dienst van het CBS bij de toen in het kader van de spreiding Rijksdiensten in Heerlen opgerichte hoofdafdeling Economische Basistellingen. Hij was nauw betrokken bij de voorbereiding en de uitvoering van de Bedrijfstelling 1978 en van een groot aantal economische basistellingen. Van 1978 tot 1985 was hij plaatsvervangend hoofd van deze hoofdafdeling en van 1985 tot 1994 hoofd. In de jaren tachtig legde hij de basis voor een alternatief voor de Algemene Bedrijfstellingen, dat vanaf 1990 werd ingevoerd. Vanaf 1991 stond ook het Algemeen Bedrijfsregister onder zijn leiding. Van 1994 tot 2000 vervulde hij de functie van hoofd van de sector Waarnemingsmethodologie van de in 1994 opgerichte divisie Gegevensverzameling. In deze sector waren ook de economisch-demografische statistieken ondergebracht. Sinds de grote reorganisatie van het CBS in 2000 vervult hij de functie van programmamanager bij de divisie Bedrijfs-economische Statistieken.